

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (555)
листопад–грудень
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №11 від 26.11.2020 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №297
Підписано до друку 29.12.2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До річниці Голодомору 1932–1933 рр.

Ніколаюк Т. (Київ). Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр. 4

Гудзь В. (Мелітополь), Боряк О. (Київ). Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті 21

Кушнеж Р. (Слупськ, Польща). Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС II Речіпосполитої Станіслава Забелла 36

***

Бовгиря А. (Київ). «Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.) 45

Посунько О. (Дніпро). Катеринославський совісний суд (1784–1855 рр.): етапи та особливості діяльності 57

Aranchii V. (Poltava), Yakymenko M. (Poltava), Sharavara T. (Poltava). Agronomic Meetings as a Means of Modernization of Agriculture in Ukraine in the Early Twentieth Century (as Exemplified in Poltava Region) 69

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Заяць А. (Львів). Польська урбаністика останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. та українські студії з міської проблематики Правобережної України раннього нового часу: історіографічний огляд 80

Орлик В. (Кропивницький). Знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на території Дніпровського Правобережного Лісостепу 93

Вілкул Т. (Київ). «Книга Іаковъ Жидовинъ» у давньоруських ранніх джерелах і Тихонравовському хронографі 104

ДИСКУСІЇ

Монолатій І. (Івано-Франківськ). «Чорні лебеді» Української революції: (не)ймовірні випадки західноукраїнської державності 120

ПЕРСОНАЛІЇ

- Ададуrow В. (Львів).** Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ільком Борщаком 139
- Лисенко О. (Київ), Сегеда С. (Київ), Филь О. (Київ).** Амет-Хан Султан – видатний син кримськотатарського народу (до 100-річчя з дня народження) 169

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Савчук І.** Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі (**В.Яворська, Одеса**) 185
- Гирич І.** В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) (**В.Тельвак, Дрогобич**) 188
- Яблонський В.** Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки) (**Ю.Шаповал, Київ**) 193
- Морозова О.** Дослідження історії України першої половини ХХ ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії (**М.Миколайчик, Познань, Польща**) 196
- Яремчук В.** Українська історіографія: суспільно-політична історія (**В.Масненко, Черкаси**) 199
- Women and the Holodomor Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators: Proceedings of the Second Symposium Commemorating of the 85th Anniversary of the Holodomor-Genocide** (**О.Кісь, Львів**) 213
- Кот С.** Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.) (**І.Гирич, Київ**) 219
- Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018; Савчук В.** Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018: Книга нарисів; **Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018: Біобібліографічний довідник** (**Є.Бородін, Дніпро**) 226

ХРОНІКА

- Литвин М. (Львів), Хахула Л. (Львів).** Союз Петлюри – Пiлсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі 234
- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2020 р.** 236

До річниці Голодомору 1932–1933 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.004>

УДК: 94:341.485[477]«1929/1932»

Тетяна Ніколаюк

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри культури і соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр.

Анотація. Мета дослідження полягає в необхідності вивчити матеріальне становище українських робітників під час сталінського «комуністичного штурму», довести, що в результаті економічної кризи погіршилося продуктове забезпечення працівників по картках та у громадських їдальнях. У науковому пошуку авторка спиралася на головні **принципи** історичної науки – об'єктивності й історизму. При визначенні структури студії використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна.** Пропонується розглядати нестачу продовольства та прояви голоду в містах серед робітників УСРР першої половини 1930-х рр. як наслідок «комуністичного штурму» та примусового вилучення у селян хліба методом продрозверстки. Далі збіжжя потрапляло за кордон. Валюта, отримана від продажу зерна, використовувалася для зведення новобудов першої п'ятирічки. Фінансування величезних капіталовкладень держава здійснювала за рахунок випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами, що викликало інфляцію, та, як наслідок, економічну кризу. Унаслідок інфляції зростали ціни на вільному ринку. В умовах здійснення примусових хлібозаготівель та економічної кризи в державі не вистачало хліба для нормального продуктового забезпечення міських працівників, тому вона запровадила централізований розподіл продовольства, а потім поступово зняла з централізованого постачання ряд категорій робітників. Уводяться в обіг архівні документи про політику продовольчого постачання містян (які переважно були робітниками) під час «комуністичного штурму», котрі свідчать про прояви голоду в містах УСРР. Розраховано показники дійсного стану продовольчого забезпечення працівників промислових підприємств в містах республіки, визначено стан громадського харчування, простежено можливість робітників та їхніх утриманців вижити під час здійснення форсованої індустріалізації. Визначено, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. спричинила голод серед міських працівників УСРР. **Висновки.** На основі вивчення нових архівних документів та аналізу статистичних даних і мемуарних матеріалів доведено, що на початку 1930-х рр. радянський уряд унаслідок економічної кризи був неспроможний забезпечити промислових працівників та їхніх утриманців продуктами харчування – ані на виробництві, ані поза роботою. В умовах гострої нестачі продовольства в містах радянської України голодувала велика кількість мешканців, а також селян, котрі, долаючи блокаду та пробираючись у міста, намагалися врятуватися від голодної смерті.

Ключові слова: «комуністичний штурм», карткова система нормованого постачання товарів, продуктове забезпечення робітників за виробничо-класовим принципом, громадське харчування.

У радянській історіографії можна виділити чотири етапи висвітлення історії матеріального становища українських робітників. Перший етап охоплює праці 1929–1953 рр. Уже з кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. з'являється ряд публікацій, в яких у межах панівної тоді офіційної ідеології розглядалися різні аспекти індустріального будівництва в республіці. Стан справ на новобудовах висвітлювався односторонньо, без аналізу їх ефективності та впливу на виконання планів. Найменше уваги приділялося соціально-побутовій сфері¹. Це пояснюється пильністю партійних цензорів і підпорядкуванням історичних фактів ідеологічним вимогам державної партії.

Деякі дослідники намагались правдиво висвітлювати матеріальний стан робітників. Так, С.Гуцуляк та І.Баєвський² навели факти про погіршення їхнього матеріального становища в період форсованої індустріалізації – через дорожнечу продуктів харчування на ринках, погане постачання по картках, мізерний розмір соціальної допомоги. Проте були й дослідження, в яких автори, виконуючи ідеологічне замовлення державної партії, свідомо наводили неправдиву інформацію про умови життя робітників, прикрашаючи радянську дійсність³. Значний внесок у розробку проблеми матеріального становища працівників зробив Б.Маркус⁴. Він проаналізував політику у сфері заробітної плати, цін, норм, умов праці та трудової дисципліни. Проте цій монографії властиво багато недоліків, головним з яких було схвалення тоталітарної системи та висвітлення лише позитивних проявів її діяльності. Поза увагою Б.Маркуса залишилися важкий продовольчий стан робітників, погані умови їх праці, незабезпеченість житлом та комунальними послугами, недоліки радянської системи охорони здоров'я та громадського харчування.

Інтерес до проблем індустріального будівництва 1920–1930-х рр. зріс у повенний період, що пояснювалось необхідністю героїзації минулого, намаганням використати традиції для швидкої відбудови економіки. У зв'язку з цим визначалась і спрямованість публікацій – показ масового «трудоного героїзму» в умовах розгортання «соціалістичного змагання», «керівна та спрямовуюча» роль партійних комітетів, комсомольських, профспілкових організацій. Висвітленню цих питань присвячено праці Р.Дадікіна, Е.Рефердера⁵. Як і раніше, стан продовольчого постачання робітників у період сталінського «комуністичного штурму» не знайшли свого відображення.

Другий етап радянської монографічної спадщини складають студії, написані під час хрущовської «відлиги» (1954–1964 рр.) та неосталінізму (1965–1985 рр.). Спроба ліквідувати негативний вплив на історичну науку культу особи Й.Сталіна і його наслідків провалилася, закінчившись реанімацією з другої половини 1960-х рр. сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії радянського суспільства⁶.

¹ Ентузіасты социалистической стройки. – Днепропетровск, 1929; Куба І. Ударні бригади на будівництві. – Х., 1930; *Стрельченко В.Ф.* Вищі форми соціалістичного змагання. – Х., 1930; *Мордохович З.Л.* Использование трудовых ресурсов и подготовка кадров. – Москва; Ленинград, 1931; *Кононенко Е.* Социалистическое соревнование и ударничество на промышленных предприятиях. – Х., 1933

² *Гуцуляк С.* Соціалістичне будівництво 1929/1930 р.: загальний огляд контрольних цифр СРСР та УСРР на 1929/1930 р. та хід їх реалізації. – Х., 1930; *Баєвський І.* Фонды коллективного потребления и уровень жизни пролетариата. – Москва; Ленинград, 1932.

³ *Червоный Н.С.* Рост благосостояния трудящихся масс в СССР. – Москва, 1939.

⁴ *Маркус Б.* Труд в социалистическом обществе. – Москва, 1939.

⁵ *Дадікин Р.П.* Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. – Москва, 1954; *Рефердер Е.* Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки // Вопросы истории. – 1950. – №8.

⁶ *Доброхотов В.Я.* Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистического соревнования в УСРР // Ученые записки Горьковского университета. – Вып.26. – Горький, 1954; *Слуцкий О.Б.* Перемога політики соціалістичної індустріалізації на Україні. – К., 1955; *Слуцкий А.Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). – К., 1963 та ін.

У першій половині 1970-х і в 1980-х рр. з'явилися дослідження про трудову діяльність робітництва України в період форсованої індустріалізації. Вони містили великий фактичний матеріал про умови й наслідки праці робітників таких промислових регіонів, як Донбас, Кривбас, а також окремих галузей промисловості⁷.

Політична спрямованість досліджень витримувалась у відповідних рамках, за окремими винятками, до яких можна віднести студії В.Лельчука та С.Кульчицького⁸. Автори, віддаючи данину традиції, уперше висловили думку про негативний вплив форсованого розвитку індустрії на соціально-побутову сферу робітничого класу. Ці дослідники навели багато фактів невиконання окремими галузями і промисловими підприємствами виробничих завдань, зробивши висновок про негативний вплив на підвищення продуктивності праці через відсутність її матеріальної винагороди.

Наступний етап вивчення історії індустріалізації припав на 1985–1991 рр. Політика «перебудови» дала змогу історикам вивчати так звані «білі плями історії». Було зроблено спробу по-новому висвітлити історичні події доби тоталітаризму. Історична наука звільнилася від «рамок» офіційної політики; вчені звернулися до вивчення соціально-економічної історії робітників у контексті суперечностей, зумовлених «сталінськими деформаціями радянського суспільства»⁹.

Наприклад, багатий матеріал про ці деформації надали В.Даниленко, Г.Касьянов та С.Кульчицький¹⁰. Автори всебічно проаналізували процес насадження в Україні командно-адміністративної системи, закріплення робітників у статусі «державних трудових ресурсів» із фактичним позбавленням прав на управління виробництвом.

Проголошення незалежності України й розбудова демократичного суспільства створили умови для піднесення історичних досліджень на якісно новий щабель. Зріс інтерес до соціальних і політичних наслідків індустріальних перетворень у країні. Доступ до архівів дав можливість розширити поле досліджень. Для українських істориків з'явилися можливості правдиво висвітлювати історичні події минулого. На наявність голоду серед робітників УСРР під час сталінського «комуністичного штурму» авторка цієї статті звернула увагу в матеріалах кандидатської дисертації, захищеної 2000 р.¹¹

Треба відзначити, що в історіографії останніх десятиліть проблема матеріально-го становища робітників УСРР майже не висвітлена. У 2008 р. В.Ткаченко звернув

⁷ *Епштейн А.І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму: 1928–1932 рр. – Х., 1968; *Гудзенко П.П.* Торжество лєнінського плану соціалістичної індустріалізації. – К., 1970; *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). – Х., 1971; *Пономаренко Г.Я.* Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. – К., 1971; *Зимоглядов Ф.Р.* Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс: 1928–1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). – Москва, 1973; *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – Донецк, 1973; *Дольчук А.В.* Борьба Коммунистической партии за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості (1921–1937 рр.). – К., 1974 та ін.

⁸ *Лельчук В.С.* Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. – Москва, 1984; *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975; *Кульчицький С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937 гг.). – К., 1979.

⁹ *Кульчицький С.В.* Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – №10; *Гордон Л.А., Клопов Е.В.* Форсований ривок кінця 20-х і 30-х років: історичні корені й результати // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К., 1990; *Кульчицький С.В.* Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – №8; *Вилцан М.А., Микора В.І., Тиморин А.О.* Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР // Там само. – №10 та ін.

¹⁰ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.

¹¹ *Ніколаюк Т.А.* Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Острого, 1999.

увагу на наслідки голодування серед робітників міст теперішньої Запорізької обл.¹² У 2012 р. з'явилася колективна монографія Інституту історії України НАН України, в якій О.Мовчан та В.Гудзь навели чимало фактів злиденного життя міських працівників¹³.

Актуальною проблемою залишається чисельність померлих від голоду в містах. Авторка зробила підрахунок зафіксованих у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» загальних втрат від голоду у містах УСРР. Так, кількість померлих мешканців міст УСРР становила майже 79 тис. осіб¹⁴. Але ці дані репрезентують лише невелику частку загиблих від голоду містян республіки через відсутність у «Національній книзі пам'яті...» даних про кількість померлих у найбільших містах (Донецьку, Києві, Харкові, Полтаві тощо) й у багатьох містечках Донецької, Луганської, Дніпропетровської та інших областей. Треба також зазначити, що істотна частина зареєстрованих у містах смертей була наслідком голодування у сільській місцевості. Голодні селяни прагнули врятуватися від смерті в містах, але там їх ніхто не чекав...

У 2018 р. співробітники Інституту демографічних і соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України опублікували висновки щодо загальних людських втрат УСРР від голоду 1932–1933 рр., у тому числі й кількість померлих у містах. Так, втрати через надсмертність міського населення в республіці становили 49,0 тис. – у 1932 р.; 194,0 тис. – у 1933 р.¹⁵ Із цими висновками не погодилися В.Сергійчук і В.Марочко, котрі обстоюють загальну цифру в понад 7 млн померлих у 1932–1933 рр.¹⁶

Розгляд питання про продовольче становище в українських містах під час «комуністичного штурму» й Голодомору треба розпочати з того, що містянами в УСРР насамперед були робітники. У 1933 р. на 1000 мешканців республіки їх припадало 33,3 особи¹⁷. Ядром робітничого класу були індустріальні кадри великої промисловості, де чисельність робітників становила на 1932 р. 1 млн 322 тис. 700 осіб¹⁸. Водночас чимало було зайнятих у дрібній промисловості (141 тис. на 1933 р.)¹⁹. Як відомо, у 1930-х рр. поповнення робітничих кадрів у радянській Україні відбувалося за рахунок корінного населення – як міського, так і сільського. Завдяки притоку мешканців села до міст за оргнабором та їх переходу до соціального статусу робітників серед них значно зросла частка українців.

Нестача продовольства та голод серед робітників УСРР упродовж 1929–1932 рр. були наслідком «комуністичного штурму», метою якого партійні ідеологи визначили проведення в найкоротший термін модернізації країни. Із 1929 р., оголошеного генсеком ВКП(б) Й.Сталіним «роком великого перелому», розпочалася авантюристична економічна політика, що характеризувалася переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової

¹² *Ткаченко В.Г.* Трагедії, яких могло не бути: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) // Спокута: Альманах. – Вип. 8/9. – Запоріжжя, 2008.

¹³ *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. – К., 2012. – С.97–238.

¹⁴ Підрах. за: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зведений том. – К., 2008.

¹⁵ *Гладун О.М.* Нариси з демографічної історії України XX ст. – К., 2018. – С.176.

¹⁶ *Сергійчук В.* Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.15–24; *Марочко В.І.* Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.132.

¹⁷ *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.100.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С.101.

системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю.

Усю радянську індустрію у плануванні, фінансуванні та постачанні поділили на дві групи: «А» (виробництво засобів виробництва), «Б» (виробництво товарів народного споживання). На розвиток першої виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи «Б» натомість фінансувалися за залишковим принципом. Група «А» складалася з галузей важкої, «Б» – легкої та харчової промисловості. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання. Відповідно у промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи «А». У радянській Україні для забезпечення високих темпів розгортання промисловості спрямовувалися значні капіталовкладення (млн руб.)²⁰:

Рік	Група «А»	Група «Б»	Уся промисловість
1929	355	60	415
1930	600	62	662
1931	979	74	1053
1932	1338	143	1478

Таким чином, здійснюючи «комуністичний штурм», держава вирішувала, яку частину продукції віддати на потреби військової промисловості, а яку спрямувати на задоволення матеріальних потреб суспільства. Галузі групи «А» безперебійно одержували потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей, не забезпечених товарами, а недофінансування промисловості групи «Б» обмежило випуск товарів народного споживання²¹.

Злам непу завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Виникла товарна криза, зумовлена руйнуванням приватного ринку і небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами. Визначений у 1929 р. Й.Сталіним щорічний темп зростання промислової продукції був величезним – 37,7% (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки). Фінансування значних капіталовкладень держава здійснювала за рахунок випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами. Унаслідок інфляції зросли ціни на вільному ринку. Господарники спочатку наважувалися стверджувати, що таке форсування темпів спотворює народногосподарські пропорції, збільшує до небезпечного рівня інфляційність економіки, створює дефіцити і, зрештою, є просто нереальним для виконання²².

Держава, реалізуючи «комуністичний штурм», в умовах недостатньої кількості продовольства відмовилася годувати всіх та організувала постачання лише для тих категорій міського населення, кого вважала важливішими, а саме для робітництва. Для гарантованого забезпечення продовольством міських працівників рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 14 лютого 1929 р. з 1 березня запроваджувалося централізоване постачання за картками, які давали право на придбання обмеженої кількості хліба (потім – інших продуктів) за низькими цінами. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод

²⁰ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С.142.

²¹ Там само.

²² Там само.

став реальною перспективою, а картки було поширено на всю країну²³. Продукти завозила та реалізовувала спеціально створена організація – робітничий кооператив (робкооп). Із січня 1930 р. порядок постачання став єдиним, за суворо витриманим виробничо-класовим принципом і диференціацією постачання робітників за професіями.

Крім того, усі працівники підприємств УСРР заносилися окремо до певного списку: особливого, першого, другого, третього. В особливий та у перший входили робітники важкої промисловості, у другий – сільськогосподарського машинобудування та харчової галузі, у третій – легкої й місцевої. За особливим і першим списками забезпечували першочергово та в обов'язковому порядку, за другим, третім – згідно з остаточним принципом.

Інфляція негативно позначилася на бюджеті робітничих родин, змушених купувати продовольчі товари на ринку. Так, сільськогосподарський субіндекс роздрібних цін приватної торгівлі підвищився в першому кварталі 1929–1930 господарського року порівняно з відповідним періодом 1928–1929 на 62,5%²⁴. Голодні робітники часто відмовлялися працювати.

Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних узагалі позбавляли хліба²⁵. Не дивно, що у цей період у містах республіки через недостатнє постачання продуктами відбулися робітничі страйки, про що свідчать повідомлення ДПУ УСРР, адресовані ЦК КП(б)У²⁶. Часто робітники, обурені поганою діяльністю робкоопів, покидали виробництво. Прогули тривали по кілька днів, були масовими та завдавали великих економічних збитків. Так, тільки в Макіївці до 18 лютого 1929 р. внаслідок невиходу на роботу впродовж трьох днів 427 шахтарів не було відправлено 432 вагони вугілля²⁷.

Згідно з даними місцевих партійних органів, які доповідали у центр про ситуацію на місцях у 1929 р., «велика кількість промислових районів України – Миколаїв, Одеса, Артемівськ, Сталінський округ – були охоплені “волинками” та демонстраціями трудящих»²⁸.

Насильницька колективізація знищувала селянські господарства, створюючи малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли продовольчі потреби населення. Уже на початку 1930 р. продовольче постачання (особливо м'яса, масла, молока) українських робітників за картками погіршилося. Було зменшено норми: м'яса – на 20%, масла – на 19,5%. Утім, і вони не завжди виконувалися²⁹. У деяких містах у цей період молочних продуктів та яєць не вистачало навіть для забезпечення дітей і лікувальних установ³⁰. По всіх містах УСРР було знижено норми постачання цукру, а в деяких пунктах зовсім припинили його видачу³¹.

²³ Развитие советской экономики. / Под ред. А.Арутюняна, Б.Маркуса. – Москва, 1940. – С.326.

²⁴ Гуцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929/1930 р.: загальний огляд контрольних цифр СРСР та УСРР на 1929/1930 р. та хід їх реалізації. – С.104.

²⁵ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. // Практична філософія. – 2018. – №2. – С.70.

²⁶ Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.80.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. – Оп.20. – Спр.213. – Арк.62–63.

²⁸ Там само. – Спр.3193. – Арк.57.

²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р2. – Оп.5. – Спр.1354. – Арк.239.

³⁰ Там само. – Арк.240.

³¹ Там само.

У травні 1930 р., коли перестали видавати м'ясо за картками, припинили працю робітники деяких цехів Краматорського металургійного заводу³². 7 лютого 1930 р. страйкарі, що працювали на Шосткінському заводі з виробництва кіноплівки, скинули в канаву свого вповноваженого, який відмовився підписати й передати керівництву підприємства їхню заяву з вимогою збільшити заробітну плату³³.

В умовах економічної кризи радянські керівники у вересні 1930 р. оголосили про перенесення початку господарського року з 1 жовтня на 1 січня, і таким чином виник так званий «штурмовий квартал», виконання завдань якого передбачалося здійснити за допомогою «ударної праці». Наслідки відсутності економічного заохочення виявилися швидко – плани «штурмового кварталу» в найважливіших галузях було провалено³⁴. Зрівнялівка в оплаті праці робітників усіх галузей промисловості УСРР спричинила хронічне недовиконання планів із випуску продукції. Це стосувалося також і харчової галузі. Так, рибна промисловість за 1931 р. не дала державі 188,7 тис. центнерів риби³⁵, консервна – 44 млн умовних банок продукції³⁶.

Виникла потреба з 1 березня 1931 р. зняти з державного розподілу робітників вісімнадцяти міст УСРР, а у восьми містах Донбасу і Криворіжжя централізоване постачання здійснювалося лише для працівників окремих підприємств³⁷. Було урізано норми пайкового постачання хлібом споживачів списку №3, зокрема робітників, із 750 до 600 г на добу, а інших груп споживачів – із 350 до 300 г³⁸.

Суттєво вирізнялося забезпечення державою лише «ударників» і кадрових робітників. Їх обов'язково отоварювали продуктами до Першотравня та річниць «Великого Жовтня»³⁹. Сума премій і нарахувань, що видавалися робітникам за «ударну працю», із березня 1931 р. не обкладалася прибутковим податком, що було відчутною перевагою при купівлі продуктів харчування за ринковими цінами⁴⁰. Кооперативні постачальні організації виділяли спеціальні фонди для привілейованого постачання «ударників».

Страждали від голоду малозабезпечені родини, яким держава повинна була надавати соціальну допомогу. Але влада заощаджувала кошти на системі соціального страхування. Так, коли в 1930 р. прожитковий мінімум для родини з чотирьох осіб з одним працюючим складав 113 руб. на місяць (без урахування базарних і комерційних цін)⁴¹, середня місячна пенсія для інвалідів праці від профкаліцтв та профзахворювань у жовтні 1930 р. складала лише 28 руб. 31 коп.⁴² (близько 34,6% місячної зарплати)⁴³, а родині, яка втратила годувальника, державні органи соціального захисту сплачували тільки 17 руб. 12 коп.⁴⁴ (що становило 21% місячної

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3193. – Арк.113.

³³ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.106.

³⁴ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.100–101.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.30.

³⁶ Комуніст. – 1932. – 7 січня.

³⁷ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. – С.70.

³⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.139.

³⁹ Державний архів Луганської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.152; Спр.141. – Арк.34; Спр.186. – Арк.153.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.798. – Оп.1. – Спр.1696. – Арк.55.

⁴¹ Підрах. за: Там само. – Ф.Р-2. – Оп.5. – Спр.1354. – Арк.336.

⁴² Труд в СССР: Эконом.-стат. справочник. – Москва; Ленинград, 1932. – С.180.

⁴³ Підрах. за: Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У. – К., 1934. – С.11, 13.

⁴⁴ Труд в СССР. – С.180.

зарплати)⁴⁵. Таким чином, в умовах дефіциту продовольства держава не виконувала важливої соціально-захисної функції щодо родин малозабезпечених робітників, прирікаючи їх жебракувати, красти або померати від голоду.

Водночас тривав експорт зерна. За перше півріччя 1931 р. з УСРР було вивезено за кордон 4880 тис. пудів пшениці, 7320 тис. пудів жита⁴⁶. Із 10 травня 1931 р. держава зняла українських робітників із централізованого постачання найдорожчими на базарі продуктами – олією, вершковим маслом, маргарином⁴⁷.

Погіршення матеріального становища робітництва внаслідок загострення економічної кризи посилювало серед них антирадянські настрої. Так, у квітні – травні 1931 р. у зв'язку з систематичними затримками заробітної плати працівники Великотокмацького заводу «Червоний прогрес» почали обурюватися, що «радянська країна знущається з робітників, хоче зовсім подавити нас голодом». Вони пропонували вжити заходів, мовляв «далі так жити при радвладі неможливо»⁴⁸.

В умовах наближення економічної катастрофи держава розпочала хлібозаготівлі зі врожаю 1931 р., які тривали до весни наступного року й поглинули майже весь урожай та спричинили на селі голод. Це негативно позначилося на стані продовольчого постачання робітників. Наприкінці 1931 р. брак хліба прирікав на голод у містах УСРР мільйон осіб⁴⁹.

На початку 1932 р. голод серед мешканців міст посилювався. Це стало результатом провалу хлібозаготівель, що здійснювалися методом продрозверстки. У цей період політбюро ЦК КП(б)У декілька разів знижувало норми продуктового постачання робітників та їхніх утриманців зі списків №2 і №3 та для утриманців робітників із списку №1⁵⁰. Було також скорочено на 42% фонд громадського харчування⁵¹. Навіть зі врахуванням зниження норм розрив між виділеним для України хлібом та необхідним для централізованого постачання трудящих складав у першому кварталі 1932 р. 61 489 т, через що голодували вже 1 млн 046 тис. осіб⁵².

Щоб вирішити продовольчу проблему, держава здійснила ряд заходів. У січні 1932 р. в містах УСРР з'явилися магазини мережі «Торгзін», де можна було обміняти побутове золото на дефіцитне продовольство. Ціни становили 1 руб. 29 коп. за 1 г золота й 1 руб. 04 коп. за 1 г срібла⁵³. Мобілізаційні функції таких закладів виявилися дуже ефективними. Голод змушував населення добровільно віддавати коштовності, які традиційно зберігали «на чорний день»⁵⁴.

Одночасно держава відмовилася від пільгового забезпечення «ударників», зменшила норми постачання гірників Донбасу. У хлібних чергах люди інколи стояли з 2-ї год., але його на всіх не вистачало. Видача хліба, незалежно від незабезпеченості напередодні, на інший день не переносилася, а належна, але невидана

⁴⁵ Підрах. за: Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У. – С.11, 13.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.213. – Арк.62–63.

⁴⁷ Там само. – Спр.215. – Арк.67.

⁴⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.106.

⁴⁹ Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. – С.80.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5464. – Арк.18–21.

⁵¹ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.52.

⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5464. – Арк.18–21.

⁵³ Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.18. – К., 2008. – С.165, 168.

⁵⁴ Там само.

норма – анулювалася⁵⁵. Деякі робкоопи Донбасу замість 1 кг м'яса видавали робітникам по 2 банки бобових консервів вагою 338 г кожна⁵⁶.

Із партійних документів дізнаємося про невтішний стан продовольчого забезпечення в 1932 р. робітників багатьох промислових міст УСРР. Наприклад, у цей час голодували 30% населення Києва та приміської смуги. 19 січня 1932 р. президія Київської міськради, заслухавши телеграму Наркомпостач, Вукоопспілки та Союзхліба про зменшення норм споживання хліба, постановила знизити її з 400 г до 300 г для службовців списків №2 і №3, а для окремих категорій – із 600 г до 400 г⁵⁷. 14 лютого міська рада констатувала факт зменшення постачання хліба для киян на 150 т, а для потреб громадського харчування – на 50 т, тому просила Наркомпостач знайти резерви для стабілізації ситуації й не «зрізати» норму хлібозабезпечення⁵⁸. У постанові міськради також наголошувалося: «Зняти з постачання хлібом, – родин робітників і службовців, що мешкають на селі і мають зв'язок з сільським господарством, причому під сільським господарством розуміти не лише засіви, а й городництво, молочну худобу, додаткові заробітки тощо». Таким чином відбулося позбавлення централізованого постачання за картками третини киян, які потенційно ставали клієнтами комерційних і торгівельних магазинів. Робітничим кооперативам було категорично заборонено видавати «заборні книжки» тим, хто мав «зв'язок із селом»⁵⁹.

Начальник дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізничі Бережков повідомляв у травні 1932 р. секретареві Вінницького обкому КП(б)У М.Алексееву про «поширення незадоволення робітників транспорту на ґрунті не своєчасної виплати зарплати та дефіциту продуктів харчування». Зазначалося, що для постачання залізничників за травень отримано 900 т круп замість планових 3801 т. За квітень недоотримано 94 т круп. Забезпечення м'ясом, олією, цукром, рибою, макаронами припинилося⁶⁰.

Із повідомлень ДПУ на адресу партійних органів дізнаємося, що у травні 1932 р. у більшості районів Вінниччини борошно та інші продукти харчування в порядку централізованого постачання робітників державних підприємств надходили з перебоями, що змусило місцеві кооперативи зменшити норми видачі хліба робітникам за картками до 200 г. У липні 1932 р. через скорочення пайкового постачання хліба до 600 г на день страйкували працівники Гайсинського цегляного заводу Вінницької обл.⁶¹ У книзі запису актів цивільного стану Одеси за 1932 р. щоденно фіксувалася смерть від виснаження двох – трьох осіб⁶². У Харкові 27 червня 1932 р. борошна залишалося на один, у Київській та Вінницькій обл. 28 червня – на два дні⁶³.

Про стан продовольчого постачання робітників у тодішній столиці УСРР повідомляли іноземні дипломати. Віце-консул Італії у Харкові С.Ґраденіґо в листі за травень 1932 р. доповідав, що

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5455. – Арк.5.

⁵⁶ Там само. – Арк.14.

⁵⁷ Марочко В. Діяльність торгівельної системи міста Києва. – С.164.

⁵⁸ Там само. – С.165.

⁵⁹ Там само. – С.164.

⁶⁰ Голод і Голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. / Авт.-упор. Р.Ю.Подкур, В.Ю.Васильєв, П.М.Кравченко, В.П.Лациба, І.П.Мельничук, В.І.Петренко. – Вінниця, 2007. – С.292.

⁶¹ Там само. – С.321.

⁶² Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С.282–286.

⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5455. – Арк.146.

«на вільному ринку міста більше не продають сортового хліба, навіть черствого. Немає відходів хліба з їдалень, де можна було вибирати в кошиках по 15 коп. за шматок, ані навіть куснів чорного хліба по 50 коп. за штуку... У буфеті Полтавського вокзалу продають хліб, випечений із борошна кукурудзи та інших зернових, приправленого яєчним жовтком, по 12 руб. за кусень 250 г. Черги людей, які чекають за розподілом хліба, стали безкінечними... Жебраки на вулицях більше не хочуть брати грошей, бо не можуть купити хліба»⁶⁴.

Не маючи змоги отримати продовольчі товари в робкоопі, робітники змушені були йти на ринок і купувати їх за вільними цінами. Відразу постало питання про співвідношення заробітних плат із запитами базарних торговців. У 1932 р. С.Градєніґо повідомляв:

«Курка на харківському ринку коштувала 30–40 руб., пуд несіяного борошна – 200–220 руб., а іноді доходило до 300 руб. Картопля – 3 руб. за кілограм. Капуста за качан – 12 руб. Цукор-пудра, змішаний зі всяким брудом – 10–12 руб. за кг. Кажуть, що м'ясо, яке продають шматками, носячи по всьому ринку в руці, часто виявляється м'ясом тварин, які здохли від голоду та хвороб, а то й м'ясом котів та собак»⁶⁵.

Середньомісячна зарплата робітника промисловості УСРР становила 115 руб.⁶⁶ Ці дані підтверджуються повідомленнями італійського консула у Харкові С.Градєніґо від листопада 1932 р.:

«Найменш оплачуваними були чорнороби, які одержують 40–60 руб. на місяць, столяр – від 90 до 120 руб. на місяць, муляр – від 45 руб. (учні) до 200 руб. на місяць, якщо він на відрядній оплаті. Щоб прожити, працювати мусять усі, якщо є змога – чоловік, дружина, діти»⁶⁷.

Відповідно до наших розрахунків, у 1932 р. всі матеріальні потреби людини за державними цінами могла задовольнити зарплата в розмірі 500 руб. на місяць. Тому й не дивно, що вищим керівникам радянської держави за рішенням Й.Сталіна відразу ж після лютогового підвищення цін із 1 березня 1932 р. було встановлено нові місячні посадові оклади 500–700 руб.⁶⁸ Від населення ці цифри приховувалися.

14 листопада 1932 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У було також підвищено зарплату партійно-радянській номенклатурі областей і районів УСРР: для секретарів райпарткомів, райвиконкомів, райконтролькомісій – до 280 руб., для їх заступників – до 260 руб. Районним партійним функціонерам також визначався високий обсяг гарантованих продовольчих пайків, який перевищував норми постачання робітника важкої промисловості (наприклад, для партійного районного працівника встановлено щоденну норму печеного хліба 800 г, а на його утримання – 400 г)⁶⁹.

⁶⁴ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.95–96.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Нечаєва Т.А.* Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. – С.81.

⁶⁷ Листи з Харкова... – С.114.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5437. – Арк.7.

⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – С.363–364.

Заробітна плата у 280 руб. для працівників «нижньої ланки партактиву» забезпечувала необхідні потреби останніх за державними цінами. Сплачуючи ж робітникам зарплатню в розмірі 115 руб. на місяць (тобто в п'ять разів менше за прожитковий мінімум, розрахований за державними цінами на товари), держава грабувала працівників, ставлячи їх на межу злиденного існування.

Поширилася практика несвочасного завезення необхідної кількості продтоварів у магазини, що призводило до масових черг біля них, до хвороб і страйкових тенденцій. Так, у квітні 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, визнавши проблеми з продовольчим постачанням гірників шахт, зобов'язало Наркомпостач забезпечити терміновий завіз на Донбас двотижневого запасу зерна, для чого надало дозвіл розбронювати 25 тис. т жита і пшениці. У травні 1932 р. республіканське політбюро, одержавши повідомлення про випадки переходу голодними людьми радянського кордону, наказало Наркомпостачу негайно забезпечити продуктами робітників підприємств прикордонних районів⁷⁰.

При цьому партія намагалася перекласти провину за брак продовольства в містах на торговельну мережу, пояснюючи причину голоду наявністю «мертвих душ», а також «розбазарюванням хліба промисловими й торговельними організаціями». Так, у виголошеній на IV пленумі (лютий 1932 р.) доповіді секретаря Харківського міського комітету КП(б)У Р.Терехова наводилися факти про «значні перевитрати» хліба на паровозобудівному, канатному, машинобудівному «Серп і молот» заводах. Але не пролунало жодного слова про вилучення хліба у селян і, як наслідок, про ускладнення через це пайкового постачання трудящих міста⁷¹.

22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило до УСРР надзвичайну хлібозаготівельну комісію під керівництвом В.Молотова. Вона наклала арешт на засипане зерно й почала конфіскацію всіх фондів, у тому числі насінневого. Зрив хлібозаготівель змусив керівництво республіки з 1 грудня знову зменшити норму хліба, що видавався за картками, зняти з постачання кустарів, урізати фонд громадського харчування на 15%, схвалити додавати 13–15% борошна ячменю та кукурудзи до рецептури білого хліба⁷².

На початку 1933 р. Й.Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за чотири роки і три місяці (тобто до кінця 1932 р.), та згорнув «комуністичний штурм». При цьому офіційні дані про результати виконання першої п'ятирічки було сфальсифіковано⁷³. Затвердженого обсягу виробництва деяких видів продукції, особливо в легкій і харчовій галузях, узагалі не було досягнуто⁷⁴.

У січні 1933 р. відбувся перехід від продрозверстки до продподатку. Одночасно розпочався «нищівний удар» по українському селянству, який полягав у конфіскації всіх продовольчих запасів у селянських домівках. Держава здійснила масштабний злочин, який призвів до Голодомору у селах та позбавив продовольства великі маси людей у містах. У другому кварталі 1933 р. в УСРР було повністю знято з державного постачання робітників списків №2 і №3, зменшено на 30,6 тис. осіб контингент працівників списку №1, а також знижено на 200 г місячну норму постачання маргарином робітників Донбасу⁷⁵.

⁷⁰ Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – С.63.

⁷¹ Пролетарий (Харьков). – 1932. – 20 февраля.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5272. – Арк.75.

⁷³ Там само. – Спр.6234. – Арк.1, 32.

⁷⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С.81.

⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6377. – Арк.127.

На початку 1933 р. ринкові ціни у 12–15 разів перевищували нормовані у системі робкоопів⁷⁶. Наприклад, у Харкові 1 кг житнього хліба коштував 1 руб. 50 коп., біла хлібина (400 г) – 2 руб., яловичина 1-го сорту – 10 руб. за 1 кг, свинина 1-го сорту – 15 руб. за 1 кг, копчена ковбаса – 27 руб. за 1 кг, свинячий рулет – 30 руб. за 1 кг⁷⁷. За такими цінами працівники та члени їхніх родин могли купити лише мізерну кількість продуктів.

Одночасно зі зменшенням контингенту тих, кого забезпечували дешевим продовольством за картками, відповідно до наказу державних органів було знижено якість печеного хліба. Із січня 1933 р. до рецептури тіста почали включати велику кількість домішок із кукурудзяного (до 70%) та ячмінного (до 65%) борошна⁷⁸. Неякісні хлібні вироби, які одержували робітники, не гамували голод, викликали хвороби⁷⁹.

У той час, коли мільйони людей у радянській Україні голодували, до порту Одеси для відправки за кордон ішли вантажі зерна (у листопаді 1933 р. на елеватор завозилося по 6 тис. т збіжжя щодобово), гнали худобу. Чи не кожного дня від пристаней відходили по три – чотири іноземних пароплави з вантажем мороженого м'яса, маслом, битою птицею та ін. Натомість одеські робітники одержували по 1 фунту чорного хліба на особу, 1,5 фунти пшона на 1 міс., 3–4 сушених тарані. Згодом у місті замість тарані почали видавати 1,5 фунти неякісної конини⁸⁰. Продовольче постачання працівників ДПУ і міліції, які здійснювали каральні акції проти власних громадян, не припинялося навіть у роки Великого голоду. Так, у другу декаду березня 1933 р. в Одесі для цієї мети було виділено 100 т хліба – більше, ніж для всіх мешканців Херсона (70 т)⁸¹.

До жертв голоду слід відносити не лише померлих, але також тих, хто лежав опухлим, хворів на тиф, малярію⁸². Голодування спричинило епідемію інфекційних недуг у промислових містах УСРР. Причому рік за роком спостерігалось збільшення випадків захворювання, про що свідчить ситуація у Харкові – тодішній столиці республіки⁸³:

Рік	Черевний тиф	Висипний тиф	Скарлатина	Дизентерія	Кір
1928	554	18	2190	622	2847
1932	3098	642	2239	1762	6562

Як бачимо, захворюваність на черевний і висипний тиф (супутники громадянської війни) в 1932 р. порівняно з 1928 р. зросла в 5,6 та у 36 разів⁸⁴. У грудні 1932 р. на Луганбуді через відсутність медичного ізоляційного пропускного пункту,

⁷⁶ Ніколаюк Т.А. Соціальне забезпечення робітників України у 1929–1934 рр. // Наукові записки Острозької академії. – Т. II. – Ч. I. – Острог, 1999. – С. 251.

⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6381. – Арк. 19, 54, 67, 69–70, 100.

⁷⁸ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. – С. 71.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 281. – Арк. 117.

⁸⁰ Голодний хліб (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій): Овідіопольський район / Авт.-уклад. С.С.Аргатюк, Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський. – Одеса, 2008. – С. 44.

⁸¹ Сафонова Н.Ф. Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 139.

⁸² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С. 209.

⁸³ Ніколаюк Т.А. Деякі питання економічного та позаекономічного стимулювання праці робітників України в період 1929–1934 рр. // Вісник Донецького університету, серія Б: Гуманітарні науки, вип. 1. – Донецьк, 1999. – С. 45.

⁸⁴ Там само. – С. 46.

пральні та ізолятора спалахнула епідемія черевного й висипного тифу⁸⁵. У листопаді 1933 р. республікою прокотилася пошесть висипного тифу⁸⁶. Про це не повідомлялося у жодній центральній газеті УСРР.

У Харкові велика смертність була також і серед в'язнів, чорноробів у робітничих бараках, бездомних. Із квітня 1933 р. лікарі не встигали робити розтин тіл, які доставляли до міського моргу, адже їх щоденна кількість сягала 130–303. Суто за зовнішніми ознаками ставили судово-медичний діагноз «ББН» («безбілковий набряк»), спричинений голодом, після чого «ваньки» (перевізники трупів) скидали їх в ями та яри⁸⁷.

Водночас магазини «Торгзін» продовжували активно працювати, збільшуючи обсяги золотозаготівель. За 1933 р. Усеукраїнська контора мережі дала державі 8,5 т золота, тобто п'яту частину від всесоюзної кількості⁸⁸.

Підрозділи ДПУ УСРР у 1930–1933 рр. проводили операцію з вилучення в населення валюти та виробів із дорогоцінних металів. Як стверджує С.Ляковська, було здобуто цінностей на суму 15,5 млн руб. (за офіційним курсом). Вилучення відбувалися напередодні й під час Голодомору. Усі ці обручки, столове срібло чи приховані «на чорний день» монети царської чеканки могли б уберегти від голодної смерті велику кількість жителів міст⁸⁹.

Не рятувала від голоду робітників і створена саме для них система громадського харчування. Починаючи здійснювати «комуністичний штурм», керівники СРСР передбачали замінити індивідуальне (домашнє) харчування громадським, звільнивши таким чином жінок для промислового виробництва. У громадській системі харчування УСРР було запроваджено картки, в яких усі обіди розподілялися за категоріями з огляду на вартість і склад страв (м'ясні, пісні), а також режим праці людей («ударна», звичайна). Для одержання визначеної категорії страв видавалися прикріпні талони. Звичайно, бажаним для кожного робітника було одержання талонів на м'ясні обіди, оскільки м'яса дуже бракувало в раціоні. Так, на Луганському механічному заводі ім. С.Косіора у квітні 1932 р. ці страви відпускалися робітникам 22, у травні – 16, у червні – 12, а в липні – лише 4 рази на місяць⁹⁰. Тому держава зробила споживання м'ясних страв винагородою за «ударну» працю (у складі «ударних обідів»). Італійський консул у Харкові С.Граденіго повідомляв, що в 1932 р. працівник за день

«отримував в ідальні між 10 та 11 годинами тарілку супу з картоплі, капусти або вівса, солоний оселедець і 200 грамів хліба. В супі не має й сліду жиру. Він зварений лише з води та овочів; між 4-ю та 5-ю годинами – кухоль молока або тарілку супу як вранці та 200 грамів хліба; між 8-ю та 9-ю годинами – склянку цукрованого чаю. Усе це, включно з хлібом, коштує їм 1,50 руб. в день. Про м'ясо, ковбаси тощо вже місяцями й навіть мови нема. Люди буквально перетворилися на скелети»⁹¹.

⁸⁵ ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.224.

⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.286. – Арк.53.

⁸⁷ Лавчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова) // Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 жовтня 2016 р. – К., 2017. – С.101–108.

⁸⁸ Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва. – С.171.

⁸⁹ Ляковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.) // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.46.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.798. – Оп.1. – Спр.3839. – Арк.1, 24.

⁹¹ Листи з Харкова... – С.216–220.

Будівництво об'єктів громадського харчування та харчокомбінатів фінансувалося державою за залишковим принципом. У серпні 1932 р. комісія при Наркоматі постачання УСРР ухвалила рішення про консервацію будівництва Луганського м'ясокомбінату, залишивши 400 тис. мешканців міста без м'ясного постачання⁹².

Голодування робітників спричиняла також висока ціна обідів у заводських їдальнях. Лише впродовж 1932 р. держава удвічі підвищила ціни у системі громадського харчування – у лютому та в листопаді. А приховано ціни росли весь рік. Так, у листопаді 1932 р. на Київському заводі «Більшовик», згідно з розрахунками, вартість повного обіду збільшилася з 57 коп. у серпні до 1 руб. 40 коп., тобто у 2,5 рази⁹³.

Якість обідів у громадських їдальнях була низькою. У Харкові, наприклад, до ціни обідів включали вартість зіпсованих продуктів⁹⁴. Із 20 червня по 10 липня 1931 р. в Луганському, Краматорському, Чистяківському районах Донбасу через недоброякісну їжу у шахтарських їдальнях отруїлися 493 шахтарі⁹⁵. У листопаді 1932 р. в Луганську отруїлися ковбасою 236 робітників паровозобудівного заводу⁹⁶. Супи та борщі, зварені без м'яса, але з салом, прирівнювалися до категорії м'ясних і часто відпускалися за високою ціною. Їдальні майже не готували овочевих страв, варили супи з оселедця, замість м'ясного шніцеля давали дешеву рибу, м'ясні страви часто замінювали кашею з киселем, вермішелем, млинцями⁹⁷.

Перевіряючи в листопаді 1932 р. стан громадського харчування на Донбасі, комісія ЦК КП(б)У викрила систематичне недоважування хліба від 10 до 40 г у порціях, невідповідність найменування страв їх реальному складу, неналежне зберігання продуктів⁹⁸. У 1933 р. на багатьох підприємствах УСРР працівники одержували обіди вже без хліба, жирів, круп та м'яса⁹⁹.

Голод штовхав робітників та членів їхніх родин на жебрацтво, крадіжки. Особливо ці явища розповсюдилися в містах, де розташовувалися підприємства списку постачання №3. У Бердянську у січні 1933 р. ДПУ зафіксувало масові випадки ходіння робітників по домівках із проханням дати хліба. У Дніпропетровській обл. у квітні того ж року почастишали крадіжки продовольчих продуктів із лотків на базарі. У Павлограді біля олійного заводу №19 удень і вночі під час навантаження макухи юрмилися дорослі й діти, які з грязюки вибирали крихти вичавків і тут же їх з'їдали¹⁰⁰.

Крадіжки з боку робітників особливо почастишали на підприємствах харчової та легкої промисловості. У Києві працівники 6-го шкіряного заводу виносили клаптики шкіри та міздрі для споживання замість їжі. У Харкові в 1933 р. лише за один день на прохідній маргаринового заводу затримали 17 робітниць, котрі розмастили маргарин по волоссю, намагаючись таким чином приховати крадіжку від охорони¹⁰¹.

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.41.

⁹³ Піддрах. за: ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.586. – Арк.160–163.

⁹⁴ Державний архів Харківської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.151.

⁹⁵ *Ніколаюк Т.А.* Деякі питання економічного та позаекономічного стимулювання праці робітників України в період 1929–1934 рр. – С.45.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3123. – Арк.22.

⁹⁸ Там само. – Спр.5455. – Арк.9–16.

⁹⁹ Там само. – Спр.6377. – Арк.52.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.163.

¹⁰¹ Там само. – Спр.6211 – Арк.9–10; Спр.6274. – Арк.189; Спр.6229. – Арк.21.

У портах республіки почастишали випадки, коли іноземні моряки, які бачили нужденне становище мешканців, купували білий хліб і безкоштовно роздавали його місцевим вантажникам¹⁰². Голодні люди вживали в їжу здохлих котів, собак, поїдали гризунів, що призводило до кишково-шлункових захворювань. Населення портових міст, рятуючись від смерті, намагалося дістатися пароплавами до Кавказу (наприклад, із голодуючої Одеси в Батумі)¹⁰³.

Утім влада СРСР заперечувала факти голоду. Було встановлено інформаційну блокаду трагічних подій початку 1930-х рр. Головна проблема виникла з іноземними фахівцями, яких у другому кварталі 1932 р. на підприємствах і будовах СРСР налічувалося 42,2 тис. осіб¹⁰⁴. Вони спілкувалися зі своїми закордонними родичами, писали їм у листах про реальне становище радянських працівників. Найбільш небезпечним було те, що іноземці почали отримувати з дому продовольчі посилки. Тому партійні цензори негайно обмежили їхню кореспонденцію.

Цінну інформацію про наслідки голоду серед містян Харкова залишив фотограф А.Вінербергер. У Відні він передав свої знімки кардиналові Т.Інніцеру, який разом із генеральним секретарем Конгресу національностей Е.Амменде представив їх Лізі Націй¹⁰⁵. На світлинах можна побачити черги з голодних людей біля продуктових крамниць, виснажених дітей, тіла померлих, що валялися на харківських вулицях, масові поховання жертв¹⁰⁶. Коли Е.Амменде заявив про голод у «державі робітників і селян», газета «Правда» 20 липня 1933 р. виступила з відповіддю: «Заява про голодні смерті мільйонів радянських громадян на Волині, Україні та Північному Кавказі є вульгарною брехнею, брудним наклепом, який нашвидкуруч зварганили»¹⁰⁷. У тій самій «Правді» з'явилася реакція В.Молотова на пропозицію допомоги від Т.Інніцера: «[...] наразі в СРСР немає ні канібалізму, ні кардиналів»¹⁰⁸.

Авторські підрахунки щодо матеріальних можливостей українських робітників та членів їхніх родин вижити під час «комуністичного штурму» та Голодомору, аналіз архівних матеріалів, нових статистичних даних, спогадів очевидців доводять, що на початку 1930-х рр. в УСРР унаслідок суцільної колективізації, проведення каральної акції з вилучення у селян усього продовольства, економічної кризи уряд був неспроможний забезпечити промислових робітників та їхніх утриманців необхідною кількістю продуктів харчування – ані на виробництві, ані поза роботою. Це призвело спочатку до погіршення продовольчого забезпечення, а згодом і до загибелі від голоду великої кількості містян.

REFERENCES

1. Danylenko, V.M., Kasianov, H.V., Kulchytskyi, S.V. (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti rr.* Kyiv. Lybid. [in Ukrainian].
2. Hladun, O.M. (2018). *Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy.* (2007). R.Ya.Pyrih. Kyiv. [in Ukrainian].
4. *Holod i Holodomor na Podilli: 1920–1940 r.* (2007). *Zbirnyk dokumentiv i materialiv.* R.Yu.Podkur, V.Yu.Vasyliiev, P.M.Kravchenko, V.P.Latsyba, I.P.Melnychuk, V.I.Petrenko. Vinnytsia. [in Ukrainian].

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. – С.606.

¹⁰⁴ Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.56.

¹⁰⁵ Photographic Evidence: Ukrainian Famines of 1921–1923 & 1932–1933 // *Holodomor Studies.* – 2010. – 2. – №1 (Winter – Spring). – 63–94 [Електронний ресурс]: http://history.org.ua/LiberUA/HolSt2_2010/HolSt2_2010.pdf

¹⁰⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46142055>

¹⁰⁷ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Мелітополь, 2019. – С.147.

¹⁰⁸ Там само.

5. *Holodomory v Ukraini: Odeska oblast: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty.* (2007). Odesa. [in Ukrainian].
6. *Holodnyi khlib (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokiv v konteksti istorii represii): Ovidiopol'skyi raion.* (2008). S.S.Arhatiuk, L.V.Kovalchuk, E.P.Petrovskiy. Odesa. [in Ukrainian].
7. Hratsiozi, A. (2007). *Lysty z Kharkova: Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi u povidomlenniakh italiiskyykh dyplomativ 1932–1933 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Hudz, V. (2019). *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini.* Melitopol. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S.V. (1975). *Uchast robotnykiv Ukrainy u stvorenni fondu sotsialistychnoi industrializatsii.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S.V. (1989). Osoblyvosti industrializatsii narodnoho gospodarstva URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 107–113. [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S.V. (1991). Mizh dvoma viinamy (1921–1941 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 8, 3–20. [in Ukrainian].
12. Lapchynska, N. (2017). Bezprytulni yak okrema katehoriia zhertv Holodomoru [na materialakh m. Kharkova]. *Holodomor 1932–1933 rokiv. Natsii vtraty ukraïnskoi: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Liaskovska, S. (2019). "Zolota operatsiia" DPU USRR iz prymusovoho vyluchennia v naselennia valiuty ta koshtovnosti (pochatok 1930-kh rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 25–48. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2008). Diialnist torhsynivskoi systemy mista Kyieva. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 18, 163–175. [in Ukrainian].
15. Marochko, V.I. (2019). Statystyka zhertv Holodomoru: antropohichno-demohrafichnyi diskurs. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 132. [in Ukrainian].
16. Marochko, V., Movchan, O. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Khronika.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Movchan, O., Hudz, V. (2012). Povsiakdenne zhyttia na pidpriemstvakh i novobudovakh. *Ukrainskeadianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 v Ukraini.* (2008). Borysenko V., Boriak H., Burian L., Veselova O., Hrynevych L., Yefimenko H., Kulchytskyi S., Lisunova N., Marochko V., Movchan O., Papakin H., Rykun I., Telishchak V., Topishko N. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Nechaieva, T.A. (1998). Ekonomichni stymuly motyvatsii pratsi robotnykiv Ukrainy v 1929–1932. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 75–86. [in Ukrainian].
20. Nikolaiuk, T.A. (1999). *Polityka derzhavy shchodo motyvatsii pratsi robotnykiv u promyslovosti Ukrainy (1929–1938)* (Candidate's thesis). Ostroh. [in Ukrainian].
21. Nikolaiuk, T.A. (1999). Deiakii pytannia ekonomichnoho ta pozaekonomichnoho stymulivannia pratsi robotnykiv Ukrainy u 1929–1934. *Visnyk Donets'koho universytetu, ser. B: Humanitarni nauky*, 1, 42–50. [in Ukrainian].
22. Nikolaiuk, T.A. (1999). Pozaekonomichni stymuly motyvatsii pratsi robotnykiv Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 51–64. [in Ukrainian].
23. Nikolaiuk, T.A. (1999). Sotsialne zabezpechennia robotnykiv Ukrainy u 1929–1934 rr. *Naukovi zapysky Ostroz'koi akademii*, II, 1, 250–252. [in Ukrainian].
24. Nikolaiuk, T.A. (2018). Polityka radianskoi derzhavy shchodo prodovolchoho postachannia robotnykiv v ukrainskykh mistakh pid chas Holodomoru 1932–1933. *Praktychna filosofii*, 2, 69–74. [in Ukrainian].
25. Safonova, N.F. (2013). Holodomor 1932–1933 rr. na Odeshchyni. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX st.: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy Mizhnar. nauk. konf.* Kyiv. [in Ukrainian].
26. Serhiichuk, V. (2017). Otsinka liudskyykh vtrat USRR vid Holodomoru 1932–1933 rr. za dokumentamy ukrainskykh arkhiviv. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukraïnskoi natsii».* Kyiv. [in Ukrainian].
27. Tkachenko, V.H. (2008). Trahedii, yakyykh mohlo ne buty: Holodomory na Zaporizhzhzi (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 rr.). *Spokuta: almanakh*, 8/9. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Tetiana Nikolaiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Head at Department of Culture and Social-Humanitarian Studies,
National Academy of Visual Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Food Situation in the Cities of the UkrSSR During the “Communist Attack” in 1929–1932

Abstract. The purpose of the study is to study of the financial situation of Ukrainian workers during the Stalin communist assurance, to prove that as a result of the economic crisis, the product supply of workers on cards and in public cafes has deteriorated. In scientific research, the author relied on the basic **principles** of historical science – objectivity and historicism. The problem-chronological approach was used to determine the structure of the studio. **Scientific novelty.** The author proposes to consider the lack of food and hunger in the cities among the workers of UkrSSR in the first half of the 1930s because of the Communist Attack and the forcible seizure of bread by peasants. The bread confiscated

from the peasants went abroad. The currency from the sale of grain was used to build of buildings of the first five-year. The state financed huge capital investments by issuing additional amounts of money not covered by commodities that caused inflation and, as a result, the economic crisis. Inflation has increased free market prices. In the context of forced harvests and the economic crisis, the state lacked bread for the normal supply of urban workers, so it introduced of the centralized distribution of products and then gradually withdrew a number of categories of workers from centralized supply. Author put into circulation the archival documents on the food supply policy of the townspeople (who were mostly workers) during the Communist Attack, indicating on the manifestations of starvation in the cities of the Ukrainian SSR. She calculated indicators of the real state of food supply for workers of industrial enterprises in Ukrainian cities, determined the state of catering, monitored the ability of workers and their dependents to survive during the forced industrialization, determined that the acute food crisis of the first half of the 1930s caused famine among urban workers of the UkrSSR.

Conclusion. Based on the study of new archival documents and the analysis of statistics and memoirs, the author has shown that in the early 1930s, the government of a totalitarian Soviet state, due to the economic crisis, was unable to provide industrial workers and their dependents with food either at work or outside. In the face of acute food shortages in the cities of Soviet Ukraine, a large number of townspeople and peasants were starving, trying to escape the famine by overcoming the blockade and walking into the cities.

Keywords: Communist Attack, card system of normalized supply of goods, product provision of workers on a production-class principle, catering.

Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті*

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати, виявити особливості й узагальнити результати досліджень білоруськими науковцями історії організованого голоду 1932–1933 рр. на територіях радянських України та Білорусії. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, усебічності, системності. Для досягнення поставленої мети застосоване комплексне використання, крім загальнонаукових, спеціально-історичних методів: історіографічного, історико-ситуаційного, компаративного, усної історії. **Наукова новизна.** Стаття є першим спеціальним історіографічним дослідженням білоруських студій голоду 1932–1933 рр. на теренах Білорусії. **Основні результати й висновки.** Відзначено, що історія голоду 1932–1933 рр. у Білорусії загалом замовчується в навчальному процесі, залишається на периферії білоруських академічних студій, проте була активізована після прийняття Верховною Радою України закону про визнання Голодомору геноцидом і реакції на це Російської Федерації. Виявлено вплив авторів російської концепції голоду 1932–1933 рр. як «спільної трагедії народів СРСР» зі співмірними наслідками, який виявився у порівнюванні білоруськими дослідниками причин голоду в БСРР до Голодомору в УСРР, перебільшенні людських втрат у республіці. Показано відмінність Голодомору як цілеспрямованого геноциду українського народу від голоду в Білорусії. На противагу деяким білоруським дослідникам стверджується, що голод у БСРР стався через надмірні заготівлі, непогоду, господарські помилки в певних районах і завдав на порядок менших людських втрат, ніж в Україні.

Ключові слова: білоруська історіографія, голод у Білоруській СРР, Голодомор в УСРР, демографічні наслідки, усна історія.

Історія Великого голоду в Україні 1932–1933 рр. має непроминуше суспільне, моральне та наукове значення. Тематика Голодомору утвердилася як одна із ключових у наукових студіях, засобах масової інформації, і водночас дуже швидко набула особливого ідеологічного та політичного звучання. Можна говорити про потужний поштовх у напрямі розробки й апробації національного історичного нарративу, в якому вагоме місце належить трагічним подіям 1932–1933 рр. За нашими обрахунками, станом на 2020 р. бібліографія Голодомору в Україні (а це дослідження, документальні публікації, свідчення, спогади, публіцистика тощо) становить понад 20 тис. позицій, із них близько 19 тис. представлено у трьох випусках відомого

* У статті використано матеріали виступів В.Гудзя на міжнародному круглому столі «Голод у СРСР і Голодомор в Україні. Сталін і Білорусь: таємниці архівів (Вільнюс, 19 вересня 2018 р.); [Електронний ресурс]: https://www.youtube.com/watch?v=AAHFcuQG0uc&list=PLCZLJLaNH0-JFt-0oYLRhMGaxTP1bx_7p&index=6, а також доповіді О.Боряк на VIII Міжнародному конгресі дослідників Білорусі (Вільнюс, 27–29 вересня 2019 р.) «Усна історія про Голодомор 1931–1933 рр. на українсько-білоруському пограниччі: між «історичною пам'яттю» та «політикою пам'яті»».

бібліографічного довідника Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького та Інституту історії України НАН України (за період із 1933 до 2011 рр.)¹.

Одночасно з українськими істориками тему Великого голоду 1930-х рр., – загалом у СРСР, але також і в регіонах, тримають у центрі своєї прискіпливої уваги навіть не стільки російські історики, як російські політики. Можна говорити також про їхні надзвичайної ваги зусилля, спрямовані на здійснення контролю над просуванням досліджень Голодомору в Україні, а також приглушення суспільного розголосу доробку українських істориків. Про це, зокрема, свідчить офіційний сайт МЗС Російської Федерації, де від 2006 р. і до сьогодні поняття «Голодомор» понад два десятки разів фіксується в різного роду документах, виступах офіційних осіб тощо. Тут добре простежується незмінність риторики російських авторів від радянських часів – вона все так само базується на тезі про «спільну для всіх народів СРСР трагедію», викликану посухою, «перегинами влади» в колективізації та хлібозаготівлях; про масштабну продовольчу допомогу, яка із визнанням «помилки» уже 1933 р. надсилалася «на місця» та ін.² Такою ж неухильною залишається теза: голод, окрім України, охопив також Білорусію, Казахстан, Поволжя, Північний Кавказ, Західний Сибір, Південний Урал. Тож, мовляв, ці події – спільна трагедія росіян, українців, казахів та інших народів країни, велика гуманітарна катастрофа на теренах СРСР. Зауважимо, що Білорусію тут згадано на початку – другою у сумному переліку територій колишнього СРСР, що постраждали від голоду, а вже в наступному реченні – узагальнено як «інші народи»³.

За часів Білоруської СРР, як, власне, і в радянській Україні, годі було чекати появи ґрунтовних наукових праць, пов'язаних з історією Голоду 1930-х рр., – розробка цієї тематики повсюдно перебувала під суворою забороною. Історіографія білоруського голоду розпочала свій відлік із моменту проголошення незалежності цієї радянської республіки. Так, у 1992 р. співробітники Інституту історії Академії наук Білорусі О.Врублевський і Т.Протько запровадили дослідження історії репресій проти білоруського селянства, а отже й аграрної політики більшовиків у переломний період⁴. Вони залучили матеріали про насильство колективізації, розправи ОДПУ з «куркулями», «саботажниками», про придушення пасивних форм опору селянства голодовій політиці. Дослідники відстоювали ідею використання владою хлібозаготівель, поряд з арештами, конфіскаціями, депортаціями, як одного з інструментів злочинної антиселянської політики. За їхніми підрахунками, у Білорусії тільки в 1933–1934 рр. за постановою від 7 серпня 1934 р. (так званий сталінський «закон про п'ять колосків») було засуджено понад 10 тис. осіб⁵. Як очільниця Білоруського Гельсінського комітету, Т.Протько й у наступні роки продовжувала працювати над темою масових репресій проти білоруського селянства⁶.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред. кол.: С.В.Кульчицький, О.Ф.Ботушанська, В.Мотика; упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса; Л., 2001. – 664 с.; Вип.2. – Одеса, 2008. – 576 с.; Вип.3. – Одеса, 2014. – 685 с. Див. також: Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. – Мелітополь, 2019. – 1153 с.

² Гудзь В. Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму // Над Віслою і Дніпром: Польща і Україна в європейській перспективі – минуле і сучасність = Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość. – Toruń, 2019. – С.215–234.

³ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2964626

⁴ Врублевский А.П., Протько Т.С. Из истории репрессий против белорусского крестьянства: 1929–1934. – Минск, 1992. – 144 с.

⁵ Там же. – С.65.

⁶ Процька Т. Вынішчэне сялянства: Вёска Усходняй Беларусі пад цяжарам бальшавіцкіх рэпрэсіяў 30-х гадоў. – Менск, 1998. – 135 с.

Тема голоду знайшла свій подальший розвиток у розлогій історичній праці білоруських дослідників І.Ковкеля та Е.Ярмусика⁷. Вони вказували на хибність політики оплати трудодня за залишковим принципом та завищення держпостачань, і як наслідок – нестача коштів для виплати селянам. «У результаті у країні й у республіці почався голод. За оцінкою самого Сталіна, у 1933 р. у країні голодували 20–30 млн осіб»⁸, – констатували історики.

Більшовицьку політику колективізації та розселення, виснаження білоруського села хлібозаготівлями й податками на рубежі 1920–1930-х рр. вивчав фахівець у галузі економіки Г.Лич⁹. Головним чином він зосередився на соціально-економічних засадах зниження продуктивності аграрного сектора, ексцесах суцільної колективізації та «розкуркулювання», хронічному голодуванні білоруських селян у 1920-х рр. Дослідник наголосив, що особливо важким у республіці виявився голод 1932–1933 рр. На його думку, це сталося через мізерну оплату колгоспної праці та надто жорстку політику державних заготівель, нав'язану сталінським керівництвом.

Тоді ж, на початку 2000-х рр., розгорнулися спеціальні дослідження, присвячені темі голоду 1930-х рр. у БСРР. Однією з перших таких публікацій стала стаття І.Романової¹⁰. Показово, що масив архівних джерел, використаних авторкою, виглядає доволі скромно: за наведеними посиланнями – це близько трьох десятків документів із двадцяти п'яти архівних справ одного-єдиного фонду – ЦК КПБ (Національний архів Республіки Білорусь, ф.4-П; щоправда, посилання у праці оформлене некоректно, без важливої ідентифікаційної ознаки – літери П, тобто «партійний»). Віддаючи належне дослідниці в її намаганні на основі архівних джерел дослідити широкий діапазон проблеми голоду 1932–1934 рр. в Білорусії, зауважимо, що у представленій документальній базі бракує таких «звичних» для цієї теми категорій документів, як доповіді місцевих «чекістів» своєму керівництву, узагальнені реляції на адресу партійно-державних органів, документи статистичних і фіскальних відомств, що дають змогу простежити рух населення тощо. Ба більше, частина архівних легенд повторюється в різних посиланнях, що підтверджує припущення щодо використання загальних розпорядчих документів, котрі надходили до ЦК КПБ із Москви, або виходили із ЦК КПБ і спрямовувалися на місця, в області, райони. Крім того, І.Романова залучила інтерв'ю з п'ятьма свідками голоду 1933 р. на Мозирщині, що їх вона записала в рамках проекту «Українсько-білоруське пограниччя» (2003 р.). Трое з п'яти респондентів згадували про те, як до їхніх сіл доходили знесилені від голоду селяни з України і благали хліба (або пропонували обміняти на їжу свій одяг), що якраз промовисто засвідчує відмінності між сусідніми республіками, принаймні у ситуації з продовольством.

І.Романова повідомила, що перші звістки про голод у Білорусії задокументовано в Туровському районі з літа 1932 р. Улітку наступного року такі сигнали з місць набули масового характеру. Голодування в республіці мало затяжний характер і тривало щонайменше й у першій половині 1934 р. Авторка наводить документальні свідчення про справжнє протистояння за хліб, що розгорталось між владою та селянами, масові вилучення зерна, майна, арешти боржників по заготівлях, депортації, катування, штрафи, конфіскації, погрози зброєю. Так, у липневому (1932 р.) зведенні ДПУ з білоруських районів ішлося про «зростання масових

⁷ Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. – Минск, 2000. – 592 с.

⁸ Там же. – С.403.

⁹ Лич Г.М. Трагедия беларускага сялянства. – Минск, 2003. – 268 с.

¹⁰ Раманова І. Голод 1932–1934 гг. і Беларусь // Спадчына. – 2003. – №1/2. – С.78–88.

виходів із колгоспів, розбір поголів'я худоби, майна та сільськогосподарського інвентаря», «самочинне захоплення й поділ в одноосібне користування землі та посівів», «продовження численних випадків відмови від роботи цілих груп колгоспників, мотивоване відсутністю хліба» тощо. Далі авторка посилається на звіт НКВС БРСР 1938 р. – єдиний відомий на той час документ, що наводить конкретну цифру жертв, – за 1932–1933 рр. в Наровлянському районі від голоду померли до 1 тис. осіб¹¹. Okремо подано сюжет про долю етнічних німців, котрі мешкали в Наровлянському та Єльському районах Гомельщини, які звернулися по допомогу до німецьких консульств у Москві й Києві та почали отримувати грошові перекази по 5–10 марок на родину.

Загалом дослідниця представила досить широку географію репресій проти селянства – це, зокрема, деякі райони Гомельської, Мінської, Могильовської, Вітебської областей¹². Проте, на нашу думку, вона дещо некоректно використовує отримані дані для демонстрації значних репресій проти селянства, а отже й масштабів голодування, інколи видаючи *наміри влади – за реальні дії та реальні події*. Те саме можна сказати стосовно дещо перебільшених масштабів і форм спротиву білоруського селянства політиці колективізації. Так, І.Романова пише, що вже з березня 1932 р. в республіці практикувався режим «чорної дошки» з відповідною блокадою, вилученням запасів із магазинів, заборонаю торгівлі, стягненням кредитів, закриттям млинів тощо. Насправді це твердження принципово важливе. «Чорні дошки» – справді, один із найбільш жорстоких засобів боротьби з селянством, адже в УСРР таким репресіям було піддано мешканців більшої частини районів і міськрад¹³. Але теза про масштабне застосування цього інструменту на теренах Білорусії потребує верифікації. Натомість дослідниця не наводить жодних указівок на бодай один конкретний район, населений пункт, колгосп, а також не дає посилань на джерела інформації. Для порівняння, на сьогодні в Україні задокументовано понад 1200 (!) таких об'єктів – сіл, колгоспів, радгоспів, артілей, комун тощо¹⁴ (і це при тому, що саме «голодоморний сегмент» українських архівів міжвоєнної доби зазнав найбільших репресій під час архівоциду)¹⁵. Щодо Білорусії (так само Кубані, Поволжя, Казахстану, Далекого Сходу, інших регіонів СРСР), то тут, безумовно, існує потреба серйозного компаративного аналізу документальних матеріалів¹⁶.

Хотілося б звернути увагу також на наведені І.Романовою свідчення очевидців та окремі донесення із залитої дощами Гомельської обл., що зазнала жорстокого голоду. У квітні 1934 р. на розгляді Житковицького райсуду перебували 500 справ, абсолютна більшість з яких, за твердженням авторки, стосувалася крадіжок голодуючими худоби і продовольства. Факти пасивного селянського протесту у вигляді покраж, безумовно, засвідчують наявність серйозних проблем із продовольством. Але аж ніяк не свідчать про характер і масштаби голоду, рівень демографічних втрат.

Висновки І.Романової подеколи не корелюються з представленою нею фактографічною базою, зокрема щодо завищення місцевим керівництвом показників посієвних площ, що призвело до надмірних заготівельних квот; запопадливість влади

¹¹ Там жа. – С.82, 88.

¹² Там жа. – С.81.

¹³ Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). – К., 2013. – С.337.

¹⁴ Там само. – С.11–12. Див. також: Загальний перелік сіл/сільрад та колгоспів Української СРР, занесених на «чорну дошку» в 1932–1933 роках // Архіви України. – 2008. – №3/4. – С.29–40.

¹⁵ Див. прим.49.

¹⁶ Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). – С.339.

та «буксирів» у заготівлях; мізерні аванси колгоспникам. Тож не заперечуючи штучного характеру голоду в республіці, спостерігаємо великий вплив об'єктивних чинників – помилки і зловживання в обліку посівних площ, погодні фактори тощо. Сама дослідниця була схильна вбачати причини трагедії білоруського селянства у волонтаристській економічній політиці Кремля, маніпуляціях влади системою централізованого продовольчого забезпечення. Усе це не дає жодних підстав для отождолення причин і чинників голоду в Білорусії й Голодомору в Україні та на Кубані.

Видається дещо дивним, але ухвалений у листопаді 2006 р. в нашій країні закон «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», за яким Голодомор було визнано актом геноциду українського народу, став новим поштовхом до інтенсифікації теми в білоруському інформаційному просторі. Уже за тиждень на популярному новинному ресурсі з'явилася спрощена версія тієї самої статті І.Романової. Ще більш дивною (та дещо цинічною) стала мотивація публікації, артикульована в її назві¹⁷. Водночас інтерес до теми швидко згас: на відміну від Росії, у Білорусі український закон не спричинився до появи нових наукових студій і документальних публікацій.

Варто додати, що 2019 р. побачив світ підготовлений І.Романовою новий збірник документів (на понад 1000 с.) під назвою «Улада і грамадства, БССР у 1929–1939 гадах». На жаль, нам не вдалося ознайомитися з виданням для ґрунтовного аналізу. Проте доступні для нас джерела дають підстави стверджувати, що масових документальних свідчень про катастрофічні масштаби голоду в Білорусії в 1933 р. воно не презентувало. В інтерв'ю авторки для білоруської редакції радіо «Свобода» у січні 2020 р. з нагоди виходу книжки чітко артикульовано одну з основних її тез: війна більшовиків проти селянства призвела до масового голоду в республіці. Судячи з інтерв'ю, сама І.Романова скептично ставиться до перебільшених цифр жертв репресій. Закликаючи колег відійти від дослідження суто політичної історії і звернутися до історії соціальної, авторка доволі різко зазначила: «[...] як би не були намальовані сьогодні жахи тоталітаризму, скільки б не було вбито мільйонів-мільярдів невинних людей, але доки дотримується “традиційний” підхід до структуризації матеріалу, ми не зможемо підійти до проблеми репресій»¹⁸.

Перед необхідністю висвітлити події колективізації й Великого голоду постали автори багатотомного фундаментального видання¹⁹. Вони звернули увагу на те, що в Україні й Білорусії з липня 1931 по липень 1932 рр. запаси харчового зерна скоротилися, відповідно, у 3 і 2 рази. У цих критичних обставинах Москва або повністю ігнорувала, або лише частково задовольняла прохання керівництва республік про допомогу та вимагала додаткових заготівель²⁰. На думку авторів, у результаті форсування колективізації й розкуркулення у країні виникли господарські негаразди, що призвели до неврожаю, продовольчої кризи. Щодо пояснення того факту, що голод найбільше вразив зернові райони держави, було висловлено припущення: це «свідчить про некерованість заготівельної політики більшовицької партії й радянської держави, коли з найважливіших житниць у першу чергу викачувалося

¹⁷ Романова І. В Беларуси был свой Голодомор [Електронний ресурс]: <https://news.tut.by/society/78380.html>
За десять років ця публікація (причому без жодних змін у тексті) з'явиться на різних веб-сайтах (див.: [Електронний ресурс]: <https://serg-slavorum.livejournal.com/2290362.html>; https://antisovetsky.blogspot.com/2017/03/1932-1933_20.html).

¹⁸ Гурневич Д. Апубликавалі дакумэнты пра жыццё ў БССР з сакрэтнага ў савецкі час архіву [Електронний ресурс]: <https://www.svaboda.org/a/30375145.html#comments>

¹⁹ Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т.5. Беларусь у 1917–1945 гг. – Мінск, 2006. – 613 с.

²⁰ Там жа. – С.293–294.

збіжжя та інші харчові ресурси»²¹. Історики наголосили, що голод найбільше вразив Південну Білорусію, зокрема, Єльський, Наровлянський, Пуховицький райони, а в Гомельському у 45 з 93 колгоспів не було продовольства, фіксувалися жертви голоду²². Наведено також факти голодування у центральній частині республіки – Мінському районі. Автори оперували цифрами про сотні померлих, але загальна кількість жертв голоду у БСРР не наводилася.

Тут буде доречним згадати, що майже через десять років на адресу вже колишнього директора Інституту історії НАН Білорусі М.Костюка і його заступника М.Біча пролунала критика з боку білоруських істориків, зокрема за порушення питання про голод 1933 р. в республіці. Так, у науковому виданні за редакцією Є.Новика²³, спрямованому на критику «націонал-радикальної» концепції історії Білорусі, розміщено методологічну статтю П.Петрикова 2007 р., де засуджуються спроби деполітизувати, деідеологізувати, департизувати історію країни²⁴.

Тим часом в історіографічному просторі Білорусі дедалі чіткіше простежувалася тенденція поширення думки, що факт злочину навмисного винищення голодом населення республіки в 1932–1933 рр. мав місце, якщо і в менших масштабах, ніж в Україні за рівнем смертності, то принаймні подібний за політичними причинами, оскільки «голод виник не через погоду, а з вини держави». Таку оцінку у травні 2007 р. озвучив завідувач відділу Національного архіву Республіки Білорусь В.Скалабан у своєму виступі в Москві, у приміщенні редакції журналу «Родина», у рамках заходу під назвою «Голод в Україні та в інших республіках СРСР: 1932–1933 рр. Організатори та натхненники». Представник Білорусі переважно оперував матеріалами, представленими у згаданій вище праці І.Романової. Слідом за нею він зазначив, що голод охопив низку центральних районів Білорусії (Мінський, Пуховицький та ін.), але найбільше Єльський і Наровлянський Гомельської обл., які межували з УСРР²⁵. Навів ті самі дані про жертви голоду в Наровлянському районі. Зупинився на свідченнях про голодування населення в національних німецьких сільрадах тощо. Великі сподівання В.Скалабан поклав на підготовку збірника, присвяченого «голоду у СРСР 1932–1933 рр.», який на той час готувало до друку Федеральне архівне агентство Російської Федерації за участі колег із трьох сусідніх держав, а також Казахстану, і повідомив, що до нього планується включити архівні матеріали щодо так званої Борисівської справи 1932 р.

У 2008 р. відбулася ще одна, тепер уже білорусько-українська науково-практична конференція «1929–1934: Сталінська “революція згори” чи знищення селянства і Голодомор в Білорусі», присвячена 75-м роковинам Великого голоду²⁶. На білоруському порталі новин згадується про ще одне наукове зібрання в Мінську, присвячене річниці голодного бунту в Борисові 1932 р., також за участю представників України²⁷. Не виключаємо, що йдеться про одну подію, адже й там, і там називаються однакові прізвища – І.Романової, І.Кузнецова, Я.Басина, В.Сівчика. Пошук згадки про ці конференції в українському інформаційному просторі не дав результатів. У виступах доповідачі проводили думку про те, що в Білорусії був свій

²¹ Там жа. – С.294.

²² Там жа. – С.283.

²³ Гісторыя Беларусі: Палемічныя матэрыялы / Под. ред. Я.К.Новіка. – Мінск, 2015. – 303 с.

²⁴ Див., напр.: *Петриков П.Т.* О концепции и методологии исторических исследований в Республике Беларусь // Очерки новейшей историографии Беларуси. – Минск, 2007. – С.30.

²⁵ Голод по-большевистски: организаторы и вдохновители // Родина. – 2007. – №9. – С.84.

²⁶ Див.: *Давыдоўскі У.* Галадамор у Беларусі // Абажур (Мінск). – 2008. – №3. – С.53–56.

²⁷ Див.: *Гурневіч Д.* Ці быў галадамор на Беларусі? [Електронний ресурс]: <http://news.tut.by/society/108847.html>

Голодомор, хоча й меншого масштабу, ніж в Україні, але з важкими наслідками. Пролунали також заклики на міжнародному рівні визнати репресії проти білоруських селян актом геноциду. Судячи з короткого переказу, поданого журналістами, у доповідях факти (включно, вочевидь, із виступом І.Романової) були значною мірою повтором того, що вже озвучувалося раніше.

Окремого аналізу варті навчальні посібники з історії Білорусі для вищих навчальних закладів цієї країни. Ані майбутні технологи²⁸, ані навіть студенти державного університету²⁹ не знайдуть у них і згадки про трагедію селянства 1930-х рр. Там, де катастрофічні події 1932–1933 рр. не замовчуються, автори послуговуються ідеологемами на кшталт: «У країні виник голод, загострилася продовольча проблема»³⁰, «допущено помилки в економічній політиці», «форсовані темпи колективізації», «розкуркулення селян»³¹. У гіршому випадку на студентів чекали коментарі на зразок такого, який дав Я.Трещенок – улюблений історик О.Лукашенка: «Серйозні історики давно залишили казочку про нещасні народи, замордовані своїми нещасними правителями. [...] Народи як жінки: з ними поводяться так, як вони дозволяють із собою поводитися». І далі: «Самим народом в ім'я комуністичної утопії знищувалися “як клас” цілі стани»³². При цьому посібник містив підрозділ про голод 1933 р. в Білорусії за авторством М.Матюшевської. На її думку, трагедія охопила зернові смуги СРСР, зокрема південно-східну частину республіки, а її причини коренилися в «непродуманій політиці» влади, унаслідок чого не було закладено стратегічних запасів продовольства на випадок неврожаю. Але історикиня тут же заперечила собі: «Замість допомоги голодуючим уряд СРСР не припинив поставок зерна за кордон, натомість приступив до жорстокіших репресивних заходів проти селянства»³³ (мався на увазі так званий «закон про п'ять колосків»).

Наприкінці 2010-х рр. тема голоду 1932–1933 рр. у Білорусії перемістилась у публічний простір, про що свідчить її зацікавлене обговорювання в медіа, і надалі активніше – у соціальних мережах. Відразу зазначимо, що загалом ці публікації суттєво різняться як рівнем доказової бази, так й аналітики. Для прикладу, К.Лашкевич у статті під промовистою назвою³⁴ послуговується вже добре відомими фактами про голодний бунт у Борисові, катастрофічну нестачу хліба в республіці, особливо – прикордонних з Україною районах. Щодо масштабів голоду, то традиційно згадується 1 тис. жертв у Наровлянському районі. Показовий коментар до цього тексту історика І.Кузнецова: Білорусію врятували від катастрофічних наслідків менші норми заготівель пшениці, залишки картоплі, жита, взаємодопомога, зокрема приховування місцевим керівництвом від центру певних продовольчих запасів. Щодо визначення кількості жертв, то він стверджував, що в умовах закритих архівів, а також зберігання ключових документів у Москві, установити точну цифру буде неможливо.

²⁸ Гісторыя Беларусі: Вуч.-метад. дапаможнік / Склад. І.У.Каляда, В.М.Астрога. – Мінск, 2009. – 80 с.; *Баландаін К.І., Хромчанка Дз.М.* Гісторыя Беларусі ў кантэксте сусветнай цывілізацыі: Кароткі курс лекцый. – Мінск, 2009. – 171 с.

²⁹ *Ладысеў У.Ф., Кахановскі А.Г.* Гісторыя Беларусі: XX – пачатак XXI ст. – Мінск, 2011. – 115 с.

³⁰ *История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: Пособие для студ. / Под ред. Н.И.Полетаевой, Ю.Н.Бохана.* – Мінск, 2011. – С.95.

³¹ Вучэбны дапаможнік па курсу «Гісторыя Беларусі» для студэнтаў усіх форм навуч. і спецыяльн. / Я.Новік і ін. – Мінск, 2006. – С.235.

³² *История Беларуси: Учеб. пособие для студентов учреждений, обеспечивающих получение высш. образования: В 2 ч. – Ч.2 / Под ред. Я.И.Трещенка.* – Могилёв, 2005. – С.214.

³³ Там же. – С.201.

³⁴ *Лашкевич К.* Сколько жизней унес белорусский Голодомор? [Электронный ресурс]: <https://news.tut.by/society/122428.html>

На шпальтах білоруської версії газети «Комсомольская правда» з'явилася розвідка Л.Селицької, де у центрі уваги знову були бунт у Борисові, репресії проти німців Наровлянського району, щоправда з доповненою інформацією про показовий процес спецколегії Верховного суду БСРР у грудні 1934 р. у справі «контрреволюційної фашистської групи» з 15 осіб – за отримані з Німеччини марки третину засудили до розстрілу³⁵. Щодо соціальних мереж, то тут з'явилася низка републікацій, але під різними назвами³⁶. Показово, що матеріали подавалися або анонімно, або під псевдонімами. Про те, що інформаційне наповнення запозичувалося з одного джерела, свідчить репрезентація майже ідентичного документального матеріалу. Як ілюстрації використано низку фотодокументів без підтекстів, причому здебільшого на тему голоду на Поволжі 1921–1922 рр. Відтворено також добре відомі українським історикам автентичні фото з УСРР 1933 р. А.Вінербергера, М.Боканя³⁷. Нам зрозуміле бажання патріотично налаштованих білоруських публіцистів та істориків вплинути на масову свідомість співвітчизників яскравими заголовками й ілюстраціями, які пробуджують історичну пам'ять народу, але у цьому разі добрий намір призвів до викривлення в термінології й фактографії.

Дещо особіно серед згаданих вище дослідників стоїть білоруський історик-аматор, журналіст, письменник В.Деружинський. Свої погляди на проблему Голодомору як геноциду він розлого виклав (під псевдонімом «Вадим Ростов») у часописі, де був головним редактором і співвидавцем³⁸. Згодом він поглибив бачення проблеми в науково-популярній праці³⁹. Дослідник розрізняв поняття «Великий голод», уживане ним щодо подій 1932–1933 рр. у СРСР, «Голодомор» – стосовно України та «голод у БСРР», і виділив для цих сюжетів окремі підрозділи. Так, у підрозділі «Голодомор» автор навів розлогі уривок зі статті президента України В.Ющенка, опублікованої в газеті «The Wall Street Journal» 26 листопада 2007 р. Він спеціально розглянув різні підходи України й Росії в оцінках Голодомору та висловив власну думку: «Сьогодні в усіх нормальних людей, здатних до логічного мислення й не засліплених комуністичними догмами, немає ані найменших сумнівів у тому, що голод був створений Кремлем свідомо. Як не викликає жодних сумнівів і те, що дії Кремля мали характер саме геноциду стосовно України»⁴⁰. Найбільшим і найстрашнішим доказом наміру національного геноциду в Україні автор уважав огороження голодуючих районів і всієї республіки кордонами військ.

В.Деружинський навів низку документальних матеріалів із радянської звітності про факти голодування, опухання, смертності від голоду в різних районах Білорусії, розглянув бунт у Борисові й відзначив, що навіть в умовах масового голоду селяни в різних формах (жіночі бунти, підпали тощо) чинили опір грабіжницькому режиму, як-от у червні 1932 р. в Толочинському районі та у серпні –

³⁵ Селицькая Л. Голодомор в Беларуси: Матери варили младенцев, а немцы из Наровли просили помощи у Гитлера [Електронний ресурс]: <https://www.kp.by/daily/24543.3/721375/>

³⁶ Солнцев А. Голод в Беларуси 1932–1933 г. [Електронний ресурс]: <https://anton55555.wordpress.com/2011/05/13/голод-в-беларуси-1933-года/>; Голодомор в Беларуси: история геноцида [Електронний ресурс]: <http://argumentua.com/stati/golodomor-v-belarusi-istoriya-genotsida>; Беларуский Голодомор: История геноцида нашего народа [Електронний ресурс]: <https://1863x.com/belarus-golodomor/>; Втрой Голодомор на Беларуси 1932–34 гг. [Електронний ресурс]: <https://newsland.com/community/5206/content/vtroi-golodomor-na-belarusi-1932-34-gg-9/5043032>

³⁷ Див., напр.: Беларуский Голодомор: История геноцида нашего народа [Електронний ресурс]: <https://1863x.com/belarus-golodomor/>

³⁸ Ростов В. Голодомор и суд истории // Секретные исследования (Минск). – 2008. – №13(174).

³⁹ Деружинский В.В. Забытая Беларусь. – Минск, 2011. – 537 с.

⁴⁰ Там же. – С.103.

у Корм'янському⁴¹. На його думку, позаяк влада усвідомлювала наслідки своїх дій, то не лише в Україні, а й Білорусії (так само на Північному Кавказі, у Казахстані) мав місце геноцид у формі *соціоциду*, тобто терор голодом спрямовувався проти селянства. Водночас відбувався «національний геноцид» проти білоруської інтелігенції. Включно з депортаціями ці акції, стверджує В.Деружинський, можна оцінити як свідоме тотальне народонищення: «Тому Голодомор безумовно був геноцидом. Але не національним геноцидом проти білоруського народу, а соціальним геноцидом проти білоруського селянства»⁴².

Для розуміння громадянської позиції білоруського журналіста й письменника важливо зауважити, що заяву Державної думи Російської Федерації від 2 квітня 2008 р. «Пам'яті жертв голоду 30-х років на території СРСР», в якій йшлося про відсутність свідчень організації його за етнічною ознакою, він назвав нелюдською, такою, що реабілітує злочин Й.Сталіна та його підручних. В.Деружинський застеріг, що російська влада за участі академічної спільноти змінила радянське замовчування факту Великого голоду на заперечення його геноцидного характеру. Причиною такої реакції, на думку дослідника, стало, по-перше, переважання великодержавних імперських ідей не тільки у проектах влади, а й менталітеті росіян. По-друге, суперечки про Голодомор показали невирішеність у Росії проблеми оцінки злочинів режиму та його очільника, який знищив мільйони громадян власної держави. Історик навів низку характеристик Голодомору, що були опрацьовані дослідниками, політиками України, Росії, інших країн. Повз увагу не пройшла й концепція автора проекту основного юридичного документа про геноцид – резолюції Генеральної Асамблеї ООН 96(1) від 11 грудня 1946 р. – Р.Лемкіна, котрий розглядав геноцид у рамках чотирьох людських груп: національної, етнічної, расової, релігійної. У підсумку В.Деружинський заявив: якщо знищення класів, згідно зі Й.Сталіним і його послідовниками, у визначення геноциду не входить, то можна будь-які жертви геноциду представити як «жертви соціальної модернізації». Проте, на думку дослідника, важливий не привід, під яким свідомо винищувалося населення, а сам факт цього нищення. Щодо етнічної складової, то вона була присутня не лише у злочині депортацій народів СРСР, але й в організації геноциду засобом Голодомору.

У білоруській історіографії голоду 1930-х рр. зберігаються значні розбіжності в оцінці демографічних втрат населення республіки. За твердженням І.Романової, найбільше постраждало Полісся, а саме Єльський, Наровлянський, Мозирський, Туровський, Петриківський, Житковицький райони. Як ми вже вказували, авторка називає близько 1 тис. жертв голоду 1933 р. в Наровлянському районі⁴³. Слідом за нею цю цифру озвучували як фахівці, так і журналісти. Зважаючи на суспільний розголос оприлюднених дослідницею даних, уточнимо: у тій публікації 2003 р. вона посилалася на цікавий документ – звітні дані НКВС про розгром «антирадянського підпілля», датований 1938 р. Отже наведена цифра – це «чекістське» бачення проблеми, а саме: голод стався на Поліссі, у традиційних тваринницьких районах, які були підведені під загальну рубрику нетваринницьких, що й викликало високу смертність. Додамо, в іншій своїй публікації наслідки дій влади І.Романова вимірювала в масштабах мільйонів жертв: «Припинення державних поставок в умовах, коли альтернативні джерела торгівлі були мізерні або зовсім відсутні, коштували

⁴¹ Там же. – С.106.

⁴² Там же.

⁴³ Раманова І. Голод 1932–1934 гг. і Беларусь.

життя мільйонам людей»⁴⁴. Автори тематичного документального фільму 2013 р. «Лебедіні роки» стверджують, що голод 1930-х рр. забрав життя декількох десятків тисяч білорусів⁴⁵. На одному з білоруських сайтів у розвідці публіцистичного характеру 2016 р. йдеться про 1,5 млн цивільного населення – жертв насильницької колективізації й волюнтаристської економічної політики Й.Сталіна в республіці⁴⁶. Така невиразність висловлювань вочевидь відбулася внаслідок зміщення і підміни понять, традиції починати говорити про Білорусію, а закінчувати про Україну, або просто подавати сукупні масштаби трагедії. Твердження білоруських дослідників про «мільйони жертв» не підкріплені документальними свідченнями. Останні репрезентують дуже вузьке коло документальних та архівних свідчень, дотепер уведених до наукового обігу.

У підсумку маємо історіографічно-археографічний парадокс. З одного боку, судження про масштаби катастрофічних наслідків голоду в Білорусії; з іншого – вони не верифікуються документальною доказовою базою, якщо не рахувати поодинокі джерела, які, до того ж, перекочують з одного видання в інше. Припускаємо, що виразного масиву документальних свідчень голоду донині не створено не тому, що архіви недоступні, і не тому, що для цього не вистачило дослідницької енергії. Очевидно, якби надзвичайний масштаб голоду в БСРР був незіставним з іншими регіонами СРСР, такі джерела, по-перше, існували б, а, по-друге, уже були оприлюднені.

Простежується ще одна закономірність: спроба активізації теми Голодомору в Білорусії збіглася з кампанією, що розгорталася в Росії з черговою метою спростування факту навмисного винищення людей, а отже – визначення Голодомору в Україні як геноциду. Не виключаємо, що за подібною риторикою стояли рекомендації певних кіл із суміжної з Білорусією країни... Адже не лише історичній спільноті, але і громадськості добре відомо про пояснювальну записку, що з'явилася у січні 2007 р. перед початком роботи Федерального архівного агентства Російської Федерації над тритомним збірником документів про «голод у СРСР». Її підготував науковий керівник проекту – російський історик і функціонер В.Кондрашин для поширення серед керівників архівних відомств країн СНД. Записка містила ключову вимогу, класичний «темник»: «Причому підібрати їх (тобто документи – Авт.) належить таким чином, щоби була видна трагедія всього радянського селянства, без акценту на Україну»⁴⁷.

Уже на початку 2010-х рр., коли російський проект «загальносоюзного голоду» вийшов на фінішну пряму⁴⁸, стало зрозумілим, що основний масив презентованих у виданні документів – це ті, які мали довести відсутність особливостей перебігу Голодомору в Україні. Щодо білорусів, то попри пошуки, «необхідного» масиву документів, що довели б надзвичайні масштаби голоду в Білорусії і прислужилися

⁴⁴ Улада і грамадства: БССР у 1929–1939 гады ў дакументах Сакратнага аддзела/Асобага сектара ЦК КП(б)Б / Склад., аут. прад. І.Раманава. – Менск, 2019 – С.90.

⁴⁵ [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=QIVKwMSQGkY>

⁴⁶ Второй Голодомор на Беларуси 1932–34 гг.

⁴⁷ Див.: Як писати про Голодомор: інструкція російським історикам [Електронний ресурс] <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>

⁴⁸ Голод в СССР: 1929–1934. – Т.1: 1929 – июль 1932. – Кн.1 / Сост.: В.В.Кондрашин (отв. сост.), Н.Е.Глуценко, Т.М.Гольшкіна, Е.М.Грибанова, Г.Т.Исахан, М.М.Кудюкина, О.В.Лавинская, Ю.Г.Орлова, Т.В.Сорокина, Н.С.Тархова, В.Д.Селеменов, В.М.Хрусталеv, Т.В.Царевская-Дякина. – Москва, 2011. – 656 с.; Кн.2 / Сост.: В.В.Кондрашин (отв. сост.), Н.Е.Глуценко, Т.М.Гольшкіна, Е.М.Грибанова, Г.Т.Исахан, М.М.Кудюкина, О.В.Лавинская, Ю.Г.Орлова, Т.В.Сорокина, Н.С.Тархова, В.Д.Селеменов, В.М.Хрусталеv, Т.В.Царевская-Дякина. – Москва, 2011. – 560 с.; Т.2: Июль 1932 – июль 1933 / Сост.: В.В.Кондрашин (отв. сост.), Н.Е.Глуценко, Т.М.Гольшкіна, Е.М.Грибанова, Г.Т.Исахан, М.М.Кудюкина, О.В.Лавинская, Ю.Г.Орлова, В.В.Скалабан, Т.В.Сорокина, Н.С.Тархова, А.Д.Силаев, Т.В.Царевская-Дякина. – Москва, 2012. – 912 с.

реалізації московського проекту, знайдено не було. Для розуміння ситуації наведемо трохи статистики: в Україні, незважаючи на архівоцид, який знищив більшу частину документів міжвоєнної доби⁴⁹, усе ж збереглися величезні масиви матеріалів, які сьогодні становлять потужний археографічний сегмент джерельної бази дослідження Голодомору. Із-поміж понад 20 тис. публікацій, про які згадувалося вище, близько 2 тис. – це видання документів, у тому числі не менше 200 томів окремих видань архівних матеріалів та усних свідчень. У них представлено до 3 тис. архівних документів, майже 10 тис. свідчень про Голодомор (включно з мережевими ресурсами). Усього в Україні за період 1932–1933 рр. збереглося від 50 до 100 тис. одиниць документів. У Білорусі архівоциду (принаймні в українських масштабах) не було. Отже, можна припустити, що, як мінімум, приблизно такий самий обсяг зберігся в держархівних цієї країни. Уявімо собі: 100 тис. документів центральних і місцевих партійно-державних, «чекістських» органів, організацій, установ, підприємств тощо. І у цьому масиві не знайти яскравих документів для тематичних видань – малоімовірно!

Відповідь на запитання: «Що не так з опануванням джерельної бази голоду в Білорусії?», можливо, криється в демографічних обрахунках загального числа померлих на території БСРР у період 1932–1934 рр., установлених групою українських істориків і демографів, зокрема дослідницьким колективом Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України у співпраці з д-ром О.Воловиною (Університет Північної Кароліни, США) й Українським науковим інститутом Гарвардського університету⁵⁰. Цифру 67,6 тис. жертв голоду в Білорусії (по роках 1932, 1933, 1934, відповідно: 15,6; 46,5; 5,5 тис.) було отримано в результаті опрацювання поточної демографічної статистики в етнічному розрізі за окремими регіонами СРСР за період між переписами 1926 і 1937 (1939) рр. Для порівняння: для України ця цифра, також обрахована згаданою групою фахівців, становить 4,5 млн осіб, де прямі втрати оцінено у 3,9 млн випадків смертей, а 0,6 млн – це ненароджені діти⁵¹. Окремо варто наголосити на цифрах, що свідчать про прямі втрати в перерахунку на 1000 населення: для Білорусії – 12,7; для України – 129,2 (показники різняться в десять разів); також для Росії – 31,7; для СРСР – 54,3⁵². Отже смертність від голоду в БСРР на порядок менша, аніж в УСРР, і вчетверо меншою, ніж загалом по СРСР.

Статистика, зрозуміло, не абсолютно достовірна, натомість історичну пам'ять сфальшувати неможливо. Саме тому рефлексії з приводу Голодомору 1932–1933 рр. доцільно розширити за рахунок залучення усної історичної джерел. Звісно, людська пам'ять суб'єктивна. Ми свідомі того, що часто люди не можуть (або не бажають)

⁴⁹ Boriak H. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine-Genocide: History, Current State, and Prospects // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.25. – №3/4 (Fall 2001). – P.167–186; Боряк Г. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору // *Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.13–18; Його ж. «Знищено шляхом спалення...»: Невідомий документ з історії архівоциду (акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.) // *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоляка*. – Кн.2: Простори історика. – К., 2020. – С.531–559.

⁵⁰ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered* / Eds. D.Curran, L.Luciuk, A.Newby. – New York, 2015. – P.192–222.

⁵¹ Див., напр.: Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал*. – 2015. – №4. – С.84–112; Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. // Там само. – 2018. – №2. – С.190; Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Savchuk A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – 42. – №1-2. – P.53–80.

⁵² Див.: Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union. – P.192–222.

помічати різницю між тим, що вони бачили, і що відбувалося в дійсності. У свої власні спогади вони також вмонтовують ту інформацію, яка стала доступною їм пізніше. Проте саме усна історія демонструє розмаїття історичного досвіду, багатогранність подій, різноплановість наслідків, неможливість однозначних оцінок та простих рішень і, у сукупності й порівнянні, варта пильної дослідницької уваги.

Ідеться про фрагменти спогадів мешканців південних районів Гомельщини (Хойницький, Сльський, Наровлянський)⁵³, а також півночі Київщини (Поліський район) і Чернігівщини (Ріпкинський, Городнянський, Чернігівський райони) стосовно подій 1932–1933 рр.⁵⁴ Аналіз усних свідчень дозволяє стверджувати про, як мінімум, значні відмінності в картині голодування (або, точніше, – *переживання* спогадів про нього) по обидва боки майже прозорого українсько-білоруського кордону.

Опитані респонденти беззаперечно стверджували про великі масштаби голоду на Українському Поліссі, зокрема у селах прикордонної з Білоруссю зони. Ось лише деякі з них:

«[...] мати покойна заховала квасоло у гладишці у запечку, висипала у попел, думала квасоло потім помію і зварю, – і ту вигребли. Забрали. Фашисти були. Так як зараз нападають на нас, так тоді були такі, що все забирали, увозили, увозили, куди вивозили – хто його знає» (запис 2014 р.; переселенка із с. Нова Марківка Поліського р-ну Київської обл.); «Трохи було врожай, ну позабирали. І корови забирали, свині. Все позабирали. Добре, що були гриби да ягоди в лісі, то люди од того і вижили. У нас же грибів повно і ягод тоже, оце люди так і жили [...]. Ніхто нікуди не втікав. Казали всі будем вдома вмирать. Нікуди не йшли» (запис 2014 р.; с. Становище Поліського р-ну Київської обл.); «[...] половину їли, половники пекли, да їли, верес в нас рвали, пекли і їли. Отаке, спасались. Власть така була. Позабирали все чисто, і горшки з печі з їдою позабирали. От і голод. З дурних людей і голод» (запис 2014 р.; с. Бобер Поліського р-ну Київської обл.); «[...] ходілі збирать мерзлу картошку. І тоді кому повезе, а кому ж і не. Бо езділі об'єжчики, і, каже, така була у об'єждчиків пуга, а на конце або проволка зав'язана, або зав'язувалася така, наче гірка. І тоді він летить на коні і пугой свистить, і він тоді по чом попаде. Боже сохрани. За колоски саділі у тюрму. Сходили колоски, збирали после жатви. Боже сохрани» (запис 2018 р.; с. Лемешівка Городнянського р-ну Чернігівської обл.); «1933-го року був голод. Сестра родилася. Все забирали – в колхози зганяли, а батьки не йшли. Багато померло. Всі сюди йшли відусюди, на дорозі падали. Шукали, що їсти. У клунку пшоно було, баба сіла на піч, на руках тримала маленьку сестру, так той пришов, сіпнув, то баба впала з дитиною...» (запис 2017 р.; с. Пилипча Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.).

Мотивом зафіксованих усних свідчень мешканців українських прикордонних сіл є переконання в тому, що у сусідній Білорусі (варіант – Російській Федерації) голоду не було:

«Вивозили скрині з сорочками, продавали в Білорусі. Там голоду не було» (запис 2017 р.; с. Олешня Ріпкинського р-ну); «Люди мьорлі, пухлі, а в Оп-

⁵³ Матеріали польових досліджень із Гомельщини 2014 р. зберігаються в особистому архіві О.Боряк. При транскрибуванні записів відтворено мову респондентки.

⁵⁴ Польові дослідження О.Боряк на Київському та Чернігівському Поліссі 2014–2019 рр. зберігаються у фонді цифрових аудіодокументів Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (див.: МАНКУП ДНЦЗКСТК. – Ф. ЦА Яготин–2014–Боряк–D2, 6; Ріпки–2017–Боряк–D1, 6; Чернігів–2018–D3; Семенівка–2019–D2).

тень (Климовський р-н Брянської обл.) – 3 км – голоду не було. Моя мама все туди ходили, то кусок сала якій дадут, то солі, і все туди ходили...» (запис 2019 р.; с. Тимоновичі Семенівського р-ну Чернігівської обл.).

Звернімося до спогадів мешканців Білорусі, записаних у прикордонних з Україною районах Гомельської обл.:

«Вот тридцать третим, моя matka розказувала, что не дошел он сюды. Рассказывали, что ходили украинцы, ходили сюда. Да казала, что уже свекруха почти в осень, ще ж и полосы были свои, жать, что они там уже жали, жито или пшеницу, так ужали труп человеческий. Не дошел до села. Не дошел до села» (запис 2014 р.; с. Глинище Хойницького р-ну); «А у деда було багато дітей. А мать, баба уже ж, была в хате с детьми. А гора не зашалевана так, як теперь позашелевано, то так, насквозь було. А стояла квасолька на горе. То забрали ту квасольку. Хто забирал? Идут, идут. А хто йде, что йде, хто знает, хто йде. Люди с Украины. Голодные были» (запис 2014 р.; с. Валавськ Єльського р-ну).

Загалом із розповідей білоруських респондентів впливають факти голодування в 1932–1933 рр., хоча за своєю тональністю вони відрізняються від таких же розповідей сусідів-українців:

«Мати наварила з крапиви борщу і там десь з вересу нашморгала цвіточков і в ступі натовкли, висушили і напекла таких лепешок з вересу. А з кропиви борщу наварила. І він (розповідь про чоловіка респондентки – Авт.) каже, у них дві сестри і он третій був, поставили там на дворі коло малини, простілили собі полотенець чи скатерку. А колись миски і ложки такі були дерев'яні. То він, каже, біг, да на ту ложку наступив, да теї борщ розлив. Да каже залез в малину, злякався, шо його поб'ють за теї борщ, бо це на всіх та миска була. То він там просидів день. [...] Був голод, був голод» (запис 2014 р.; с. Кіров, кол. Мохоєди Наровлянського р-ну).

Як бачимо, у колективній історичній пам'яті білорусів не відклалася трагедія в тому масштабі, в якому її «хотіли би бачити» російські дослідники задля нівелювання різниці між «голодом у СРСР» і Голодомором в Україні.

Парадоксально, але якщо на південь від кордону – на Українському Поліссі – усні джерела та документи змальовують катастрофічну картину голодування, то вже за кілька кілометрів на північ сільське повсякдення виглядало інакше. Жодні пояснення, зокрема і природними факторами, виглядають нелогічними. Адже прикордонні райони двох республік лежали в одній природно-кліматичній зоні, перебували у складі однієї держави з однаковими політичними структурами у центрі й на місцях. Інакшими були етнічний склад, соціальна активність населення, геополітичне значення БСРР та УСРР. Єдине логічне пояснення, що впливає з цього, – безумовно організований характер голоду в радянській Україні, який мав ознаки геноциду українців.

Загалом на розробку проблеми Голодомору у сучасній Білорусі негативно впливають передусім політичні фактори, що ділять дослідників на провладних та опозиційних. Офіційні автори підручників з історії як правило замовчують голод 1932–1933 рр., мінімізують його масштаби. Натомість інша частина істориків та публіцистів перебільшують кількість жертв у республіці, називаючи ті події Голодомором. Тема голоду на сьогодні перебуває на стадії публіцистичного та

літературно-художнього опрацювання. Академічний дискурс цієї проблеми, який спирався б на документальний масив, у білоруських істориків, архівістів, соціальних антропологів, очевидно, ще попереду.

REFERENCES

- Balandzin, K.I., Khromchanka, Dz.M. (2009). *Historyia Belarusi v kontekstse susvetnai tsyvilizatsyi: Karotki kurs lektsyi*. Minsk. [in Belarusian].
- Boriak, H. (2001). The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine-Genocide: History, Current State, and Prospects. *Harvard Ukrainian Studies*, 25, 3–4, 167–186.
- Boriak, H. (2013). *Arkhivotsyid v Ukraini 1934–1960-kh rr. yak naslidok Holodomoru. Holod v Ukraini u pershii polovyni XX st.: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Mat. Mizhnar. nauk. konf. Kyiv*. [in Ukrainian].
- Boriak, H.V. (2020). "Znyshcheno shliakhom spalennia...": Nevidomyi dokument z istorii arkhivotsyidu [akt znyshchennia uriadovoho arkhivu Ukrainy u typni 1941 r.]. *Academia: Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smolia*, 2: Prostory istoryka, 531–559. Kyiv. [in Ukrainian].
- Davydovskiy, U. (2008). Haladamor u Belarusi. *Abazhur*, 3, 53–56. [in Belarusian].
- Deruzhinskij, V.V. (2011). *Zabytaia Belarus*. Minsk. [in Russian].
- Golod v SSSR: 1929–1934. (2011). T.1: 1929 – iyul 1932. Kn.1. Sostaviteli: V.V.Kondrashin (otv. sost.), N.E.Glushchenko, T.M.Golyshkina, E.M.Gribanova, G.T.Isakhan, M.M.Kudyukina, O.V.Lavinskaya, Yu.G.Orlova, T.V.Sorokina, N.S.Tarkhova, V.D.Selemenev, V.M.Khrustalev, T.V.Tsarevskaya-Dyakina. Moskva. [in Russian].
- Golod v SSSR: 1929–1934. (2011). T.1: 1929 – iyul 1932. Kn.2. Sostaviteli: V.V.Kondrashin (otv. sost.), N.E.Glushchenko, T.M.Golyshkina, E.M.Gribanova, G.T.Isakhan, M.M.Kudyukina, O.V.Lavinskaya, Yu.G.Orlova, T.V.Sorokina, N.S.Tarkhova, V.D.Selemenev, V.M.Khrustalev, T.V.Tsarevskaya-Dyakina. Moskva. [in Russian].
- Golod v SSSR: 1929–1934. (2012). T.2: Iyul 1932 – iyul 1933. Sostaviteli: V.V.Kondrashin (otv. sost.), N.E.Glushchenko, T.M.Golyshkina, E.M.Gribanova, G.T.Isakhan, M.M.Kudyukina, O.V.Lavinskaya, Yu.G.Orlova, V.V.Skalaban, T.V.Sorokina, N.S.Tarkhova, A.D.Silaev, T.V.Tsarevskaya-Dyakina. Moskva. [in Russian].
- Holodomor u Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyi pokazhchyk. (2001). Red. kol.: S.V.Kulchytskyi, O.F.Botushanska, V.Motyka. Upor.: L.M.Burian, I.E.Rikun. Odesa; Lviv. [in Ukrainian].
- Holodomor u Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyi pokazhchyk. Vyp.2. (2008). Red. kol.: S.V.Kulchytskyi (nauk. red.), O.F.Botushanska (vidp. red.), V.Motyka. Upor.: L.M.Burian, I.E.Rikun. Odesa. [in Ukrainian].
- Holodomor u Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyi pokazhchyk. Vyp.3. (2014). Red. kol.: S.V.Kulchytskyi (nauk. red.), O.F.Botushanska (vidp. red.), V.Motyka. Upor.: L.M.Burian, I.E.Rikun. Odesa. [in Ukrainian].
- Hudz, V. (2019). *Istoriografiia Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini*. Melitopol. [in Ukrainian].
- Hudz, V. (2019). Naukovy diskurs z problemy Holodomoru v konteksti formuvannia ukraïnskoi ta rosiiskoi modelei derzhavnogo patriotyzmu. *Nad Wisłà i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, 215–234. Toruń. [in Ukrainian].
- Hurnevich, D. Tsi byw haladamor na Belarusi? (2008). Retrieved from: <http://news.tut.by/society/108847.html> [in Belarusian].
- Hurnevich, D. (2020). *Apublikavali dakumenty pra zhytstsiu na BSSR z sakretnaha w savetski chas arkhivu*. Retrieved from: <https://www.svaboda.org/a/30375145.html#comments> [in Belarusian].
- Kaliada, I.U., Astroha, V.M. (Comp.) (2009). *Historyia Belarusi*. Minsk. [in Belarusian].
- Kastiuk, M. (Ed.) (2006). *Historyia Belarusi: U 6 t. T.5: Belarus u 1917–1945 hh*. Minsk. [in Belarusian].
- Kovkel, I., Yarmusik, E. (2000). *Istoriya Belarusi s drevneishikh vremen do nashego vremeni*. Minsk. [in Russian].
- Ladysev, U.F., Kakhanovskiy, A.H. (2011). *Historyia Belarusi: XX – pachatak XXI st*. Minsk. [in Russian].
- Lashkevych, K. (2008). Skolko zhyznei unes beloruskiy Golodomor? Retrieved from: <https://news.tut.by/society/122428.html> [in Russian].
- Levchuk, N.M., Boriak, T.H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O.P., Kovbasiuk, A.B. (2015). Vtraty miskoho i silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru u 1932–1934 rr.: novi otsinky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 84–112. [in Ukrainian].
- Levchuk, N. (2018). Do pytannia pro stari ta novi pidkhody do otsinky vtrat naselennia Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 179–193. [in Ukrainian].
- Lych, H.M. (2003). *Trahedya belaruskaha sialianstva*. Minsk. [in Belarusian].
- Novik, Ya. (Ed.). (2006). *Vuchebny dapamozhnik pa kursu "Historyia Belarusi" dla studentav usikh forms navuch. i spetsyial*. Minsk. [in Belarusian].
- Novik, Ya. (Ed.) (2015). *Historyia Belarusi: Palemichnyia materyialy*. Minsk. [in Belarusian].
- Papakin, H. (2013). „Chorna doshka”: antyselianski represii (1932–1933). Kyiv. [in Ukrainian].
- Petrikov, P.T. (2007). *Ocherki novejshej istoriografii Belarusi (1990-e – nachalo 2000-x gg.)*. Minsk. [in Russian].
- Poletaeva, N., Bokhan, Yu. (Ed.) (2011). *Istoriya Belarusi: v kontekste mirovykh tsyvilizatsiy: posobie dla studentov*. Minsk. [in Russian].
- Protska, T. (1998). *Vynyshchenne sialianstva: Veska Uskhodniai Belarusi pad tsiazharam balshavitskikh represiiay 30-kh hadov*. Mensk. [in Belarusian].
- Ramanava, I. (2003). *Holad 1932–1934 hh. i Belarus*. Spadchyna, 1–2, 80–90. [in Belarusian].
- Romanova, I. (2006). *V Belarusi byl svoi Golodomor. Ezhednevnik, 4 dekabria*. [in Russian].
- Romanova, I. (2017). *Golod v Belarusi 1932–1933 godov*. Antisovetskij blog. 20 mar. Retrieved from: https://antisovetsky.blogspot.com/2017/03/1932-1933_20.html [in Russian].

34. Rostov, V. (2008). Golodomor i sud istorii. *Sekretnye issledovaniya*, 13(174). [in Russian].
35. Rudnyskiy, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. (2015). 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union. Curran D., L.Luciuk, and A.Newby (Eds.). *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered, 192–222*. New York.
36. Rudnyskiy, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., Savchuk, A. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*, 42, 1-2, 53–80.
37. Selitskaia, L. (2010). Golodomor v Belarusi: Materi varili mladentsev, a nemtsy iz Narovli prosili pomoshchi u Gitlera. *Komsomolskaia pravda. Belarus*. 19.08. [in Russian].
38. Solntsev, A. (2011). Golod v Belarusi 1932–1933 g. Retrieved from: <https://anton55555.wordpress.com/2011/05/13/golod-v-belarusi-1933-goda/> [in Russian].
39. Vrublevskiy, A.P., Protko, T.S. (1992). *Iz istorii repressiy protiv belorusskogo krestianstva: 1929–1934*. Minsk. [in Russian].

Viktor Hudz

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Docent at Department of History, Archaeology and Philosophy,
B.Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine), goodz-klio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

Olena Boriak

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Ethnology,
State Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
(Kyiv, Ukraine), olena.boriak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Famine 1932–1933 in Byelorussia: Historiographical Paradoxes, Historical Memory and Politics of Memory

Abstract. The goal of the research is to analyze, to reveal the peculiarities and to sum up the results of study by Belarusian researchers of history of man-made famine of 1932–1933 on the territory of Soviet Ukraine and Byelorussia. **The methodology** is based on principles of historicism, objectivism, comprehensiveness and systematicness. To achieve set goals, intergrated use of other methods, besides general scientific ones, was involved – special historical methods: historiography, historical-situational, comparative methods and “oral history” method. **Research originality of the work.** The article is the first special historiographical research of Belarusian studies of the famine 1932–1933 on the territory of Byelorussia. **Main results and conclusions.** History of the famine 1932–1933 in Byelorussia is generally suppressed in teaching process and is left on the periphery of Belarusian academic studies. But it had been made more active after adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the law about confession of the Holodomor as genocide and reaction toward it of the Russian Federation. The article has revealed influence of the authors of the Russian concept of the famine 1932–1933 as “collective tragedy of people of USSR” with commensurate consequences. The latter had been shown in comparison of the reasons of the famine by the Belarusian researchers in Byelorussia with the Holodomor in Ukraine, overestimation of human losses in the republic. The research shows distinction of the Holodomor as the directed genocide against Ukrainian people from the famine in Byelorussia. To the contrary of some Belarusian researchers, the authors claim that the famine in the BSSR took place because of excessive grain procurements, poor weather, economic mistakes in some raions and resulted into less human losses than in Ukraine.

Keywords: Belarusian historiography, famine in Byelorussian SSR, Holodomor in UkrSSR, demographic consequences, oral history.

Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС ІІ Речіпосполитої Станіслава Забелла

Анотація. Мета дослідження – оприлюднити та проаналізувати досі невідомий фрагмент спогадів польського дипломата про Великий голод в Україні 1932–1933 рр. **Методологія** полягає у застосуванні критичного аналізу до джерела, порівнянні його змісту з іншими доступними джерелами дипломатичного та розвідувального походження. **Наукова новизна.** Уперше опубліковано і проаналізовано невідомі раніше матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. авторства провідного радянського МЗС міжвоєнної Польщі. **Висновки.** Про Голодомор 1932–1933 рр. написано багато. Проводяться нові дослідження. Аспект Великого голоду також неодноразово аналізувався на підставі дипломатичної й розвідувальної документації ІІ Речіпосполитої. Утім, це не означає, що в польських архівах уже не можна віднайти невідомих матеріалів. І хоч більшість документів опубліковано, однак досі трапляються цікаві знахідки. Одна з таких – фрагмент спогадів дипломата, котрий, перебуваючи в Москві, не тільки чув про голод і читав про нього в рапортах польських консульських установ з України, але й, заступаючи керівника генерального консульства Польщі у Харкові, у серпні та вересні 1933 р. особисто зіткнувся з реаліями голоду. С.Забелло аналізує причини трагедії селянства, на основі розмов зі впливовим радянським журналістом К.Радеком намагається відповісти на питання, скільки людей померло, пише про акти канібалізму.

Ключові слова: Забелло, спогади, Голодомор, кількість жертв Великого голоду в Україні в 1932–1933 рр., канібалізм, Харків, Україна, польська дипломатія.

Про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. написано вже дуже багато. Тривають нові дослідження різних аспектів Великого голоду. Також ця проблематика неодноразово обговорювалася на підставі документів Міністерства закордонних справ міжвоєнної Польщі, 2-го відділу Генерального штабу Війська польського (військова розвідка, так звана «двуйка»). Опубліковано збірники архівних матеріалів¹. З'явилися численні наукові статті польських авторів², у тому числі на українській

¹ *Kuśnierz R.* Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // *Dzieje Najnowsze*. – 2007. – №2. – S.129–159; Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / *Red. R.Kuśnierz*. – Toruń, 2008; *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / *Red. J.J.Bruski*. – Warszawa, 2008; *Holodomor: The Great Famine in Ukraine 1932–1933*. – Warsaw; K., 2009.

² *Kuśnierz R.* The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 in the Polish diplomatic and intelligence reports // *Holodomor Studies*. – Winter – Spring 2009. – №1. – P.77–90; *Idem.* Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu // *Polska i jej Wschodni Sąsiedzi*. – 2009. – S.64–75; *Idem.* The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2013. – №30. – P.16–31; *Бруску Я.Я.* Большой голод на Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // *Европа*. – 2006. – Т.6, №4(21). – С.97–152; *Bruski J.J.* Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933 // *Polska Ukraina Osadczuk*: Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin / *Red. B.Berdychowska, O.Hnatiuk*. – Lublin, 2007. – S.213–246; *Idem.* Nieznane polskie dokumenty na temat Holodomoru: Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie // *Nowa Ukraina: Zeszyty Historyczno-Politologiczne*. – 2008. – №1-2 (5-6). – S.64–76; *Idem.* In search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor // *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland* / *Ed. C.Noack, L.Janssen, V.Comerford*. – London; New York, 2012. – P.215–230; *Idem.* Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu // *Holodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)* / *Red. M.Dworczyk, R.Kuśnierz*. – Warszawa, 2019. – S.63–80.

мові³. Остання у часі помітна польська публікація – опублікована Сеймовим видавництвом колективна монографія «Голодомор. Польща. Польські жертви (1932–1933)»⁴. Окрім аналізу різних аспектів трагедії у книжці обговорено та оприлюднено зроблені співробітниками «двійки» фотографії українського й радянського села 1930-х рр.⁵

Написане вище не означає, що в польських архівах уже не можна віднайти жодних досі незнаних матеріалів, де згадується Великий голод в Україні 1932–1933 рр. Звісно, годі очікувати на відкриття великої кількості якихось нових і невідомих документів, адже репрезентативний масив їх на цей час опубліковано. Однак один із таких невідомих – це фрагмент спогадів, який ми тут публікуємо.

Дипломат Станіслав Забелло (1902–1970 рр.) у міжвоєнний період уважався провідним радянологом у МЗС II Речісполитої. Саме таку думку щодо нього мав глава зовнішньополітичного відомства в 1932–1939 рр. Ю.Бек⁶. С.Забелло був одним із тих польських фахівців, які застерігали від недооцінки небезпеки з боку більшовицької держави. У прочитаних 1936 р. лекціях для співробітників міністерства, аналізуючи радянську систему влади, він наголошував, що, попри численні труднощі, усе ж не передбачає її негайного краху. Ба навіть навпаки – вона з року в рік стає сильнішою у військовому та економічному відношенні, тож загальний баланс сил змінюється не на користь Польщі. «Небезпечно заплющувати очі на зміцнення радянської Росії, але не менша загроза – песимістично опускати руки перед небезпекою, яка нависла над нами», – стверджував дипломат⁷.

Народився С.Забелло на Віленщині, виховувався в польській шляхетській родині в Мінській губернії. Брав участь у війні з більшовиками 1920 р. Після цього вивчав право в Познанському університеті⁸. На службу у МЗС вступив 1925 р. Двома роками пізніше склав дипломатичний іспит і почав працювати у відділі Південно-Східної Європи східного департаменту зовнішньополітичного відомства. Потім була нетривала робота в польському посольстві в Белграді (1928–1929 рр.)⁹. Упродовж 1929–1934 рр. працював другим, а відтак першим секретарем у посольстві Польщі в Москві. Був одним із найближчих співробітників посла Ю.Лукаsevича¹⁰. У грудні 1934 р. С.Забелло повернувся до Варшави й очолив радянський відділ східного департаменту МЗС. Цю посаду він обіймав до початку Другої світової війни.

³ *Kuśnierz P.* Документи польської дипломатії про голодомор // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С.196–211; *Його ж.* Голод в Україні 1932–1933 рр. (за документами польських дипломатів) // Архіви України. – 2008. – №3-4. – С.46–52; *Його ж.* Документи польської дипломатії та розвідки про голодомор // Голод 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І.Юхновський. – К., 2009. – С.144–168.

⁴ *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)* / Red. M.Dworczyk, R.Kuśnierz. – Warszawa, 2019. Тут розміщено статті польських, українських, американських дослідників і дослідниць: О.Бертельсен, Я.Я.Брусського, В.Кудели-Свонтек, С.Кульчицького, Г.Куромії, Р.Кушнежа, Г.Стронського, Ю.Шаповала, Р.Висоцького. У 2020 р. вийшла англійська версія цієї книги: *The Holodomor – Poland – Polish Victims (1932–1933)* / Eds. M.Dworczyk, R.Kuśnierz. – Warszawa, 2020.

⁵ *Kuśnierz R.* Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej // *Ibid.* – S.81–110. Англійська версія цієї статті: *Kuśnierz R.* The Great Famine and the Soviet Countryside of the 1930s in the Photographs by Military Intelligence of the Second Republic of Poland // *The Holodomor – Poland – Polish Victims...* – P.79–114.

⁶ *Kruszyński M.* Moskiewski epizod Stanisława Zabielly // *Res Historica.* – 2008. – №26. – S.91.

⁷ *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective. – Edmonton; Toronto 2020. – P.115.

⁸ *Serwatka T.* Odprężenie w stosunkach polsko-sowieckich na przełomie 1933/1934 r. oraz wizyta Józefa Becka w Moskwie w świetle pamiętników Stanisława Zabielly // *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – 2000. – №11. – S.183.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.* Після роботи в Москві Юліуш Лукаsevич (1892–1951 рр.) отримав призначення в Париж. Більше про нього див.: *Kornat M.* Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943) // *Polski Przegląd Dyplomatyczny.* – 2004. – №5. – S.157–167.

У 1939–1947 рр. перебував в еміграції – короткий час у Румунії, потім у Франції. Працював для польського еміграційного уряду, а по війні – уже для уряду комуністичної Польщі. Після капітуляції Франції С.Забелло не евакуювався до Лондона, як більшість польських урядовців. На території, контрольованій режимом Віші, від імені уряду Польщі у вигнанні опікувався емігрантами-співвітчизниками. За цю діяльність у грудні 1942 р. був заарештований гестапо й до самого кінця війни ув'язнений у концтаборах Бухенвальд, Дора, Берген-Бельзен. Потім недовго перебував у Лондоні, повернувся на Батьківщину. Працював у Польському інституті міжнародних відносин науковим консультантом видавництва «ПАКС»¹¹. Опублікував враження про своє перебування у Франції¹², а також історичну аналітику¹³. Спомини він почав фіксувати на власне 50-річчя, тобто 20 лютого 1952 р., і завершив роботу над ними незадовго до кончини в 1970 р. Написав чотири томи мемуарів, які після його смерті було передано Національній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві (Оссолінеум), де вони зберігаються досі¹⁴.

Свої враження, що стосувалися Великого голоду, С.Забелло виклав на папері через 35 років після тих трагічних подій. Виникає питання: чи мають такі спомини якесь значення? Авжеж, з огляду на значну часову дистанцію завжди можуть виникнути сумніви стосовно дат і подій, описуваних автором. Але, з іншого боку, із плином років, коли хронологічна відстань дедалі збільшується, можна ще раз проаналізувати пережите, свідком чого довелося бути. Як підкреслював Т.Серватка, який 20 років тому опублікував інший фрагмент спогадів С.Забелла, їх автор не уникнув фактографічних неточностей¹⁵. Однак, аналізуючи спогади про голод в Україні, його не можна звинуватити в будь-яких помилках, хоч деякі зауваження напевно є полемічними. Крім того, описані у спогадах факти, пов'язані з перебуванням на той час С.Забелла в УСРР – як у генеральному консульстві II Речіпосполитої у Харкові, де він замінив Я.Каршо-Седлевського¹⁶, котрий поїхав у відпустку, так і описи ділових подорожей по Україні, які він здійснив у серпні 1933 р.¹⁷ разом із виконувачем обов'язків військового аташе капітаном В.Гарляндом¹⁸ та співробітником консульства, а також агентом «двуйки» й керівником пункту розвідки

¹¹ *Serwatka T.* Odręczenie w stosunkach polsko-sowieckich... – S.183; *Kruszyński M.* Moskiewski epizod... – S.111. Створена 1947 р. організація ПАКС (пол. Stowarzyszenie Pax; назва представляла собою аббревіатуру від Польської асоціації католиків світських та вказівку на латинське слово «рах» – тобто «мир») об'єднувала католиків, які співпрацювали з комуністичним режимом. За її допомогою влада ПНР намагалася підпорядкувати католицьку церкву.

¹² *Zabiello S.* Na posterunku we Francji. – Warszawa, 1967.

¹³ *Zabiello S.* W kręgu historii. – Warszawa, 1970.

¹⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn.18892/II (Stanisław Zabiello. Wspomnienia z lat 1902–1936. – Т.ІІІ. – Cz.1).

¹⁵ *Serwatka T.* Odręczenie w stosunkach polsko-sowieckich... – S.185.

¹⁶ Ян Каршо-Седлевський (1891–1955 рр.) працював у СРСР упродовж 1931–1937 рр. Спочатку в посольстві Польщі в Москві, а потім (від 1932 р.) в УСРР. Очолював польські консульства у Харкові (1932–1934 рр.), згодом у Києві (до кінця вересня 1937 р.). 1 жовтня 1937 р. повернувся до Варшави в розпорядження МЗС. Під час перебування в Україні співпрацював із 2-м відділом Генерального штабу, керуючи пунктом розвідки «Карш» («Karsz»). Наприкінці 1938 р. призначений послом в Афганістані, Іраку та Ірані. У середині 1942 р. переведений до Бейрута, а з серпня 1943 по липень 1945 рр. працював у польському Міністерстві закордонних справ у Лондоні. По війні жив за кордоном. Був членом Комітету вільної Європи, помічником редактора в Бібліотеці Конгресу США. Помер у Вашингтоні 1955 р. (див.: *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Prezydium Rady Ministrów w Warszawie. – Sygn.255. – K.16–18; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego). – Sygn.I.303.4.1985).*

¹⁷ Перший маршрут: Харків – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Нікополь – Кривий Ріг – Харків; другий: Харків – Київ – Черкаси – Знамянка – П'ятихатка – Кривий Ріг – Харків.

¹⁸ Владислав Гарлянд (1897–1939 рр.) виконував обов'язки військового аташе в Москві з лютого 1933 (після відкликання полковника Я.Ковалевського) до грудня 1935 рр., коли цю посаду обійняв підполковник К.Заборовський. В.Гарлянд був помічником останнього два роки. Після повернення до Варшави очолював технічний підрозділ у 2-му відділі Генерального штабу. Загинув під час Вересневої кампанії 1939 р. (див.: *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes... – P.X–XI; *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010. – S.287).

М.13 («placówka wywiadowcza») З.Мілошевським¹⁹ – не викликають жодних сумнівів і підтверджуються в підготовлених тоді звітах відповідним польським органам влади²⁰.

Причини голоду С.Забелло вбачав у спустошенні як наслідку здійсненої більшовиками колективізації. Опір селян і знищення індивідуального селянського господарства призвели до катастрофи. Він підкреслював, що дипломатичний корпус у Москві на «власній шкурі» помітив, що взимку 1932–1933 рр. була дуже погана ситуація щодо поставок продовольства. За словами польського представника, у спеціальних магазинах, де іноземні дипломати отримували продукти, із м'яса були лише заморожені сибірські індички та орябки. Такий «монотонний вибір» призвів до того, що «через уживання в їжу місяцями кожного другого дня індичок ми не могли на них дивитися. І це насправді мені залишилося до сьогоднішнього дня».

Ще одна цікава річ – оцінка кількості жертв голоду. С.Забелло писав, що впливовий радянський журналіст К.Радек у розмові з ним заявив, начебто загинули 2 млн людей. Сам же колишній польський дипломат підкреслював, що ймовірна кількість жертв становила 2–3 млн, включаючи померлих під час колективізації. У цьому місці варто підкреслити, що дипломати та співробітники розвідки давали різні оцінки. Я.Каршо-Седлевський і В.Гарлянд писали у своїх звітах про 5 млн²¹. Причому останній посилався на розмову з начальником телеграфу у Кривому Розі під час подорожі Україною у серпні 1933 р.²² Це свідчить, що цифра 5 млн жила своїм життям серед мешканців республіки як вірогідна кількість померлих.

С.Забелло (ліворуч) та В.Гарлянд під час подорожі Україною – перед входом до готелю у Кривому Розі (серпень 1933 р.; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie)

¹⁹ Здзіслав Мілошевський (1899–1970 рр.) працював у польському консульстві у Харкові в 1932–1935 рр. На початку жовтня 1935 р. переведений до посольства II Речіпосполитої в Москві. Заскочений на квартирі з повією, уже 12 жовтня відкликаний у Польщу. Під час перебування у СРСР працював на військову розвідку, багато фотографував. У згаданій поїздки на південь України фіксував на фотоплівку відвідані об'єкти, у тому числі зернове депо на Дніпрі (коли саме лютував голод). Саме З.Мілошевський зробив єдину відому світлинку С.Забелла та В.Гарлянда (уміщена у цій статті). До початку Другої світової війни працював у МЗС у Варшаві. У вересні 1939 р. у складі урядової колони вирушив до Румунії, а згодом через Болгарію й Туреччину потрапив в Єрусалим, де вів радіопрограми для польських солдатів. Відтак опинився в Лівані, звідки в 1945 р. виїхав до Великобританії. Опублікував кілька праць про СРСР, у тому числі видану 1947 р. в Єрусалимі авторським накладом книжку «Колективізація радянського села» («Kolektywizacja wsi sowieckiej»). Див.: Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego). – Sygn.I.303.4.2012. – K.5; *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes... – P.XVI, 2; *Zasada S.* Kronika trzeciej A // Znak. – 2010 (kwiecień, №659) [Електронний ресурс]: <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6592010stanislaw-zasadakronika-trzeciej-a-2/>

²⁰ Див.: Pomór w «*raju bolszewickim*»... – S.114–115.

²¹ Ibid. – S.115, 122, 147; *Kuśnierz R.* «Nas, Polaków, nie ma kto bronić...»: Represje wobec Polaków w Związku sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. – Łomianki, 2018. – S.99.

²² Свого співрозмовника В.Гарлянд описав як «людину середнього віку, напівінтелігентну». У звіті він зазначав:

«Коли я запитав його, як пояснити такий жвавий рух людей на залізницях і судах, він знову сказав: “Вони шукають кращого життя, у надії, що деінде буде ліпше. Теперто це нічого. Аби пан бачив, що відбувалося навесні! Тисячі людей бродили Україною в пошуках шматка хліба. Скільки їх загинули в дорозі!”. Потім, злякавшись своєї відвертості, утік від мене, навіть не попрощавшись».

Варто додати, що консул II Речіпосполитої в Києві С.Сосницький повідомляв в одній зі своїх доповідей (підкреслюючи, що це неперевірена інформація) про 10 млн жертв голоду. Див.: Pomór w «*raju bolszewickim*»... – S.109, 115.

С.Забелло особисто зіткнувся з реаліями голоду в УСРР. Він згадував, що, перебуваючи у серпні 1933 р. у Харкові, кожного разу, виходячи на вулицю, натрапляв принаймні на декілька неприбраних трупів.

Невід'ємним елементом Голодомору в Україні стали випадки канібалізму. Про це згадував і С.Забелло. За його словами, під час перебування у СРСР до нього доходила така інформація, але він їй не довіряв, трактуючи це як вигадки наляканих та голодних людей. Однак багатьма роками пізніше зустрів адвоката, котрий сказав йому, що під час німецької окупації зустрів в Україні жінку, яка вбила та з'їла власну дитину, за що й була засуджена на 10 років в'язниці.

***

Фрагмент спогадів

Другим питанням, яке дуже цікавило нас у той час, у нашій радянській аналітиці, була катастрофа голоду. Про радянське сільське господарство я вже писав кілька разів. Я просто хочу наголосити на принциповій різниці між сприйняттям насильницької колективізації в бідних та відсталих регіонах – уся Північна й Центральна Росія, Білорусія, більша частина азійської Росії, особливо там, де обробіток землі не був головним доходом селянського господарства, як у багатих і родючих районах України, Кубані, Центрально-Чорноземної області, частині Поволжя. По-перше, ці регіони були для радянської держави найважливішими з погляду зернової економіки. Тому, власне, там робився найбільший акцент на повну колективізацію, що мало вирішити гострі проблеми забезпечення міста хлібом. По-друге, заможніші, котрі зазвичай добре хазяйнували в індивідуальних господарствах селяни (така форма господарювання, як «мир», не була знаною) особливо гостро та з найбільшим почуттям кривди сприймали нові, створені проти їхньої волі колективні форми сільського господарства. Першою їх реакцією був пасивний опір, саботаж і зведення до мінімуму роботи в колгоспі, відсутність ініціативи щодо усунення численних недоробок, організаційно-матеріальних вад, а також дефіцит реманенту, тяглової сили тощо. Власну худобу різали на місці, щоб не віддавати за дарма в колгосп (брак м'яса стане фактом лише за кілька років). Результатом були погано або й зовсім незасіяні поля, провал у тваринництві. Починаючи з сезону 1931–1932 рр. партійні та економічні органи відчули результати колективізаційної акції, але влада не реагувала на це належним чином і не намагалася виправити ситуацію, тому сезон 1932–1933 рр. уже призвів до тотальної катастрофи.

У 1932 р. ми знали, що справи погані. Але також було відомо, що селяни завжди мають якісь приховані запаси, їдять залишки своїх курей, свиней, овець тощо, якимось виживають. Вагомим сигналом того, що з продовольством уже дуже погано, стало те, що впродовж зими 1932–1933 рр. дипломатичний корпус у Москві, який забезпечувався у спеціальних магазинах, що їх пізніше в Польщі називали «за жовтою завісою»²³, узагалі перестав отримувати м'ясо – постачали лише морожених сибірських індиків та орябків. Звичайно, це абсолютно непогані речі, але через уживання в їжу місяцями кожного другого дня індичок ми не могли на них дивитися. І це насправді мені залишилося до сьогоднішнього дня. Ми першими організували доставку продовольства (м'яса, масла, яєць, ковбаси тощо в металевих ящиках у льоду) зі Стовбців²⁴. Пізніше інші пішли за нами, використовуючи

²³ Спеціальні магазини з дефіцитними товарами для комуністичної номенклатури.

²⁴ Стовбці (пол. Stolpce, білор. Стоўбцы) – у міжвоєнний період польська станція на кордоні з СРСР. Тепер місто в Республіці Білорусь.

Стовбці або латвійську прикордонну станцію на лінії Вітебськ – Рига. Залежно від того, який дипломатичний кур'єр, і з якого посольства їхав – перевозив ці продукти у своєму службовому багажі. Це нам трохи дорожче обходилося в наших їдальнях, але, якщо я не помиляюся, ми не платили більше 150 злотих на місяць при зарплаті мінімум 800 злотих для контрактного персоналу та шоферів, і до 5000 злотих для посла, але з представницькими витратами. Москва (мається на увазі посольство в Москві – *Р.К.*) все ще була надзвичайно прибутковим і тому особливо бажаним місцем для службовців 2-ї і 3-ї категорій. Дипломатичний персонал переважно хотів у західний світ, а ті, хто насправді цікавився східними питаннями, добровільно їхали у СРСР до однієї з наших місій.

Улітку 1933 р. в Москві ми вже добре знали, що на півдні жахливий голод, що там гинуть тисячами, що розпочалася відчайдушна втеча людей, які не задумуючись покидають житла, просто щоб вирватися з цього пекла, рушають кудись, де можна дістати шматок хліба. Іноземні журналісти оцінювали, що смертність від голоду це 10 млн. Німці, більш обережніші, говорили про 7–8 млн. Деякі радянські службовці бурмотіли²⁵ про 1 млн жертв. Радек навів число – 2 млн. Я думаю, що можна прийняти цифру 2–3 млн²⁶, включаючи жертв репресій проти так званих куркулів, котрих влада, як і партійні органи оголосила винними в контрреволюційній діяльності через саботаж сільськогосподарських робіт та знищення «спільної власності». Звичайно, у радянській пресі про ці катаклізми не було ані слова²⁷.

Усі, хто в той час подорожував Південною Росією²⁸, розповідали про драматичні сцени, що траплялися на залізничних вокзалах, коли голодний та істеричний натовп штурмував попутні поїзди, щоб бодай кудись поїхати. Діти обліплювали вагони, благаючи: «Дай шматок хліба!»²⁹. Я сам, їдучи швидкісним потягом з Одеси до Москви, бачив на невеликих станціях, які ми проминали без зупинки, такі людські юрми. На вузлових пунктах, де ми зупинялися, міліція не допускала втікачів (від голоду – *Р.К.*) на платформи, але все одно завжди багато було тих, хто чіплявся до вагонів, що збільшувало кількість досить ефективно ліквідованих за останні десять років «безпритульних». Грошей ці діти не хотіли – лише їжі.

Коли у серпні 1933 р. я перебував у Харкові, один аспект стихійного лиха був уже набагато м'якшим. Зернові культури визрівали, були добрі очікування на тогорічний урожай, а влада, використовуючи всі можливі засоби, збільшила осінні та весняні посівні площі порівняно з найгіршим у цьому відношенні минулим роком. Тож ті, хто пережили найважчі дні після збирання врожаю³⁰, уже не рухалися з місця, голодні чекали на врожай із надією, що під час державних реквізицій удасться зберегти щось і для себе. У своїх численних подорожах залізницею, автомобілем, літаком і судном усією Правобережною та Лівобережною Україною я більше вже не бачив таких, як раніше, натовпів біженців на станціях.

²⁵ У польському тексті: *sowieciarze bąkali*.

²⁶ Найбільш вірогідні дані, що стосуються кількості померлих від голоду, це 3,9 млн жертв (див.: *Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.87; *Левчук Н.* До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. // Там само. – 2018. – №2. – С.180).

²⁷ Про радянську пропаганду під час Голодомору див.: *Kuśnierz R.* Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // *Dzieje Najnowsze*. – 2004. – №4. – С.29–46; *Idem.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – С.174–189.

²⁸ У міжвоєнний період назву «Росія» нерідко вживали як синонім СРСР.

²⁹ У польському тексті: транслітерований російськомовний запис «Дай кусок хліба!». Польські документи про голодуючих людей на залізничних станціях див.: *Pomóg w «gaju bolszewickim»...* – С.100, 117, 163.

³⁰ У польському тексті: *przednówek*.

Однак це не зменшило кількості жертв голоду. Не було випадку, коли б, ідучи вулицями Харкова, я не натрапив на принаймні пару трупів, яких ще не встигли прибрати. Поверталися чутки про канібалізм³¹. Як завжди, у мене щодо цього переважав скептицизм. Але в Києві розповідали мені як доведену річ про факти канібалізму у Сквирі, за Білою Церквою. Я їздив туди машиною, утім, звісно, на зовнішній погляд нічого не можна було стверджувати. Так сталося, що через багато-багато років, десь у 1968-му, я зустрівся з адвокатом, котрий працював в апараті ПАКС, який під час Другої світової війни служив у розвідці Армії крайової на окупованих німцями територіях. Він розповів мені, що, перебуваючи у Сквирі, йому показували одну жінку – вона нещодавно повернулася з тюрми, де провела майже десять років за те, що вбила і з'їла свою маленьку дитину. Вигляд її був дещо дивним, хоча й нібито абсолютно нормальним. Усе ж люди сторонилися її.

У вересні, наприкінці мого перебування в Україні, ситуація почала якось вирівнюватися. Придушення опору тих, хто залишився, або повернувся з безвиглядних поневірянь, укупі з пом'якшенням ставлення влади до потреб та інтересів сільського населення під час реквізицій, дало на тлі кращого врожаю певну стабілізацію колгоспів³² – здебільшого на основі формули, що хліб іде на користь держави, або як посівний матеріал, натомість селяни живуть та харчуються з невеликих особистих підсобних господарств (до 1 га), які тоді влада почала толерувати. Вони давали трохи картоплі та овочів, дозволяли прогодувати 1–2 корови, кількох свиней, домашню птицю. Однак у кінці цього літа відбулися великі бунти, можна сказати навіть повстання у трьох станицях (близько 100 000 мешканців) на Кубані, де, очевидно, знову почали закручувати гайку реквізицій. У газетах з'явилась якась згадка, що дало мені поживу для роздумів. Якось я був на офіційному банкеті, де сидів поряд із радянським генералом. Мені вдалося розговорити його так, що він забув про те, що має справу з іноземцем (на тлі мого володіння мовою та знання радянських реалій). Він підтвердив загрозливі розміри подій на Північному Кавказі та відправлення для придушення «безладу» офіцерських шкіль із Москви – як більш надійних формувань, ніж регулярні війська. Після розправи станиці повністю знелюдніли, адже вцілілих мешканців вислали на Північ і в Казахстан. Це був останній перед Другою світовою війною прояв прагнень козацтва до свободи.

*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn.18892/II
(Stanisław Zabiello. Wspomnienia z lat 1902–1936. – T.III. – Cz.2)*

³¹ Про такі випадки писали у своїх звітах польські дипломати, співробітники консульств та агенти військової розвідки: Г.Янковський, Я.Каршо-Седлевський, В.Міхневич, Ю.Писарчикувна, В.Гарлянд, С.Сосницький, П.Курницький, Я.Лагода (див.: *Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.37, 75, 81, 89, 91, 93, 95, 107, 113, 136, 164).

³² Віце-консул П Речіпосполитої в Києві П.Курницький виразно змалював стан селянства після Великого голоду. В одному зі звітів 1935 р. він підкреслював, що це були зведені до стану невідників виробники збіжжя для влади, котрі раділи вже через сам факт відсутності голоду (див.: *Kuśnierz R. In the World of Stalinist Crimes...* – P.113):

«У суспільстві, доведеному до такого морального стану, питання невдоволення чи симпатії регулюється дуже примітивними засобами: багатом і хлібом. Мінімальне покращення економічних умов існування усуває травми та навіть ненависть до режиму. Зважаючи на переконання мас про те, що ступінь «багатства», використання, експлуатації, попри будь-який спротив і навіть супутні обставини (такі, як неврожай, посуха тощо), може регулюватися правлячим центром, у масах утверджується переконання, що «це добре вже тоді, коли це не дуже погано». [...] Якщо все не так погано, як могло б бути – слід дякувати ї за це. А коли до цього ще й кинуть кілька тельбухів (пол.: *ochłapy*) у вигляді продовольчого кредиту (з поверненням із 10-відсотковою надбавкою в рік) [...], «свідомий і вільний» громадянин радянської України, котрий добре знає силу та гнів влади, відчуває себе майже примиреним з існуючим порядком речей».

REFERENCES

1. Bruski, J.J. [2006]. Bolshoi golod na Ukrainie v svete dokumentov polskoi diplomatii i razvedki. *Evropa*, 4, 129–149. [in Russian].
2. Bruski, J.J. [ed.]. [2008]. *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Warsaw: PISM. [in Polish].
3. Bruski, J.J. [2012]. In search of New Sources. Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor. *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. C.Noack, L.Janssen, V.Comerford (eds). London; New York: Anthem Press, 215–230.
4. Bruski, J.J. [2008]. Nieznane polskie dokumenty na temat Hołodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie *Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne*, 1-2 [5-6], 64–76. [in Polish].
5. Bruski, J.J. [2019]. Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. M.Dworczyk, R.Kuśnierz (eds). 63–80. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe.
6. Bruski, J.J. [2007]. Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933. *Polska Ukraina Osadczuk. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*. B.Berdychowska, O.Hnatiuk (eds). 213–246. Lublin: UMCS. [in Polish].
7. Dworczyk, M., Kuśnierz, R. (eds) [2019]. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
8. Kornat, M., [2004]. Postowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943). *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, 5, 157–167. [in Polish].
9. Kuśnierz, R. [2008]. Dokumenty polskoi dyplomacji pro hołodomor. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 196–211. [in Ukrainian].
10. Kuśnierz, R. [2009]. Dokumenty polskoi dyplomacji ta rozvidky pro hołodomor. *Hołod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Materialy naukovoi konferentsii, Kyiv 25–26 veresnia 2008 roku*. Ed. I.Yukhnovskiy. 144–168. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiiia». [in Ukrainian].
11. Kuśnierz, R. [2007]. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. *Dzieje Najnowsze*, 2, 129–159. [in Polish].
12. Kuśnierz, R. [2008]. Hołod w Ukraini 1932–1933 rr. (za dokumentamy polskykh dyplomativ). *Arkhivy Ukrainy*, 3-4, 46–52. [in Ukrainian].
13. Kuśnierz, R. [2013]. The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 30, 16–31.
14. Kuśnierz, R. [2020]. *In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
15. Kuśnierz, R. [ed.]. [2018]. „Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” *Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*. Łomianki: LTW. [in Polish].
16. Kuśnierz, R. [2009]. Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu. *Polska i jej Wschodni Sąsiedzi*, 64–75. [in Polish].
17. Kuśnierz, R. [ed.]. [2008]. *Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
18. Kuśnierz, R. [2004]. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933). *Dzieje Najnowsze*, 4, 29–46. [in Polish].
19. Kuśnierz, R. [2009]. The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 in the Polish diplomatic and intelligence reports. *Holodomor Studies*, 1, 77–90.
20. Kuśnierz, R. [2005]. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO. [in Polish].
21. Kuśnierz, R. [2019]. Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. 81–110. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
22. Kruszyński, M. [2010]. *Ambasada RP w Moskwie 1921–1939*. Warszawa: IPN-KŚZpNP. [in Polish].
23. Kruszyński, M. [2008]. Moskiewski epizod Stanisława Zabiety. *Res Historica*, 26, 91–111. [in Polish].
24. Levchuk, N. [2018]. Do pytania pro „stari” ta „novi” pidkhody do otsinky vtrat naselennia Ukrainy vnaslidok Hołodomoru 1932–1933 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 179–193. [in Ukrainian].
25. Levchuk, N., Boriak, T., Wolowyna, O., Rudnytskyi, O., Kovbasiuk, A. [2015]. Vtraty miskoho i silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Hołodomoru v 1932–1934 rr.: novi otsinky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 84–112. [in Ukrainian].
26. Mitoszewski, Z. [1947]. *Kolektywizacja wsi sowieckiej*. Jerozolima. [in Polish].
27. Serwatka, T. [2000]. Odpężenie w stosunkach polsko-sowieckich na przelomie 1933/1934 r. oraz wizyta Józefa Becka w Moskwie w świetle pamiętników Stanisława Zabiety. *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, 11, 183–201. [in Polish].
28. Zabięto, S. [1967]. *Na posterunku we Francji*. Warsaw: Pax. [in Polish].
29. Zabięto, S. [1970]. *W kręgu historii*. Warsaw: Pax. [in Polish].
30. Zasada, S. [2010]. Kronika trzeciej A. *Znak*, 659. Retrieved from: <https://www miesiecznik.znak.com.pl/6592010stanislaw-zasadakronika-trzeciej-a-2/> [in Polish].

Robert Kuśnierz

Habilitation Doctor, Professor,

Pomeranian University

[Stupsk, Poland], robert.kusnierz@apssl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6979-1424>

An Unknown Polish Document about the Great Famine in Ukraine: From the Memoirs of Stanisław Zabięto, the Head of the Soviet Section of the Eastern Department of the MFA of the Second Republic of Poland

Abstract. The research goal is to publish an unknown fragment of the memories of the Polish diplomat about the Great Famine in Ukraine in 1932–1933. **The research methodology.** Critical source analysis and comparison with other available materials of the Polish Ministry of Foreign Affairs and the military intelligence. **Scientific novelty.** The following text analyzes, for the first time, unknown memoirs of the Holodomor of 1932–1933, written by S.Zabięto, who was considered to be a leading Sovietologist in the Polish Ministry of Foreign Affairs in the interwar period. **Conclusions.** Much has already been written about the Holodomor of 1932–1933 and new researches are being underway. The aspect of the Great Famine has also been raised several times based on Polish diplomatic, consular and military intelligence documents of the Second Republic of Poland. This does not mean that no materials can be found in the Polish archives, where the Great Famine in Ukraine of 1932–1933 is mentioned. Of course, it is hard to expect to discover of a vast array of new and unknown sources. Most of the representative materials of this provenance have already been published. However, one of such unknown documents is a fragment of memories written by S.Zabięto, which we provide in this paper. S.Zabięto not only heard about hunger while in Moscow. He saw hunger with his own eyes when replacing the head of the Polish consulate general in Kharkiv, J.Karszo-Siedlewski, at the turn of August and September 1933. The Polish diplomat's analyses have treated the issue of the causes of the tragedy that had affected the peasants. Based on conversations with the Soviet dignitary, K.Radek, S.Zabięto estimated the number of famine victims. He also wrote about acts of cannibalism etc.

Keywords: Zabięto, memoirs, Holodomor, number of victims of the Great Famine in Ukraine in 1932–1933, cannibalism, Kharkiv, Ukraine, Polish diplomacy.

«Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.)*

Анотація. Мовна палітра ранньомодерної Гетьманщини була доволі розмаїтою і включала канцелярську українську («проста мова»), латину, польську, російську, старослов'янську, розмовну українську мови. На кожну з них покладалися свої функції. Поряд з уявленнями про власні території, етногенез, картину минулого, пантеон героїв та антигероїв, мова в Гетьманщині XVII–XVIII ст. також була важливим фактором ідентичності. **Метою статті** є аналіз функціонування мов/мови в Гетьманщині, виокремлення їх функцій та сфери вжитку, визначення мови як маркера ідентичності спільноти/спільнот, що мешкали на її теренах. **Методологія дослідження** базується на деконструкції текстів – актових і нарративних, які побутували в Гетьманщині впродовж означеного періоду. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні значного масиву текстових джерел, що дало змогу реконструювати мовну ситуацію в Гетьманщині, визначити особливості мовного фактора як маркера ідентичності. **Висновки.** Розмежовуючи сфери вживання різних мов у Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Кожна з них займала властиву їй функціональну нішу, саме існування яких було проявом ідентичності соціуму, що проживав у межах Гетьманщини.

Ключові слова: мова, Гетьманщина, ідентичність, спільнота.

На початку XVIII ст. С.Величко, коментуючи власні джерела, нарікав на те, що тексти «иностранные – греческих, латинских, немецких и полских гисториграфов достати в Малой Росии невозможно и витлумачити на козацький язык трудно»¹. Він не раз уживав це означення. Зокрема у сюжеті про переговори Б.Хмельницького з кримським ханом вказувалося на те, що «хан добре знав язык козацький»². Звертаючись до своїх читачів у передмові, також згадував про «наречие козацкое» і «простий стиль», котрим написаний його текст для кращого розуміння та зручності «чительника малоросийского»³.

Що приховувалося за визначенням, глотонімом «козацький язык»? Які мови функціонували в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., якими були їх функції і сфери вжитку? До якої міри мова була маркером ідентичності та яку спільноту/спільноти вона конституювала?

Для того, щоб відповісти на перше запитання, слід звернути увагу на мову самого «Літопису Величка», а також деяких інших історичних нарративів Гетьманщини – «Літопису Самовидця», «Літописця Дворецьких». Вони написані так званою «простою мовою». У сучасних публікаціях її синонімами виступають «староукраїнська», «канцелярська», «книжна», «українська канцелярська»⁴.

* Статтю підготовлено в рамках дослідницького проекту «Києво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства».

¹ Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2020. – С.121.

² Там само. – С.141.

³ Там само. – С.122.

⁴ Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. // Київська академія. – Вип.12. – К., 2014–2015. – С.33–46.

М.Мозер підкреслює дві особливості цієї мови – її надрегіональний характер та певну штучність. Остання полягала у численних запозиченнях з наявних на тоді лінгвістичних систем, створенні граматик з їх регламентаційними нормами. Водночас подібна штучність, на думку дослідника, була ознакою літературності мови, що передбачала також її надрегіональність⁵. Адресатами й носіями «простої мови» виступав весь «руський народ» Речі Посполитої. Що, звичайно, не заперече її регіональні особливості. Найвиразніше вони почали проявлятися після Люблінської унії та поділу «руського» простору між Великим князівством Литовським і Коронаю Польською. Після 1569 р. Вільно перестав бути головним культурним осередком, поряд із ним у південно-східних воєводствах виникали й інші – Київ, Острог, Луцьк. Як наслідок, почала розділятися і єдина канцелярська мова, в якій дедалі чіткіше вирізнялися білоруські та українські риси⁶.

«Проста мова» для населення південно-східних воєводств Речі Посполитої, як і території колишньої Русі в її межах, разом із православ'ям слугувала додатковим маркером ідентичності в умовах контрреформації і процесів конфесіоналізації суспільства. Ця мова, поряд зі старослов'янською, уживалася для написання полемічних творів, проповідей⁷, слугуючи певним консолідуєчим елементом для руської спільноти, що мешкала на теренах польсько-литовської держави.

Згодом роль «простої мови» як канцелярської поступово занепадала, її витісняла польська та латина. Це викликало спротив у середовищі місцевої еліти. Так, 1571 р. датується вимога шляхти Київського воєводства на виконання норм Люблінської унії, яка гарантувала в тому числі й використання канцелярської руської мови у судах та місцевих сеймах⁸. Ці ж проблеми стали ще більш гострими та актуальними і в наступному столітті. Про що, зокрема, свідчить інструкція волинської шляхти від 1638 р. на Варшавській сейм, в якій окремо прописано пункти щодо прав «язика руського»⁹.

Процес асиміляції мовного простору південно-східних воєводств обіймав не лише політичні, культурні й соціальні фактори. Певну роль тут відігравали об'єктивні процеси розвитку мови, що включали взаємовпливи. Наприклад, синтаксис «простої мови», за спостереженнями фахівців, було сконструйовано на основі польської мови. Із неї ж запозичувалися й окремі елементи лексики¹⁰. На початку XVII ст. автор полемічного твору «Пересторога» нарікав на ополячування рідної мови: «Як поляци в свой язык намешали слов латинских, которых юж и простие люди уживают, также и русь в свой язык намешали слов полских»¹¹. Слід відзначити, що аналогічний процес впливу «простої мови» зазнавала й сама польська¹².

Після 1648 р. статус «простої мови» змінився. Війна Б.Хмельницького, створення нової держави, нової адміністрації сприяли стрімкому зростанню її

⁵ Мозер М. Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hung.* – 2002. – №47/3-4. – P.232.

⁶ Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – X., 2002. – С.719.

⁷ Мозер М. Причинки до історії української мови. – X., 2008. – С.88.

⁸ Там само. – С.44.

⁹ *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* – Warszawa, 1985. – S.61.

¹⁰ У XVI–XVIII ст. існувала практика використання латинського алфавіту для передачі текстів на «простій мові» Див., напр., лист 1651 р. горностайпільського сотника своєму брату, «писану ро rusku» (див.: Джерела з історії Національно-визвольної війни 1648–1657 / Упор. Ю.Мицик. – Т.2. – К., 2013. – С.112).

¹¹ Акты относящиеся к истории Западной России. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1851. – С.229. Відомий список «Літопису Грабянки» другої половини XVIII ст., написаний із використанням польської транскрипції (див.: Відділ рукописів Інституту української літератури НАН України. – Ф.99. – №252).

¹² Serech Y. Ukrainian Influence on the Polish Language in the 16-th and 17-th Centuries // *The Annals of the Ukrainian Academy.* – 1952. – №2. – P.696–730.

використання як ділової, канцелярської, як мови гетьманських універсалів, інших актів «внутрішнього вжитку». Вона знову стала мовою еліти, суб'єкта державної влади – козацької старшини. Напевно, саме зв'язок «простої мови» з державними інституціями (Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, полкові, сотенні канцелярії та ін.) вплинув не те, що С.Величко вжив означення «козацький язык», убачаючи в ньому певний маркер державної ідентичності. Для Гетьманщини ця мова стане надрегіональною. Тобто не існувало суттєвої різниці між мовою документів, що походили, скажімо, із Гадяцького, Полтавського чи Уманського полків. Лінгвіст Ю.Шевельов означив цю мову як офіційно-ділове койне Гетьманщини¹³. Однією з ознак «унормованості», а отже надрегіональності канцелярської мови в межах української автономії можна вважати так звані «листовні» – збірники зразків, кліше для укладання офіційних документів, що регламентували сталі вирази, риторичні форми для актів різного рівня та призначення¹⁴. Надрегіональному характеру канцелярської мови сприяла також і Києво-Могилянська академія, у стінах якої велася підготовка канцеляристів – «чиновників» державних інституцій. Вони були головними продуцентами текстів, у тому числі й цілого пласту історичних нарративів, відомих також як «література канцеляристів»¹⁵. Саме канцеляристи трансформували свої знання у практичне русло, формуючи таким чином і відповідний мовний стандарт.

В основі багатї мовної палітри Гетьманщини XVII–XVIII ст., яка, окрім «простої мови», включала також латину, польську, російський варіант ділової мови, розмовну українську, старослов'янську, лежав принцип мотивації й адресата¹⁶. Він визначав уживання тієї чи іншої мови в конкретній сфері або ситуації. Кожний такий мовний вибір є додатковим маркером для характеристики процесів ідентичності в ранньомодерному суспільстві.

У ранніх документах Гетьманщини періоду Б.Хмельницького в офіційній документації використовувалися три мови – «проста», латина й польська. Остання слугувала для листування з польськими королями та вельможами. Це також засіб комунікації в дипломатичних зносинах із Кримом, Османською імперією¹⁷. Латина використовувалася для кореспонденції зі шведським королем, волозьким, трансильванським монархами.

За безумовної переваги української канцелярської мови для внутрішнього листування між представниками старшин, в універсалах, епістолярії Б.Хмельницького часто звучала польська¹⁸. Це почасти можна пояснити інерцією річпосполитської політичної культури й інтелектуального впливу, що в поєднання з іншими факторами, наприклад, уявленнями про Річ Посполиту як про спільну Вітчизну, було додатковими свідченнями процесів конструювання ідентичності. Водночас послуговування польською мовою в окремих документах підлягало іншій меті й відображало принцип вибору мови у відповідності з конкретною цільовою

¹³ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – С.723.

¹⁴ Там само. – С.736.

¹⁵ Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – Ч. III. – Москва, 1934. – С.220–229; Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.62–66.

¹⁶ Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – С.35–36.

¹⁷ Див., напр.: Документи по освободительной борьбе украинского народа: 1648–1654. – К., 1965. – С.50; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – С.67–68.

¹⁸ Універсали та внутрішня кореспонденція наступників Б.Хмельницького – І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Сомка, П.Тетері – написані «простою мовою», що є додатковим свідченням піднесення її статусу в Гетьманщині (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.129–249).

аудиторією. Наприклад, гетьманські універсали про заборону завдавати шкоди литовським володінням, попри те, що вони були формально адресовані козакам, Війську Запорозькому, писалися польською, оскільки істинною цільовою аудиторією таких послань була литовська шляхта, котра в гетьманській канцелярії очевидно розглядалася як носій іншої мовної культури¹⁹. Те саме можна сказати і про аналогічний універсал щодо запобігання нападів козаків на волинські володіння Д.Заславського²⁰. Отже волинська шляхта – істинний адресат цього документа – сприймалася поза «руським» мовним простором. Аналогічно сприймалися й жителі Львова, до яких Б.Хмельницький у листах звертався польською мовою (1655 р.)²¹. Подібний прийом використовував і його наступник гетьман І.Виговський. Його польськомовний універсал був направлений на Волинь для вербування населення в козацьке військо²². Примітно, що майже через півстоліття, у 1706 р., І.Мазепа звертатиметься до волинської шляхти з подібним закликком, теж складеним польською мовою²³. Спираючись на ці моменти у використанні мови, доречним видається проведення аналогій із територіальними уявленнями й конструюванням образу «свої» землі. Галичина зі Львовом, а також Волинь були включені в ідеальний простір «свої» землі, заснований на рецепції давньоруського минулого²⁴. Але вони не вписувалися в уявлення про її реальні межі, і в текстах XVII–XVIII ст. часто позиціонувалися як окремішня від «України» просторова категорія²⁵.

Утім мотивація при виборі мови могла не збігатися з ідеальними або реальними межами своєї Батьківщини, а залежати від внутрішніх рубежів, окреслених політичною ситуацією. Прикладом цього слугують універсали лівобережного гетьмана І.Брюховецького до жителів правобережної Гетьманщини. Відомо чотири таких документа схожого ідейного змісту із закликком до об'єднання з Лівобережжям і консолідації перед османською загрозою. Три з них написані польською, а один – на «простій мові»²⁶. Залишається лише припускати, чому було надано перевагу

¹⁹ Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.79.

²⁰ Там само. – С.80.

²¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.457; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.172–173.

²² Універсали українських гетьманів... – С.90–92.

²³ Там само. – С.354–355.

²⁴ Див. докл.: Бовгіря А. Представление о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. – Москва, 2018. – С.305–308.

²⁵ Варто відзначити, що в межах самої Волині середини XVII ст. сфера діловодства зберігала «просту мову». Запис про згаданий універсал І.Виговського до луцьких актових книг внесено саме цією мовою (див.: Універсали українських гетьманів... – С.92). Та й самі книги за період 1648–1657 рр. також написані переважно «простою мовою». В актових книгах Володимира і Кременця вживання руської канцелярської мови поряд із польською було паритетним. Польською й латиною зазвичай записувалися всі юридичні терміни (див.: Національно-визвольна війна в Україні (1648–1657): За документами актових книг. – К., 2008. – С.18). На Галичині «проста мова» не втратила свого впливу, попри її практичне витіснення з офіційної сфери. Нею у середині XVII ст. написані Львівський і Хмельницький літописи (див.: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.100–124; Хмельницька летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.77–81). П.Кунацак – львівський міщанин, який жив у місті в період 1663–1696 рр., став автором щоденникових записок, складених на руській і польських мовах. Своєму синові, відповідно до змісту цього щоденника, він найняв учителя для навчання «руської мови» (див.: Кунацак П. Родина хроніка XVII ст. // Жовтень. – 1987. – №4. – С.97). Статус «простої мови» як ділової, канцелярської у Правобережній Україні проіснував до 1696 р., коли постановою сейму в діловодстві було здійснено перехід на польську й латину. Попри це, «проста мова» продовжувала тут існувати в діловодстві монастирів, у публікаторській діяльності ордена василіан (див.: Getka J. Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazyliańskich (XVIII w.) // Polilog: Studia Neofilologiczne. – 2014. – №4. – С.207–208). При цьому через недостатню кількість фахівців, які знали латину та польську, частина документів продовжувала писатися «простою мовою» з використанням латиниці.

²⁶ Універсали українських гетьманів... – С.307–309.

польській для спілкування з «єдинокровними братами», представниками «єдиного» «малоросійського козацького народу», хоч і розділеного на той час Дніпром. До того ж при загальній спрямованості змісту документів універсал на «простій мові» мав більш виражену антипольську риторичну, ніж його польськомовні аналоги. Можливо, це були перші, поки незначні, ознаки уявлень про жителів іншого берега як про «інших», – усе ще представників «козацького малоросійського народу», але вже «тогочасного», «заднепрського»²⁷. Надалі, із занепадом козацької державності на Правобережжі, уже на початку XVIII ст. тамтешні мешканці сприйматимуться в Гетьманщині вже як «люди полської нації». Але, слід зазначити, подібний дискурс властивий переважно актовим джерелам. Наративи, написані в кінці XVII – у середині XVIII ст., хоч і ретроспективно, проте зберегли пієтет і відданість ідеї єдиної спільноти обох берегів Дніпра.

«Проста мова» в Гетьманщині продовжувала функціонувати до другої половини XVIII ст. Усі без винятку універсали Д.Многогрішного, І.Самойловича написані нею. Гетьманство І.Мазепи стало періодом її найвищого піднесення, і не лише у сфері адміністрування. Нею писалися проповіді, учительні Євангелія, життя святих, шкільні драми, інтермедії, складалися граматики, букварі, історичні твори²⁸. Авторами низки текстів виступали інтелектуали свого часу – Йоаникій (Галятовський), Феофан (Прокопович), Стефан (Яворський), Лазар (Баранович).

Водночас при дворі гетьмана І.Мазепи популярною залишалася польська мова. Утім її функції, мотивація до використання та адресати кардинально змінилися. Вона перестала бути мовою протистояння, яку задіювали полемісти століттям раніше для донесення ідей і принципів до своїх візаві – католиків та уніатів. Це вже й не мова часів Б.Хмельницького, пов'язана зі значним впливом політичної культури, річесполитеською інерцією. Польська мова в Гетьманщині кінця XVII – початку XVIII ст. – ознака високого літературного стилю та культури. Нею складалися панегірики, інші віршовані твори – авторства Я.Орновського, П.Орлика, Стефана (Яворського)²⁹. Курс польської мови був обов'язковим до вивчення в Києво-Могилянській академії. Після 1708 р. умови кардинально змінилися. Образ гетьмана-зрадника у пропаганді того часу підкріплювався твердженнями про його пропольську орієнтацію, що безумовно вплинуло й на статус самої польської мови.

Після Полтави «проста мова» поступово витіснялася з ділового вжитку, поступаючись місцем канцелярській російській. Утім на канцелярську мову дополтавського періоду, гетьманства І.Мазепи російська справила помітний вплив. Це відображено в гетьманських універсалах, листуванні з російськими вельможами, яке здійснювалося, виходячи з мотивації або адресата, російською або ж «простою мовою» з використанням елементів російської лексики³⁰. Процес витіснення української канцелярської мови особливо посилювався з початком 1720-х рр., коли свою роль відіграли дві ключові події. По-перше, у 1720–1721 рр. вийшло кілька монарших указів, що обмежували публікацію книг на цій мові³¹. По-друге, після

²⁷ Докл. про це див.: Бовгура А. «Україна обох берегів Дніпра»: уявлення про єдність вітчизни в інтелектуальній традиції другої половини XVII–XVIII ст. // Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоляка: У 2 кн. – Кн.2: Простори історика. – К., 2019. – С.333–349.

²⁸ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – С.727–730.

²⁹ Roksolański Parnas: Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII w. – T.2: Antologia. – Kraków, 1998.

³⁰ Moser M. A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters // Harvard Ukrainian Studies. – 2009–2010. – Vol.33. – №1-4. – P.391–411.

³¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1832. – №3653. – С.245. Докл. див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання XVIII ст.: реперсії та їх наслідки // States, Societies, Cultures. East

смерті І.Скоропадського замість виборів нового гетьмана засновано Малоросійську колегію, до складу якої входили російські чиновники. Цей головний орган управління Гетьманщиною був структурою Сенату, тому її діловодство вимагало уніфікації, у тому числі, у сфері мови, відповідно до імперських норм³².

«Проста мова» продовжувала функціонувати у провінційному діловодстві³³, а також на повсякденному рівні, не пов'язаному з державним управлінням – у приватному листуванні, різноманітних збірниках рецептів та ін.³⁴ Утім російська проникала вже й у цю сферу. Старшинська еліта, тісно пов'язана з імперським центром, переймала в тому числі мову як форму спілкування, наприклад в епістолярії, складанні приватних щоденників³⁵, кодифікації місцевого права³⁶.

Зміна статусу і втрата колишньої престижності канцелярської мови, що з 1648 р. була фактично державною, стало одним із наслідків обмеження автономії. Але чи можна стверджувати, що ці зміни кардинально впливали на процеси конструювання ідентичності в Гетьманщині? Наприклад, у період 1720–1760-х рр. було створено ряд наративних текстів, написаних російською, утім пройнятих патріотичною риторикою, в яких від раніших козацьких літописів не тільки сприйнятий та адаптований концепт існування окремішньої держави зі своєю історією і спільнотою – «малоросійським козацьким народом», але й надано нового імпульсу його існуванню та подальшому розвитку³⁷.

Процес знайомства жителів Гетьманщини з російською мовою в офіційній і повсякденній сферах намітився ще за часів Б.Хмельницького з початком перших дипломатичних контактів із Московським царством та особливо посилювався зі впровадженням воеводського управління в деяких містах. Тут у першу чергу цікава взаємна рецепція мов. В українських джерелах дуже мало свідчень про те, як сприймалася мова сусідньої держави й чи виступала вона засобом ідентифікації її

and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – P.399–413; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – Л., 1925. – С.280–291.

³² За спостереженнями М.Мозера, до 1719 р. «проста мова» як офіційно-ділова превалювала в усіх актових документах Гетьманщини, за винятком незначних лінгвістичних запозичень із російської. Але вже до 1760-х рр. лише окремі елементи колишньої канцелярської мови проникли в офіційне діловодство. Зміну мови в діловодстві автономії можна простежити за текстами документів (див.: *Мозер М.* Причинки до історії української мови. – С.287–292; *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор., авт. передм. та ком. В.Горобець.* – К., 1992).

³³ Полтавська міська книга (1668–1740) / Упор. В.Ринсевич. – К., 2015; *Свашенко А.* Із спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Крелевських ратушних книг XVII–XVIII ст. // *Записки НТШ.* – Т.234. – Л., 1997. – С.281–296; *Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества.* – Т.6. – Х., 1894. – С.259–274; *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови. – С.735–736.

³⁴ *Передрієнко В.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979. – С.20–25; *Його ж.* Приватні листи XVIII ст. – К., 1987.

³⁵ *Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753).* – К., 1884; *Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина.* – 1894. – №11. – С.300–303; 1895. – №7/8. – С.100–155; *Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А.Лазаревского.* – Ч.1–4. – К., 1897; *Горобець В.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалах українських діаріюшів). – К., 1979.

³⁶ *Права, за якими судиться малоросійський народ / Упор. В.Вислобоков.* – К., 1997.

³⁷ *Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозёрским.* – К., 1856. – С.45–106; *Краткое описание Малороссии (1340–1776) / Упор. А.Бовгіря.* – К., 2012; *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах 1765 г. – Москва, 1847; *Летописец, или краткое описание знатнейших действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси.* – К., 1888. – С.1–69; *Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина.* – 1882. – С.313–365; №7. – С.137–148; *Лукомский С.* Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 г. // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878. – С.321–372.

мешканців. Зустрічаються лише окремі згадки, на кшталт «говорил по-московски», чи навіть «вибранил матерно звичаєм московским»³⁸. У більш пізніх текстах їх витісняють визначення «російський», «великоруський». Немає жодних відомостей про те, що цю мову не розуміли в установах Гетьманщини або робили переклади офіційних документів, написаних нею. Кореспонденція з Москвою велася переважно на українській канцелярській мові, за винятком царського титулу, який традиційно писався старослов'янською. В офіційній же традиції Московського царства канцелярську мову Гетьманщини було прийнято називати «білоруською»³⁹. Для московських «чиновників» вона була іноземною. Більшість документації з Гетьманщини в Москву, що писалася на «простій мові», перекладали, складаючи «списки з письма белорусского». «Государь сего перевода слушал» – таку примітку нерідко можна зустріти на документах українського походження⁴⁰. Ці переклади не завжди коректно відображали зміст. У результаті виникали діаметрально протилежні інтерпретації окремих важливих термінів і положень, що в подальшому стало основою взаємонерозуміння й конфліктів між гетьманською та царською адміністраціями⁴¹.

На початку XVIII ст. в петровську епоху чиновники також мали необхідність у «переводчику языка малороссийского»⁴². Означення «білоруський язык», уживане у другій половині XVII ст., зникло, посупившись «малороссийскому» «языку/наречию». Саме так, наприклад, було ідентифіковано мову мешканців Почапа, які, згідно з однією зі слідчих справ 1728 р., «називали великороссийских людей шавками, то есть по малороссийскому наречию – погаными собаками»⁴³. А в 1745 р. запорожець І.Таран, як повідомляв у доносі російській офіцер А.Лебедев, «бранил драгунов малороссийским наречием»⁴⁴. Примітно, що відособленість мови, якою користувалися в Гетьманщині, у Росії розуміли не лише на повсякденному рівні. Так, М.Ломоносов 1755 р. у своїй «Російській граматиці» визначав «три діалекти» російської мови – московський, північний та український. Останній він називав «природным наречием малороссиян»⁴⁵.

У Гетьманщині використовувалася також старослов'янська мова, що залишалася мовою богослужіння. «Язык славенский», як вона означена у джерелах того часу, також викладалася в Києво-Могилянській академії й була, перш за все, мовою вченості, ознакою «високого стилю»⁴⁶. Окрім сфери богослов'я використовувалася також у театральних постановках, нею укладалися й історичні твори, наприклад «Синопис». Аби показати своє володіння «високим стилем», старослов'янської вживав С.Величко у своєму творі. Автор «Літопису Грабянки» власний текст сильно стилізував під старослов'янську, що може вказувати на духовний сан автора або ж прагнення продемонструвати освіченість.

Крім згаданих мов, у Гетьманщині широко функціонувала ще одна. Назвемо її умовно «українською», оскільки її глотонім, тобто назва сучасниками, нам невідома.

³⁸ Величко С. Літопис. – С.290.

³⁹ «Білоруський» у московському сприйнятті XVII ст. та в деяких українських текстах аж ніяк не означав прив'язку до території Великого князівства Литовського, а мав більш розлоге значення, охоплюючи весь «русський» простір Речі Посполитої.

⁴⁰ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). – К., 2017. – С.39.

⁴¹ Там же. – С.37–42.

⁴² Там же. – С.38.

⁴³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Л.76.

⁴⁴ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1042. – Л.4.

⁴⁵ Ломоносов М. Собрание сочинений. – Т.7. – Москва, 1952. – С.430–431.

⁴⁶ Мозер М. Причинки до історії української мови. – С.336; Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – С.36–37.

Реконструювати цю мову, позначити сфери застосування порівняно важче. Зі впевненістю можна позначити два види письмових джерел, в яких вона фіксується. Це фольклор, зокрема рукописні збірники пісень XVIII в., а також інтермедії – невеликі драматичні твори, які ставилися в перервах між актами основної драми. Можливо, українською мовою у XVIII ст. писалися й деякі історичні твори. М.Костомаров у своєму «Богдані Хмельницькому» використовував незбережений до наших днів наративний текст, близький за змістом і структурою до короткої редакції «Літопису Грабянки». Мова цього тексту, судячи з наведених істориком цитат, близька до сучасної української⁴⁷.

Якою мовою розмовляли в Гетьманщині? Припустімо, що польська та російська широко вживалися в повсякденні. Є підстави вважати, що українська також використовувалася як розмовна. Її сліди можна виявити в текстах, що фіксують пряму мову, коли їх упорядники з різних причин намагалися максимально точно передати почуте. Ідеться, наприклад, про щоденник королівського посланника М'яковського, направленою для переговорів зі Б.Хмельницьким у лютому 1649 р. Він, зокрема, описував зустріч із гетьманом, який серед іншого говорив: «Wybiju z laskoi nevoli narod veś ruski. A szto perwej o szkodu i krywdu swoju wojował, teper wojowaty budu o wiru prawosławnuju nashuju. Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Krakow». У щоденнику М'яковського це не єдина фраза, що ілюструє пряму мову гетьмана⁴⁸. Таким чином перед нами текст на польській латиниці, який передає мову (у сприйнятті поляка), що відрізняється від польської та «простої мови», і близька до сучасної української.

Українська мова як пряма «звучить» також і у матеріалах слідств за «словом і ділом» – тобто розслідування політичних злочинів у XVIII ст. До них належали переважно вербальні дії – «говорение непристойных слов», «образа величності». У подібних документах їх укладачі намагалися найбільш точно передати зміст сказаного, адже, власне, саме слово й було складом злочину.

Мова, дуже близька до розмовної української, присутня також в інтермедіях Я.Гаватовича (1596–1679 рр.) – поляка, який усе своє життя провів на Галичині. Відомо, що в 1655 р. він у складі делегації львівських міщан брав участь у переговорах із Б.Хмельницьким, чие військо взяло в облогу місто⁴⁹. Ряд фрагментів його інтермедій написано розмовною українською з використанням польської абетки. Тексти Я.Гаватовича датуються 1619 р., що свідчить про велику поширеність розмовної мови не лише в Гетьманщині за часів її існування, але й у межах «ідеальних» теренів «своєї» території, якими, зокрема, були землі Руського воеводства Речі Посполитої в ментальній географії українських політиків та інтелектуалів другої половини XVII – початку XVIII ст.

Дуже цікавим джерелом для уявлень про те, як взаємодіяли і взаємоіснували розмовна та книжна мови видається листування гетьмана І.Мазепи з донькою

⁴⁷ Бовгира А. «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.28. – К., 2018. – С.288–296. Так, напр., виглядає один із написаних українською мовою фрагментів анонімного наративу, цитованого М.Костомаровим. Його зміст розкриває деякі реалії після підписання Зборівського перемир'я 1649 р.: «Коли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому єсть, як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче» (див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.ХІ. – Санкт-Петербург, 1884. – С.286).

⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией: Материалы и документы в трёх томах. – Т.2 (1648–1651). – Москва, 1953. – С.107–110.

⁴⁹ Павлик М. Якуб Гаватович – автор перших руських інтермедій з 1619 р. // Записки НТШ. – Вип.35/36. – Л., 1900. – С.27–30.

генерального судді Мотрею Кочубей⁵⁰. Тут бачимо своєрідне поєднання книжної й розмовної, із переважанням останньої. Автор листів намагався бути зрозумілим, оскільки його адресат – 16-річна дівчина, представниця некнижної культури⁵¹. «Моя серденко. Зажурилися, почувши от дівки такое слово... Мое сердце коханое. Сама знаеш, як я сердечне шалене люблю В.М. Еще нікого на світі не любив так»⁵². Подібною мовою написані інші поетичні твори, авторство яких приписують І.Мазепі («Дума», «Чайка») ⁵³.

«Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть.
Той на право, той на ліво,
А все браття того диво»⁵⁴.

Але чи вбачали сучасники в мові прямий маркер своєї або чужій ідентичності? Знайти такі маркери надзвичайно складно. І все ж вони існують. Одним з яскравих прикладів слугує польська реляція 1649 р. про капітуляцію перед козаками залоги фортеці Кодак. Стверджувалося, що козаки, випустивши обложених, ідентифікували їх саме за мовною ознакою, убиваючи тих, хто «*języka ruskiego nie umieli i był który mian za lacha i niemca*»⁵⁵.

Означення «*język ruski*» часто зустрічається в польських та українських текстах другої половини XVII ст. Можна припустити, що ним позначали «просту мову» й у більшості випадків усе зводилося до простої констатації факту використання мови. Але в окремих випадках народ і його мова ототожнювалися, позначаючи таким чином певну ідентичність. У проекті договору П.Дорошенка з Османською імперією від 1669 р. стверджувалося, що «народ руский не весть иного языка, кроме природного». Тож, як впливає зі змісту документа, листи від султана необхідно писати «по руску», а послы з Порти, «которые будут приходит в наши страны, да всячески глаголют руским диалектом»⁵⁶. Також на перемовинах із польською стороною висувалися, серед іншого, вимоги про повернення офіційного статусу руській мові: «Письма наши руские аби знову в канцелярии впроважони били»⁵⁷. В одному з текстів часів гетьманства П.Дорошенка руська мова названа навіть «прирожденным диалектом нашим»⁵⁸. В інструкції своїм послам на переговори з поляками він окреслював «ідеальні» межі козацької території, що визначалися саме мовою: «Донедле язык народа руского осязает»⁵⁹. У 1659 р. попередник П.Дорошенка гетьман І.Виговський уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким

⁵⁰ Flier M. Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance // Harvard Ukrainian Studies. – 2009–2010. – Vol.33. – №1-4. – P.428–431.

⁵¹ Ibid. – P.426.

⁵² Ibid. – P.428–429.

⁵³ Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С.479–481; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Париж; Торонто, 2001. – С.354–361.

⁵⁴ Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантышем-Каменским. – Часть вторая (1691–1722). – Москва, 1859. – С.109–110. Це уривок із «Думи», яка є складовою доносу В.Кочубея та полтавського полковника І.Скри проти І.Мазепи. Оригінал цієї справи див.: РГАДА. – Ф.124. – 1708. – №19. Вірш мав слугувати непрямим підтвердженням намірів гетьмана, перед ним є приписка: «Дума гетмана Мазепы, в которой значное противление» держави великого государя оказуется противление».

⁵⁵ Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. – С.205.

⁵⁶ Універсали українських гетьманів... – С.381.

⁵⁷ Там само. – С.396.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – С.381.

визнавалося існування Великого князівства Руського. Крім його реальних кордонів у трактаті визначено ареал, в якому повинні бути збережені всі права православних – «докуда язык народа руского достигаєт»⁶⁰. Шведський посланець до Б.Хмельницького Ґ.Велінґ у своєму донесенні повідомляв королю Карлу X про претензії гетьмана на «всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»⁶¹.

Ще одним джерелом для уявлень про мову як маркер ідентичності стали тексти вже згаданих інтермедій. Персонажами цих творів, написаних переважно в кінці XVII – на початку XVIII ст. в Гетьманщині, були представники різних національностей – поляки, цигани, німці, росіяни, євреї, греки, литвини, волохи, русини. За кожним із них закріплено певний образ і поведінкове кліше. Так, поляк – це завжди гордовитий, хвалькуватий шляхтич, єврей – хитрий, меткий торговець та шинкар, русин – простодушний мужик або козак. Мова тут виступала головним маркером ідентичності, за допомогою якого глядач повинен був упізнати того чи іншого персонажа. Відповідно, поляк говорив польською, росіянин (москаль) – російською, козаки й мужики – розмовною українською або «простою мовою». Щодо інших, мову яких автори інтермедій, очевидно, не знали, також робилася спроба ототожнити їх з окремою мовою, уносячи в їхні репліки елементи справжньої мови або змінюючи, перекручуючи її на певний лад. Візьмімо для прикладу фрагменти з інтермедії до драми М.Довгалевського «Комічна дія» (1720-ті рр.). Не вдаючись особливо в її зміст, відзначимо, що персонажами виступали козак, литвини, поляк і москаль. Козак зустрічається на полюванні з поляком, у них зав'язується суперечка про історію, що зводилася до питання, чи володіла Польща колись Україною. Литвини – слуги поляка, не вступають предметно в дискусію, розмовляючи між собою про те, як краще прислужитися своєму панові. Москаль виступає на боці козака проти поляків. Причому кожен із цих персонажів промовляє на своїй розмовній мові:

Лях: Nie buy się, wac, gdyby tu kozacy przyszli,
 Mu by tu ich kanczukiem w lasy wprowadzili! [...]
 Козак: А доки ж вы, бестелюгы, будете звегати?
 Чи то ми вас не зможем кіями прогнати? [...]
 Москаль: Што они тебя, гаспадин пан-казак, не ругают ли?
 Козак: Де ж пак не лають? От так лають, що аж лихо!
 Москаль: Дабро ти, казак! Вось ми убіером их тихо! [...]
 Литвин: Глядзіце ж, як будзеце перед паном гавариць,
 Я вас старосцю своєю магу научиць»⁶².

Чи була мова засобом ідентичності в Гетьманщині? Безсумнівно, є ряд джерел, які дозволяють стверджувати, що мова виступала певним маркером ідентичності, за допомогою якого визначалося колективне «ми» для вирізнення від «інших». Але в повсякденному житті людина в Гетьманщині XVIII ст. існувала в полілінгвічному середовищі. Наведемо приклад типового інтелектуала того часу – військового канцеляриста. Згідно зі специфікою його служби, він готував документи для органів управління автономії на «простій мові» або на російській. Як і більшість

⁶⁰ Там само. – С.40.

⁶¹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.92.

⁶² Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського «Комическое действие» // Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К., 1960. – С.109, 111–112.

його колеґ, студіював у Києво-Могилянській академії, де вивчав латину й польську. Не виключено, що володів цими мовами, міг читати або використовувати у своїх текстах. Відвідував церковні служби, де богослужіння велося на старослов'янській, безумовно читав тексти цією мовою. У повсякденному житті канцелярист, можливо, використовував розмовну українську. Використання кожної з цих мов залежало від конкретної ситуації, мотиваційного фактора, а також адресатів, до яких він звертався – усно або у формі різного роду текстів.

Розмежовуючи сфери вживання різних мов у Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Крім того, кожна з них займала властиву їй функціональну нішу. Саме їх існування є проявом ідентичності соціуму, що проживав на теренах Гетьманщини, тому що функціональна палітра мов поза її межами виглядала зовсім інакше. Таким чином, «проста мова» – це надрегіональна мова для руської спільноти Речі Посполитої, а також маркер політичної ідентичності Гетьманщини як автономної держави, в офіційній практиці якої вживалася особлива мова, що відрізнялася від мови сусідів. У XVII–XVIII ст. вона асоціювалася з особливою корпорацією – військовими канцеляристами. Пізніше на зміну «простій мові» прийшла російська, що стала діловою та писемною для еліти. Старослов'янська мова – універсальна й надрегіональна мова богослужіння знову ж таки для «руської» Речі Посполитої, показник освіченості, належності до книжної культури. Польська мова у XVIII ст. – також мова освіченості, мистецтва, а ще дипломатії. І, нарешті, та невелика інформація, яку вдалося виявити у джерелах, свідчить про існування розмовної мови, відмінної від канцелярської, якою користувалися не лише посполиті, а й еліта (включно з гетьманом).

REFERENCES

1. Bevzo, O. (1971). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bovgiria, A. (2018). Predstavlenie o "svoej" zemle v istoricheskikh narativakh Getmanshchiny vtoroj poloviny XVII–XVIII. *Narrativy rusi kontsa XV – serediny XVIII v.: v poiskakh svoej istorii*. 293–310. Moskva. [in Russian].
3. Bovhyria, A. (2018). "Dostovirnyi ruskyi litopys" v monografii Mykoly Kostomarova "Bohdan Khmelnytskyi". *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 28, 288–296. [in Ukrainian].
4. Brodzhii-Berkof, D. (2014–2015). Vybiry movy ta vybir kultury v Ukraini XVII st. *Kyivska akademiia*, 33–46. [in Ukrainian].
5. Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do potowy XVII w*. Warszawa. [in Polish].
6. Flier, M. (2009–2010). Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance. *Harvard Ukrainian Studies*, 33/1–4, 391–411.
7. Getka, J. (2014). Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazylińskich (XVIII w.). *Polilog: Studia Neofilologiczne*, 4, 205–216. [in Polish].
8. Horobets, V. (1979). *Leksyka istorychno-memuarnoi prozy pershoi polovyny XVIII st. (na materialakh ukrainskykh diariushiv)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problem*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Isaievych, Ya. (2004). *Ukrainske knyhovydannia XVIII st.: represii ta yikh naslidky. States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*. 399–413. New York. [in Ukrainian].
11. Moser, M. (2009–2010). A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. *Harvard Ukrainian Studies*, 33/1–4, 391–411.
12. Mozer, M. (2002). Chto takoe "prostaia mova"? *Studia Slavica Hung.*, 47/3–4, 221–260. [in Russian].
13. Mozer, M. (2008). *Prychynky do istorii ukrainskoi movy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
14. Ohloblyn, O. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Paryzh; Toronto. [in Ukrainian].
15. Peredriienko, V. (1979). *Formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy XVIII st na narodnii osnovi*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Peredriienko, V. (1987). *Pryvatni lysty XVIII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Pritsak, O. (1993). Doba viiskovykh kantseliarystiv. *Kyivska starovyna*, 4, 62–66. [in Ukrainian].
18. Smolii, V., Stepankov, V. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII st.: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Svashenko, A. (1997). Iz sposterezhen nad imennykovoiu paradyhmioiu rukopysnykh Krolevetskykh ratushnykh knyh XVII–XVIII st. *Zapysky NTSh*, 234, 281–296. [in Ukrainian].
20. Tairova-Yakovleva, T. (2017). *Inkorporatsija: Rossija i Ukraina posle Pereiaslavskoj rady (1654–1658)*. Kiev. [in Russian].

Andrii Bovhyria

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

“Cossack Language”: Language as a Sign of Identity in Hetmanshchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Century)

Abstract. The language image of the early modern Hetmanshchyna was quite diverse and included “prosta mova”, Latin, Polish, Russian, Old Slavonic, and spoken Ukrainian. Each of them was assigned its own functions. Along with ideas about own territory, ethnogenesis, an image of the past, a pantheon of heroes and antiheroes, language in Hetmanshchyna of the 17–18 centuries was also an important factor of identity. **The purpose of the article** is to analyze the functioning of languages in Hetmanshchyna, highlighting their function. Defining language as a marker of the identity of the community / communities that lived in its territory. **The research methodology** is based on the deconstruction of documents and narratives, which existed in Hetmanshchyna during this period. **The originality** consists the comprehensive study of a significant amount of textual sources, which made it possible to reconstruct the language situation in Hetmanshchyna to identify the features of the language factor as a marker of identity. **Conclusions.** Distinguishing the spheres of use of different languages in Hetmanshchyna, we see their use as a direct or indirect construct of identity. Each of them occupied its own functional niche, the very existence of which is a manifestation of the identity of the society that lived in Hetmanshchyna.

Keywords: language, Hetmanshchyna, identity, community.

Катеринославський совісний суд (1784–1855 рр.): етапи та особливості діяльності

Анотація. Мета статті – реконструювати та проаналізувати основні етапи й особливості діяльності Катеринославського совісного суду (1784–1855 рр.). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, об'єктивності. Використано порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний методи, методики наукової критики джерел, міждисциплінарний підхід. **Наукова новизна.** На підставі опрацьованих джерел, значна частина яких уперше вводиться в науковий обіг, охарактеризовано роботу та специфіку Катеринославського совісного суду. Цей регіональний сюжет доповнює наявні дослідження з історії таких установ в Україні, уточнює усталені в історіографії позиції щодо хронології подій, розширює уявлення про можливості джерельних комплексів зі вказаної теми. **Результати дослідження.** Установлено, що Катеринославський совісний суд розпочав роботу 1784 р. На прикладі відмінностей цивільного судочинства для окремих етнічних груп краю, для земель колишньої Гетьманщини, частина яких входила до Катеринославського намісництва (1783–1796 рр.), виявлено не лише територіальну, а й культурно-правову мозаїчність регіону. Зазначено, що на першому етапі існування суду (до 1797 р.) його очільники радше призначалися, ніж обиралися з-поміж місцевого дворянства. Вони були змушені керуватися не лише «совістю» та російським законодавством, але й нормами Литовського статуту 1588 р., маґдебурзького права. Нав'язування совісним судам невластивих їм функцій у першій половині XIX ст. поступово нівелювало позитивний потенціал, закладений у просвітницькій ідеї їх створення. Можливість однієї зі сторін процесу відмовитися від розгляду справи у совісному суді, відсутність усвідомленої ювенальної політики держави та її забезпечення робили цю інституцію разом з усією судовою системою малоефективною, приреченою на ліквідацію. **Перспективи подальших студіювань.** Наголошено на значному потенціалі матеріалів Катеринославського совісного суду в дослідженні соціальної історії регіону, у висвітленні проблеми інкорпорації населення краю до загальноімперського соціуму через уніфікацію права й судової системи.

Ключові слова: Катеринославське намісництво, судова реформа 1775 р., совісний суд, Південна Україна.

Історія функціонування судової системи на території України у складі Російської імперії з моменту впровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. й до судової реформи 1864 р. має певні напруження у сучасній україністиці. Проте спостерігається значна нерівномірність у дослідженні окремих інституцій, джерельних комплексів і регіонів. Майже поза увагою фахівців залишилися Південна Україна, що значною мірою обумовлено поганою збереженістю архівних джерел. Утім не останню роль відіграють й усталені підходи до вивчення краю, зокрема теза про поширення на цю територію разом із новим адміністративно-територіальним устроєм і новою судовою системою загальноімперського зразка вже до кінця 1780-х рр.¹ Без уваги часто залишаються регіональні особливості, такі, як наявність судової специфіки на первинному рівні в різних груп населення (іноземних колоністів, маріупольських греків тощо). Без детально-го вивчення конкретики щодо окремих інстанцій неможливо уявити своєрідність

¹ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Б.Усенка – К., 2014. – С.191.

правового простору Південної України, а, відповідно, і процес включення не лише в імперське «поле», а й внутрішньоукраїнської інтеграції.

Крім зазначеного вище, документи судових органів є унікальним і не досить ефективно залученим джерелом до вивчення питань соціальної історії. Вони показують не лише статистику злочинності, державну політику стосовно цього, а й демонструють різні варіанти соціальної взаємодії, виступають «свідками» всіх соціально-економічних і політичних змін, причому на рівні не роздумів та ідей, а вчинків і дій.

Нижче пропонується огляд історії в певному сенсі виняткової установи у системі судових органів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. – Катеринославського совісного суду. Це дозволить доповнити єдине ґрунтовне й цілісне дослідження обставин та особливостей функціонування совісних судів в Україні, проведене В.Шандрою². У силу різних обставин (брак джерел, неточні архівні описи), подаючи загальну історію існування таких установ в українських губерніях Російської імперії, дослідниця все ж головну увагу звернула на Правобережну та Лівобережну Україну.

Крім доробку В.Шандри, окремих розвідок з історії судочинства в Україні вказаної доби³, важливими для порівняльних характеристик стали праці російських фахівців, які безпосередньо стосуються історії совісних судів у власне російських губерніях⁴, а також дослідження з соціальної історії Слобожанщини В.Маслійчука, які значною мірою базуються на матеріалах Харківського совісного суду⁵.

Джерельне підґрунтя статті становлять документи Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), де частково збереглися матеріали Катеринославського совісного суду. По-перше, це 30 справ самого суду першого етапу його існування (1784–1797 рр.), що відклялися у фондї 467⁶. Їх певною мірою використовували дніпровські дослідники⁷, але розгорнуту характеристику буде подано

² Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К., 2011. – 266 с.; *Її ж.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.83–96; *Її ж.* Совісні суди останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр. в оцінці істориків та правознавців // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.306–317.

³ Гедьо А.В. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. – Донецьк, 2012; *Малишев О.О.* Законодавчі заходи імператора Павла I з питань судівництва на українських землях (1796–1801 рр.) // Правова держава. – Вип.24. – К., 2013. – С.42–51; *Хутько Т.В.* Створення судових органів у Таврійській області у 80-ті – 90-ті роки XVIII ст. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского: Серия «Юридические науки». – Т.25(64). – №2. – Симферополь, 2012. – С.357–366; *Її ж.* Судова система Таврійської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст.: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Х., 2014; *Шевчук А.* Судова влада в Російській імперії першої половини XIX ст.: історіографічний огляд // Волинські історичні записки. – Т.4. – Житомир, 2010. – С.69–81; *Його ж.* Формування дворянського станового суду в українських губерніях Російської імперії // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2010. – №1/2. – С.61–69.

⁴ *Воропанов В.А.* Практика совестных судов на Урале и в Западной Сибири в конце XVIII – первой половине XIX вв. // Научный вестник Уральской академии государственной службы. – Вип.2(11). – Екатеринбург, 2010. – С.126–130; *Мигунова Т.Л.* Учреждение совестного суда в России // Вестник Саратовской государственной академии права. – Вип.3. – Саратов, 2008. – С.228–233; *Мхитарян Л.Ю.* Деятельность совестных судов в дореволюционной России (на примере Пермской губернии) // Вестник Пермского университета: Юридические науки. – Вип.1(23). – Пермь, 2014. – С.37–43; *Разумов Е.В.* Становление системы совестных судов в Российской империи // Вестник Чувашского университета. – Вип.3. – Чебоксары, 2014. – С.286–288; *Старикова Н.В.* Совестный суд в судебной системе Екатерины II (по материалам Нижегородской губернии) // Вестник Мининского университета. – Вип.4. – Нижний Новгород, 2013.

⁵ *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х., 2008; *Його ж.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.7. – К., 2007. – С.243–263; *Його ж.* Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві: 1780–1796 рр. – Х., 2011.

⁶ Державний архів Дніпропетровської обл. (далі – ДАДО). – Ф.467. – Оп.1.

⁷ *Посулько О.* Використання норм III Литовського статуту у спадкових спорах останньої чверті XVIII ст.

вперше саме у цій статті. По-друге, це два описи архівних справ, втрачених після Другої світової війни. Один із них охоплює 1784–1797 рр. й фіксує 75 позицій⁸; інший – від 1803 по 1855 рр., має записи про 76 справ⁹. Вони не відображають усього комплексу матеріалів, що колись, вірогідно, перебували в архіві саме совісного суду, оскільки більшість уцілілих справ із фонду 467 не фігурують в існуючих описах. Ще в 1904 р. В.Пічета, який за завданням Катеринославської архівної комісії оглядав документи Катеринославського нижнього суду, зауважував про величезні втрати документів¹⁰. Тож мусимо використати те, що можливо.

Цілком виправданим у контексті запропонованої теми вважаємо інтерес до документальних залишків архіву Вознесенського совісного суду, оскільки новостворене Вознесенське намісництво (1795–1796 рр.) було свого роду «відбрунькуванням» від Катеринославського. Туди відправлялася частина чиновників із Катеринослава, передавалися справи, які територіально відносилися до нової адміністративної структури. У державному архіві Миколаївської обл. збереглися 4 справи, об'єднані в окремих фонд 454 «Вознесенський совісний суд», на що вказала й В.Шандра¹¹. Проте опрацювання цього зібрання дозволяє зробити висновок про помилкове визначення фондоутворювача, оскільки лише одна справа належить до совісного суду – №2 про звалтування маленької дитини, де гвалтівник підпадав під юрисдикцію совісного суду (нібито невиліковно хворий із періодичною втратою пам'яті під час нападів). Інші ж справи не мають стосунку до вказаної установи¹².

Крім означених вище джерел, указівки про роботу совісного суду трапляються в документах судових та адміністративних установ, які взаємодіяли з ним. Зокрема у фонді «Катеринославський верхній земський суд» є дві теки, безпосередньо дотичні до совісного суду. Одна – частковий реєстр справ, які надійшли на розгляд до Катеринославського совісного суду у 1784 і 1786 рр., були завершені в 1797 р. та передавалися до Чернігівської губернії, оскільки стосувалися жителів Лівобережної України¹³. Документи другої теки (про неповнолітню з Полтавського повіту, яка позбулася позашлюбної дитини) свідчать, що вирішенням питання займався саме совісний суд¹⁴. Чимало коротких відомостей про Катеринославський совісний суд міститься у великих за обсягом описах втрачених документів намісницького правління.

Південноукраїнські судові установи, які створювалися згідно з актом 1775 р., розпочали свою історію з іменного указу від 30 березня 1783 р. про відкриття

(на судових матеріалах Катеринославського намісництва) // *Scriptorium nostrum*: Електронний історичний журнал. – Вип.2(11). – Херсон, 2018. – С.234–244 [Електронний ресурс]: [http://sn.kspu.edu/files-all/SN%20%E2%84%96%202%20\(11\)%202018.pdf](http://sn.kspu.edu/files-all/SN%20%E2%84%96%202%20(11)%202018.pdf); *Ії ж.* Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. // *Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К.Швидько.* – Дніпропетровськ, 2004. – С.189–201; *Ії ж.* Поліетнічне населення Південної України останньої чверті XVIII ст. у судових конфліктах // *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі.* – Х., 2016. – С.139–145; *Шахрайчук І.А.* Спадкове право України (ретроспективний аналіз). – Дніпропетровськ, 2000; *Яковець Н.* Катеринославський совісний суд кінця XVIII ст.: генеза і напрямки діяльності (за матеріалами ДАДО) // *Грані.* – Вип.3/4. – Дніпропетровськ, 2003. – С.30–33.

⁸ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.876.

⁹ Там само. – Спр.615.

¹⁰ *Пічета В.И.* Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда // *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии* / Под ред. А.С.Синявского. – Вип.1. – Катеринослав, 1904. – С.54–61.

¹¹ *Шандра В.* Совісні суди в Україні... – С.239.

¹² Державний архів Миколаївської обл. (далі – ДАМО). – Ф.454. – Оп.1.

¹³ ДАДО. – Ф.375. – Оп.1. – Спр.4.

¹⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.20.

Катеринославського намісництва¹⁵. Воно мало величезні розміри, а його місто-центр ще навіть не отримало свого місця перебування. Тимчасово роль губернського міста призначалася Кременчуку.

Сенатським указом від 4 липня 1784 р. на основі донесень регіонального керівництва повідомлялося про початок роботи всіх «присутствених місць» намісництва¹⁶. Дійсно, в описах втрачених фондів ДАДО і в описах совісного та верхнього земського судів зафіксовано, що врочисте відкриття їх відбулося 16 червня 1784 р.¹⁷ Це спростовує твердження В.Шандри, котра, посилаючись на інформацію Д.Яворницького, указала рік реального відкриття суду 1791-й¹⁸. До 1791 р. совісний суд дійсно встиг переїхати до Катеринослава й запис про це в документах здійснено 20 червня 1789 р. Відповідний указ про переведення губернських установ із Кременчука до Катеринослава видано 1 червня 1789 р.¹⁹

Так розпочався перший етап існування Катеринославського совісного суду, який завершився 1797 р. На початку ж XIX ст. відродження його роботи було пов'язано з указом Олександра I від 9 вересня 1801 р., яким поновлювалася судова система катерининських часів із незначними змінами²⁰. У другому описі Катеринославського совісного суду перший запис свідчить про його відкриття 8 січня 1803 р., після чого фіксація справ починається з 1817 р.²¹ Однак є певні сумніви в датуванні.

Місяцеслов за 1802 р. надавав інформацію про відкриття палат цивільного і кримінального суду в тоді ще Новоросійській губернії, але про совісний суд ані тоді, ані в наступні роки не йшлося²². Лише з 1806 р. з'явилася вказівка про наявність у Катеринославській губернії совісного суду під головуванням колезького радника О.Ставровського²³. Запорізький дослідник В.Тлеуш зазначив, що, дійсно, штат Катеринославської губернії було затверджено лише 1806 р. Це обумовлювалося пильною увагою влади насамперед до новостворених Миколаївської й Таврійської губерній, куди було відряджено певну кількість кадрів²⁴.

Політика на згортання діяльності совісних судів чітко проявилася в 1852 р.²⁵, коли їх скасували у 18 губерніях. Остаточо процес завершився 1857 р. В описі справ Катеринославського совісного суду останні записи зроблено за 1855 р., хоча у штатних розписах чиновників на 1856 р. ці службовці були ще заплановані²⁶. Отже інституція існувала досить довгий час, який чітко можна розподілити на два періоди.

Перші троє суддів совісного суду (Ф.Корбе, І.Лорер, Я.Сокологорський), радше призначені, аніж обрані на посади, були з числа «новоприбулих» чиновників.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т.21. – Санкт-Петербург, 1830. – №15696.

¹⁶ Там же. – №16028.

¹⁷ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.889. – Арк.1; Спр.876. – Арк.10 зв.

¹⁸ Шандра В. Совісні суди в Україні... – С.42.

¹⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.23. – Санкт-Петербург, 1830. – №16774.

²⁰ Там же. – Т.26. – Санкт-Петербург, 1830. – №20004.

²¹ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.615. – Арк.1.

²² Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1802. – Санкт-Петербург, 1802. – С.383.

²³ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1806. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1806. – С.205.

²⁴ Тлеуш В.М. Формування мережі губернських установ Катеринославської губернії у XIX ст. // Грані. – Т.21. – №8. – Дніпро, 2018. – С.85–93.

²⁵ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.27. – Санкт-Петербург, 1852. – №26396.

²⁶ Адрес-календарь: Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1856. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1856. – С.42.

Їх наступники в XIX ст. вже походили з місцевого дворянства. Перелік і деякі характеристики цих посадовців подано в тексті й додатках до монографії В.Шандри²⁷.

Ефективність роботи Катеринославського совісного суду на першому етапі не в останню чергу вимірюється кількісними показниками. Для підрахунку вірогідного числа розглянутих до кінця 1796 р. справ було взято кількість реально збережених, додано зафіксовані в описі (з 75 записів – саме судових розборів було 60) і згаданому вище реєстрі цивільних справ 1784 та 1786 рр. – 38 і 23 позиції відповідно. Віднявши 1 позицію, що дублювалася, отримуємо 150 справ, які достеменно пройшли через Катеринославський совісний суд за 13 років діяльності до реформи Павла I.

Навіть ці неповні цифри спростовують широко підхоплені істориками²⁸ оцінки, виставлені на початку XIX ст. Г.Вінським, щодо діяльності совісного суду Уфи²⁹. А архівні описи справ Чернігівського, Київського, Харківського совісних судів узагалі нараховують від декількох сотень до декількох тисяч справ і свідчать про досить активну роботу установ в українських губерніях Російської імперії³⁰. Водночас не слід забувати й того, що територія Катеринославського намісництва (потім губернії), попри обшири, мала не таку щільність населення, як Слобідська чи Лівобережна Україна.

Який би відсоток справ із Катеринославського совісного суду не зберігся, ці документи належать до масових джерел і їх включення до цієї групи є якісною, а не кількісною характеристикою³¹. Уніфікація судового розгляду в Російській імперії, стандартизація документів дозволяє порівнювати, зіставляти їх із такими ж з інших регіонів. Втрати джерел ускладнюють точність висновків, а іноді й унеможливають їх із погляду якісно-пропорційних характеристик. Однак це все ж не закриває чимало напрямів досліджень, котрі можуть бути здійснені на основі вцілілих матеріалів.

Вивчення документів інших судових установ Катеринославського намісництва демонструє, що найбільш розповсюдженими були різноманітні журнали засідань, вхідної і вихідної документації, реєстри розпоряджень та ін. Цілком логічно, що такі велися й у Катеринославському совісному суді, оскільки в різних справах є посилення на «виписки з журналів»³².

Коло питань, що перебували у віданні совісного суду, визначалося у ст. 399–402 розділу 26 «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи». Суд уважався інстанцією, рівною кримінальній і цивільній палатам, верхньому земському суду й губернському магістрату. Уже цим підкреслювалася його значущість. Дослідники вважають, що поява у судовій системі саме цієї установи свідчила про спробу Катерини II вийти за межі станового судочинства та створити щось подібне до громадянського, загальностанового правосуддя³³.

У совісному суді вирішувалися як цивільні, так і кримінальні справи. З останніх під його юрисдикцію потрапляли злочини божевільних, неповнолітніх, справи

²⁷ Шандра В. Совісні суди в Україні... – С.73, 201–205.

²⁸ Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. – Москва, 2002. – С.462.

²⁹ Записки Г.С.Винского // Русский архив. – Кн.1. – Москва, 1877. – С.99–122.

³⁰ Державний архів Київської області: Анотований реєстр описів. – Т.1: Фонди дорадянського періоду. – К., 2014. – 572 с.; Державний архів Харківської області: Путівник (рукопис). – Х., 2008. – 1022 с.; Центральний державний історичний архів України, м. Києві (ЦДІАК, м. Київ): Список фондів (ф.1894: Чернігівський совісний суд: 1782–1797) [Електронний ресурс]: http://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/

³¹ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. – Москва, 1998. – С.334.

³² ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.9.

³³ Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформа Екатерины Великой: Историко-правовой аспект: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – Владимир, 2008. – С.17.

про ненавмисні злочини. Цитата зі ст. 399 про злочинців, які «более по несчастливому какому ни на есть приключению, либо по стечению различных обстоятельств впали в прегрешения, судьбу их отягчающие выше мер ими содеянного»³⁴, стала однією з найбільш уживаних у вироках совісних судів у кримінальних справах. Складається враження, що іноді такий підхід був дещо спекулятивним. До компетенції цього суду відносилися також справи про чаклунство, оскільки виникали вони через «глупость и невежество»³⁵.

Хоча в одній із новітніх колективних монографій про історію судочинства України вказано, що «компетенція (совісних судів – *О.П.*) передусім зорієнтована на розгляд кримінальних справ» малолітніх³⁶, усе ж ця інституція задумувалася і як ефективна для розв'язання цивільних суперечок, де суд мав виконувати функцію примирення. Якщо спочатку траплялися справи, де одна зі сторін не мала зацікавлення в порозумінні (після безрезультатного розгляду суд змушений був давати пораду судитися «формальним» судом), то вже на другому етапі існування цих установ наголошувалося на попередній згоді обох сторін вирішити свої проблеми саме тут³⁷. Це могли бути справи про розподіл майна, спадку, про фінансові претензії й т. ін. У першій половині XIX ст. уряд упроваджував деякі заходи, котрі мали б заохочувати звертатися саме до цієї інституції, щоб розвантажити інші суди³⁸.

З одного боку, совісні суди прирівнювалися до судових палат, з іншого – фактично виступали судами першої інстанції. Свого часу проф. М.Кноррінг, досліджуючи архів Тульського совісного суду, зауважив відсутність кримінальних справ, ініційованих цією установою³⁹. Те саме можна констатувати і стосовно Катеринославського совісного суду. Кримінальні розгляди в більшості випадків потрапляли сюди з апеляційних установ, хоча могли бути направлені й з нижніх земських судів, нижніх розправ.

Останніми документами у справах про кримінальні делікти були, зазвичай, донесення про виконання вироків. Наприклад, про здійснення покарання у вигляді побиття батогами на місці злочину звітували городничі або нижній земський суд⁴⁰. Неповносправні та психічно хворі передавалися приказам громадського нагляду⁴¹. Про призначення церковної покути (епитимії), про місце і строки її виконання доповідали духовні правління чи Катеринославська духовна консисторія⁴².

У цивільних справах учасники процесу здебільшого самі зверталися до суду, але часто при цьому попередньо пройшовши якісь інстанції. У таких справах совісний суд мав проявляти більшу активність: викликати обидві сторони для пояснень, робити запити до інших установ, з яких слід було отримати додаткові документи.

Упадає в око, що в усій сукупності матеріалів досить значну частину становлять справи з теренів колишньої Гетьманщини. Зрозуміло, тут «спрацьовував» географічний фактор – близькість регіону як до Кременчука, так і до Катеринослава, хоча опис справ совісного суду свідчить, що до нього надсилалися документи навіть із найбільш віддалених повітів – Херсонського, Маріупольського⁴³. Однак, примітно,

³⁴ Положення про губернії. 1775 р. // *Козирев В.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 77.

³⁵ Там само.

³⁶ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. – С. 189.

³⁷ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30. – Санкт-Петербург, 1830. – № 23579.

³⁸ Там же. – Т. 27. – Санкт-Петербург, 1830. – № 20365; Собр. 2. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1830. – № 2820.

³⁹ *Кнорринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Х., 1917. – С. 6, 9.

⁴⁰ ДАДО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 41; Спр. 10. – Арк. 13.

⁴¹ ДАМО. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 45.

⁴² ДАДО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 94; Спр. 28. – Арк. 26.

⁴³ Там само. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 876. – Арк. 4, 5 зв.

що з лівобережних територій було більше цивільних справ, орієнтованих на примирення, розсуд «по совісті». Серед тих, що збереглися, документи з Кременчуцького, Полтавського, Хорольського, Костянтиноградського, Олександрівського повітів. Невипадково дослідники вбачають певну спорідненість по суті совісного і звичного для жителів Гетьманщини третейського суду.

Перебування частини лівобережних територій у складі Катеринославського намісництва зумовлювало використання судом ширшого кола правових джерел. У ст. 397 «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» проголошувалося, що совісні суди судять, як й інші, «по законам», але визначальними для них мають стати «человеколюбие, [...] отвращение от угнетения»⁴⁴. Тобто на першому місці все ж була вимога законності. Натомість для повітів, котрі відійшли від колишньої Гетьманщини, діяв дозвіл у сфері цивільного права спиратися на положення Литовського статуту 1588 р. та маґдебурзького права⁴⁵. Іноді в паперах суду зустрічається посилання на відповідний указ Сенату⁴⁶. У документах із цієї частини намісництва спостерігається широке звернення й цитування артикулів статуту. Зазвичай це відображалось у «мнениях» нижчих судових установ, у «прошениях» учасників процесу на ім'я правителя намісництва або імператриці. Іноді навіть стосовно кримінальних правопорушень залучалися положення «малоросійського», «статутного» права. Наприклад, у справах про дітовбивство («дітозгубництво»), де апелювали до відповідних норм «Соборного уложення» та Військового статуту, згадували й арт. 60 про незаконнонароджених дітей із розд. 11 Литовського статуту⁴⁷, який передбачав смертну кару за такий злочин⁴⁸. Також наявне широке використання характерної термінології, особливо в документах спадкових, майнових спорів. Повсякчас зустрічаються терміни «віно», «вивінена», «материста частина», «материзна», «сим квитую», «увязчий лист»⁴⁹.

Розглянемо детальніше вцілілі документи Катеринославського совісного суду першого етапу існування. Із 30 справ 11 становлять конфлікти за спадщину (36,7%). Ще 7 справ (убивства, шахрайство, боргові непорозуміння) стосувалися дорослих людей. У всіх інших (12 випадків – 40%) звинуваченими були неповнолітні. В основному з цими справами корелюється й опис втрачених документів: із 60 справ 21 (35%) про неповнолітніх злочинців (імовірно, і більше, але деякі записи не дають можливості встановити вік підсудного). Злочини неповнолітніх зі збережених документів такі: бивства (неумисні) та співучасть в умисних (знання про них), дітозгубництво, зівалтування (притому випадок такий, що як злочинець, так і жертва неповнолітні), крадіжки, використання фальшивих грошей. Опис втрачених справ додає ще такі варіанти правопорушень, як підпали, розпуста⁵⁰.

Неповноліття тривалий час не мало чіткого визначення. На особливості трактування «малолітства», «неповноліття» вказують В.Маслійчук, І.Сердюк⁵¹, російські

⁴⁴ Положення про губернії. 1775 р. – С.77.

⁴⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20. – Санкт-Петербург, 1830. – №14609.

⁴⁶ ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.83.

⁴⁷ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.ІІІ: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. – Кн.2. – Одеса, 2004. – С.303.

⁴⁸ ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.84; Ф.375. – Оп.2. – Спр.20. – Арк.106.

⁴⁹ *Посунько О.* Використання норм III Литовського статуту у спадкових спорах останньої чверті XVIII ст. ... – С.238.

⁵⁰ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.876. – Арк.2, 7 зв.

⁵¹ *Маслійчук В.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.38–42; *Сердюк І.* Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – К., 2018. – С.42–75.

дослідники історії права⁵². Проблема ускладнюється тим, що розуміння меж до-рослішання залежало від різних обставин, традицій. У Російській імперії саме у XVIII ст. влада неодноразово зверталася до цього питання. В останній чверті століття часто посилалися на закон від 26 червня 1765 р., який у кримінальних справах установлював вік настання повної відповідальності з 17 років і проводив певну градацію всередині вказаної вікової групи⁵³. У документах Катеринославського совісного суду зустрічається апеляція й до 18 років як віку повноліття⁵⁴.

Зазвичай довідки про вік готували духовні правління, але часто з різних причин вони не могли надати потрібної інформації. Тому іноді можна лише констатувати факт малолітства злочинця, спираючись на характеристику суду. Поширеним варіантом зловживання віковими преференціями стало залучення неповнолітніх до злочинних діянь. Відповідно, бачимо дітей, звинувачених у не зовсім притаманних їм злочинах: фальшування грошей, крадіжка поштових грошей чи бочки вина, підпал поміщицького маєтку⁵⁵.

Упродовж першої половини XIX ст. законодавець неодноразово звертався до цього питання, реагуючи на апеляційні справи, що потрапляли до Сенату. Урешті-решт 1850 р. вийшов указ, згідно з яким малолітніми вважалися діти до 14 років і їхні справи залишилися в компетенції совісних судів. Якщо вони були залучені до злочину дорослих, то совісний суд надавав висновок про те, «с разумением ли действовал малолетний»⁵⁶.

З огляду на традиції і принципи існування патріархального суспільства, у конфлікті «батьки – діти» держава була на боці батьків, голови родини – у конфлікті «чоловік – дружина». Наприклад, у фонді Катеринославського совісного суду є дві (з 30 збережених) справи про сімейне насильство з боку чоловіків. У таких випадках ішлося не про вікові преференції, але пом'якшувальним фактом стало визнання одного з них, Давида Куриленка з Полтавського повіту, божевільним⁵⁷. В іншому випадку – Потапа Носа з Кременчуцького повіту – суд дійшов висновку про ненавмисність убивства. «Божевільний» Куриленко бив вагітну дружину «ногами и кулачем» так, що вона передчасно народила мертву дитину, на якій лікар теж відзначив сліди від побойв⁵⁸. А Нос зізнався, що бив дружину у живіт, викинув у сіни, де та й померла. Водночас він ставив під сумнів свою причетність до смерті, наполягаючи на версії отруєння напередодні на ярмарку у Кременчуці⁵⁹.

Не дивно, що М.Кноррінг зауважив про загалом більш лояльну позицію в покараннях із боку совісного суду порівняно з судами першої інстанції⁶⁰. Гуманні ідейні настанови доби Просвітництва, спрямовані на втілення принципів «чоловеколюбия», насправді часто ставали прикриттям для неправомірної поблажливості. Справи Катеринославського суду лише підтверджують такі ж факти з інших

⁵² *Бабкова Г.* «По несовершенноству лет...»: малолетние преступники в пенитенциарной системе России XVIII в. [Електронний ресурс]: https://www.perspektivia.net/publikationen/vortraege-moskau/babkova_kinderkriminalitaet; *Храмова И.С.* Уголовная ответственность несовершеннолетних в России в период абсолютизма: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2007. – 26 с.

⁵³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.17. – Санкт-Петербург, 1830. – №12424.

⁵⁴ ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.37.

⁵⁵ Там само. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.876. – Арк.2 зв., 8, 10.

⁵⁶ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.25. – Санкт-Петербург, 1851. – №24633.

⁵⁷ ДАДО. – Ф.467. – Спр.15. – Арк.1–2.

⁵⁸ Там само. – Арк.6 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.28. – Арк.10.

⁶⁰ *Кнорринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда... – С.11.

регіонів⁶¹, коли «божевіллям» виправдовували завдання тяжких тілесних ушкоджень чи вбивство.

Більшість цивільних справ із фонду 467 ДАДО також відносяться до території колишньої Гетьманщини. Деякі надзвичайно цікаві, оскільки демонструють уявлення про совісне судочинство людьми тієї доби. Зокрема справа першого предводителя дворянства Катеринославської губернії Костянтина Лалоша та його пасинка Олександра Остроградського з приводу успадкування майна Марфи Іванівни Лалош (Остроградської в першому шлюбі)⁶². Три роки у Градизькому повітовому суді тривав безплідний розгляд претензій Лалоша, у зв'язку з чим він писав, що «принужденным себя нашёл к удобнейшему окончанию сих дел прибегнуть к совестному суду»⁶³. Його візаві натомість інакше бачив можливості совісного суду, зазначаючи: «По одним искам двум судопроизводствам быть по законам не должно, следственно и являться мне в совестный суд, которого должность в гражданских делах состоит в том единственно, чтобы примирять тех только спорящихся, кои просьбою прибегают к разбирательству оногo суда, не следовало»⁶⁴. Згодом він остаточно підтвердив небажання розгляду справи у цій інстанції.

У деяких випадках процес у совісному суді й не набрав обертів, оскільки один з учасників відразу виказував свою позицію. Наприклад, поручик С.Старухін на майновий позов своєї сестри відверто заявив, що «во оном суде производства иметь не желаю [...] готов формально отвечать»⁶⁵. Катеринославський суд прореагував відповідно: якщо, мовляв, бажання однієї з процесуальних сторін відсутнє, «то суду до той их распри дела нет»⁶⁶.

Коли ж дві сторони знаходили порозуміння, то справи про примирення могли вирішитися досить швидко. Так, упродовж вересня 1787 р. залагодився конфлікт між жителями Кременчуцького повіту майоршею А.Волковою й вахмістром Широковським із приводу оренди останнім хутора. У підсумковій угоді дві сторони заявляли, що вони «предложенным от Екатеринославского совестного суда средством помирились»⁶⁷.

Другий етап функціонування Катеринославського совісного суду мав свої особливості. Незважаючи на недостатню матеріальну зацікавленість посадою, деякі судді цієї установи прослужили не одну каденцію: Н.Андреев, Ф.Франк, А.Яковлев, О.Захар'їн⁶⁸. Серед них були й доволі відомі в місті та губернії особи: лікар К.Роде, предводитель дворянства Ф.Франк⁶⁹. Ці люди у своїй діяльності справді керувалися сумлінням, але все ж, як і раніше, фактично всі судді не мали юридичної освіти.

Відновивши совісні суди, влада періодично уточнювала їх компетенцію і правила роботи. Так, у 1805 р. іменним указом наказувалося кримінальні справи з совісних судів обов'язково передавати на ревізію в губернську канцелярію. У випадку, коли губернатор не погоджувався з рішенням суду, він мав через міністра юстиції доповісти у Сенат⁷⁰.

⁶¹ Маслійчук В. Неповнолітні злочинці... – С.100

⁶² Посушко О. Перший предводитель катеринославського дворянства К.Лалош: сюжети до біографії крізь призму судового процесу // *Universum Historiae et Archaeologiae*. – Т.1(26). – Вип.1/2. – Дніпро, 2018. – С.14–22.

⁶³ ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.36.

⁶⁴ Там само. – Арк.47.

⁶⁵ Там само. – Спр.4. – Арк.4.

⁶⁶ Там само. – Арк.5.

⁶⁷ Там само. – Спр.7. – Арк.22.

⁶⁸ Шандра В. Совісні суди в Україні... – С.202–203.

⁶⁹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ, 2006. – С.121.

⁷⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28. – Санкт-Петербург, 1830. – №21777.

Уявлення про діяльність Катеринославського совісного суду в першій половині XIX ст. дають лише скупі відомості другого опису втрачених справ. Із 64 зафіксованих судових розглядів – 16 (25%) становлять позови батьків на дітей; 13 (20,3%) випадків затримання осіб «за неимение письменного вида»; 11 (17,2%) справ малолітніх (ті, де це точно відомо)⁷¹. Як бачимо, справ неповнолітніх суттєво поменшало.

Превалювання конфліктів «батьки – діти» виявилось наслідком розширення компетенції совісного суду на початку XIX ст. Прецедентом стали численні звернення ображених батьків зі скаргами на «неповиновение» дітей, їх недостойну поведінку, суперечки за майно. В.Шандра вважає, що певний вплив на імператора Олександра I справила практика роботи великої кількості мирових судів у Царстві Польському, що «замирювали» подібні конфлікти⁷².

Серед тих, хто звертався до Катеринославського суду, присутні всі категорії вільного населення: казенний селянин, чоловік «из рабочих», поручик і радниця, 4 міщан, поміщиця, 2 дворян і стосовно 4 осіб немає вказівок на їх соціальний стан (усього 15 звернень). Подекуди в назвах справ виражався й характер образ: нащадок завдає «глубокие обиды», «ведёт развратную жизнь», є також «неповиновение дочерей»⁷³.

Із матеріалів з історії Катеринославщини невідомо, чим завершувалися такі справи. Але опубліковані протоколи Державної ради при височайшому дворі (1801–1810 рр.), де на найвищому рівні обговорювалися проблеми непорозуміння між батьками та дітьми, загалом надають можливість зрозуміти практику їх вирішення. Стосовно осіб чоловічої статі це могло бути й рішення про віддачу у солдати⁷⁴, але в більшості випадків передбачалося направлення таких нащадків у «смирительные дома»⁷⁵, що відповідало нормам «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.⁷⁶ Наскільки ефективними виявлялися ці покарання, надто з огляду на дефіцит таких закладів у державі, сказати складно.

Діяльність Катеринославського совісного суду (переважно в перший період) красномовно ілюструє деякі особливості «українського» функціонування цієї установи якраз на певному контрасті різних територій усередині намісництва. Судовим розглядам із повітів колишньої Гетьманщини притаманні такі характеристики: жителі вказаних територій демонстрували доволі непогану обізнаність із нормами майнового права, яке ґрунтувалося на Литовському статуті; повагу до письмових свідчень, що його підтверджували. На тлі загальної ситуації в Південній Україні, яка перебувала у стані перерозподілу земельних ресурсів, вражали приклади володіння документами на землю в декількох поколіннях⁷⁷. З урахуванням того, що поміщики часто мали нерухомість у різних повітах Катеринославщини, так чи інакше з правовими традиціями Лівобережжя знайомилися й новоприбулі дворяни. Ще одна особливість – активне залучення адвокатів (повірених). Можна відзначити також досить високу господарську активність

⁷¹ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.615. – Арк. 1–8.

⁷² Шандра В. Совісні суди в Україні... – С.37.

⁷³ ДАДО. – Ф.1684. – Оп.2. – Спр.615. – Арк.1, 2 зв., 6.

⁷⁴ Архив Государственного совета. – Т.3: Царствование императора Александра 1-го (1801–1810). – [Ч.2]. – Санкт-Петербург, 1878. – С.1105.

⁷⁵ Там же. – С.578.

⁷⁶ Положення про губернії. 1775 р. – С.71.

⁷⁷ ДАДО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.11–11 зв.

жіноцтва, що часто відстоювалася через суд⁷⁸. Указані обставини, плюс значна кількість чиновників, які вийшли з канцелярій Гетьманщини і Слобожанщини⁷⁹, «просували» ці впливи на південь.

Одна з причин слабкої ефективності совісних судів полягала у відсутності чіткої й цілісної концепції їх ролі та компетенції. З органу, який міг би швидкими темпами вирішувати цивільні справи на основі примирення, вони дедалі більше в XIX ст. перетворювалися на структури з розмитими моралізаторськими функціями, що особливо виявлялося у справах про родинні конфлікти. Так само невласним для совісного суду стало зобов'язання розбиратися з волоцюгами, особами «без письменного вида», навіть якщо йшлося про неповнолітніх.

Усе це нівелювало позитивні якості інституції, які знаходили відгук серед населення: участь суспільства у виборах членів суду, спрямованість на швидке вирішення проблем, опертя не лише на закони, але й на здоровий глузд. Проте загальна криза системи судочинства в державі не могла оминати й совісні суди. Тому їх ліквідація у середині XIX ст. стала вже вимогою часу.

REFERENCES

1. Babkova, G. [2010]. «*Po nesovershenstvu let...»*: *maloletnie prestupniki v penitentsiarnoj sisteme Rossii XVIII v.* Retrieved from: https://www.perspektiva.net/publikationen/vortraege-moskau/babkova_kinderkriminalitaet [in Russian].
2. Bielaia, O. (Comp.), Kamenieva, S. (Ed). [2014]. *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti: Anotovanyi reiestr opysiv, 1: Fondy doradianskoho periodu.* Kyiv: Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bolebrukh, A. (Ed). [2006]. *Istoriia mista Dnipropetrovska.* Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Danilevskij, I.N., Kabanov, V.V., Medushevskaja, O.M. & Rumiantseva, M.F. [1998]. *Istochnikovedenie: Teoria. Istoria. Metod. Istochniki rossijskoj istorii.* Moskva. [in Russian].
5. Hedio, A.V. [2012]. *Mariupol'skij hre'tskij sud: istoriia stvorennia ta diialnist.* Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
6. Khutko, T.V. [2012]. Stvorennia sudovykh orhaniv u Tavriiskii oblasti u 80-ti – 90-ti rr. XVIII st. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I.Vernadskogo. Serija «Yuridicheskie nauki»*, 25[64], 2, 357–366. [in Ukrainian].
7. Kozyriev, V.K. (Ed.). [1999]. Polozhennia pro hubernii. 7 hrudnia 1775 r. *Materialy do istorii administratyvnoho ustroiu Pivdennoi Ukrainy [druga polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.]*, 4–90. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Madariaga, I. [2002]. *Rossija v epokhu Ekateriny Velikoj.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
9. Malyshev, O.O. [2013]. Zakonodavchi zakhody imperatora Pavla I z pytan sudivnytstva na ukrainskykh zemliakh (1796–1801 rr.). *Pravova derzhava*, 24, 42–51. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Masliichuk, V. [2008]. *Ditozhubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st.* Kharkiv: Kharkivskij muzej pryvatnoi sadyby. [in Ukrainian].
11. Masliichuk, V. [2007]. Nasylstvo v rodyni na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st. *Sotsium*, 7, 243–263. [in Ukrainian].
12. Masliichuk, V. [2010]. Vik doroslishannia: pochatok povnoi kryminalnoi vidpovidalnosti v Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal*, 2, 38–42. [in Ukrainian].
13. Masliichuk, V. [2011]. *Nepovnoiltni zlochyntsi v Kharkivskomu namisnytstvi: 1780–1796 rr.* Kharkiv: Kharkivskij muzej pryvatnoi sadyby. [in Ukrainian].
14. Mkhitarian, L.Yu. [2014]. Deiatel'nost sovestnykh sudov v dorevoljutsionnoj Rossii [na primere Permskoj gubernii]. *Vestnik Permskogo universiteta: Yuridicheskie nauki*, 1[23], 37–43. [in Russian].
15. Migunova, T.L. [2008]. *Administrativno-sudebnaja i pravovaja reforma Ekateriny Velikoj: Istoriko-pravovoj aspekt.* Vladimir. [in Russian].
16. Migunova, T.L. [2008]. Uchrezhdenie sovestnogo suda v Rossii. *Vestnik Saratovskoj gosudarstvennoj akademii prava*, 3, 228–233. [in Russian].
17. Pankiev, O.S. (Comps.). [2011]. *Hrupovi formuljarni spysky chynovnytstva Novorosijskoi hubernii za 1798 r.* Zaporizhzhia. [in Ukrainian, in Russian].
18. Posunko, O. [2004]. Diialnist orhaniv yustytii na Katerynoslavshchyni v ostannii chverti XVIII – pershii polovyni XIX st. *Istoria i osobystist istoryka: Zb. nauk. prats, prysviachenykh 60-richnomu yuvileiu profesora H.K.Shyvdko*, 189–201. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
19. Razumov, E.V. [2014]. Stanovlenie sistemy sovestnykh sudov v Rossijskoj imperii. *Vestnik Chuvashskogo universiteta*, 3, 286–288. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/stanovlenie-sistemy-sovestnykh-sudov-v-rossijskoj-imperii> [in Russian].

⁷⁸ Посушко О. «...В рассуждении женскаго полу моего неудобно...»: Захист майнових інтересів жінок у судах Катеринославського намісництва у 80–90-х рр. XVIII ст. // Соцдум: Альманах соціальної історії. – Вип. 13/14. – К., 2017. – С. 218–238.

⁷⁹ Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 р. / Упор. О.С.Панкеев. – Запоріжжя, 2011. – С. 18–96.

20. Shakhraichuk, I.A. (2000). *Spadkove pravo Ukrainy (retrospektyvnyi analiz)*. Dnipropetrovsk: DNU. [in Ukrainian].
21. Shandra, V. (2009). Sovisnyi sud na Pravoberezhnii Ukraini kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st.: struktura ta sudovi praktyky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 83–96. [in Ukrainian].
22. Shandra, V. (2009). Sovisni sudy ostannoï chverti XVIII st. – pochatku 1860-kh rr. v otsintsï istorykiv ta pravoznavtsiv. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 16, 306–317. [in Ukrainian].
23. Shandra, V. (2011). *Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert XVIII – seredyna XIX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Shevchuk, A. (2010). Formuvannia dvorianskoho stanovoho sudu v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii. *Istoriia. Filosofiia. Relihiieznavstvo*, 1/2, 61–69. [in Ukrainian].
25. Shevchuk, A. (2010). Sudova vlada v Rosiiskii imperii pershoi polovyny XIX st.: istoriohrafichnyi ohliad. *Volynski istorychni zapysky*, 4, 69–81. [in Ukrainian].
26. Starikova, N.V. (2013). Sovestnyj sud v sudebnoj sisteme Ekateriny II [po materialam Nizhegorodskoj gubernii]. *Vestnik Mininskogo universiteta*, 4. [in Russian].
27. Tlieush, V.M. (2018). Formuvannia merezhi hubernskykh ustanov Katerynoslavskoi hubernii u XIX st. *Hhrani*, 21, 8, 85–93. [in Ukrainian].
28. Usenko, I.B. [Ed.]. (2014). *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonmirnosti, osoblyvosti rozvytku*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
29. Voropanov, V.A. (2010). Praktika sovestnykh sudov na Urale i v Zapadnoj Sibiri v kontse XVIII – pervoj polovine XIX vv. *Nauchnyj vestnik Uralskoj akademii gosudarstvennoj sluzhby*, 2(11), 126–130. [in Russian].
30. Yakovets, N. (2003). Katerynoslavskiy sovisnyi sud kintsia XVIII st.: heneza i napriamky diialnosti (za materialamy DADO). *Hhrani*, 3/4, 85–93. [in Ukrainian].

Olha Posunko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Head of Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), olgaposunko70@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>

Katerynoslav Conscientious Court (1784–1855): The Stages and Features of Activity

Abstract. The purpose of the article is to reconstruct and analyze the main stages and features of the Katerynoslav Conscientious Court (1784–1855). The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity and objectivity. Comparative-historical, analytical-synthetic methods, methods of scientific criticism of sources; interdisciplinary approach were used. **Scientific novelty.** Based on the researched sources, a significant part of which was first introduced to scientific circulation, the work and specifics of the Katerynoslav Conscientious Court were characterized. This regional plot complements existing studies on the history of such institutions in Ukraine; clarifies the positions established in the historiography on the chronology of events; extends the idea of the possibilities of source complexes on a given topic. **Research results.** It was established that the Katerynoslav Conscientious Court began its activity in 1784. On the example of the differences of civil proceedings for certain ethnic groups of the region, for the lands of the former Hetmanshchyna, part of which was a part of the Katerynoslav governorship (1783–1796), not only the territorial but also the cultural and legal mosaic of the region was revealed. It is noted that at the first stage of the existence of the Katerynoslav Conscientious Court (until 1797), its leaders were more likely to be appointed than elected from among the local nobility. They were forced to rely not only on "conscience" and Russian law, but also on the norms of the Lithuanian Statute of 1588 and Magdeburg Law. The imposition of non-specific functions on the conscientious courts in the first half of the 19th century gradually leveled off the positive potential laid down in the educational idea of their creation. The possibility of one of the parties to refuse to hear the case in a conscientious court, the lack of a conscious juvenile policy of the state and its provision made this institution, along with the whole judicial system, ineffective and destined to liquidation. **Prospects for further studies.** The considerable potential of materials of the Katerynoslav Conscientious Court in the study of the social history of the region, in highlighting the problem of incorporation of the population of the region into the imperial society through unification of the law and the judicial system was emphasized.

Keywords: Katerynoslav governorship, judicial reform of 1775, conscientious court, Southern Ukraine.

Valentyna Aranchii

Candidate of Economic Sciences, Professor,
Professor at Finance and Credits Department,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), pdaa@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7391-2882>

Mykola Yakymenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Humanities and Social Sciences,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), mykola.iakymenko@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Tamara Sharavara

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Humanities and Social Sciences,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), tamara.sharavara@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

Agronomic Meetings as a Means of Modernization of Agriculture in Ukraine in the Early Twentieth Century (as Exemplified in Poltava Region)

Abstract. The aim of the research is to determine the reasons, form, content and consequences of such a social phenomenon as agronomic meetings (the practice of which was quite common in the southwestern regions of the Russian Empire in the early 20th century, in particular in Poltava region) for the socio-economic development of the country. **The research methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, authors' objectivity, regionalism, as well as the use of general scientific methods such as analysis and synthesis, induction and deduction and specific historical ones, namely, historical-genetic, historical-comparative and historical-systemic methods. **The scientific novelty** of the research is characterized by the fact that on the basis of the analysis of little-known historical sources, the authors for the first time in national historiography have analyzed the publications of Poltava provincial zemstvo, as well as publications of local agricultural societies, including magazines "Khutorianyn" and "Bulletin of South Russian Animal Husbandry" in terms of the content and consequences of agronomic meetings set up by local public activists aimed at the modernization of agricultural production, which was particularly topical during the implementation of Stolypin's agrarian reform. The importance of the mentioned meetings was: to involve a wide range of people relating to the agrarian sector in the discussion, among them were not only practitioners, but also well-known theorists from university professors; to disseminate the ideas formulated during the relevant meetings in media, in the process of consultations provided by local agronomists, lectures and conversations with the illiterate population. Along with the analysis of the content of agronomic meetings, the authors paid attention to their socio-economic reasons and consequences, which, above all, enables to understand this process in a holistic way, taking into account all the circumstances that directly or indirectly affected the meetings held by the local agricultural society and Poltava provincial zemstvo. **Conclusions.** As a result of the research, it was concluded that such a method of the modernization of crop production and animal husbandry as agronomic meetings with participation of not only public figures from among local agricultural societies and zemstvo figures, but also representatives of central authorities of Poltava province.

Keywords: Poltava provincial zemstvo, agricultural society, crop production, animal husbandry, agrarian sector, agronomic meetings.

Problems related to the modernization of all sectors of the national economy, including agriculture, were, are and will be relevant for any country. Although the process of

market economy formation in modern Ukraine has not been completed yet, the theory and practice of the modernization of agricultural activities in our native land after the removal of serfdom in 1861 and the implementation of reforms in the latter half of 19th – early 20th centuries are of great interest to those who have a direct or indirect relationship to the agrarian sector of the economy. Ukrainian, as well as foreign historiographies of agrarian relations in Ukraine in the latter half of 19th – early 20th centuries, have accumulated a large amount of relevant literature, which analyzed the reasons, content and socio-economic and political consequences of the changes in agriculture in the given period. The fundamental works on the outlined topic belong to the following Ukrainian authors: A.I.Kozachenko¹, T.O.Sharavara², P.P.Panchenko, I.H.Kyrylenko, V.A.Verhunov³, V.M.Samorodov, S.L.Kyhym⁴, O.M.Krasnikova⁵, M.A.Yakymenko⁶ and others. Foreign historians also contributed to the study of modernization processes in Russian Empire of the 19th – early 20th centuries, among them H.Roger⁷, D.Atkinson⁸, W.Lincoln⁹ and others.

However, all the above-mentioned authors did not focus on the problems that were directly related to the research topic chosen by them. In some cases they referred to almost exclusively the socio-political and organizational and legal activities of zemstvos¹⁰ or publishing activities and participation of Poltava agricultural society in the modernization of livestock industry, the intensification of land husbandry and crop production¹¹, or the characterization of financial and credit relations in agriculture of Left Bank Ukraine in the latter half of 19th – early 20th century¹². The latest research papers of national authors reveal the content and consequences of Stolypin's agrarian reform in Poltava region, including the aspects related to the socio-economic reasons for the growth of agricultural efficiency in Poltava region in 1906–1917. The authors of the published monograph "Agriculture of Left Bank Ukraine in the Context of Agrarian Reforms of 1861–1917"¹³ made a comparative analysis of the efficiency of agricultural production in the provinces of Left Bank Ukraine and the respective regions of the Right Bank and South of Ukraine, which gave ground to speak about the advanced positions of Poltava province on a number of indicators in comparison with other provinces of Ukraine (yields of rye, wheat, oats, barley, buckwheat and millet). Zemstvo and Poltava agricultural society had a great merit in this. Regarding the meaningful "Agrarian History of Ukraine" edited by P.P.Panchenko, I.H.Kyrylenko

¹ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.). – Полтава, 2009. – 208 с.

² Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії: історіографія. – К., 2011. – 487 с.

³ Панченко П.П., Кириленко І.Г., Вергунов В.А. Аграрна історія України: Еволюція соціально-економічних відносин. – К., 2014. – 536 с.

⁴ Самородов В.М., Кигим С.Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті. – Полтава, 2015. – 160 с.

⁵ Краснікова О.М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. – Полтава, 2018. – 232 с.

⁶ Якименко М.А. Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.64–75.

⁷ Rogger H. Russia in the age of modernization and revolution: 1881–1917. – New York, 1983. – 323 p.

⁸ Atkinson D. The end of Russian land commune: 1905–1930. – Stanford (Cal.), 1983. – 457 p.

⁹ Lincoln W.B. In wars dark shadow: The Russians before the Great War. – New York, 1983. – 557 p.

¹⁰ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.).

¹¹ Самородов В.М., Кигим С.Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті.

¹² Краснікова О.М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.).

¹³ Якименко М.А., Макарець С.В., Краснікова О.М. Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 рр. – Полтава, 2020. – 250 с.

and V.A. Verhunov, it should be noted that the absence of reference to sources limits the format of its use as a scientific source.

The general state of the agrarian sector in the economy of Russian Empire, including its Ukrainian region, at the turn of 20th century drew concern among not only dogged critics of the tsarist government from the radical parties of the time, but also among the entourage of Emperor Nicholas II. The reason for this conclusion was a special government commission created in 1901, the task of which was to study the state of “welfare” of the rural population in the central chornozem provinces of the then existing state. The obtained results shocked even those who for many years had praised both the essence of the reform of 1861 and its main consequences, which, at one time, was the focus of Chernihiv researcher V.M. Shevchenko¹⁴. According to the published results of the work of the mentioned commission, it is evident that from 1861 to 1900 the area of land received by the underprivileged estates during the reforms of the 1860s decreased more than twice: from 4,4 dessiatinas per male capita up to 1,9 dessiatinas of land for Ukraine as a whole, and from 3,0 dessiatinas on the Left Bank and from 3,3 dessiatinas up to 1,7 dessiatinas on the Right Bank and from 6,9 dessiatinas up to 2,7 dessiatinas in South of Ukraine¹⁵. These figures were very far from the officially recognized norm of land provision in 5 dessiatinas for each male person, i.e. about 15 dessiatinas to the then existing average peasant family¹⁶.

The direct consequence of unsatisfactory land provision of the majority of rural estates was malnutrition and health problems, as evidenced by the growing proportion of army recruits who did not receive a clean bill of health, in particular from 1874 to 1883 (about 13.6%) and from 1884 to 1893 (about 17%)¹⁷. Both in Poltava and in all other central chornozem provinces at the turn of 20th century the rural poor were on a level of survival. “Sire!” the peasants of one of the settlements of the state wrote addressing the tsar on November 23, 1905. “We have no land at all! This is our first and most urgent need... We have to work for landlords with the whole family all summer and part of winter. The product of our labor is entirely in favor of the landlord... And there is no help for us anywhere, there is no way out of this difficult situation”¹⁸. Sympathizing with the disadvantaged part of Poltava village, the members of the local agricultural society and deputies of Poltava provincial zemstvo under the influence of the famous agrarian riots of 1902 and 1905 decided to intensify their activities, the ultimate goal of which was to increase crop production and livestock husbandry efficiency in both large and small farms.

One of the ways to intensify agricultural production in the early 20th century was various meetings with the participation of those who were directly or indirectly relevant to this. The examples were the so-called “Special meeting on the needs of the agricultural industry in 1902–1904” and the activities of the “Local committees” of the mentioned meeting, where the most topical problems of a certain region were discussed with the formulation of proposals (in the relevant resolutions) for changes in certain aspects of the agricultural policy in the country¹⁹. Poltava agricultural society,

¹⁴ *Шевченко В.М.* Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С.71–78.

¹⁵ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднечерноземных губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.1: Разработано Департаментом окладных сборов. – Санкт-Петербург, 1903. – С.30.

¹⁶ Высочайше утверждённое Положение о переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казённых поселен для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1835. – №5630. – С.640.

¹⁷ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса... – С.31.

¹⁸ Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф.408. – Оп.1. – Д.34. – Л.154.

¹⁹ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т.XXXII: Полтавская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – 830 с.

established in 1865 and accumulated considerable experience in the practical use of the latest achievements in agronomic and zootechnical science, focused on finding out the most effective ways to solve the problems of the agrarian sector of the country's economy. During the sessions of the local committee on the needs of the agricultural industry (February 17–21, 1903) Poltava agricultural society held an agronomic meeting devoted to the topical issues of theory and practice of crop production and animal husbandry. The meeting was chaired by a member of the board of Poltava agricultural society, a provincial agronomist P.M.Dubrovskiy, who also represented the Department of Land Husbandry of the imperial government. Among those present were: members of the board of the society, existing members and corresponding members of this public organization and a group of invited persons who were not members of the society. The total number of participants reached 43 people, among them there were 23 agronomists. The participants discussed the tasks of small agricultural societies in the villages of that time, the state of demonstration fields and the tour of Dukes of Mecklenburg-Strelitsky's Karlivka estate (advanced in terms of organization of production), which had dairy and breeding cattle, as well as agricultural machinery and mechanisms, milling, starch and oilseed processing industries²⁰.

The meeting determined that the following measures should be urgent in connection with the modernization of agricultural production: a) opening of a trading warehouse of various machines and mechanisms in societies; b) the opportunity to sell bread, tobacco and other products in bulk with the help of a society; c) the opportunity to rent large areas of land with the subsequent transfer of their small plots by members of a society for a fee; d) the opportunity of societies to have rental stores of machines and mechanisms; e) to intensify the consultative activity of agronomists among the population, including introduction of new tools, grain seeds, garden plants, etc.²¹

Meanwhile, the socio-economic situation in the empire continued to worsen, which, in the end, resulted in the well-known anti-government demonstrations of 1905–1907. Poltava agricultural society responded immediately to the workers' and peasants' uprising through advancing demands on the government to solve the most pressing socio-economic problems, namely, the need to expand political rights of the empire's citizens and the agrarian problem, the solution of which was demanded by millions of the rural poor²².

The next meeting of representatives of agricultural societies was held on June 11–13, 1907, that is, during the active implementation of Stolypin's legislation. The meeting was chaired by the Vice-President of Poltava agricultural society and, at the same time, zemstvo agronomist P.P.Hanko. The participants were not only representatives of small, so-called small-district societies, but also the government agronomist (V.Ya.Demianenko), the inspector of agriculture of the Land Husbandry Department (V.M.Diakov), the government instructor of dairy farming (Ya.O.Kiper), the director of Poltava experimental field S.F.Tretiakov and the provincial agronomist Yu.Yu.Sokolovskiy. The most critical problem in the discussion was the assistance to small agricultural societies in land lease. The problem was that the price of leased land was directly dependent on its area: the larger it was, the lower the value of one dessiatina of the land was. Yu.Yu.Sokolovskiy mentioned a positive example in this regard – the experience of Zhabkiv society in Lohvytsia uyezd, which had leased about 400 dessiatinas of land from a local landowner. To share this positive experience with other districts of Poltava region, the secretary

²⁰ Труды третьего агрономического совещания (17, 18, 21 февраля 1903 г.) – Полтава, 1904. – VIII. – С.69.

²¹ Там же.

²² Труды Полтавского общества сельского хозяйства по аграрному вопросу. – За сентябрь 1905 г. – май 1906 г. – Полтава, 1906. – С.256.

of Nadezhdyn society M.P.Pysarenko proposed to work out a standard text of the leasing agreement, but with the view to the existence of leasing agreements of various content, the meeting rejected M.P.Pysarenko's proposal²³.

During the years of Stolypin's agrarian reform, the local zemstvo became more and more actively involved in the organization of agronomic meetings, and in 1909 it also decided to hold a corresponding meeting, in which more than 60 people took part. The reports made in the meeting testified to the strong determination of the representatives of Poltava zemstvos to promote modernization processes in a particular region of the empire in the context of new government policy on the agrarian issue. Thus, in his report, zemstvo agronomist Yu.Yu.Sokolovskiy analyzed the form and content of the advanced training courses for uyezd and district agronomists held in the province. The need to hold periodic competitions in the province for the best samples of tools for surface tillage was substantiated by a member of the provincial council V.S.Kiianitsyn in his report, and Myrhorod uyezd agricultural scientist and active participant in the cooperative movement M.O.Savchenko-Bil'skiy shared his experience in organizing educational agricultural courses for the adult population in winter. Some speakers pitched the idea of establishing a secondary agricultural educational institution for women in the province (following the example of Italy) and transforming Poltava horticultural school into a gardening training school, which was done in 1912 (later Agrarian and Economic Professional College of Poltava State Agrarian University was founded on the basis of the gardening training school)²⁴.

Aiming to radically improve the training of agronomists, in 1909 Poltava zemstvo, with the support of the local state administration, again, as in 1894, asked the government for permission to open an agronomic institute in Poltava²⁵. In the Russian State Historical Archive (St. Petersburg city) we found a letter from the Chief Governor of Land Management and Land Husbandry O.V.Krivoshein addressed to P.A.Stolypin, from which we learn about the support of the above idea by 139 deputies of the State Duma. O.V.Krivoshein did not deny the benefits of the agronomic institute "for South of Russia", but due to the fact that similar proposals had been received by the government from Kharkiv agricultural society, Katerynoslav and Lubny zemstvos, he replied that the final decision "should not be rushed", although Poltava residents planned to give 80 dessiatinas of land to the agronomic institute and donate 300 000 rubles for the construction of this institution²⁶. Taking into account that such an educational establishment had been opened only in the city of Voronezh, the response of Catherine II to the request of Hetman K.Rozumovskiy to open a university in the city of Baturin is mentioned in this connection. The Empress's answer was unequivocal, "Colonial peoples are forbidden to have universities"²⁷.

The mentioned meeting approved the program proposed by the head of the Statistical Bureau of the provincial zemstvo H.H.Rotmistrov on the content of agronomic courses planned in the region. The proposals of the director of Poltava experimental field S.F.Tretiakov, formulated by him in the program of further work of the institution headed by him, were also approved. For Poltava region, as well as all central chornozem provinces of the then existing state, such components of the program as tillage and soil

²³ Второе совещание представителей сельскохозяйственных обществ при Полтавском обществе сельского хозяйства 11–13 июня 1907 г. – Полтава, 1907. – 157 с.

²⁴ Полтавська державна аграрна академія: 100 років зверхень / За ред. А.А.Кочерги, М.М.Опари, В.М.Писаренка, В.М.Самородова, М.А.Якименка. – Кам'янець-Подільський, 2020. – 352 с.

²⁵ Кулябко-Корецький Н.Г. Об устройстве в городе Полтаве высшего учебного заведения // Журналы заседания Полтавского сельскохозяйственного общества за 1894 г. – 1895. – №3/4. – С.1–15.

²⁶ РГИА. – Ф.381. – Оп.47. – Д.350. – Л.22.

²⁷ Полтавська державна аграрна академія: 100 років зверхень. – С.20.

fertilization, rotation of field plants, ways of their sowing, use of new for Poltava region fodder plants (vetch, clover, corn, mohar, sorghum) were particularly topical. A program of short-term agricultural courses for the population was presented to the participants; it included such issues as general and private land husbandry, horticulture, basic knowledge of the physics of human environment, the most important information in botany and zoology²⁸. The 1910 census of households program was also approved in this meeting.

After receiving a number of favorable reviews on agronomic meetings of 1907 and 1909, Poltava provincial zemstvo held a regular agronomic meeting in November 1912. The participants analyzed the state of agricultural production in the province, formulating a number of new ideas, some of which received mixed reviews by such respected agronomists as S.F.Tretiakov and Yu.Yu.Sokolovskiyi. It was one of the most representative meetings, among those held not only by agricultural societies and local zemstvos of most provinces of the central chornozem region of the empire, but also by a local state administration body such as land management commissions of the Principal Directorate of Land Management and Land Husbandry. Thus, the meeting was attended by: nine representatives of the provincial administration, eight – the Department of Land Husbandry of the Principal Directorate of Land Management and Land Husbandry, seven representatives of uyezd zemstvos, 59 uyezd and district agronomists of Poltava province, three – representatives of provincial and uyezd agricultural societies. The heads of agricultural schools, which as of 1912 functioned in Poltava province, were also invited to discuss the basic problems of the agricultural sector of the region's economy. One of the key questions discussed by the participants of the meeting was the interrelation of the problem of agronomic assistance to small peasant and Cossack farms and their reorganization on "rational", as stated in the relevant resolution of the meeting, principles in the context of implementing the policy of the central government on the arrangement of individual farms and vidrub farms (with a plot of land allocated to the peasant on the rights of personal property without dislocating the house on it)²⁹.

It should be noted that in both national and foreign historical and economic literature there is a widespread view of the number of individual farms established in Poltava region on the eve of the famous social upheavals of 1917, which seemed to be twenty-six thousand three hundred and sixty-four, that is less than in Kyiv province, where economists counted 39 874 farm yards³⁰. This figure is based on official reports on the results of land management in the empire as of January 1, 1917. However, authors usually do not take into account the peculiarities of Poltava and Chernihiv provinces, the former Hetmanshchyna, with its age-old traditions of the Cossack estate, which, according to the relevant imperial law up to and including 1917, belonged to a separate social group of agricultural producers. The 1906 census of households in Poltava province recorded 1 183 860 people of both sexes, or 44% of the Cossacks to all residents of the region³¹. As for the number of farm yards, out of 9359 settlements in Poltava region in 1906, i.e. before Stolypin's reforms, about 90% in the census was recorded as farm yards, not villages (Agriculture of Russia in the 20th century, 1923:12). In Horoshyn volost of Khorol uyezd, the 1910 census recorded 92 settlements, of which there were two villages and one town, while the other 89 (96,7%) were marked as farm yards³².

²⁸ Журналы агрономического совещания при Полтавской губернской земской управе 1909 г. – Полтава, 1909. – С.48.

²⁹ Отчёт о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1912 г. – Полтава, 1913. – С.31.

³⁰ Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907–1914. – К., 1976. – С.42.

³¹ Статистический ежегодник на 1915 г. – Полтава, 1919. – С.59.

³² Отчёт по 2-му агрономическому участку Хорольского уезда Полтавской губернии за 1914 г. – Хорол, 1915. – С.11.

When discussing the problem of agronomic assistance to small farms, the question about the organizational principles of operation of such farms came up. The attempt of V.Vasylenko, a member of the board of Poltava agricultural society, to propose a plan for the organization of an exemplary land-poor farm, which was published in 1907 in “Journals of Konstiantynohradsk Agricultural Society”, was not supported by members of the meeting because of high cost of the project. Meanwhile, V.Vasylenko’s project was quite interesting. In modern economic terms, it was nothing more than a business plan, the content of which was that for four landless farms zemstvo leased 16 dessiatinas of land, buying 4 horses and the necessary equipment for 545 rubles. According to V.Vasylenko’s calculations, such a farm could annually provide each member of the society with products totalling about 100 rubles³³. The desired analysis of the peasant-Cossack farm was made by the economist O.Matysen in three regions of Poltava area: north-western, central and southern. The author of the research compared the results with similar middle-class farms in Katerynoslav province. The conclusion of this research, published in 1914 in the magazine “Khutorianyn” in a separate brochure, was that only the farm with 8–9 dessiatinas of land and the corresponding equipment in the specific historical conditions of Poltava and a number of neighboring provinces in the early 20th century could count on a deficit-free budget³⁴.

The object of discussion was the idea of using the available funds of cooperative credit societies to lease large areas of land. If the former agronomist did not consider it possible to use cooperatives for the lease of agricultural land, the latter questioned this idea, although the traditions of credit cooperatives had a long history in Poltava region³⁵. One of the fervent advocates of cooperative lease was the local cooperator N.P.Stefanovskyi. “A credit society”, the speaker said, “can to some extent settle such a pressing issue as lease”³⁶. The report of an agronomist T.P.Yeremenko aroused considerable interest, he had drawn the audience’s attention to the low availability of long-term credit for the majority of unprivileged estates, in his opinion, the efficiency of agricultural production directly depended on this credit. Confirming his idea about the need to take urgent measures to improve crop production and livestock husbandry, the speaker mentioned specific facts about the state of the agricultural sector in the Russian Empire, including its Ukrainian region: in England and Denmark, the owner receives an average of 800 rubles from a dessiatina of land, whereas “our peasant receives 300 rubles from 6 dessiatinas”, or 50 rubles from a dessiatina³⁷. Answering the audience’s questions about the priority of certain cooperative associations, a member of the meeting V.V.Marhorin came to the conclusion about the obvious advantages in improving the efficiency of land husbandry of agricultural associations but not credit ones. To promote “improving the economic well-being of peasants”, said V.V.Marhorin, the direct “participation of agronomists in the work of credit unions”³⁸ is needed.

The discussion on the activities of small cooperative credit during Stolypin’s reforms had a significant public resonance, as evidenced, in particular, by the attention to this problem of such a prominent scientist and civic figure as professor M.S.Hrushevskyi. In early 1910, his note was published in the newspaper “Selo” with the eloquent title:

³³ Василенко В.И. Об организации образцового малоземельного хозяйства // Журналы Константиноградского сельскохозяйственного общества. – Вып. XXXXXV / IV и V. – Константиноград, 1907. – С.83.

³⁴ Матисен А. Опыт учёта крестьянского хозяйства в связи с его улучшениями. – Полтава, 1914. – С.52.

³⁵ Якименко М.А. Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С.64–75.

³⁶ Журналы агрономического совещания при Полтавской губернской земской управе 1909 г. – С.64.

³⁷ Там же. – С.65.

³⁸ Там же. – С.84.

“From the Life of Peasant Societies”. The author admired the activities of such associations in Poltava region, so he covered in detail the work of Bohdanivskiy and Karlivskiy loan societies. If the former focused its activities on sales on preferential terms, i.e. by instalments for high-performance machines and mechanisms, such as triers for cleaning of grain, seed drills, graders and a number of other new tools, the latter acted as an intermediary between sellers and buyers of agricultural products, not allowing buyer-ups of bread to “play the fool with grain farmers”. Now buyer-ups “have to pay for peasant bread more than 2–3 kopecks per pood”³⁹.

A separate resolution of this meeting approved the practice of holding both general provincial and uyezd agricultural exhibitions of various content⁴⁰. In 1912, for example, with the support of zemstvo, 5 exhibitions were held in uyezd towns of Poltava region and 37 ones in rural settlements, i.e. closer to those for whom they were actually held, namely: to small agricultural producers, because according to the 1897 census only 14% of rural residents from among the privileged estates could read and write. “At exhibitions”, one of zemstvo agronomists wrote in 1914, “each visitor learns about something new, where and under what conditions it can be obtained”⁴¹.

Thus, thanks to the efforts of agricultural societies and local zemstvos, as of 1913, 72 agronomists were already working in the province⁴². Their activity on the dissemination of knowledge, together with a number of other factors, directly influenced the increase in yields of major crops, as well as the quality of animal husbandry, which was published in the magazine “Khutorianyn” in 1914⁴³. The figures on the yield of the main grain crops before the agronomic meetings (1891–1900) and after them (1901–1910) are quite significant in this sense. If during the first of these decades in small farms, which gave the lion’s share of their products to domestic and foreign markets, the yield was 48 poods per a dessiatina of land, in the second decade, the yield increased by 14,6%. More striking was the difference in the yield of large farms, which had both better soil and adequate financial resources. Their yield in the second of the mentioned decades exceeded the indicators of the first decade by 24,2%. In absolute terms, the yield increased from 62 to 77 poods⁴⁴. Comparing the yield in Poltava province with similar territorial and administrative regions of Ukraine at that time, we state that there is no significant difference between them, which was explained, with some exceptions, by the same socio-economic conditions of farming in the presence of similar but not identical attention to the agrarian sector of the country’s economy from the local zemstvo. Thus, the average yield in landlords’ estates for 1901–1916 in Poltava region was 77 poods from a dessiatina against 76 poods in the three provinces of Right Bank Ukraine. If we talk about farms of unprivileged estates, their yield in Poltava region, as well as in other neighbouring provinces of Ukraine, ranged from 50–60 poods. It should be noted that the average yield in the provinces of the European part of the Russian Empire was 38 poods from a dessiatina⁴⁵. On the eve of the First World War, the best samples of fodder and industrial crop seeds,

³⁹ Грушевський М. З життя селянських товариств // Село: Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 27 травня. – №21.

⁴⁰ Журнали агрономического совещания при Полтавской губернской земской управе 1909 г. – С.85.

⁴¹ Зенченко Т.В. Для чего устраиваются выставки по сёлах. – Полтава, 1914. – С.17.

⁴² Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1911 г. – Вып.І. – Полтава, 1912. – С.79.

⁴³ В.Н.Д. Обзор мероприятий по агрономической организации в Полтавской губернии за 1913 г. // Хуторянин. – 1914. – №14/15. – С.440–445.

⁴⁴ Статистическое бюро Полтавского губернского земства: Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, 1913. – С.10.

⁴⁵ Якименко М.А., Макарець С.В., Краснікова О.М. Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 рр. – С.131.

as well as haymowers, harvesters, corn vans, iron plows of various modifications and even tractors⁴⁶ could be bought in the warehouses of zemstvos and agricultural societies both for cash and on credit, the participants of agronomic meetings⁴⁷ repeatedly spoke about that. In the early 20th century a number of events at the general provincial level was also held to improve the quality of animal husbandry. Thus, in 1909, the “Bulletin of Southern Russian Animal Husbandry”, edited in Poltava, published a plan of measures to improve the conditions of cattle breeding, developed by such a well-known expert in zootechnics as professor I.Popov. The main content of this plan was the idea of using a variety of cattle breeds, including their Western European representatives such as Simmental and Schwyz breeds, in the peasant-Cossack farms of the region⁴⁸. The latter had been brought from the canton of Schwyz in Switzerland. Another well-known zootechnical expert, professor L.Kuleshov, proposed to promote the improvement of animal husbandry by expanding the area of forage crops, the yield of which could be used for year-round keeping livestock in stalls⁴⁹. The plan of a provincial zootechnician S.S.Dekonskyi also deserved attention, it was focused on improving the breed of grey Ukrainian cattle by selecting the best samples for reproduction and scientifically grounded control over the feeding of young animals⁵⁰. The publications in the collections of agricultural articles of the editorial staff of the magazine “Khutorianyn” were of purely educational nature. Thus, the first collection contained nine articles in which reputable agricultural experts published their recommendations on quality plowing, application of organic and mineral fertilizers for relevant crops, sowing density, methods of seed cleaning and more. In each issue the following rubrics were offered: 1) How to increase the yield of cereals? 2) How to increase the amount of feed in large and small farms? The authors gave their recommendations on the cultivation of perennial grasses, annual plants and on issues related to food conservation. Also, legal consultations can be found in these collections, for example, on the content of tax legislation, which underwent a number of fundamental changes during Stolypin’s reforms⁵¹.

However, one should not think that during the years of Stolypin’s agrarian reform, which is widely praised by some scientists, the main problems in Poltava region regarding the efficiency of crop production and livestock husbandry were solved. Thus, despite the eviction of about 2 million rural residents from Poltava province at the turn of the 20th century, the intense activity of land banks and, accordingly, the expansion of the land area of underprivileged estates, the number of peasants who did not have farm land did not decrease, but, on the contrary, increased even more: from 59 083 people in 1889 to 70 042 people in 1910, which was about 17% of all inhabitants of Poltava village⁵². In the same way as before, animal diseases such as anthrax, malleus, foot-and-mouth disease, rabies, sheep pox, tuberculosis, swine fever and others, which killed thousands of animals, continued to spread in Poltava region⁵³.

An unstandard explanation of the problems in agricultural production on the eve of the World War I was found by T.G.Semenkova, a professor at the Academy of Finance under the Government of Russian Federation. In her opinion, the reasons for the problems in the agrarian sector of tsarist Russia in the era of Stolypin’s reforms were not only due to

⁴⁶ Отчёт инспектора сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1910 г. – Санкт-Петербург, 1912. – С.33.

⁴⁷ Державний архів Полтавської обл. – Ф.1007. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.70.

⁴⁸ Попов И. Предполагаемый план мероприятий по массовому улучшению крупного рогатого скота в Полтавской губернии // Вестник южнорусского животноводства. – 1909. – №35. – С.698.

⁴⁹ Кулешов П. Государственные общественные мероприятия по улучшению скотоводства // Там же. – №25. – С.515.

⁵⁰ Деконский С.С. О методах улучшения серого украинского скота в самом себе // Хуторянин. – 1905. – №10. – С.191.

⁵¹ Первый сборник сельскохозяйственных статей (Календарь «Хуторянина» на 1909 г.). – Полтава, 1909. – С.154–158.

⁵² Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. – Полтава, 1913. – С.38.

⁵³ Обзор Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915. – С.7.

the inconsistency of the policy of P.Stolypin's government, but mainly due to the inertia of peasants... The tragic mistake was that "Stolypin" did not taken into account the ability of the majority of peasants to manage a household properly and work well on one operation in a large farm, but they were unable to understand the laws of commercial farming... Reforms were progressive in nature, but agriculture was being rebuilt in a new way extremely slowly, because it was resisted by both landlords and peasants⁵⁴. The reader can draw only one conclusion from the above idea: the tsarist government, both during and after Stolypin's time, was not directly related to the existing problems in various spheres of agricultural production, including, of course, land scarcity and landlessness of the main part of direct producers, which, according to the authors, does not line up with reality.

The conclusion is obvious: it is due to the intensification of public organizations such as agricultural societies (325 societies in Poltava region as of 1917), state administration and local government in the early 20th century managed, in the end, to significantly affect the efficiency of agriculture. However, success under certain conditions could have been much more remarkable. The reason for this conclusion is that the majority of latifundists (about 70%) did not run their own farms, they thought it was more profitable to lease their land to small producers, who due to lack of adequate financial resources continued to till the leased and not properly fertilized own and leased land with archaic tools such as a scratch plough (oralo) or a wooden plough (sokha).

It should be emphasized that the frequency of holding agrarian meetings in Poltava region and the content of their educational programs are impressive. Agronomic meetings of other regions of sub-Russian Ukraine are not properly covered in historiography. Considering the prospects of further research of agrarian sector modernization in the economy of Ukraine in the late 19th – early 20th century, according to the authors of this article, it would be advisable to make a comparative analysis of modernization processes in the regions of Left Bank, Right Bank and Southern Ukraine in order to clarify their specifics, which will be helpful for further generalizing papers on the history of our Motherland of that historical period of time, which some researchers rightly call the era of free enterprise.

REFERENCES

1. Atkinson, D. [1983]. *The end of Russian land commune: 1905–1930*. Stanford [Cal.].
2. Kozachenko, A.I. [2009]. *Zemske samovriaduvannia v Poltavskii oblasti (1864–1920 rr.)*. Poltava. [in Ukrainian].
3. Krasnikova, O.M. [2018]. *Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Poltava. [in Ukrainian].
4. Lincoln, W.B. [1983]. *In wars dark shadow: The Russians before the great war*. New York.
5. Los, F.Ye., Mykhailiuk, O.H. [1976]. *Klasova borotba v ukrainskomu seli: 1907–1914*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Panchenko, P.P., Kyrylenko, I.H., Verhunov, V.A. [2014]. *Ahrarna istoriia Ukrainy: Evoliutsiia sotsialno-ekonomichnykh vidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. *Poltavska derzhavna ahrarna akademiia: 100 rokiv zvershen*. [2020]. Eds. A.A.Kocherha, M.M.Opara, V.M.Pysarenko, V.M.Samorodov, M.A.Yakymenko. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
8. Rogger, H. [1983]. *Russia in the age of modernization and revolution: 1881–1917*. New York.
9. Samorodov, V.M., Kyhym, S.L. [2015]. *Poltavske silskohospodarske tovarystvo (1865–1920 rr.): istoriia, zvytiayh, pershopostati*. Poltava. [in Ukrainian].
10. Semenova, T.G. [1996]. Piotr Stolypin o roli finansov i bankov. *Finansy*, 8, 54–57. [in Russian].
11. Sharavara, T.O. [2011]. *Reformy i kontrreformy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v Rosiiskii imperii: istoriohrafiiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Shevchenko, V.M. [1982]. Stanovyshche selianstva Livoberezhnoi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 9, 71–78. [in Ukrainian].
13. Yakymenko, M.A. [2017]. Kredytna systema silskoho hospodarstva Ukrainy v umovakh ahrarnykh reform druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 64–75. [in Ukrainian].
14. Yakymenko, M.A., Makarets, S.V., Krasnikova, O.M. [2020]. Silske hospodarstvo Livoberezhnoi Ukrainy v umovakh ahrarnykh reform 1861–1917 rr. Poltava. [in Ukrainian].

⁵⁴ Семенкова Т.Г. Пётр Столыпин о роли финансов и банков // Финансы. – 1996. – №8. – С.57.

Валентина Аранчій

кандидатка економічних наук, професорка,
професорка кафедри фінансів та кредиту,
Полтавська державна аграрна академія
(Полтава, Україна), pdaa@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7391-2882>

Микола Якименко

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
Полтавська державна аграрна академія
(Полтава, Україна), mykola.iakymenko@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

Тамара Шаравара

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
Полтавська державна аграрна академія
(Полтава, Україна), tamara.sharavara@pdaa.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

Агрономічні наради як засіб модернізації сільського господарства України на початку ХХ ст. (на прикладі Полтавської губернії)

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати причини проведення, форму, зміст та наслідки для соціально-економічного розвитку країни такого суспільного явища, як агрономічні наради, практика яких була досить розповсюдженою в південно-західних регіонах Російської імперії початку ХХ ст., зокрема на Полтавщині. **Методологія** спирається на принципи науковості, історизму, авторської об'єктивності, регіоналізму, а також на використання як загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і конкретно-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний) методів. **Наукова новизна.** На основі аналізу маловідомих широкому загалу історичних джерел автори вперше у вітчизняній історіографії проаналізували видання Полтавського губерньського земства, а також публікації місцевого сільськогосподарського товариства, зокрема у журналах «Хуторянин», «Вестник южнорусского животноводства», із погляду змісту й наслідків організованих місцевими громадськими активістами агрономічних нарад, головною метою яких була модернізація сільськогосподарського виробництва, що стало особливо актуальним під час здійснення столипінської аграрної реформи. Важливість згаданих нарад полягала у залученні до обговорення широкого кола дотичних до аграрного сектору осіб, серед яких були не лише практики, але й відомі свого часу теоретики з числа університетських професорів; у розповсюдженні у пресі сформульованих у ході відповідних нарад ідей, у процесі консультацій місцевих агрономів, лекцій і бесід із неписьменними верствами населення. Поряд з аналізом змісту агрономічних нарад автори приділили увагу висвітленню соціально-економічних причин та наслідків їх проведення, що передусім дає змогу усвідомити цей процес комплексно, з урахуванням усіх обставин, які прямо чи побічно впливали на проведення нарад як місцевим сільськогосподарським товариством, так і Полтавським губерньським земством. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про неабияке значення такого способу модернізації рослинництва і тваринництва, як агрономічні наради, в яких активну участь брали не лише громадські діячі з числа представників місцевих сільськогосподарських товариств та земців, але і представники органів влади Полтавської губернії.

Ключові слова: Полтавське губерньське земство, сільськогосподарське товариство, рослинництво, тваринництво, аграрний сектор, агрономічні наради.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.080>
УДК: 930:[911.375(438)«197/201»+911/375(477/4)«14/16»]

Андрій Заяць
доктор історичних наук,
доцент кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), andrij_zajac@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

Польська урбаністика останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. та українські студії з міської проблематики Правобережної України раннього нового часу: історіографічний огляд

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати доробок польської історіографії останніх десятиріч у вивченні міської проблематики ранньомодерної доби та з'ясувати її значення для українських дослідників історії міст Правобережної України. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості та всебічності. Використано також методи: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та ретроспективний. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії проаналізовано досягнення польської історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. у вивченні ранньомодерних міст Речі Посполитої та зроблено спробу визначити значення цих досліджень для праць українських істориків. **Висновки.** Базуючись на значному доробку попередників, польські історики з 1970-х рр. значно пришвидшили студії над історією польських міст, активно вивчаючи урбанізаційний процес у всіх його складових (правова, просторова локація та організація міської громади). Добре досліджене місце міщанства у структурі суспільства, зокрема процес формування міщанства, його правове становище, етнічний і професійний склад, становище жінки в міському соціумі, роль і місце шляхти в місті. Чільну увагу польські історики приділяють вивченню міського управління, а саме функціональним обов'язкам війтів, лентвійтів, райців, найманих міських урядників (писарі, шафарі, інстиґатори, міські слуги тощо), а також участі міської громади у самоврядуванні. Дещо менше уваги в польській історіографії відведено економічному розвитку міст, зважаючи на добре вивчення цього питання попередниками. Відчутні зрушення відбулися в питанні студій над міським судочинством, яке успішно вивчають не лише історики, а і правники. Згаданий доробок має величезне методологічне та практичне значення для українських дослідників ранньомодерних міст Правобережної України, оскільки низка аспектів (міське управління, судочинство, правове становище міщан тощо) у вітчизняній історіографії вивчена недостатньо, а перебування міст Правобережжя в рамках єдиної Речі Посполитої дає змогу проводити паралелі та екстраполювати окремі висновки польських колег.

Ключові слова: польська історіографія, українська історіографія, місто, маґдебурзьке право, судочинство, міське управління.

Польська історіографія ХХ ст. завжди приділяла належну увагу вивченню історії міст ранньомодерної доби, але особливо цей процес прискорився з кінця 1960 – початку 1970-х рр. Певними рубіжними віхами стали колоквіум польських істориків 1974 та симпозіум 1979 рр., присвячені вивченню міської історії

Матеріали колоквиуму було опубліковано 1976 р.¹, а симпозиуму – 1980 р.² Із того часу світ побачили майже сотня монографій та сотні й сотні статей, а кількість дослідників перевищила п'ять десятків. При Комітеті історичних наук Польської академії наук діє Комісія історії міст, до якої лише докторів наук, фахівців міської проблематики, входить більше двадцяти осіб. Згадана комісія регулярно проводить містознавчі наукові конференції, матеріали яких публікуються у провідних історичних часописах. Успіхи польських істориків значною мірою пов'язані з тим, що навіть у тоталітарні часи політична еліта Польської Народної Республіки ніколи не проводила масових чисток серед істориків. Не було зруйновано наукові школи, виплекані в міжвоєнний період, коли розвитку історичних студій польська держава надавала всебічну підтримку. Значною мірою середньовічні та ранньомодерні студії у ПНР дуже умовно можна назвати марксистськими. Насправді це були об'єктивні та ґрунтовні дослідження, які не втратили свого наукового значення дотепер.

Натомість у радянській Україні історичні інституції під тиском партійних органів були позбавлені можливості досліджувати низку тем, які вважалися «неперспективними», «надуманими», а то й «буржуазними». Натомість вивчалися «актуальні» теми революції, досягнень перших п'ятирічок, події Другої світової війни та повоєнної відбудови. Державі не було діла до давньої історії, зокрема міської, а якщо й виходили окремі праці, то вони здебільшого висвітлювали «класову боротьбу» в тогочасному суспільстві чи «братні зв'язки» українського та російського народів. Це призвело до втрати наукових шкіл, які здебільшого були винищені ще в попередній період. Ситуація зазнала змін лише з кінця 1980 – початку 1990-х рр. У 1989 р. вийшла друком відома праця П.Саса, в якій максимально широко використано напрацювання тогочасної польської історіографії³. Водночас стало очевидним загальне відставання українських урбаністичних студій. Упродовж останньої чверті минулого століття стан справ почав дещо виправлятися, свідченням чого стало видання з 2015 р. спеціалізованого журналу «Місто: історія, культура, суспільство» та низки важливих наукових розвідок.

Зважаючи на те, що ранньомодерні міста Правобережної України розвивалися в рамках Великого князівства Литовського, яке було тісно поєднане з Коронаю Польською, звідки й запозичувалася нова міська модель, а далі вони функціонували у складі єдиної Речі Посполитої, то напрацювання польських колег дуже корисні, їх необхідно максимально повно використовувати при дослідженні історії українських міст, тим паче, що саме з кінця 1980-х рр. містознавчі студії в польській історичній науці значно інтенсифікувалися.

Успіхам польської історіографії об'єктивно сприяє наявна джерельна база, яка, незважаючи на нарікання дослідників щодо її неповноти, не йде у жодне порівняння з джерельним фондом міст Правобережної України. Якщо в Короні міські книги збереглися для понад 50 малих міст⁴ (великі міста майже всі мають міські книги), то для Правобережної України загалом уціліло 8 міських книг для Волині й жодної – для Київщини та Брацлавщини⁵. У контексті двох останніх воеводств практично не збереглися також ґродські, земські книги (лише виписи з них), що ще більше ускладнює дослідження історії міських поселень регіону. Щодо Волині,

¹ *Miasta feudalne w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne.* – Warszawa, 1976.

² *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1980. – №3.

³ *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в. – К., 1989.

⁴ *Samsonowicz H.* Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce // *Homines et societates: Czasy Piastów i Jagiellonów.* – Poznań, 1997. – S.478–479.

⁵ *Заяць А.* Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – К., 2019. – С.26–27.

то майже повний комплект гродських і земських книг дещо компенсує брак міських та дає змогу більш-менш задовільно вивчати міську проблематику.

Ще в кінці 1960-х рр. Р.Щигел зробив спробу узагальнити доробок польських істориків у дослідженні міст XVI ст. Він звернув увагу на недостатню вивченість внутрішнього життя міських поселень, незадовільний стан дослідження малих міст (містечок), брак монографічних студій історії окремих міст. Через сім років подібних висновків дійшла М.Богуцька⁶. У 1986 р. побачила світ праця Г.Самсоновича й М.Богуцької, яка до сьогодні залишається єдиною узагальнюючою студією, присвяченою містам старопольського періоду⁷. В її другій частині подано широку панораму життя міст Речі Посполитої ранньомодерної доби. Належну увагу приділено етапам урбанізації, просторовому розвитку, типології, устрою, соціальній та етнічній структурі. Не оминули автори тему міської культури та побуту. Давно назріла потреба підготувати подібну працю в Україні, оскільки вона дала б змогу висвітлити напрацювання вітчизняних істориків та виявити лакуни, над якими доцільно працювати в подальшому.

Із кінця минулого століття в Польщі почали видавати невеликими брошурами локаційні привілеї міст. Зазвичай таке видання супроводжується більшим чи меншим вступом, далі йде публікація оригінального тексту привілею (здебільшого латиною, інколи подавали факсиміле самого акта) та його переклад польською мовою. Таким чином опубліковано кілька десятків міських привілеїв. Цю практику варто було б запозичити й українським історикам.

У 1980-х рр. почали щораз частіше з'являтися монографії з історії більших і менших міст Польщі⁸. Таке враження, що чи не кожне місто захотіло мати власну опубліковану історію. Позитивними наслідками цього стало поживлення урбаністичних студій. Поява значної кількості монографічних досліджень польських міст, зокрема й малих, свідчить про серйозні напрацювання істориків та виступає певним підсумком багаторічних студій. Щодо міст Правобережної України, то лише окремі з них можуть похвалитися своєю опублікованою ранньомодерною історією. Невелика, але дуже цінна розвідка про Олику належить С.Терському⁹. Просторовому розвитку Луцька до середини XVI ст. присвячено студію М.Кушпи¹⁰. Ґрунтовну монографію про міську владу та самоврядування Києва до середини XVII ст. видала Н.Білоус¹¹. У 1993 р. було надруковано стару, але добротну працю про Вінницю XIV–XVII ст. відомого дослідника Поділля В.Отамановського¹². Оце, здається, і всі варті уваги монографічні розвідки з історії окремих міст Правобережної України ранньомодерної доби... Не багато є і статей про історію міст зазначеного часу. І.Рибачок досліджувала Базалію й Костянтинів¹³,

⁶ Bogucka M. Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu // Kwartalnik Historyczny. – 1975. – №3. – S.573–583.

⁷ Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, 1986.

⁸ Zwoleń: Dzieje miasta i ziemi. – Lublin, 1976; Tarnów: Dzieje miasta i regionu. – Tarnów, 1981; Lubartów i Ziemia Lubartowska. – Lubartów, 1983; Dzieje Końskowoli. – Lublin, 1988; Łęczna: Studia z dziejów miasta. – Łęczna, 1989; Dzieje Sandomierza (XVI–XVIII w.). – Warszawa, 1993; Koźienice: Monografia miasta. – Koźienice, 2004; Motylowicz J. Społeczeństwo Przemysła w XVI i XVII w. – Rzeszów, 2005; Belżec przez dzieje. – Belżec, 2008; Szczygiel R., Gmiterek H., Dymmel P. Lublin: Dzieje miasta. – T.1: Od VI do końca XVIII w. – Lublin, 2008.

⁹ Терський С. Олика: Історичний нарис (серія «Літописні міста Волині», вип.1). – Л., 2001.

¹⁰ Кушпа М. Луцьк в X – першій половині XVI ст.: короткий нарис просторового розвитку міста. – Луцьк, 2019.

¹¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада та самоврядування. – К., 2008.

¹² Отамановський В. Вінниця XIV–XVII ст. – Вінниця, 1993.

¹³ Рибачок І. Базалія – місто Василя Острозького // Літопис Волині. – Ч.7. – Луцьк, 2010. – С.35–40; Її ж. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI – першій третині XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.17. – Острогож, 2011. – С.57–70.

А.Заяць – Берестечко та Козлин¹⁴, В.Кравченко – Литовиж¹⁵, І.Ворончук – Любартив, Острополь¹⁶, Т.Вихованець – Берездів, Киликіїв, Красностав (Хлапотин), Острог, Новомалин (Глухи)¹⁷.

Вивчення історії міст передбачає дослідження певних блоків проблем. До одного з них варто віднести питання заснування міського поселення або так звану локацію, з'ясування правового статусу поселення (привілейоване чи ні), термінологічне наповнення поняття «місто», їх класифікацію. Усі ці питання польські історики почали розробляти раніше за українських, тому їхні напрацювання надзвичайно корисні.

Дослідження локації міських поселень у польській історіографії повоєнного періоду започаткувала С.Кулеєвська-Топольська, яка 1964 р. опублікувала працю про заснування міст у Великопольщі¹⁸. У 1989 р. світ побачила книга Р.Щигела про локацію міст у Польщі XVI ст., яка стала в певному сенсі класикою жанру¹⁹. Автор ґрунтовно проаналізував складові локаційного процесу: правову, просторову локацію, залюднення й організацію міської громади. Якщо в Короні локовані міста одночасно отримували маґдебурзьке право, то засновані міста на території Великого князівства Литовського, зокрема і Правобережної України, отримували міський статус, але не завжди їм надавалося маґдебурзьке право²⁰. Це дуже важливо, оскільки ще Ю.Бардах слушно звертав увагу на те, що на теренах Великого князівства спостерігалася двоетапність у наданні поселенням міських прав²¹. Спочатку надавався привілей на заснування міста та, зазвичай, право проводити ярмарки й торги, і лише пізніше, другим привілеєм, місто отримувало маґдебурзьке право. Так здебільшого було з містами Правобережної України²². Значний внесок у вивчення правової локації зробили (окрім С.Кулеєвської-Топольської та Р.Щигела) Б.Зентара²³, С.Курась²⁴, Е.Дибек²⁵, Ф.Кірик²⁶.

Надзвичайно добре в польській історіографії вивчену другу складову локації – просторову. Дослідження на цю тему постійно друкуються на шпальтах

¹⁴ Заяць А. Берестечко у XVI – першій половині XVII ст. (Штрихи до історії розвитку міста) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.264: Праці історично-філософської секції. – Л., 2012. – С.196–210; Його ж. Волинське містечко Козлин у світлі міської книги початку XVII ст. // Краєзнавство. – Вип.3/4. – К., 2015. – С.49–59.

¹⁵ Кравченко В. Документи кінця XVI – початку XVII ст. до історії волинського містечка Литовежа і його замку // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.21/22. – К., 2018. – С.653–697.

¹⁶ Ворончук І. Місто Любартив (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». – Т.21. – Житомир, 2000. – С.95–97; Її ж. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 р.) // Остроґіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С.246–257.

¹⁷ Вихованець Т. Частина історії: Історико-краєзнавчі нариси. – Нетішин, 2016. – С.56–63, 74–80, 95–101, 132–137, 148–158.

¹⁸ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964.

¹⁹ Szczygeł R. Lokacje miast w Polsce XVI w. – Lublin, 1989.

²⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.96.

²¹ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.88.

²² Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – Л., 2019. – С.51–52.

²³ Zientara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. – Warszawa, 1976. – S.67–97; Idem. Źródła i geneza «prawa niemieckiego» (ius theutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w. // Przegląd Historyczny. – 1978. – T.69. – Z.1. – S.47–74.

²⁴ Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV w. – Wrocław etc., 1971.

²⁵ Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w ziemi Przemyskiej w latach 1345–1434. – Lublin, 2004.

²⁶ Kіryk F. Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikle w Małopolsce do połowy XVII st. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1980. – №3. – S.373–384; Idem. Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: Województwo krakowskie (powiaty południowe). – Kraków, 1985.

спеціалізованого журналу «Kwartalnik Architektury i Urbanistyki» та в інших наукових часописах. Крім згаданих вище С.Кулеєвської-Топольської та Р.Щигела, значний внесок зробили В.Калиновський²⁷, Г.Врублевська²⁸, Я.Пуделко²⁹, Т.Зарембська³⁰, М.Голінський³¹, К.Мікульський³², М.Ксьонжек³³. Вельми цікаву працю, присвячену тому, як міщани Кракова XIV–XV ст. сприймали просторовий розвиток свого міста, опублікував П.Тишка³⁴.

Третій елемент локації – організація міської громади. Ця складова дуже важлива, зважаючи на те, що, як слушно зауважив Б.Зентара, «післялокаційне місто є поки що містом передкомунальним»³⁵. Заснуване місто не просто тип поселення, адже започатковувалася не так нова осада, як нова громада, котра суттєво відрізнялася від сільської³⁶. Польські історики переконливо показали, що для формування міської громади винятково важливе значення мало надання маґдебурзького права. Саме воно перетворювало мешканців міста на громадян, які мають своє окреме право. Завдяки міському праву міщани отримували особисту свободу та можливість вибрати професію³⁷.

Заснуване місто на початку мало чим відрізнялося від села. А.Бартошевич зауважувала, що за зовнішнім виглядом малі міста радше схожі на села³⁸. Водночас Г.Самсонович слушно зазначав, що навіть невелике місто впевнено ставало осередком товарно-грошових відносин для прилеглої території³⁹. Загалом малим містам польські історики приділяють належну увагу⁴⁰. Зважаючи на те, що більшість міст

²⁷ Kalinowski W. Miasta Polski w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1963. – Т.3-4. – С.167–223.

²⁸ Wróblewska G. Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do zbiorów // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1965. – Т.10. – С.87–98.

²⁹ Pudętko J. Zagadnienia proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych // Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej: Architektura. – Wrocław, 1960. – Z.4. – С.23–34; *Idem*. Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska. – Wrocław, 1967.

³⁰ Zarębska T. Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. – Warszawa, 1975; *Idem*. Zamość – miasto idealne i jego realizacja // Zamość – miasto idealne. – Lublin, 1980. – С.7–77; *Idem*. Ewolucja zasad kształtowania ulic w miastach Polski przedrozbiorowej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1998. – №3-4. – С.227–265.

³¹ Goliński M. Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia. – Wrocław, 1997.

³² Mikulski K. Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w. – Toruń, 1999.

³³ Książek M. Zagadnienia genezy rozlanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII w. w południowej Małopolsce. – Kraków, 1988.

³⁴ Tyśzka P. Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV w. w świadomości jego mieszkańców. – Lublin, 2001.

³⁵ Zientara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. – Warszawa, 1976. – С.88.

³⁶ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С.137.

³⁷ Samsonowicz H. Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski // Przegląd Historyczny. – 1972. – Т.63. – Z.3. – С.502; Szczygeł R. Lokacje miast w Polsce XVI w. – С.135–136; Russocki S. Mieszczanie w strukturach stanowych późnośredniowiecznej Polski // Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: Studia ofiarowane H.Samsonowiczowi. – Warszawa, 1991. – С.218.

³⁸ Bartoszewicz A. Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu // Przegląd Historyczny. – 2008. – Т.99. – Z.1. – С.121–136.

³⁹ Samsonowicz H. Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza: Próba modelu // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1989. – Т.50. – С.40; *Idem*. Wytwórczość rzemieślnicza małych miast Polski XV w. // Kościół, kultura, społeczeństwo: Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych, poświęcone prof. Stanisławowi Trawkowskemu. – Warszawa, 2000. – С.331–336.

⁴⁰ Wyrobisz A. Badania nad historią małych miast w Polsce // Przegląd Historyczny. – 1968. – Т.59. – С.124–137; *Idem*. Małe miasto w Polsce w XVI i XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej: Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa, 1976. – С.177–189; Kalinowski W. Miasta Polski w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1963. – Z.3-4. – С.167–223; Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. – Prace Historyczne. – Т.6. – Z.43. – Kraków, 1972. – С.118; Baranowski B. Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w. – Warszawa, 1975; Samsonowicz H. Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce w XV w. // Miscelanea Historico-Archivistica. – Т.І. – Warszawa, 1985. – С.243–259.

були приватними, вони стали об'єктом пильної уваги дослідників⁴¹. Добре простудійовано мережу міських поселень⁴². Щодо Правобережної України, вітчизняні фахівці з'ясували міську мережу Волині⁴³, мережу приватних міст Київщини⁴⁴. Натомість через брак джерел слабо вивчено урбанізацію Брацлавщини.

Наступний великий блок проблем – це характеристика міської громади. Завдяки найперше дослідженням М.Богуцької та С.Русоцького простежено місце та роль міщан у структурі тогочасного суспільства⁴⁵. Польські історики глибоко досліджують процес залюднення, формування міщанського стану⁴⁶, щоденне життя мешканців міст⁴⁷. Проблему соціальних конфліктів у місті на прикладі Любліна ґрунтовно розкрив Р.Щигел⁴⁸.

Належну увагу польські колеги приділяють вивченню правового становища міщан і проблемі міського громадянства. Відправною базою для досліджень стали праці С.Ґродзиського⁴⁹ та С.Гершевського⁵⁰. Для низки міст видано книги прийняття до міського права⁵¹. Зважаючи на відсутність подібних книг для міст Правобережної України досліджувати це питання набагато складніше. І все ж таку спробу зробили Н.Білоус (щодо Києва) та А.Заяць (стосовно Луцька)⁵².

⁴¹ Noga Z., Szczygiel R. Miasta prywatne w sieci miejskiej Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów: Uwagi wstępne // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 2016. – T.LXXVII. – S.9–11; Szczygiel R. Miasta prywatne w Polsce od XIV w. do 1772 r. – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje // *Ibid.* – S.13–45; Opas T. Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. – Lublin, 1990; Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII w. // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – T.65. – Z.1. – S.19–46.

⁴² Horn M. Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1970. – T.31. – S.85–100; *Idem*. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV w. // *Ibid.* – 1974. – T.35. – S.49–74; *Idem*. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648 // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*. – 1975. – Seria A: Historia XIII: Studia z dziejów wewnętrznych Polski. – S.29–49; *Idem*. Sieć miejska na Rusi Czerwonej w latach 1340–1648 // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1980. – №3. – S.431–432; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991; Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI w. – Lublin, 1989; Aleksandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. – T.7. – Warszawa, 1970. – S.47–108; *Idem*. Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkiem Księstwie Litewskim // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1980. – №3. – S.413–428.

⁴³ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003; Його ж Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – Л., 2019. – С.60–61.

⁴⁴ Білоус Н. Приватні міста Київської воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.125–164.

⁴⁵ Bogucka M. Miasta a życie polityczne w Polsce XVI–XVII w // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.* – Warszawa, 1989. – S.39–46; *Idem*. Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowozytnej (XVI–XVIII w.). – Warszawa, 2001; Russocki S. Mieszczanie w strukturach stanowych późnośredniowiecznej Polski // *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: Studia ofirowana H.Samsonowiczowi*. – Warszawa, 1991. – S.213–220.

⁴⁶ Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1965. – T.27. – S.35–65; Szczygiel R. Początki miasta Lewartowa na tle rozwoju miast prywatnych w Polsce XVI w. // *Lubartów i Ziemia Lubartowska*. – Lubartów, 1983. – S.44–55; Horn M. Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1970. – T.31. – S.85–100.

⁴⁷ Baranowski B. Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w. – Warszawa, 1975; Drabina J. Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w. – Wrocław, 1998; Kwak J. Życie codzienne mieszkańców Gliwic od XVI do połowy XVIII w. // *Rocznik Muzeum w Gliwicach*. – 2001. – T.XVI. – S.287–294.

⁴⁸ Szczygiel R. Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI w. – Warszawa, 1977.

⁴⁹ Grodziski S. Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 1963.

⁵⁰ Gierszewski S. Obywatel miast Polski przedrozbiorowej: Studium źródłoznawcze. – Warszawa, 1973.

⁵¹ Księga przyjęć do prawa miejskiego w Bochni 1531–1656 / Wyd. F.Kiryk. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979; Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572 / Wyd. A.Kielbicka, Z.Wojas. – Kraków 1993; Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1573–1611 / Wyd. A.Kielbicka, Z.Wojas. – Kraków, 1994; Album civium Leopoliensium: Rejstry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie (1388–1783) / Wyd. A.Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – T.1–2

⁵² Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008; Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – Л., 2019.

Пам'ятаючи, що Річ Посполита була державою багатонаціональною, польські історики приділяють належну увагу вивченню етнічного складу міського населення, відзначаючи місце та роль етнічних груп у розвитку міст⁵³ і наголошуючи на релігійній толерантності в державі⁵⁴. Значний відсоток міського населення становили євреї, які надзвичайно активно займалися підприємництвом. Вони орендували млини, корчми, поташні буди, і це було поширеною практикою. Більш заможні орендували та брали у заставу села й містечка⁵⁵. З.Гульдон запропонував методику обрахунку єврейського населення⁵⁶. Не оминають польські історики теми складних християнсько-юдейських стосунків, стараючись об'єктивно висвітлювати їх⁵⁷, а З.Гульдон та Я.Віячка опублікували статтю про ці взаємини на Волині в ранньомодерну добу⁵⁸.

У полі зору польських істориків перебуває родинне життя міщан, роль жінки в міському соціумі. А.Виробіш досліджував демографію і внутрішню структуру міської родини, підприємництво, а також матеріальні умови побуту міщан⁵⁹. А.Карпінський підсумував серію своїх статей монографією про місце й роль жінки в польських містах XVI–XVII ст. та після виходу книги опублікував ще окрему статтю щодо посагу міщанок⁶⁰. А.Гловацька-Пенчинська на значному архівному матеріалі зуміла подати широке тло життя жінки в малих містах Великопольщі. Дослідниця охарактеризувала правове становище жінки, її місце та функції у сім'ї, рухоме й нерухоме майно міщанок, участь у міському господарстві, конфлікти під кутом зору права і звичаїв, жіночі тестаменти⁶¹. Присутні сюжети про міщанок у книзі М.Богуцької, присвяченій жінці в давній Польщі⁶².

Важлива проблема – вивчення місця та ролі шляхти у житті королівських міст. Здебільшого історики схильні негативно оцінювати перебування шляхти в містах, звертаючи при цьому увагу на антимиську спрямованість її політики⁶³. Певною

⁵³ *Wyrobisz A.* Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowoczesnej (XVI–XVIII w.) // *Ojczyzna bliższa i dalsza: Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kyrkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.* – Kraków, 1993. – S.471–484; *Hawryluk J.* Rozwój miast Podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w. // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 1994/1995. – T.3/4. – S.365–380; *Kozieradski H.* Stosunki etniczne i religijne w miastach Podlasia w XV–XVI w. // *Ziemia Brańska.* – 1990/1991. – T.2/3. – S.25–27.

⁵⁴ *Bérenger J.* Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII w.). – Poznań, 2002. – S.59–78; *Ćwikła L.* Sytuacja prawna mieszczan wyznania prawosławnego w Rzeczypospolitej po unii brzeskiej (1595–1596) // *Prace Historyczno-Archiwalne.* – 2006. – T.17. – S.5–26.

⁵⁵ *Zajęcki M.* Żydzi w gospodarce komunalnej miast Polski przedrozbiorowej (analiza historycznoprawna) // *Kwartalnik Historii Żydów.* – 2007. – №4 – S.395–421; *Guldón Z., Kazusek Sz.* Rola Żydów w handlu polskim w pierwszej połowie XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2004. – №3. – S.287–303; *Wizimirski B.* Sytuacja prawna Żydów w Rzeszowie XVII i XVIII w. // *Prace Historyczno-Archiwalne.* – 1999. – T.8. – S.3–18.

⁵⁶ *Guldón Z.* Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce XVI–XVIII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1986. – №2. – S.249–263; *Idem.* Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym // *Czasy Nowożytne.* – 1998. – T.4. – S.23–36.

⁵⁷ *Dobrowolski P.* «Wykażę wam to później»: O konfrontacji Żydów i chrześcijan, w późnym średniowieczu // *Pauvres et riches: Société et Culture du Moyen-Age aux Temps Modernes.* – Warszawa, 1992. – S.41–46; *Żydzi wśród chrześcijan w miastach Małopolskich w XVI–XVIII w.* // *Nasza Przeszość.* – Kraków, 1992. – T.78. – S.190–194.

⁵⁸ *Guldón Z., Wijaczka J.* Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII w. // *Nasza Przeszość.* – T.80. – Kraków, 1993. – S.225–232.

⁵⁹ *Wyrobisz A.* Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze: Przegląd badań i problemów // *Przegląd Historyczny.* – 1986. – №2. – S.305–330.

⁶⁰ *Karpiniński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Warszawa, 1995; *Idem.* Fundacje posagowe w dużych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. // *Kwartalnik Historyczny.* – 1998. – №1. – S.3–19.

⁶¹ *Głowacka-Peńczyńska A.* Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 2010.

⁶² *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998.

⁶³ *Bogucka M.* Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowoczesnej (XVI–XVIII w.). – Warszawa, 2001. – S.37–38; *Idem.* Miejsce mieszczaństwa w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorów życia szlacheckiego w Polsce XVII w. // *Spółczesność staropolska: Studia i szkice.* – T.1. – Warszawa, 1976. – S.185–200; *Wyczański A.* Szlachta polska XVI w. – Warszawa, 2001. – S.160.

мірою каменем спотикання виступає ставлення до юридик у місті. Ю.Бардах оцінював їх негативно⁶⁴, натомість С.Гербст – радше позитивно⁶⁵, В.Калиновський, характеризуючи позитиви та негативи юридик, утримався від оцінки⁶⁶, а Т.Зелінська констатувала нерозв'язаність цієї проблеми⁶⁷. Водночас М.Богуцька, закидаючи шляхті втручання в міське самоврядування та уникнення підпорядкування міському праву, зазначає, що вплив юридик на міське господарство не можна оцінювати лише негативно⁶⁸.

Про складні стосунки міщан зі старостами в королівських містах писали А.Гонсьоровський⁶⁹, С.Кулеєвська-Топольська⁷⁰, А.Виробіш⁷¹, Р.Щигел⁷².

Ще один блок проблем – міське управління. Так чи так це питання вмонтоване практично до всіх монографій з історії окремих міст, а також присутнє у працях, присвячених містам певних регіонів⁷³. М.Заленська висвітлила інститут дідичного вїтївства в містах Малополющі, дослідивши його генезу, маєткові надання, роль у системі міського управління та суду⁷⁴. Вїйськові обов'язки вїтїв стали предметом дослідження С.Зайончковського⁷⁵. З.Нога на прикладі Кракова розкрив діяльність міської ради, показавши урядові порядки в місті, зовнішні зв'язки ради, мобільність міської еліти, рівень її освіченості, професійний склад і заможність, а також етнічну та релігійну належність⁷⁶. За редакцією того ж автора вийшла збірка статей, присвячена зв'язкам міської еліти Кракова з європейськими містами⁷⁷. Зважаючи на погано збережену джерельну базу щодо міст Правобережної України, та враховуючи перебування їх у рамках єдиної держави – Речі Посполитої, можемо з обережністю, але все ж екстраполювати висновки польських фахівців і на наші терени.

Значні здобутки польської історико-юридичної історіографії у вивченні міського судочинства. Вагомою підмогою дослідникам стала узагальнююча праця С.Гродзиського, присвячена правовій культурі старопольського періоду, в якій

⁶⁴ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.106–110.

⁶⁵ Herbst S. Jurydyka // Słownik Historyczny Sztuk Plastycznych. – Warszawa, 1952. – S.46.

⁶⁶ Kalinowski W. Miasta Polski w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1963. – Z.3-4. – S.167–223.

⁶⁷ Zielińska T. Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVII w. – Warszawa, 1987. – S.13.

⁶⁸ Bogucka M. Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej: Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Toruń, 1976. – S.147–175.

⁶⁹ Gąsiorowski A. Wójt i starosta: Ramię monarsze w polskim mieście średniowiecznym // Ars Historica: Prace z dziejów powszechnych i polskich. – Poznań, 1976. – №71. – S.437–444.

⁷⁰ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce... – S.74.

⁷¹ Wyrobisz A. Zatargi mieszczan ze starostami soleckimi w XVI, XVII i XVIII w. // Studia Historyczne. – 1969. – T.XII. – №3. – S.365–375; *Idem*. Polityka Firlejów wobec miast w XVI w. i założenie Janowca nad Wisłą // Przegląd Historyczny. – 1970. – T.61. – S.578.

⁷² Szczygeł R. Lokacje miast w Polsce XVI w. – S.137; *Idem*. Jan Gabriel Tęczyński wobec gmin miejskich Lublina i Parczewa: O roli starostów w życiu miast królewskich w pierwszej połowie XVI w. // Origines, fontes et narrationes – spośród kregów poznania historycznego: Prace ofiarowane Prof. M.Antoniewiczowi w 65 rocznicę urodzin. – Częstochowa, 2017. – S.401–413.

⁷³ Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w. – Przemysł; Rzeszów, 1993. – S.93–109; Tandecki J. Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. – Totuń, 2011. – S.36–52.

⁷⁴ Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). – Warszawa, 2005.

⁷⁵ Zajczkowski S.M. Obowiązki wojskowe wójtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T.XXI. – Warszawa, 1978. – S.4–44.

⁷⁶ Noga Z. Krakowska rada miejska w XVI w.: Studium o elicie władzy. – Kraków, 2003.

⁷⁷ Elita władzy miasta Krakowa i jej związki z miastami Europy w średniowieczu i epoce nowożytnej (do połowy XVII w.) / Zbiór studiów pod red. Z.Nogi. – Kraków, 2011.

окремі сюжети стосуються й міського судочинства⁷⁸. Непересічне значення мають студії В.Майселя про правову культуру Речі Посполитої та міське судочинство⁷⁹. Ураховуючи виняткову важливість праць відомого правника XVI ст. Б.Гроїцького, цікаві спостереження над ними М.Деліматі⁸⁰. Низку сюжетів, так чи так пов'язаних із судочинством, розробив А.Карпінський, котрий досліджував діяльність міських катів, проблему міської проституції, злочинність у Львові та Варшаві⁸¹. Значний доробок у справі вивчення злочинності й покарання за неї належить М.Камлеру. На основі неопублікованих джерел він ґрунтовно вивчав роль тортур у міському судочинстві, причини зменшення покарань за переступи права, рецидиви, кару за кримінальні й публічні злочини, дітовбивство та покарання за нього, стосунки злочинців із міськими службами охорони порядку⁸². Ці напрацювання стали основою монографій⁸³.

Знаним дослідником міського кримінального процесу раннього нового часу є М.Миколайчик, котрий став автором кількох десятків статей на цю тему, певною мірою підсумованих монографією про кримінальний процес у містах Малопольщі⁸⁴. У книзі на багатому джерельному матеріалі з'ясовано цілу низку проблем, у тому числі види міських судів і принципи їх функціонування, коло осіб, підсудних міському суду, характеристика учасників процесу, причини тимчасового арешту та поручительство, досудові дії учасників процесу, доводи сторін, змушування до зізнань (тортури), значення свідків, роль присяги у процесі, важливість письмових документів, відвід (процесуальне відведення), диліяція (відкладення розгляду справи), дебати сторін, оголошення вироку та його виконання, апеляція. Як і у випадку з міським управлінням, напрацювання польських колег стануть у пригоді українським дослідникам, слугуючи певним орієнтиром у студіях над судовим процесом, надто з огляду на брак місцевого джерельного матеріалу.

Дещо менше польські історики приділяють увагу узагальнюючій тематиці економічного розвитку міст. Це, можливо, пов'язано з тим, що зазначену тему активно досліджували в міжвоєнний період і в роки комуністичної влади в Польщі.

⁷⁸ *Grodziski S.* Z dziejów staropolskiej kultury prawnej. – Kraków, 2004. – S.124–132, 204–215.

⁷⁹ *Maisel W.* Archeologia prawna Polski. – Warszawa; Poznań, 1982; *Idem.* Prawo karne w statutach miast polskich do końca XVIII w. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1974. – T.XXVI. – Z.2. – S.99–117; *Idem.* Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej // *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: Studia ofiarowane H.Samsonowiczowi.* – Warszawa, 1991. – S.337–342.

⁸⁰ *Delimata M.* Proces karny w miastach polskich w XVI w.: Uwagi w świetle prac Bartołomieja Groickiego // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 2003. – T.LV. – Z.1. – S.189–199.

⁸¹ *Karpiński A.* Kaci a problem oczyszczania miast koronnych w XVI – XVIII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2005. – №3-4. – S.351–359; *Idem.* Pauperes: O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII w. – Warszawa, 1983; *Idem.* Prostytucja w dużych miastach polskich w XVI i w XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1988. – №2. – S.277–304; *Idem.* Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII w. // *Przegląd Historyczny.* – 1996. – Z.4. – S.753–768.

⁸² *Kamler M.* Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. // *Kwartalnik Historyczny.* – 1989. – №3. – R.XCV. – S.107–125; *Idem.* Nadzwyczajne złagodzenia kar dla przestępców pospolitych w dużych miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 2007. – Z.2. – S.187–203; *Idem.* Dzieciobójstwo w miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Ibid.* – 1986. – Z.1. – S.171–184; *Idem.* Recydywa w przestępczości kryminalnej w Polsce drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. // *Ibid.* – 1992. – Z.1-2. – S.123–131; *Idem.* Służby porządkowe a przestępcy w dużych miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1989. – S.302–314; *Idem.* Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Kwartalnik Historyczny.* – 1994. – №3. – S.25–39.

⁸³ *Kamler M.* Świat przestępcy w Polsce XVI i XVII st. – Warszawa, 1991; *Idem.* Złoczyńcy: Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010.

⁸⁴ *Mikołajczyk M.* Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII w. – Katowice, 2013. Попередня книжка автора: *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII w.* – Katowice, 1998.

Водночас більшість монографій з історії окремих міст містять розділи про діяльність купецьких та ремісничих корпорацій, тому загалом ця тема добре вивчена польськими колегами.

Студіювання міської історії в польській історіографії має давні традиції, але особливо плідним виявилось в останні кілька десятиріч років, коли воно неначе отримало друге дихання. Досліджується практично вся палітра міської проблематики. Особливі успіхи спостерігаються у вивченні мережі міських поселень на польських землях, у з'ясуванні проблем міського управління та судочинства, етносоціальної структури міщанства. Українські історики дещо пізніше почали займатися містознавчими аспектами ранньомодерної доби, однак творчо враховують досвід польських колег і значно просунулися в опрацюванні історії міст Правобережної України. Цьому також сприяє участь вітчизняних фахівців у польських містознавчих конференціях, робота над спільними проектами, особисті зв'язки дослідників з обох країн. Усе це вселяє надію на прискорений поступ української урбаністики.

REFERENCES

1. Aleksandrowicz, S. (1970). Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. *Acta Baltico-Slavica*. Warszawa. 7, 47–108. [in Polish].
2. Aleksandrowicz, S. (1980). Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkiem Księstwie Litewskim *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3, 413–428. [in Polish].
3. Aleksandrowicz, S. (1965). Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w. *Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych*, 27, 35–65. [in Polish].
4. Baranowski, B. (1975). *Życie codzienne mego miasteczka w XVII i XVIII wieku*. Warszawa. [in Polish].
5. Bardach, J. (1988). *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. [in Polish].
6. Bartoszewicz, A. (2008). Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu. *Przegląd Historyczny*, 99/1, 121–136. [in Polish].
7. Bérenger, J. (2002). *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII w.)*. Poznań. [in Polish].
8. Bilous, N. (2008). *Kyiv naprykintsy XV – u pershii polovyni XVII st.: Miska vlada ta samovriaduvannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Bilous, N. (2015). Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kilkist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 125–164. [in Ukrainian].
10. Bogucka, M. (1976). Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w. *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Toruń. 147–175. [in Polish].
11. Bogucka, M. (1975). Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu. *Kwartalnik Historyczny*, 3, 573–583. [in Polish].
12. Bogucka, M. (1998). *Białogłowa w dawnej Polsce*. Warszawa. [in Polish].
13. Bogucka, M. (2001). *Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowoczesnej (XVI–XVIII w.)*. Warszawa. [in Polish].
14. Bogucka, M. (1989). Miasta a życie polityczne w Polsce XVI–XVII w. *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.* 39–46. Warszawa. [in Polish].
15. Bogucka, M. (1976). Miejsce mieszczaństwa w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorów życia szlacheckiego w Polsce XVII w. *Społeczeństwo staropolskie: Studia i szkice*, 1, 185–200. [in Polish].
16. Bogucka, M., Samsonowicz, H. (1986). *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław. [in Polish].
17. Ćwikła, L. (2006). Sytuacja prawna mieszczaństwa wyznania prawosławnego w Rzeczypospolitej po unii brzeskiej (1595–1596). *Prace Historyczno-Archivalne*, 17, 5–26. [in Polish].
18. Delimata, M. (2003). Proces karny w miastach polskich w XVI w. Uwagi w świetle prac Bartołomiej Groickiego. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, LV, 1, 189–199. [in Polish].
19. Dobrowolski, P. (1992). «Wykażę wam to później»: O konfrontacji Żydów i chrześcijan, w późnym średniowieczu. *Pauvres et riches. Société et Culture du Moyen-Age aux Temps Modernes*. 41–46. Warszawa. [in Polish].
20. Drabina, J. (1998). *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w.* Wrocław. [in Polish].
21. Dybek, E. (2004). *Lokacje na prawie niemieckim w ziemi Przemyskiej w latach 1345–1434*. Lublin. [in Polish].
22. *Elita władzy miasta Krakowa i jej związki z miastami Europy w średniowieczu i epoce nowożytnej (do połowy XVII w.): Zbiór studiów pod red. Dzidżawia Nogi*. (2011). Kraków. [in Polish].
23. Gąsiorowski, A. (1976). Wójt i starosta: Ramię monarsze w polskim mieście średniowiecznym. *Ars Historica: Prace z dziejów powszechnych i polskich*, 71, 437–444. Poznań. [in Polish].
24. Gierszewski, S. (1973). *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej: Studium źródłoznawcze*. Warszawa. [in Polish].
25. Głowacka-Peńczyńska, A. (2010). *Kobieta w matych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII w.* Warszawa. [in Polish].
26. Goliński, M. (1997). *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*. Wrocław. [in Polish].
27. Grodziski, S. (1963). *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*. Kraków. [in Polish].
28. Grodziski, S. (2004). *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*. Kraków. [in Polish].
29. Guldón, Z. (1998). Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym. *Czas Nowożytny*, 4, 23–36. [in Polish].

30. Guldon, Z. (1986). Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce XVI–XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, 249–263. [in Polish].
31. Guldon, Z. (1992). Żydzi wśród chrześcijan w miastach Małopolskich w XVI–XVIII w. *Nasza Przeszość*, 78, 190–194. Kraków. [in Polish].
32. Guldon, Z., Kazusek, Sz. (2004). Rola Żydów w handlu polskim w pierwszej połowie XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3, 287–303. [in Polish].
33. Guldon, Z., Wijaczka, J. (1993). Żydzi a chrześcijanie na Wotyniu w XVI–XVIII w. *Nasza Przeszość*, 80, 225–232. Kraków. [in Polish].
34. Hawryluk, J. (1994/1995). Rozwój miast Podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3-4, 365–380. [in Polish].
35. Horn, M. (1974). Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV w. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 35, 49–74. [in Polish].
36. Horn, M. (1975). Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A: Historia XIII: Studia z dziejów wewnętrznych Polski*, 29–49. [in Polish].
37. Horn, M. (1980). Sieć miejska na Rusi Czerwonej w latach 1340–1648. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3, 431–432. [in Polish].
38. Horn, M. (1970). Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 31, 85–100. [in Polish].
39. Janeczek, A. (1991). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Betskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław; Warszawa; Kraków. [in Polish].
40. Kalinowski, W. (1963). Miasta Polski w XVI i pierwszej połowie XVII w. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 3-4, 167–223. [in Polish].
41. Kamler, M. (1986). Dzieciobójstwo w miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1, 171–184. [in Polish].
42. Kamler, M. (1994). Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Kwartalnik Historyczny*, 3, 25–39. [in Polish].
43. Kamler, M. (1992). Recydywa w przestępczości kryminalnej w Polsce drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1-2, 123–131. [in Polish].
44. Kamler, M. (1989). Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. *Kwartalnik Historyczny*, 3, 107–125. [in Polish].
45. Kamler, M. (1989). Służby porządkowe a przestępcy w dużych miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.: Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, 302–314. Warszawa. [in Polish].
46. Kamler, M. (1991). *Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stulecia.* Warszawa. [in Polish].
47. Kamler, M. (2007). Nadzwyczajne złagodzenia kar dla przestępców pospolitych w dużych miastach Korony w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2, 187–203. [in Polish].
48. Kamler, M. (2010). *Złoczyńcy: Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. (w świetle ksiąg sądowych miejskich).* Warszawa. [in Polish].
49. Karpiński, A. (1998). Fundacje posagowe w dużych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 3–19. [in Polish].
50. Karpiński, A. (2005). Kaci a problem oczyszczania miast koronnych w XVI–XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3-4, 351–359. [in Polish].
51. Karpiński, A. (1995). *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w.* Warszawa. [in Polish].
52. Karpiński, A. (1983). *Pauperes: O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII w.* Warszawa. [in Polish].
53. Karpiński, A. (1988). Prostytycja w dużych miastach polskich w XVI i w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2, 277–304. [in Polish].
54. Karpiński, A. (1996). Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII w. *Przegląd Historyczny*, 4, 753–768. [in Polish].
55. Kiryk, F. (1980). Lokacje miejskie nieudane, translocje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3, 373–384. [in Polish].
56. Kiryk, F. (1985). *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.: Województwo krakowskie (powiaty południowe).* Kraków. [in Polish].
57. Kiryk, F. (1972). Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie: Prace Historyczne*, 6, 43, 93–167. [in Polish].
58. Koziarski, H. (1990/1991). Stosunki etniczne i religijne w miastach Podlasia w XV–XVI w. *Ziemia Brańska*, 2/3, 25–27. [in Polish].
59. Kravchenko, V. (2018). Dokumenty kintsia XVI – pochatku XVII stolittia do istorii volynskoho mistechka Lytovezha i yoho zamku. *Ukrainskyi arkhheografichnyi shchorichnyk: Nova seriya*, 21/22, 653–697. [in Ukrainian].
60. Książek, M. (1988). *Zagadnienia genezy rozlanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce.* Kraków. [in Polish].
61. Kulejewska-Topolska, Z. (1964). *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.* Poznań. [in Polish].
62. Kuraś, S. (1971). *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV w.* Wrocław. [in Polish].
63. Kwak, J. (2001). Życie codzienne mieszkańców Gliwic od XVI do połowy XVIII w. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, XVI, 287–294. [in Polish].
64. Maisel, W. (1982). *Archeologia prawna Polski.* Warszawa; Poznań. [in Polish].
65. Maisel, W. (1974). Prawo karne w statutach miast polskich do końca XVIII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, XXVI, 2, 99–117. [in Polish].
66. Maisel, W. (1991). Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej. *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: Studia ofiarowana H. Samsonowiczowi.* 337–342. Warszawa. [in Polish].
67. Mikotajczyk, M. (1998). *Przestępstwo i kara w prawie miast polski południowej XVI–XVIII w.* Katowice. [in Polish].
68. Mikotajczyk, M. (2013). *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII w.* Katowice. [in Polish].
69. Mikulski, K. (1999). *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.* Toruń. [in Polish].
70. Motylewicz, J. (1993). *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w.* Przemysł. [in Polish].

71. Motyliewicz, J. (2005). *Spoteczeństwo Przemysła w XVI i XVII w.* Rzeszów. [in Polish].
72. Noga, Z. (2003). *Krakowska rada miejska w XVI w.: Studium o elicie władzy.* Kraków. [in Polish].
73. Noga, Z., Szczygiel, R. (2016). Miasta prywatne w sieci miejskiej Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów: Uwagi wstępne. *Roczniki Dziejów Spolecznych i Gospodarczych, LXXVII*, 9–11. [in Polish].
74. Opas, T. (1990). *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce.* Lublin. [in Polish].
75. Otamanovskiy, V. (1993). *Vynnytsia XIV–XVII st.* Vynnytsia. [in Ukrainian].
76. Pudełko, J. (1960). Zagadnienia proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych. *Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej: Architektura*, 4, 23–34. Wrocław. [in Polish].
77. Pudełko, J. (1967). *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska.* Wrocław. [in Polish].
78. Russocki, S. (1991). Mieszczanie w strukturach stanowych późnośredniowiecznej Polski. *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: Studia ofiarowane H. Samsonowiczowi.* 213–220. Warszawa. [in Polish].
79. Rybachok, I. (2010). Bazaliia – misto Vasylia Ostrozkoho. *Litopys Volyni*, 7, 35–40. [in Ukrainian].
80. Rybachok, I. (2011). Misto Kostiantyniv ta volost u kintsii XVI – pershii tretyni XVII st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*, 17, 57–70. [in Ukrainian].
81. Samsonowicz, H. (1997). Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce. *Homines et societas: Czasy Piastów i Jagiellonów.* 478–479. Poznań. [in Polish].
82. Samsonowicz, H. (1989). Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza: Próba modelu. *Roczniki Dziejów Spolecznych i Gospodarczych*, 50, 31–44. [in Polish].
83. Samsonowicz, H. (1972). Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski. *Przegląd Historyczny*, 63, 3, 493–504. [in Polish].
84. Samsonowicz, H. (1985). Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce w XV w. *Miscelanea Historico-Archivistica*, 1, 243–259. Warszawa. [in Polish].
85. Samsonowicz, H. (2000). Wytwórczość rzemieślnicza małych miast Polski XV w. *Kosciół, kultura, spoteczeństwo: Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych, poświęcone prof. Stanisławowi Trawkowskiemu.* 331–336. Warszawa. [in Polish].
86. Sas, P.M. (1989). *Feodalnyje goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh gg. XVI v.* Kiev. [in Russian].
87. Szczygeł, R. (2017). Jan Gabriel Tęczyński wobec gmin miejskich Lublina i Parczewa. O roli starostów w życiu miast królewskich w pierwszej połowie XVI w. *Origines, fontes et narrationes – pośród kręgów poznania historycznego: Prace ofiarowane Prof. M. Antoniewiczowi w 65 rocznicę urodzin.* 401–413. Częstochowa. [in Polish].
88. Szczygeł, R. (1977). *Konflikty spoleczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku.* Warszawa. [in Polish].
89. Szczygeł, R. (1989). *Lokacje miast w Polsce XVI wieku.* Lublin. [in Polish].
90. Szczygeł, R. (2016). Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje. *Roczniki Dziejów Spolecznych i Gospodarczych, LXXVII*, 13–45. [in Polish].
91. Szczygeł, R. (1983). Początki miasta Lewartowa na tle rozwoju miast prywatnych w Polsce XVI w. *Lubartów i Ziemia Lubartowska.* 44–55. Lubartów. [in Polish].
92. Szczygeł, R., Gmiterek H., Dymmel P. (2008). *Lublin: Dzieje miasta, T.1: Od VI do końca XVIII w.* Lublin. [in Polish].
93. Tandecki, J. (2011). Struktury administracyjne i spoleczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. Toruń. [in Polish].
94. Terskyi, S. (2001). *Olyka: Istorychnyi narys.* Lviv. [in Ukrainian].
95. Tyszka, P. (2001). *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców.* Lublin. [in Polish].
96. Voronchuk, I. (2000). Misto Liubartiv (za inventarem maietnosti kniaziv Ostrozkykh 1620 r.). *Zhytomyrshchyna na zlami tysiacholit: Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*, 21, 95–97. [in Ukrainian].
97. Voronchuk, I. (2001). Serednovichnyi Ostropol (za inventarem volodin kniaziv Ostrozkykh 1620 r.). *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi.* 246–257. Starokostiantyniv. [in Ukrainian].
98. Vykhovalnets, T. (2016). *Chastynka istorii: Istoryko-kraieznavchi narysy.* Netishyn. [in Ukrainian].
99. Wizimirska, B. (1999). Sytuacja prawna Żydów w Rzeszowie XVII i XVIII w. *Prace Historyczno-Archivalne*, 8, 3–18. [in Polish].
100. Wróblewska, G. (1965). Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbiorów. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 10, 87–98. [in Polish].
101. Wyczański, A. (2001). *Szlachta polska XVI w.* Warszawa. [in Polish].
102. Wyrobisz, A. (1968). Badania nad historią małych miast w Polsce. *Przegląd Historyczny*, 59, 124–137. [in Polish].
103. Wyrobisz, A. (1976). Małe miasto w Polsce w XVI i XVII w. *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej: Przemiany spoleczne a układy przestrzenne.* 177–189. Warszawa. [in Polish].
104. Wyrobisz, A. (1993). Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.). *Ojczyzna bliższa i dalsza: Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.* 471–484. Kraków. [in Polish].
105. Wyrobisz, A. (1970). Polityka Firlejów wobec miast w XVI w. i założenie Janowca nad Wisłą. *Pszegląd Historyczny*, 61, 577–608. [in Polish].
106. Wyrobisz, A. (1986). Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze: Przegląd badań i problemów. *Przegląd Historyczny*, 2, 305–330. [in Polish].
107. Wyrobisz, A. (1974). Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII w. *Przegląd Historyczny*, 65, 1, 19–46. [in Polish].
108. Wyrobisz, A. (1969). Zatargi mieszczan ze starostami soleckimi w XVI, XVII i XVIII w. *Studia Historyczne*, XII, 3, 365–375. [in Polish].
109. Zaiats, A. (2003). *Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.* Lviv. [in Ukrainian].
110. Zaiats, A. (2012). Berestechko u XVI – pershii polovyni XVII st. (Shtrykhy do istorii rozvytku mista). *Zapysky Naukovoho tovarystvo imeni Shevchenka*, 264: *Pratsi istorychno-filosofskoi sektiis*, 196–210. [in Ukrainian].
111. Zaiats, A. (2015). Volynske mistechko Kozlyn u svitli miskoi knyhy pochatku XVII st. *Kraieznavstvo*, 3–4, 49–59. [in Ukrainian].
112. Zaiats, A. (2019). *Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyni XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
113. Zajączkowski, S. (1978). Obowiązki wojskowe wójtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, XXI, 4–44. Warszawa. [in Polish].

114. Zajęcki, M. (2007). Żydzi w gospodarce komunalnej miast Polski przedrozbiorowej [analiza historycznoprawna]. *Kwartalnik Historii Żydów*, 4, 395–421. [in Polish].
115. Załęska, M. (2005). *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne)*. Warszawa. [in Polish].
116. Zarębska, T. (1998). Ewolucja zasad kształtowania ulic w miastach Polski przedrozbiorowej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3-4, 227–265. [in Polish].
117. Zarębska, T. (1975). *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*. Warszawa. [in Polish].
118. Zarębska, T. (1980). Zamość – miasto idealne i jego realizacja. *Zamość – miasto idealne. 7–77*. Lublin. [in Polish].
119. Zielińska, T. (1987). *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.* Warszawa. [in Polish].
120. Zientara, B (1978). Źródła i geneza «prawa niemieckiego» (ius theutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w. *Przegląd Historyczny*, 69, 1, 47–74. [in Polish].
121. Zientara, B. (1976). Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji. *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*. 67–97. Warszawa. [in Polish].

Andrii Zaiats

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Docent at Department of Ancient History of Ukraine and Archivistics,

I. Franko National University of Lviv

(Lviv, Ukraine), andrij_zajac@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

Polish Urban Studies Carried Out During the Last Third of Twentieth – Early Twenty-First Century and Ukrainian Studies of Early-Modern Urban Problematics in Right-Bank Ukraine: Historiographical Review

Abstract. The purpose of the study is to analyze the experience of the Polish historiography, which has been gained during last decades in view of studies of early-modern urban problematics, and to make clear its importance for Ukrainian historians, who study the history of Right-Bank Ukrainian towns. The methodology of the article is based on principles of historicism, systematicity, scientificity and comprehensiveness. The following methods have been also used: comparative-historical, chronological and retrospective. The scientific novelty is in a fact that this is a first analysis of the Polish historiographical experience, which was gained during late 20 century – early 21 century in view of studies of early-modern Polish-Lithuanian Commonwealth towns, in the Ukrainian historiography and a first attempt to determine the importance of these studies for Ukrainian historians. **Conclusions.** Based on the extensive experience of their predecessors, Polish historians have significantly accelerated studies of Polish towns since the seventies of the last century, due to active investigation of all components of the urbanization process (legal and special location and organization of local communities). The place of the urban lower-middle class including the process of its formation, legal status, ethnical and professional composition; the women role in society, the role and place of Polish gentries in towns are well investigated. Polish historians pay particular attention to the investigation of local governments, i. e. to job responsibilities of prefects, sub-prefects, municipal councilors, hired municipal officials (court clerks, managers, instigators, municipal servants, etc.), as well the participation of local communities in self-governance. Some less attention in the Polish historiography is paid to the economic development of towns, since this aspect was well studied by predecessors. Noticeable shifts have taken place in studies of town legal proceedings, which is successfully investigated not only by historians but also by lawyers. The above experience of the Polish historiography is of great methodological and practical importance for Ukrainian investigators of early-modern Right-Bank Ukrainian towns, since many aspects (town self-governance, legal proceedings, legal status of town citizens, etc.) are insufficiently studied in the Ukrainian historiography, and the inclusion of Right-Bank Ukrainian towns into the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth towns, which was unified by that time, provides an opportunity to draw comparisons and to extrapolate certain conclusions of Polish colleagues to Ukrainian towns.

Keywords: Polish historiography, Ukrainian historiography, town, Magdeburg Law, legal proceedings, municipal governance.

Знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на території Дніпровського Правобережного Лісостепу

Анотація. Аналізуються й систематизуються знахідки понтійських монет в межах Правобережного Середнього Подніпров'я. **Методика дослідження** спирається на загальнонаукові та спеціальні нумізматичні методи, зокрема аналізу, історизму, візуального аналізу, ідентифікації, типологізації монет, картографування місць їх знахідок із чіткою або відносно чіткою локалізацією, іконографічні. Також застосовано компаративний та хронологічний методи. **Наукова новизна.** Уперше в історіографії проведено комплексне дослідження знахідок на теренах Дніпровського Правобережного Лісостепу монет міст Понту і Пафлагонії часів Мітрідата Євпатора. Переважну більшість описаних у статті знахідок уведено до наукового обігу вперше. **Висновки.** Аналіз знахідок 26 монет Понтійської держави на зазначеній території дозволяє виокремити три пункти їх зосередження, зокрема м. Канів, с. Мошни, с. Кумейки. Висловлюється припущення про функціонування цих монет у товарно-грошових відносинах місцевого населення з греками (хоч ці відносини й не були настільки розвинутими, як у грецьких колоніях Північного Причорномор'я). Аналіз типології монет Південного Причорномор'я, виявлених під час досліджень грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, та порівняння їх із монетними типами, знайденими на теренах Правобережного Середнього Подніпров'я, засвідчує, що в першій половині I ст. до н.е. основним торговельним партнером мешканців цього регіону була Ольвія, і саме звідти монети Понтійської держави Мітрідата Євпатора надходили до Середньої Наддніпряни.

Ключові слова: Понтійська держава, Дніпровський Правобережний Лісостеп, монетні знахідки, нумізматика, торгівля, грошовий обіг, Ольвія, Північне Причорномор'я.

Проблеми історії господарства населення Дніпровського Правобережного Лісостепу в античну добу досить популярні в науковій літературі. Проте нумізматичні аспекти господарського життя цього регіону залишаються майже недослідженими, історіографія питання обмежена, містить лише окремі згадки про знахідки тут давньогрецьких монет¹. Окрім цього у працях, особливо радянського періоду, побутує думка про те, що мешканці Середнього Подніпров'я здійснювали лише товарообмінні операції з представниками грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Упродовж останніх десятиліть в Україні набув поширення приладовий метапошук. Через це сучасна нумізматична наука потрапила у ситуацію, яка існувала більше ста років тому, і про яку в 1960-х рр. із жалем писала відома дослідниця античної нумізматики Л.Казаманова, указуючи, що тоді не фіксувалися місця

¹ Зограф А.Н. Находки понтийских монет митридатовского времени в Ольвии // Ольвия. – Вып.1. – К., 1940. – С.295 (прим.5); Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972; Mielczarek M. Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern and Northern Europe. – Wrocław, 1989; Mielczarek M., Orlyk V. New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine // Східноєвропейський історичний вісник. – Вып.13. – Дрогобич, 2019. – С.33–39; Орлик В., Коцур В., Циганенко Л. Клад ольвийских монет «Борисфенов», найденный в Городищенском районе Черкасской области весной 2018 г. // Acta Archaeologica Lodziensia. – №65. – Łódź, 2019. – P.37–48; Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка: Серія «Історичні науки». – Вып.21. – Кіровоград, 2014. – С.141–156; Шостопал А.В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007; Stolba V.F. The Numismatics of Chersonesos and Kerkitinis as Evidence of Greek and Barbarian Interrelations in Western Tauris // Une koinè pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C. – IIIe s. p. C.) / Ed. by A.Bresson [et al.]. – Bordeaux, 2007. – P.85–97.

знахідок скарбів та окремих монет, вони розходилися по руках, безслідно втрачалися для науки². І сьогодні в багатьох країнах світу, навіть незважаючи на інколи жорсткі законодавчі перестороги, подібні знахідки, за рідкісними винятками, не потрапляють до музейних установ. Україна – не виняток. Вітчизняні археологи С.Скорий і Р.Зимовець наголошують, що кількість знахідок античних монет на обширах лісостепової зони зросла за останні десятиріччя, і майже всі з них, у тому числі й на городищах скіфської епохи, «були виявлені, на жаль, не в ході археологічних досліджень»³, а за допомогою металодетекторів. Реалії сьогодення змушують нумізматів значно розширити джерельну базу досліджень, особливо щодо фіксації нумізматичних знахідок⁴, у тому числі й використовуючи матеріали форумів скарбощукачів, шляхом приватного спілкування з любителями приладового металопошуку⁵. Досить вдалу, успішно апробовану сучасними європейськими археологами концепцію використання цих «нових», нетипових для фахівців ХХ ст. інформаційних джерел⁶, розробили польські вчені⁷. Ідеться, зокрема, про картографування місць знахідок монет із чіткою або відносно чіткою локалізацією. Серед корпусу подібних монетних знахідок, інформація про які містилася у Всесвітній мережі, є й монети Понтійської держави Мітрідата Євпатора, виявлені на теренах Середньої Наддніпрянщини. Аналіз цих знахідок дозволяє розширити уявлення про економічні процеси у смузі Дніпровського Правобережного Лісостепу впродовж II–I ст. до н.е., спростувати деякі усталені уявлення.

Наприкінці II – на початку I ст. до н.е. грецькі міста Північного Причорномор'я «виявилися об'єднаними в межах одного політичного організму, увійшовши до складу всепонтійської держави Мітрідата Євпатора»⁸. Таке об'єднання мало позитивний вплив на економічне життя цих міст. Значно зросли торгівельні обороти між містами Південного та Північного Причорномор'я. Унаслідок поживлення відносин збільшувалася частка понтійських монет у грошовому обігу міст Північного Причорномор'я, які відчували значний дефіцит місцевої монети. На грошовому ринку регіону важливого значення набували мідні монети міст Понту та Пафлагонії. Понтійські мідні монети в Північному Причорномор'ї отримали «свій курс обігу»⁹.

У цей період відбувалися значні зміни в карбуванні мідних (на мідній основі) монет шляхом уніфікації їх типів і вагових характеристик – як у містах Понту та Пафлагонії, так і у Північному Причорномор'ї, особливо в Боспорі. К.Голенко цілком слушно вказував, що якщо у II ст. до н.е. на цих теренах «найбільш поширеною була дрібна мідна монета, номінал якої Д.Б.Шелов визначає як халк, а тетрахалки й дихалки відомі лише в одному типі, то за Мітрідата ситуація різко

² Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. – Москва, 1969. – С.23.

³ Скорий С., Зимовець Р. К проблеме... – С.143.

⁴ Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України // Універсум історії та археології. – Т.2(27). – Вип.2. – Дніпро, 2019. – С.5–24.

⁵ Кошур В. Історіографія українського скарбознавства // Український нумізматичний щорічник. – Вип.1. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С.15–32.

⁶ Мизгін К.В. До питання критики нумізматичних джерел (на прикладі вивчення знахідок античних монет на території Східноєвропейського Барбарікуму) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: Серія «Історія». – №1145. – Вип.50. – Х., 2015. – С.179–188.

⁷ Dymowski A. Znaleziiska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w.: Aspekty źródłoznawcze. – Zielona Góra, 2011; *Idem*. Nummi serrati, bigati et alii: Coins of the Roman Republic in East-Central Europe north of the Sudetes and the Carpathians. – Warszawa, 2016.

⁸ Шелов Д.Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // Вестник древней истории. – 1983. – №2. – С.40.

⁹ Максимова М.И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. – Москва; Ленинград, 1956. – С.228.

змінюється, [...] провідними номіналами міді стають оболі й тетраخالки, за одним винятком невідомі раніше на Боспорі»¹⁰. В Ольвії, Тірі у цей період узагалі значно зменшилися обсяги монет власного карбування.

Економічне життя греків Північного Причорномор'я було також тісно пов'язане з життєдіяльністю мешканців прилеглих земель. Так, Середнє Подніпров'я традиційно перебувало у сфері торговельних відносин з Ольвією¹¹, куди з Дніпровського Правобережного Лісостепу, найімовірніше, експортувалися худоба, м'ясо, а також «цінне хутро бобра та інших хутрових звірів»¹². Заготівля вказаних товарів могла здійснюватися як шляхом їх закупівлі, так й обміну. Проте не лише наявність або відсутність монетних знахідок на вказаних теренах може засвідчити чи спростувати існування товарно-грошових відносин у цьому регіоні. Вагоме значення мають характер таких знахідок, зокрема існування грошових або товарно-грошових комплексів, а також концентрація окремих знахідок на обмеженій території.

Перші знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на території Правобережної України, які були зафіксовані в наукових працях, сягають другої половини XVIII–XIX ст. Зокрема відомий польський нумізмат Т.Чацький зауважував про виявлення 1782 р. монети Мітрідата¹³ поблизу Дашева (Гайсинський р-н Вінницької обл.). Утім він не навів ані зображення монети, ані її детального опису. Про іншу знахідку мідної понтійської монети, також на теренах сучасної Вінниччини, зокрема поблизу с. Збараж (Козятинський р-н), зазначається у праці українського археолога М.Біляшівського¹⁴. Ці факти вказують на важливий транспортний напрямок грецької торгівлі з лісостеповою частиною Правобережної України, де торговельною магістраллю між еллінським світом і Поділлям слугувала річка Південний Буг. Про мітрідатові монети у складі двох скарбів на території Київської губернії вказував В.Данилевич¹⁵. Щоправда, дослідник не надав жодної конкретизації цих знахідок, що дозволило б ідентифікувати район виявлення (Середнє Подніпров'я чи Побужжя?), а також визначити типи монет, їх частку серед тезаврованих монет та ін.

Зупинімося детальніше на аналізі відомих нам знахідок монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора саме на теренах Дніпровського Правобережного Лісостепу. Дослідник античної нумізматики О.Зограф, спираючись на повідомлення нумізмата В.Шугаєвського, зазначав, що на теренах Канівщини було виявлено понтійську монету¹⁶. Більш детальна інформація про цю знахідку відсутня, тому ми не можемо визначити тип монети, установити місце й час її карбування, проте переконані, що вона була найпоширенішим тогочасним середнім монетним номіналом – тетраخالком (у протилежному випадку О.Зограф обов'язково зазначив би номінал). Наступна знахідка понтійської монети також пов'язана з Канівщиною. Є.Максимов указував, що на дні однієї з господарських ям поселення зарубинецької культури, розташованого в межах Канева на високому пагорбі (Пилипенкова гора), було виявлено понтійську монету. Дослідник описував її так:

¹⁰ *Голенко К.Н.* Монетная медь городов Понта и Пафлагонии времени Митридата VI в боспорских находках // Палестинский сборник. – Вып.11(74). – Москва; Ленинград, 1964. – С.65.

¹¹ *Болтрик Ю.В.* Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье // Российская археология. – 2000. – №1. – С.121–130.

¹² *Максимов Е.В.* Среднее Поднепровье... – С.75.

¹³ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – Т.3. – Poznan, 1845. – S.374–375 (uwaga 39).

¹⁴ *Беляшевский Н.* Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889. – С.69.

¹⁵ *Данилевич В.Е.* Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV ст. // Труды IX Археологического съезда в Вильне, 1893. – Москва, 1895. – С.261.

¹⁶ *Зограф А.Н.* Находки понтийских монет... – С.295 (прим.5).

«На аверсі цього тетрахалка (тетрахалк – чотири мідних номінали), імовірно, було зображення егіди з горгонейоном, на реверсі – Нікі з пальмовою гілкою та найменуванням міста, де викарбувано монету»¹⁷. Є.Максимов ідентифікував її як «бронзовий тетрахалк південнопричорноморського міста Комана»¹⁸. Слідом за О.Зографом і П.Каришковським, він зауважував, що такий тип монет карбувався у 105–90 рр. до н.е. Щоправда згадані дослідники у своїх працях висловлювали сумнів із приводу беззаперечності системи датування понтійських монет мітрідатового часу, розробленої Ф.Імгофом-Блюмером, проте послуговувалися саме цією періодизацією, запропонованою швейцарським нумізмоматом ще в 1912 р.¹⁹ У сучасних студіях зазначається, що це монета більш пізньої емісії, зокрема 85–65 рр. до н.е.²⁰

Публікації О.Зографа та Є.Максимова про знахідки монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на обширах Дніпровського Правобережного Лісостепу, зокрема на Канівщині, не дозволяють зробити висновки про характер економічних відносин, а саме торговельних, між племенами зарубинецької культури й давньогрецьким світом. Водночас одна зі згаданих монетних знахідок досить інформативна, адже її було виявлено під час археологічних розкопок культурних шарів на поселенні саме зарубинецької культури.

У січні 2020 р. на нумізматичному аукціоні Viology було виставлено на продаж 3 мідних монети держави Мітрідата Євпатора. Помітні на супровідному фотозображенні патина та корозія на поверхні дають нам підстави стверджувати, що ці монети перебували у ґрунтах з аналогічним елементним складом, тобто вони могли бути знайдені на обмеженій площі й лежали на однаковій глибині. За інформацією, яку авторові цієї статті надав продавець згаданих екземплярів, навесні 2019 р. в Каневі поблизу Пилипенкової гори за допомогою металодетектора було знайдено 4 монети м. Аміс (див. каталог, позиції №3–6). Відстань між знахідками становила до 40 м. Три монети були однотипними, із зображенням на аверсі егіди з головою медузи Горгони, а на реверсі – Нікі з пальмовою гілкою. Одна монета на аверсі містила голову Ареса та меч у піхвах – на реверсі.

Таким чином, на Канівщині загалом було виявлено 6 мідних монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора, з яких 1 монета типу «голова Ареса – меч» емісії 100–85 рр. до н.е., 4 монети типу «Ніка – горгонейон» емісії 85–65 рр. до н.е. та 1 монета, інформації про яку недостатньо для її ідентифікації. Наступним місцем знахідок мідних монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора став лівий берег р. Вільшанка поблизу с. Мошни Черкаського р-ну, де впродовж 2004–2006 рр. було виявлено 8 мідних монет²¹. А.Шостопаєв класифікує їх як «тетрахалки двох типів – Ніка – горгонейон і голова Ареса – меч»²², карбувалися вони в містах Аміс і Хабакта. Іконографія єдиної опублікованої монети свідчить, що вона середнього номіналу типу «голова Ареса – меч», виготовлена в м. Аміс емісії 100–85 рр. до н.е. Дослідник не опублікував зображення інших монет та не надав більш детальної інформації про них, що дозволило б визначити період їх карбування (див. каталог, позиції №7–9). Проте, навіть виходячи з наявної інформації, зрозуміло, що знайдені екземпляри належать до монет двох типів, а саме емісії 100–85 рр. до н.е. та 85–65 рр. до н.е.

¹⁷ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье... – С.48.

¹⁸ Там же. – С.96.

¹⁹ Див.: Imhoof-Blumer F. Die Kupferprägungen des mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens // Numismatische Zeitschrift. – №45. – 1912. – S.169–192. – Pl.1–2.

²⁰ Sylloge Nummorum Graecorum: The British Museum. – Vol.IX. – Part I: The Black Sea. – 1993. – №1262–1263.

²¹ Шостопаєв А.В. Скарби Черкащини. – С.42.

²² Там само.

Нарешті третім пунктом скупчення виявлених монет Понтійської держави став лісовий масив із піщаним ґрунтом на південній околиці с. Кумейки Черкаського р-ну, у напрямку до лівого берега р. Рось. За повідомленням місцевого краєзнавця, навесні 2019 р. за допомогою металодетектора тут було виявлено 8 мідних монет (див. каталог, позиції №10–15). Глибина залягання знахідок становила 25–30 см, відстань між деякими сягала 100–200 м. Респондент надав нам фотографії 6 монет та їхні вагові характеристики. Проведена класифікація монет вказує на те, що їх карбовано в м. Аміс і належать вони до емісії 100–85 рр. до н.е. Про дві монети відомо лише те, що вони також були тетраخالками часів Мітрідата Євпатора.

Неподалік від цього місця, на північно-східній околиці с. Сахнівка (правий берег р. Рось), за повідомленням іншого респондента, у грудні 2019 р. було знайдено мідну монету, карбовану в м. Аміс, із зображенням егіди з головою медузи Горгони на аверсі та Ніки з пальмовою гілкою – на реверсі, емісія 85–65 рр. до н.е. (див. каталог, позиція №16). Досить рідкісний обол, виготовлений у місті Таулару (див. каталог, позиція №17), виявлено на півдні Черкащини, поблизу с. Лубенці Кам'янського р-ну (басейн р. Тясмин)²³.

Дещо західніше від згаданих територій, на правому березі р. Рось, поблизу с. Острів Рокитнянського р-ну Київської обл., знайдено 2 оболі із зображенням на аверсі Афіни у шоломі та Персея з головою медузи – на реверсі, карбовані в м. Синоп у 85–65 рр. до н.е. Збереглося зображення лише однієї з цих монет (див. каталог, позиція №19).

Таким чином, аналіз знахідок 26 монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора на теренах Дніпровського Правобережного Лісостепу дозволяє виокремити пункти їх зосередження, зокрема м. Канів, с. Мошни, с. Кумейки. Монети було виявлено на поселеннях або у прилеглих місцях, на правому березі Дніпра та поблизу річок Вільшанки, Росі, Тясмину (праві притоки р. Дніпро). До речі, на іншому, лівому березі Дніпра мідні понтійські монети мітрідатових часів із зображенням егіди з головою медузи Горгони та Ніки з пальмовою гілкою було знайдено поблизу с. Хвилівка²⁴ та с. Крутьки Золотоніського р-ну Черкаської обл.²⁵ Ці знахідки підтверджують думку багатьох дослідників про те, що Дніпро зі своїми лісостеповими притоками був основною торгівельною магістраллю між еллінами Північного Причорномор'я та мешканцями Середнього Подніпров'я.

Знахідки монет на поселеннях Середнього Подніпров'я ставлять під сумнів тезу про те, що мідні монети сюди потрапляли випадково та в незначних обсягах і могли використовуватися лише як сировина для виготовлення виробів із бронзи, а місцеві мешканці здійснювали тільки товарообмінні операції із грецькими колоніями в Північному Причорномор'ї²⁶. Примітно, що С.Саприкін усе ж допускав реальність товарно-грошових операцій у північнопричорноморських еллінів із «варварським» населенням і, відповідно, наявність в останніх мідних монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора («оскільки названі монети мали широкий обіг у грецьких містах Причорномор'я, складаючи органічний елемент їх грошового господарства, імовірність обігу їх у місцевих племен, які здійснювали торгівлю з греками, вельми реальна»)²⁷. Необхідно зазначити, що виявлення у грецькому поселенні Мірмекій (Керченський півострів) скупчення в одному місці 6 понтійських

²³ Автор висловлює вдячність одеському дослідникові Є.Колісніченку за надану інформацію, фотографію та метрологічні характеристики монети.

²⁴ Шостопал А.В. Скарби Черкащини. – С.42.

²⁵ Повідомлено авторові звенигородським краєзнавцем.

²⁶ Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982. – С.57.

²⁷ Саприкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. – Москва, 1996. – С.170.

монет дало змогу фахівцям висловити припущення про те, що ці монети мали свій курс для грошових розрахунків у Боспорі²⁸.

Виявлення на обширах Дніпровського Правобережного Лісостепу трьох пунктів зі зкупченням монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора, на наше переконання, також дозволяє висловити аналогічне припущення про участь цих монет у товарно-грошових відносинах місцевого населення з греками. Зрозуміло, ці відносини не були настільки розвинутими, як у грецьких колоніях Північного Причорномор'я. Проте знахідки монет на зазначених теренах пов'язуються саме з виконанням ними «основних функцій грошей у досліджувану епоху на території Дніпровського Правобережного лісостепу»²⁹.

Аналіз типів та/або вагових характеристик 26 понтійських монет, знайдених на теренах Середньої Наддніпрянщини, свідчить, що 22 з них мають вагу 6,05–7,40 г, 4 монети – 17,40–19,70 г. Тобто 84,67% становлять середні й 15,38% – великі номінали. Натомість дрібні номінали зовсім відсутні. У північнопричорноморських містах, де існували розвинені грошові відносини, ситуація була аналогічною. П.Каришковський указував, що в Ольвії основна маса виявлених монет понтійських міст часів Мітрідата Євпатора «складається з бронзових монет середнього номіналу, які тяжіють до вагової норми близько 8 г; їх зазвичай називають тетраخالки. Старший номінал, тобто обол, представлений лише трьома екземплярами; молодші номінали, тобто діخالки і халки, відсутні зовсім»³⁰. Зі внесених нами до каталогу 19 монет 18 можна чітко класифікувати за місцем карбування: м. Аміс – 13 шт., м. Комана – 1 шт., м. Хабакта – 1 шт., м. Синоп – 2 шт., м. Таулар – 1 шт. Хронології емісій можливо визначити лише для 17 монет Понту й Пафлагонії, знайдених на теренах Середньої Наддніпрянщини. Нам невідома жодна знахідка монет ранніх випусків часів Мітрідата Євпатора, лише карбовані після 100 р. до н.е., з яких 9 монет – емісії 100–85 рр. до н.е. та 8 – 85–65 рр. до н.е. В ольвійських знахідках понтійських монет мітрідатового часу серед 137 екземплярів, описаних П.Каришковським³¹, також домінують карбовані у 100–85 рр. до н.е., зокрема тетраخالки типу «Арес – меч» та оболі типу «Зевс – орел» – 82 монети. Натомість тетраخالки «егіда – Ніка» й оболі «Афіна – Персей», виготовлені 85–65 рр. до н.е., склали 49 одиниць. У решті грецьких міст Північного Причорномор'я домінували інші типи монет, і це свідчить про те, що основним торговельним партнером мешканців Дніпровського Правобережного Лісостепу була саме Ольвія, принаймні в першій половині I ст. до н.е., і саме звідси монети Понтійської держави Мітрідата Євпатора надходили до Середньої Наддніпрянщини.

Проаналізовані тут знахідки монет – лише незначна частина всього корпусу подібних знахідок у регіоні, інформацію про які автори вдалося виявити з різнопланових джерел, у тому числі й під час моніторингу аукціону Viology. Наша стаття, не претендуючи на остаточне вирішення складної проблеми існування товарно-грошових відносин між мешканцями правобережної лісостепової зони та грецьких міст Північного Причорномор'я у I ст. до н.е., покликана доповнити наявні та ввести в науковий обіг нові дані.

²⁸ Максимова М.И. Античные города... – С.228.

²⁹ Орлик В. До питання існування грошового обігу на території Дніпровського Правобережного Лісостепу (V–I ст. до н.е.) // Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: Тези доповідей I Міжнар. наук. конф., 13 травня 2020 р. – Кропивницький, 2020. – С.11.

³⁰ Карышковский П.О. Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I в. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. – Вып.5. – Москва, 1965. – С.63.

³¹ Там же. – С.64. Користуючись класифікацією Ф.Імгофа-Блюмера П.Каришковський відносив ці монети до більш ранніх випусків, зокрема тетраخالки типу «Арес – меч» та оболі «Зевс – орел» – до емісій 111–105 рр. до н.е., а тетраخالки «егіда – Ніка» й оболі «Афіна – Персей» – до карбування 105–90 рр. до н.е.

***

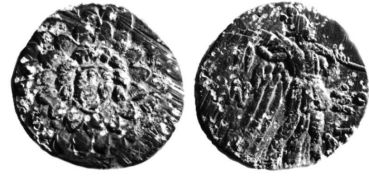
**Каталог знахідок монет Понтійської держави Мітрідата Євпатора
на теренах Дніпровського Правобережного Лісостепу**

	Опис	Каталог	Опубліковано	Час і місце карбування	Вага / розмір	Місце й час знахідки
1	Невідомо	–	Зограф, 1940	Невідомо	–	Канівський р-н Черкаської обл.
2	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою	SNG BM Black Sea №1262–1263	Максимов, 1972: 96	85–65 pp. до н.е., м. Комана	–	м. Канів, Черкаська обл.
3	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: Меч у піхвах АМІ-ΣΟΥ (див. ілюстр.: 1)	SNG BM Black Sea №1153–1154	аукціон Violity	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	19 мм	м. Канів, Черкаська обл., весна 2019 р.
4	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою (див. ілюстр.: 2)	SNG BM Black Sea №1177–1191	аукціон Violity	85–65 pp. до н.е., м. Аміс	20 мм	м. Канів, Черкаська обл., весна 2019 р.
5	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою	Неможливо класифікувати	аукціон Violity	85–65 pp. до н.е., м. Аміс	6,05 г, 19x21 мм	м. Канів, Черкаська обл., весна 2019 р.
6	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою	Неможливо класифікувати	–	85–65 pp. до н.е., м. Аміс	–	м. Канів, Черкаська обл., весна 2019 р.
7	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: Меч у піхвах АМІ-ΣΟΥ	–	Шостопал	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	–	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
8	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою	–	Шостопал	85–65 pp. до н.е., м. Аміс	–	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
9	Невідомо	–	Шостопал	Невідомо, м. Хабакта	–	с. Мошни, Черкаський р-н, Черкаська обл.
10	Av: голова Зевса вправо Rv: орел на блискавці, нижче АМІΣΟΥ (див. ілюстр.: 3)	SNG BM Black Sea №1144	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	19,7 г, 28 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.
11	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: меч у піхвах АМІ-ΣΟΥ (див. ілюстр.: 4)	SNG BM Black Sea №1147–1149	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	7,2 г, 20 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.

12	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: меч у піхвах AMI-EOY (див. ілюстр.: 5)	SNG BM Black Sea №1147–1149	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	7,2 г, 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.
13	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: меч у піхвах AMI-EOY (див. ілюстр.: 6)	SNG BM Black Sea №1147–1149	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	7,4 г, 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.
14	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: меч у піхвах AMI-EOY (див. ілюстр.: 7)	SNG BM Black Sea №1147–1149	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	7,4 г, 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.
15	Av: голова Ареса у «крилатому» шоломі вправо Rv: меч у піхвах AMI-EOY, ліворуч угорі зірка та півмісяць, зліва внизу диферент (див. ілюстр.: 8)	SNG BM Black Sea №1158–1159	–	100–85 pp. до н.е., м. Аміс	7,2 г, 19 мм	с. Кумейки, Черкаська обл., весна 2019 р.
16	Av: егіда з головою медузи Горгони Rv: Ніка з пальмовою гілкою (див. ілюстр.: 9)	SNG BM Black Sea №1177–1191	аукціон Violity	85–65 pp. до н.е., м. Аміс	6,6 г, 20 мм	с. Сахнівка, Черкаська обл., грудень 2019 р.
17	Av: голова Зевса вправо Rv: орел на блискавці, ліворуч від орла диферент, під блискавицею ΤΑΥΛΑΡΩΝ (див. ілюстр.: 10)	SNG BM Black Sea №1288–1289	–	100–85 pp. до н.е., м. Таулара	18,8 г, 30 мм	с. Лубенці, Кам'янський р-н, Черкаська обл.
18	Av: голова Афіни у шоломі Rv: Персей із головою медузи Горгони у правиці ΣΙΝ-ΩΠΗΣ (див. ілюстр.: 11)	–	аукціон Violity	85–65 pp. до н.е., м. Синоп	17,4 г, 31 мм	с. Острів, Рокитнянський р-н, Київська обл., 2019 р.
19	Av: голова Афіни у шоломі Rv: Персей із головою медузи Горгони у правиці	–	–	85–65 pp. до н.е., м. Синоп	–	с. Острів, Рокитнянський р-н, Київська обл., 2019 р.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

Монети Понтійської держави Мітрідата Євпатора, знайдені на території Дніпровського Правобережного Лісостепу

REFERENCES

1. Boltrik, Yu.V. (2000). Osnovnoy torgovyy put Olvii v Dneprovskoye lesostepnoye pravoberezhne. *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, 121–130. [in Russian].
2. Dymowski, A. (2016). *Nummi serrati, bigati et alii: Coins of the Roman Republic in East-Central Europe north of the Sudetes and the Carpathians*. Warszawa.
3. Dymowski, A. (2011). *Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w.: Aspekty źródotoznawcze*. Zielona Góra. [in Polish].
4. Golenko, K.N. (1964). Monetnaya med gorodov Ponta i Paflagonii vremeni Mitridata VI v bosporskikh nakhodkakh. *Palestinskiy sbornik*, 11(74), 58–73. Moskva; Leningrad. [in Russian].
5. Zograf, A.N. (1940). Nakhodki pontiiskikh monet mitridatovskogo vremeni v Olvii. *Olvija*, 1, 293–298. Kiev. [in Russian].
6. Kazamanova, L.N. (1969). *Vvedeniye v antichnyuy numizmatiku*. Moskva. [in Russian].
7. Karyshkovskiy, P.O. (1965). Denezhnoye obrashcheniye Olvii v kontse II i v pervoy polovine I v. do n.e. *Numizmatika i epigrafika*, 5, 62–74. [in Russian].
8. Kotsur, V. (2017). Istoriografiiya ukrainskoho skarboznavstva. *Ukrainskiy numizmatychniy shchorichnyk*, 1, 15–32. [in Ukrainian].
9. Maksimov, Ye.V. (1972). *Srednyye Podneprovyye na rubezhe nashey ery*. Kiev. [in Russian].
10. Maksimov, Ye.V. (1982). *Zarubinskaya kultura na territorii USSR*. Kiev. [in Russian].
11. Maksimova, M.I. (1956). *Antichnyye goroda Yugo-Vostochnogo Prichernomor'ya*. Moskva; Leningrad. [in Russian].
12. Myzhin, K.V. (2015). Do pytannya krytyky numizmatychnykh dzherel (na prykladi vyvchennya znakhidok antychnykh monet na terytorii Skhidnoievropeiskoho Barbarykumu). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina: Ser.: Istorii*, 50, 179–188. [in Ukrainian].
13. Mielczarek, M., & Orlyk, V. (2019). New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *Skhidnoievropeyskiy istorychniy visnyk [East European Historical Bulletin]*, 13, 33–39.
14. Orlyk, V. (2020). Do pytannya isnuvannya hroshovoho obihu na terytorii Dniprovskoho Pravoberezhnoho Lisostepu (V–I st. do n.e.). *Istorii, arkheolohiia, informatsiia, bibliotekna ta arkhivna sprava: aktualni problemy nauky ta osvity: Tezy dopovidei I Mizhnar. nauk. konf.*, 13 travnya 2020. 9–13. Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].
15. Orlik, V., Kotsur, V., & Tsiganenko, L. (2019). Klad olviyskikh monet "borisfenov", naydenyy v Gorodishchenskom rayone Cherkasskoy oblasti vesny 2018 g. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 65, 37–48. Lodz. [in Russian].
16. Orlyk, V. & Orlyk, S. (2019). Theoretical, methodological and source study problems of the economic history of Ukraine. *Universum Historiae et Archeologiae*, 2(27)/2, 5–24. Dnipro. [in Ukrainian].
17. Pachkova, S.P. (2006). *Zarubinskaya kultura i latenzirovannyye kultury Yevropy*. Kiev. [in Russian].
18. Saprykin, S.Yu. (1996). *Pontiyskoye tsarstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'ye*. Moskva. [in Russian].
19. Shelov, D.B. (1983). Goroda Severnogo Prichernomor'ya i Mitridat Yevpator. *Vestnik drevney istorii*, 2, 40–58. Moskva. [in Russian].
20. Shostopal, A.V. (2007). *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Skoryy, S. & Zimovets, R. (2014). K probleme tovarno-denezhnykh otnosheniy u naseleniya Vostochnoyevropeyskoy Lesostepi v skifskuyu epokhu. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V.Vynnychenka: Ser.: Istorychni nauky*, 21, 141–156. Kirovohrad. [in Russian].
22. Stolba, V.F. (2007). The Numismatics of Chersonesos and Kerkitis as Evidence of Greek and Barbarian Interrelations in Western Tauris. *Une grecque, société indigène et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C. – IIIe s. p. C.)*. Ed. by A.Bresson [et al.]. 85–97. Bordeaux.

Vasyl Orlyk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head at Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs,
Central Ukrainian National Technical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine), v.m.orlik@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7947-9557>

Finds of Coins of Kingdom of Pontus of Mithridates Eupator on the Territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe

Abstract. The findings of Pontic coins on the territory of the Right-Bank Middle Dnipro are analyzed. The purpose of the article is to study and systematize the findings of coins of the Mithridates Eupator Pontic state in the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe. **The research methodology** is based on general scientific and special numismatic methods, in particular, analysis, historicism, visual analysis, identification and typology of coins, mapping of coin finds with clear or relatively clear

localization, iconographic. Comparative and chronological methods were also applied. **The scientific novelty.** For the first time in historiography, a comprehensive study of coin finds on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe of the cities of Pontus and Paphlagonia during the time of Mithridates Eupator was carried out. The significant majority of the finds described in the article have been introduced into scientific circulation for the first time. **Conclusions.** The analysis of the finds of 26 coins of the Pontic state of Mithridates Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe allows us to single out three points of concentration of such finds, in particular city Kaniv, villages Moshny and Kumeiky. The discovery of three points on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe with the accumulation of coins of the Pontic state of Mithridates Eupator, in our opinion, also suggests the functioning of these coins in commodity-money relations of the local population with the Greeks, although of course these relations were not Greek colonies of the Northern Black Sea coast. In our opinion, the discovery of three points of the coins accumulation on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe of the Pontic state of Mithridates Eupator also suggests the functioning of these coins in commodity-money relations of the local population with the Greeks, although it is clear that these relations were not as developed as in the Greek colonies of the northern Black Sea coast. The analysis of the typology of the Southern Black Sea region coins, discovered during the research of the Greek colonies in the Northern Black Sea region, and their comparison with the coin types, that were found in the Right Bank of the Middle Dnipro, shows that in the first half of the first century BC Olbia was the main trading partner for the inhabitants of this region, and that was the place, from where the coins of the Pontic state of Mithridates Eupator came to the Middle Dnipro.

Keywords: Kingdom of Pontus, Dnipro Right-Bank Forest-Steppe, coin finds, numismatics, trade, monetary circulation, Olbia, Northern Black Sea Region

«Книга Іаковъ Жидовинъ» у давньоруських ранніх джерелах і Тихонравовському хронографі

Анотація. Аналізуються нові матеріали до історії текстів одного з перекладних візантійських джерел – «*Doctrina Jacobi puper baptisati*», у давньослов'янській версії з XI ст. відомого як «Книга Іаковъ Жидовинъ» – та кількох давньоруських пам'яток; наголос зроблений на Тихонравовському хронографі. Підвалини студій складені завдяки нещодавнім розробкам О.Пересветова-Мурата, в яких простежено запозичення з «Книги Іаковъ» у «Слові про закон та благодать» київського митрополита Іларіона та старшого літопису – «Повісті временних літ». **Метою студій** є розширити базу порівняння «*Doctrina Jacobi*» з давньоруськими пам'ятками, залучаючи нове джерело, а також з'ясувати характерні риси компіляцій. Застосовано **методи** переважно з царини джерелознавства й текстології, що включають текстуальну та літературну критику. **Наукова актуальність.** Уперше виявлено всі цитати із «*Doctrina Jacobi*» в Тихонравовському хронографі. Хоча останню компіляцію укладено у XVI ст., у ній наявні ранні складові, що зумовлює її значення для історії давньоруської книжності. Тихонравовський надає надійний матеріал, оскільки містить найбільше цитат із «Книги Іаковъ», понад 90, тоді як у київського митрополита Іларіона таких близько 10, а у старшому руському літописі – до 20. **Висновки.** Судячи з аналогічних перекомпоновок біблійних цитат у Тихонравовському та «Повісті временних літ», невідомий укладач XI ст. зробив вибірку з «Книги Іаковъ» і переробив фрагменти, поєднуючи їх в інший ланцюжок. Він створив простору «біблійну колекцію», що послугувала посередником між перекладним візантійським та оригінальними давньоруськими текстами. Ураховуючи нові матеріали, схему взаємин наших текстів потрібно уявляти собі таким чином: від «Книги Іаковъ» до просторої «біблійної колекції», та від останньої – до твору митрополита Іларіона, «Повісті временних літ» і далі. У кінцевому підсумку Тихонравовський хронограф, пізньосередньовічний твір XVI ст., дозволяє пролити нове світло на заплутані проблеми писемних пам'яток Київської Русі.

Ключові слова: Давня Русь, текстологія, середньовічні літописи та хронографи.

На початку XXI ст. скандинавський славіст О.Пересветов-Мурат увів у науковий обіг нову пам'ятку з найдавнішого періоду розвитку давньослов'янської книжності¹. Ідеться про переклад ранньовізантійської VII ст. «*Doctrina Jacobi puper baptisati*» (далі скорочено – грк. DI)². У слов'янських рукописних збірках текст фігурує, як правило, поряд з Тлумачними пророками, тобто, з пророцькими книгами із доданими до них тлумаченнями. Повне найменування: «Книга глаголема Яаковъ Жидовинъ, списана бысть Иосифомъ новокрещенымъ от иоудеи въ Африкыи при цѣсарьствѣ Ираклиевѣ . вѣра и противление крестивъшихся иоудеи въ Африкыи и в Карфагенѣ» (далі – «Книга Іаковъ», або слв. DI)³.

¹ Pereswetoff-Morath, Alexander I. 'The Old is in the New Revealed': Prophetical Quotations from the Slavonic Translation of *Doctrina Jacobi* in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part one), *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. XL, 1 (София, 2016), 51–80; Idem, (Part two), *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. XL, 2 (2016), 9–48.

² Грецький текст з перекладом на французьку та коментарями: Déroche, Vincent, *Doctrina Jacobi puper baptisati, Travaux et Mémoires*, 11 / Gilbert Dagron, et al (Paris, 1991), 48–229. Тут такі відзначені запозичення з Біблії в тексті твору.

³ У виданні слв. DI за основний список мною обрано рукопис Тлумачних пророків із додатками, ОР РГБ, збір. Троїцьке №91, кінця XV ст. (далі: Т91). Див.: Вілкул Татьяна, Книга глаголема Яаковъ Жидовинъ (текст и параллели к древнерусским компиляциям), *Palaeoslavica*. vol.26, no.1 (Boston, Mass., 2018), 97–163. Т91

Виклад охоплює події у Карфагені за часів візантійського імператора Іраклія (помер 643 р.). Оповідается про недобровільне охрещення властями Карфагена купця іудея Іакова, котрий, як ап. Павло, спочатку «много насилія твори християномъ». Після вимушеного охрещення Іаков почав шукати обґрунтування переваг нової віри перед вірою своїх пращурів. Пошуки вилилися у полемічні бесіди з такими ж насильницьки вихрещеними співвітчизниками. Коли ближче коло було переконане, полеміка перейшла у діалоги з «Лустомъ», приятелем юності, котрий прибув пізніше. Авторський текст складається головним чином із сюжетного оформлення діалогів, тобто, зауважень, коли і де збиралися, які питання задавали, що мовлено оточуючими про Іакова, чи пішов він, коли розійшлися, поститися чи (після особливо вдалої бесіди) усі збиралися обідати, і т. ін. Також додано авторські ремарки-тлумачення наведених біблійних місць. Змістовно головними є композиції з біблійних цитат, левову частину яких становлять запозичення з пророків та Псалтиря, хоча зустрічаються також фрагменти інших книг, у тому числі новозавітних. Обсяг процитованих фрагментів Біблії набагато переважає те, що уведено автором ДІ власними словами. Грк. ДІ у виданні В.Дероше поділяється на п'ять глав, по кілька десятків коротких параграфів в кожній, такий же поділ збережено і для слов'янського перекладу.

О.Пересветов-Мурат віднайшов запозичення з «Книги Іаковъ» у «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ) та «Слові про закон та благодать» (далі – СЗБ). Це означає, що «Книга Іаковъ» була відомою в Русі до середини XI ст. Вона вплинула на кількох видатних середньовічних авторів. Достеменно – на київського митрополита Іларіона та укладача ПВЛ, не виключено також, що з її ідей розпрацьована «антиіудейська полеміка» Толкової Палей та деяких інших творів⁴. Це пересуває ДІ у ранг першорядних джерел, що справили враження власне на формування давньоруської книжності.

У ПВЛ більшість цитат із «Книги Іаковъ» уведені в так звану «Промову Філософа», уміщену під 6494 / 986 р. Ідеться про виклад священної історії з вуст якогось грека-філософа князеві Володимирі Святославичу, котрий збирався охреститися. Розглядаючи співвідношення текстів, скандинавський славіст вважає за необхідне заторкнути складні питання походження «Промови Філософа» й раннього літописання в цілому, включно з так званою проблемою «Початкового зводу» 1090-х рр. (що, за гіпотезою О.Шахматова та його послідовників, мав передувати ПВЛ) і реконструйованими літописознавцями гіпотетичними компіляціями 1060-х та 1070-х рр. Для твору Іларіона пропонується медіатор між «Книгою Іаковъ» і СЗБ – так зване Spruchsummlung (колекція з кількох біблійних цитат), використання якого свого часу припустив Л.Мюллер⁵. У ПВЛ пропонується вбачати Spruchsummlung, вже ускладнене уведенням запозичень з Хроніки Георгія Амартола – тобто «вторинну колекцію» біблійних цитат⁶.

Слід зазначити, більшість думок щодо твору Іларіона, початкового літописання та біблійних перекладів було висловлено до віднайдення «Книги Іаковъ». Уведення

дигіталізований, див. <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=091> (далі у цій статті скорочене позначення сайту: old.stsl.ru).

⁴ Окремі збіги прослідуються у «Полоні Срусалимському», який К.Вершинін останнім часом відніс до домонгольського часу: Вершинін К.В. Древнейший вид Сказания о трех пленениях Иерусалима, *История России с древнейших времен до XXI века: проблемы, дискуссии, новые взгляды. Сборник статей участников Международной научно-практической школы-конференции молодых ученых (8–9 октября 2019 г.)* (Москва, 2019), 16–21 (особ. с.20 – де приведена цитата з Малахії 1.10 «нѣсть ми хотѣнія...»; тексти цієї паралелі детально розібрано в даній статті нижче)

⁵ Müller L., *Die Werke des Metropolitens Ilarion* [Forum slavicum, vol.37] (München, 1971), 13–15.

⁶ Див. стему: Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 43.

цього джерела в науковий обіг спростовує певні висловлені раніше гіпотези. Зокрема, припускали, що митрополит Іларіон знав грецьку, що й обумовило розбіжності з відомими давньослов'янськими біблійними перекладами у СЗБ. Тепер відхилення можна твердо спирати на запозичення зі слв. ДІ. Загалом, існування «Книги Іаков» пояснює доволі важливі риси ранніх давньоруських текстів: наявність біблійних цитат зі значними розбіжностями порівняно існуючих версій біблійних перекладів, ухил в «антиіудейську полеміку», якому досі не могли віднайти твердого підґрунтя, та й власне існування спільного фонду біблійних цитат. Їм мусили підшукувати ланцюжок взаємовпливів, тоді як зараз можна спростити схеми, поставивши як спільний протограф для Іларіона, ПВЛ та деяких інших творів – «Книгу Іаков». Швидше за все, вплив ішов через одного посередника-«біблійну колекцію» (див. нижче).

О.Пересветов-Мурат обґрунтовує гіпотезу щодо двох посередників таким чином: грк. та слв. *Doctrina Jacobi* має бл. 300 біблійних цитат (за моїми підрахунками, таких бл. 420), з них сім відобразилися одночасно в Іларіона та ПВЛ. Потрібно припускати рідкісний збіг обставин, аби кілька цитат привернули увагу одночасно обох авторів. Відповідно, гіпотезовано існування «скороченої біблійної колекції» з «Книги Іаков», з якої черпали книжники⁷, а оскільки при цьому вони мали вже не такий широкий вибір, збіги цілком правомірні. Своєю чергою, у ПВЛ⁸ маємо вставки з Хроніки Георгія Амартола, а отже, припускається наступний посередник, де об'єднано читання слв. ДІ та амартолівські.

Існування якоїсь проміжної ланки між давньоруськими оригінальними текстами та «Книгою Іаков» цілком імовірно. Справді, наявні 7 спільних для митрополита Іларіона та ПВЛ біблійних цитат, що ведуть своє походження зі слв. ДІ; усі вони відзначені в О.Пересветова-Мурата. Поза тим, маємо ще 3 паралелі, які простежуються лише в Іларіона та 16, що віднайдені тільки в ПВЛ, до переліків є мої доповнення. Одночасно, зараз джерельну базу суттєво розширено за рахунок Тихонравовського хронографа XVI ст. (далі – Тихонр.), відомого в одному списку, ОР РГБ, збір. Тихонравовське №704⁹. Цю пам'ятку шведський дослідник згадує мимохідь, оскільки отримав відомості про неї, коли основна робота була уже пророблена¹⁰. На щастя, Тихонр. уміщує не десяток цитат з «Книги Іаков» як в Іларіона, і не бл. двох десятків як у ПВЛ, а 90, тобто, в нас вимальовується доволі простора «біблійна колекція». Із віднайденням «Книги Іаков» протограф слв. ДІ можна поставити як спільне джерело трьох текстів, гіпотезуючи одну проміжну ланку – об'ємну вибірку-«біблійну колекцію». Натомість Хроніка Амартола, сліди використання якої простежуються у ПВЛ та Тихонр., інкорпорувався книжниками, найвірогідніше, незалежно. Останнє не мусить дивувати, адже текст був поширеним.

⁷ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 33–34.

⁸ Пересветов-Мурат виділяє у ПВЛ два джерела: Промову Філософа та The Tale of Book-Learning, у статтях 988–989 pp. За моїми спостереженнями, обидві частини зроблено одним укладачем (див. нижче).

⁹ На сайті Троїце-Сергієвої лаври позначений як «Палея без начала и конца», оскільки список справді починається з копіювання Повної хронографічної палей, а також не має завершення; дигіталізований: <http://old.stsl.ru/manuscripts/fond-299/704>

¹⁰ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New... (Part two), прим. під зірочкою * після прим.69. Дослідник відзначає, що вже після написання його статті йому стало відомо про публікацію Т.Анісімової Тихонравовського хронографа, і вдалося зіставити окремі фрагменти. Що стосується згаданої публікації, ідеться про: Анісімова Т.В. Тихонравовский хронограф: Исследование, публикация текста, ч.1, *Летописи и хроники* (Санкт-Петербург, 2015), 3–161. Слід додати, дослідниця простежила значну частину збігів між текстами, проте про «Книгу Іаков» не знала, і отже, мусила припускати складні взаємовпливи текстів, що з урахуванням ролі слв. ДІ, є надлишковим.

Якщо малювати стему, нагорі опиняється «Книга Іаковъ», від якої піде «біблійна колекція», а від неї, своєю чергою, простягнуті стрілочки до Іларіона (?)¹¹, ПВЛ і Тихонравовського хронографа. «Книга Іаковъ» є реальною пам'яткою, яка збереглася до наших днів і зараз відома, за даними А.Турілова та О.Пересветова-Мурата, у бл. 30 кодексах¹², тобто, добре представлена в рукописній традиції. Щодо «біблійної колекції», остання до наших днів не дійшла, проте виявляється завдяки кардинальним перекомпоновкам біблійних цитат порівняно зі складом ДІ. Аби показати взаємини текстів, нижче наведені запозичення з «Книги Іаковъ» в Іларіона та ПВЛ разом із доповненнями Тихонр., а також паралелі, що включають тільки текст Тихонр. та слв. ДІ й раніше не були введені в науковий обіг. На завершених статті проаналізовано загальну структуру комплексу біблійних цитат в укладачів ПВЛ, Тихонр. та автора СЗБ.

У давньоруські пам'ятки з тексту ДІ потрапили переважно біблійні запозичення. Зрозуміло, виявленню піддаються лише такі, що відрізняються від відомих давньослов'янських перекладів. Незрідка йдеться про відхилення й від стандартного тексту Септуагінти – вже грк. ДІ цікавий своїми численними ампліфікаціями, скороченнями та замінами¹³. Іще більше інновацій виникло у слв. ДІ під час перекладу. На момент появи «Книги Іаковъ» було відомо кілька версій давньослов'янських біблійних перекладів, між собою вони часом суттєво різнилися, а перекладач ДІ користувався з усіх них, додаючи також власні поліпшення, див. нижче.

Що стосується авторського тексту, з нього, вірогідно, перейшла антиіудейська спрямованість розмірковувань. Поза цим маємо запозичені поодинокі мікроцитати. Зафіксовано одну з надійних паралелей – поєднання прор. Іс.65.15-16 з авторською ремаркою про «соуетныхъ идолъ» у «Книзі Іаковъ» та Тихонр.¹⁴ Зберігає її й ПВЛ, хоча біблійну й авторську складові рознесено під різні роки, 986 р. та 988 р. Тут і далі запозичення з ПВЛ та СЗБ Іларіона подано за стандартними виданнями, Тихонр. – з електронного відтворення рукопису на сайті oldst.sl¹⁵. Нижче в таблицях при цитуванні ПВЛ перша цифра вказує стовпчик, друга – рядки видання Повного зібрання руських літописів з нижнім індексом, Л означає «Лаврентіївський»; у Тихонр. також відзначено аркуш і рядок тексту (з нижнім індексом). Для ДІ вказано данні: I.12 D.89 68d. Цифри позначають: I.12 – глава I, параграф 12, D.89 – сторінка за виданням грк. ДІ В.Дероше, 68d – аркуш слв. ДІ за основним списком Троїцький №91¹⁶. Пор. тексти у табл.1:

¹¹ Як побачимо далі, у творі Іларіона немає достеменних слідів користання з біблійної перекомпоновки. Тому зовсім не можна виключати варіант, що Іларіон користувався безпосередньо з «Книги Іаковъ».

¹² Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part one), 63; *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов* / Ред. И.Жучкова, Л.Мошкова, А.Турілов (Москва, 2000), 256; Pereswetoff-Morath, A. *A Grin without a Cat, vol. I: Adversus Iudaeos Texts in the Literature of Medieval Russia (988-1504)* [Lund Slavonic Monographs, 4] (Lund, 2002), 169-170.

¹³ Зрозуміло, що списки Септуагінти також мають масу розбіжностей один з одним (див. Геттингенське видання), однак в даному разі йдеться про відхилення поза групами списків чи редакцій. Багато уривків доволі точно відтворюють стандартну версію грецької Біблії, тексти збігаються найчастіше у читаннях, що увійшли в церковні служби. Переважно, йдеться про добре знану усіма середньовічними авторами Псалтир, а якщо йдеться про уривки Старого Заповіту – про Prophetologion (збірник, що був перекладений на давньослов'янську під назвою Паримійник).

¹⁴ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New.... (Part two), прим. * після прим.69.

¹⁵ ПВЛ цитується за виданням: ПСРЛ. Т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва, 1997); Ostrowski Donald, *The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis*, P. I-III (Cambridge, Massachusetts, 2003). «Слово про закон та благодать» тут і далі цитується за списком 1-ї редакції Синодальний №591 за виданнями: Аментьев К.К. «Слово о законе и благодати» Иларіона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591, *Византиновоссика*, 3 (2005), 116-152; Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иларіона (К., 1984).

¹⁶ Якщо грк. ДІ винесено в окрему графу, тоді D. з цифрою-вказівкою на сторінку показано у цій графі.

DIb, II.5 D.145 68d	Іларіон, 174v	ПВЛ, 986 р. 99. ²¹⁻²² Л; 988 р. 119. ²⁵⁻²⁶ Л	Тихонр., 336v. ²⁸⁻³⁰ 337r. ^{1,3}
«роботаюцимъ ми прозвет ся ¹⁷ имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо б҃га истиннаго . и кленуощи ся кленуот ся бгомъ истиннымъ . забудуотъ бо печали своєа первыя» . се же естъ дѣвольскыа л҃сти соуетны^x идоль.	«роботаюцимъ ми наречет ся имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо б҃га истиннааго».	«роботаюцимъ [ми] ¹⁸ прозвет ся имя ново . иже бл҃вѣтъ ся по всеи земли»; «избавил ны естъ от врагъ наши ^x . рекъше от идоль суетны^x ».	«Роботаюци ^m . прозветъ ^c имя е ^ж ново бл҃гословѣтъся на земли . бл҃гословить б҃га истен'наго . и кленуощи ^c кленуот ^t ся бгмъ истин'ны ^m . забудуотъ бо печали своєа пер'выя» . се же е^c дѣвольскыа л҃сти соует'ны^x идо^t.

Слід зауважити, запозичення з Іс.65.13,15-16 складають невеличку серію, й серії повторів однієї біблійної цитати незрідка утворені у цій пам'ятці для висвітлення важливих наскрізних тем. В даному разі два повтори: 1) DIa, I.17 D.93 48d та 2) DIb, II.5 D.145 68d. Друге з них цікавіше, оскільки тут в DI зроблено авторську ремарку до пророцької цитати (яка слідує під літерою b й наведена вище у табл., авторські слова виділені напівжирним). У Тихонр. цитата з DIb II.5 присутня вкупі з авторською ремаркою «се же естъ... соуетны^x идо^t». Натомість в Іларіона той самий біблійний вираз уведений, імовірно, з DIa¹⁹. У літописі використане DIb II.5, однак зі скороченнями та переробкою. Біблійна частина та авторська ремарка прочитуються під різними роками, до того ж, точно вираз про суєтних ідолів відтворено в Лаврентіївському рукописі та Новгородському першому молодшої редакції²⁰, в інших чотирьох списках інновація²¹. Однак, з певними обмеженнями, ПВЛ все ж таки зберегла характерну мікроцитату, і має сенс включити її у перелік спільних паралелей.

На додаток до цього мною віднайдено ще паралель у творі Іларіона, в «авторському» переказі з прор. Малахії 4.2. Див. табл.2:

DI I.12 D.89 47a	СЗБ за Син-591, 172v-173r
всѣсѣав'шоу сльнцоу . ни лоуны свѣтъ являет ся	Отиде бо свѣтъ луны сльнцоу всѣсѣавъшу

Знов-таки, в «Книзі Іаков» маємо серію цитат, переказів та алюзій на Мал.4.2²². При цьому СЗБ ближче не до точної цитати, а до її переповідання.

¹⁷ Ін. списки «прозвет ся» – Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 27.

¹⁸ «ми» відсутнє в Л, проте є у решті списків ПВЛ.

¹⁹ Перший див. DIa, I.17 D.93 48d, «роботаюци^m ми **наре^tт** ся имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо ре^c б҃га истиннаго». Не можна повністю виключати її переробку в Іларіона: заміна «наречетъ ся / прозветъ ся» – одна з частотних. Не розбираю тут грк. DI та слов'янські стандартні біблійні переклади, тлумачний і паримійний, оскільки вони вже аналізувалися у праці Пересветова-Мурата.

²⁰ Скорочено: Л та НПЛмл. Таке саме читання також у пізніх зводах близької до Л та НПЛмл гілки: Новгородському-Карамзинському-1, Софійському 1.

²¹ У Радзивілівському, Московському-Академічному, Іпатіївському та Хлебніковському заміна «идоль-слоужитель».

²² Пор. DI, I.12 D.87 46b «всѣсѣаетъ сльнце праве^ное боящимъ ся его» та Мал.4.2 за Тлумачними пророками: «и **всѣсѣаетъ** ва^m **боящимъ** ся имене моего . **сльнце праведно**» (півжирним виділено спільний текст), тут і дали переважно за рукописом: Троїцький №90 ОР РГБ (далі Т90), арк.94. Т90 – рукопис Книги 16 тлумачних пророків кінця XV ст. Списки Троїцького збір. дигіталізовані, Т90 див. <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=090>. Окрім того, у «Книзі Іаков» та ж цитата: I.13 D.89 47a «всѣсѣавъшу же сльнцоу . праве^ноному явиша ся лоучи его вселенѣи»; I.5 D.75 42b «сльнца праве^наго»; I.12 D.87 46d «Всѣсѣавшоу же сльнцоу праве^ноному хоу»; V.11 D.199 90a «сльнце праве^но не всѣсѣа намъ».

Що стосується власне біблійних цитат, передусім, «Книга Іаков» сумлінно відображає розбіжності грецького оригіналу ДІ порівняно з Септуагінтою. Тобто, якщо трапляються скорочення чи навпаки, розширення й переробки, цитати не замінюються на стандартні, а відтворюються згідно з версією ДІ. Наш перекладач упізнавав біблійні включення й користався з уже готових давньослов'янських перекладів. Таких було три типи: 1) четій, 2) службовий / паримійний²³, 3) тлумачний. Незрідка книжника не задовольняли існуючі версії й він вводив власні уточнення. Таким чином, в «Книзі Іаков» трапляються композитні фрагменти зі слідами використання різних стандартних біблійних перекладів та *власного* перекладу. Запозичаючи з цього джерела, митрополит Іларіон, укладачі ПВЛ та Тихонравовського хронографа наслідували усю цю суміш характеристик, своєю чергою, уводячи також і власні зміни. Як уже відзначалося, сліди слов'янської ДІ виявляються виключно тоді, коли маємо збіги з *власним* перекладом «Книги Іаков». Паралелі з Іларіона та ПВЛ уже розбирав у такому ключі О.Пересветов-Мурат. Повторимо окремі з них, доповнюючи невикористаним дослідником матеріалом Тихонр.

Якщо в нас у паралелі збирається багато версій, доведеться будувати «двоповерхові» таблиці – спочатку виводячи варіанти характерні для ДІ, Іларіона, ПВЛ, Тихонр., а під ними – використані нашими авторами паримійні, тлумачні тексти, грецькі відповідники, за потреби – додаткові джерела (напр., слов'янську та грецьку Хроніку Георгія Амартола з аналогічними біблійними включеннями). Коли інновації порівняно зі стандартною Септуагінтою трапляються у грк. ДІ, розбір текстів починатиметься з розбіжностей у грецькій.

Перший приклад стосується цитати одного з малих пророків, Малахії, 1.10-11. Розглядався без Тихонравовського хронографа в О.Пересветова-Мурата²⁴. Дослідник запропонував уважати, що текст Іларіона залежить від «Книги Іаков», а ПВЛ – від Хроніки Амартола. Як демонструє зіставлення, ця теза не є вірною. Нижче у таблиці наведено слв. ДІ та давньоруські тексти СЗБ, ПВЛ і Тихонр., до яких ще додано відповідні фрагменти грк. ДІ та Септуагінти, а також слов'янських Тлумачних пророків за списком Троїцький №90 (Г90) та слов'янського перекладу Хроніки Амартола (далі – Ам.)²⁵. Для наочності, збіги з ДІ марковано **півжирним**, з Тлумачними пророками – *курсивом*, з Ам. – подвійним підкресленням, пор. табл.3:

слв. ДІ I.19 D.95 49d	СЗБ, 180v-181r	ПВЛ, РФ, 98. ²³⁻²⁷ Л	Тихонр., 331r. ²³⁻³⁰
нѣ ^с ми хотѣнїе въ снѣхъ ийлевы ^х . и жрътвы от роукъ ихъ не прїимоу . понеже от вѣстоку . тож ^е ²⁶ и до запа ^а . имя мое слави-мо естъ въ страна ^х . и въ всяко ^м мѣстѣ кадило имени моемоу приносїт ся . яко имя мое велико въ страна ^х живу азъ глеть гъ всед'ржитель.	Нѣсть ми хотѣнїа въ сынехъ ийлевѣ ^х . и жрътвы от рукъ ихъ не прїиму . понеже ото вѣстокъ же и западѣ . имя мое слави-мо естъ въ страна ^х . и на всякомъ мѣстѣ <i>теманъ</i> имени моему приносїт ся . яко имя мое велико въ страна ^х .	иже /РАІХ оуже/ нѣ ^с ми хотѣнїа оу /РАІХ въ/ васѣ . понеже от вѣстока и до запада имя мое <u>прослави</u> ^т въ <i>языцѣ</i> ^х . на всякомъ мѣстѣ приносїт ся . кадила имяни моему . <i>и жертва чиста зане</i> велье имя . мое въ <i>языцѣ</i> ^х .	Оу нѣ ^с ми хотѣнїа оу ва ^с глѣть гѣ въ вседеръжителѣ ^х . не прїимоу жер'твѣ . от роукъ <i>вашѣ</i> ^х . <u>тѣмъ</u> отто вѣстока . <i>сѣл н'чна</i> ^г . даиже . и до запа ^а . имя мое <u>прослави</u> ^т ся . въ <i>языцѣ</i> ^х . и на в'сяко ^м мѣсте . принесеть ^с . кадило имени моемоу . <i>и жер'тва чиста . зане</i> велье имя мое въ <i>языцѣ</i> ^х . глѣть гѣ въ вседер'житель . вы же <u>о</u> ^с квер'нисте <u>ср</u> .

²³ Подвійна назва тому, що в церковних службах вітхозавітний текст узятий з такої збірки як Паримійник.

²⁴ Pereswetoff-Morath, "The Old is in the New (Part two), 16–19.

²⁵ Таке ж скорочення позначення і далі. Видання: Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе*. Т. 1: Текст (Петроград, 1920).

²⁶ Ін. списки «Книги Іаков»: *даже*.

грк. DI D.95	Септуагінта, т.13, 330 ²⁷	Тлумачні пророки, Т90, 91v	Ам.273. ¹⁴⁻¹⁷
οὐκ ἔστι μοι θέλημα ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, καὶ θυσίαν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν οὐ προσδέξομαι· διότι ἀπὸ ἀνατολῶν ἤλιου καὶ ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δοξάζεται ἐν τοῖς ἔθνεσιν, καὶ ἐν παντί τόπῳ θυμίαμα τῷ ἔμῳ ὀνόματι προσάγεται, ὅτι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, ζῶ ἐγώ , λέγει κύριος παντοκράτωρ	10 ...οὐκ ἔστι μου θέλημα ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος παντοκράτωρ, καὶ θυσίαν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν. 11 διότι ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ἐν παντί τόπῳ θυμίαμα προσάγεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θυσία καθαρὰ , διότι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, λέγει κύριος παντοκράτωρ.	10 нѣ ^с воля моя въ ва ^с глѣть гб вседръжитель . и жрътвы не прѣимуо от роукъ ваши ^х . 11 зане от восто ^с слнца и до западъ имя мое славит ся въ языцѣх ^ъ . и на всякомъ мѣстѣ тѣманъ ^ъ приносит ся имени моему . и жрътва чиста . зане велѣ имя мое въ языцѣхъ . глѣть гб вседръжитель . 1.12 вы же скверните с...	<u>оуже</u> нѣ ми воля въ ва ^с глѣть г ^ъ вседръжитель . и не прѣимуо жрътвъ от роукъ ваши ^х . тѣм от восто ^с слнца и до запа ^д имя мое <u>прославит ся</u> въ языцѣхъ . и на всяко ^м мѣсте принесет ся <u>кадило</u> имени моему . и жер ^т тва ч ^т а зане велѣ имя мое въ языцѣхъ глѣть г ^ъ вседръжитель . вы же <u>оскверняете едо</u> ...

Розрізняються уже грецькі версії. Із значних відмінностей треба вказати: DI a) ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ / проти Септуагінти ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος παντοκράτωρ; b) χειρῶν αὐτῶν DI / проти Септуагінти χειρῶν ὑμῶν; c) DI доповнення після згадки народів **ζῶ ἐγώ** / проти Септуагінти доповнення після згадки імені **καὶ θυσία καθαρὰ**. Слов'янські переклади зберігають розбіжності: a) у «Книзі Іаков» бачимо «въ снѣхъ илєвыхъ» / Тлумачні пророки надають за Септуагінтою «в ва^с . глѣть гб вседръжитель»; b) аналогічно: «роуки и^х» / «роукъ ваши^х»; c) після «странах» DI додано вираз «живу азъ» / після «імени моего» у пророках додано «и жрътва чиста». В Іларіона відображено a) та b), у решті джерел обидва ці читання не проявилися. Поза тим, однак, у «Книзі Іаков» та тлумачних пророках маса розбіжностей вже на слов'янському ґрунті. Важливою є пара синонімів²⁸ слв. DI («нѣсть») ми хотѣння» – проти тлумачних пророків «моя воля». Перше підтримує Іларіон, ПВЛ, Тихонр., друге виявлене у слв. Хроніці Амартола, де добре засвідчено паримійну та тлумачну версії біблійних збірок. Крім того, в слв. DI, Іларіоні та ПВЛ вжито сполучник «понеже» / проти тлумачного «зане» / проти Хроніки Амартола та Тихонр. «тѣм». Загалом, в Іларіоні майже чиста копія «Книги Іаков», див. лексичні заміни та словоформи: слави́мо естѣ, странах, яко, велико. У ПВЛ та Тихонр. вплив DI виявлено на початку у двох зворотах: хотѣння для обох текстів, понеже для ПВЛ та дажде для Тихонр. При цьому, в ПВЛ та Тихонр. простежуються ще запозичення з Хроніки Амартола, а через неї – Тлумачних пророків, див. у таблиці виділення курсивом: языцѣх^ъ, жрътва чиста, зане, велѣ; а також характерні читання Ам.: оуже, прослави ся. У хронографі запозичень з Амартола більше: уведені різночитання тѣм, а після Мал.1.10-11 на закінченні слідує Мал.1.12, як у Хроніці Амартола. Тобто, ПВЛ та Тихонр. незалежно одна від одного зверталися до тексту Хроніки. До цього, більшість текстів включно з ПВЛ, Тихонр., Хронікою відображають тотожно до слв. DI «кадило», а в Іларіона бачимо «теміанъ», як у Тлумачних пророках. В іншому місці запозичення з Тлумачних пророків віднайдено у слв.

²⁷ Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIII: Duodecim prophetae, ed. Joseph Zieggler (Göttingen, 1943).

²⁸ Окрім синонімічних замін є пропуски, перестановки і т.ін., але вони менш виразні. Зокрема, як видно, у грк. DI та стандартній Септуагінті присутнє ἡλίου після ἀνατολῶν, проте у слв. DI відповідного слова (слнца чи слнчаго) немає, й цю особливість зберігає СЗБ та ПВЛ. Слово «слнца» відтворене за Тлумачними пророками у Хроніці Амартола, звідти потрапило у Тихонр. Тобто, здається, у слв. DI під час перекладу було випадково зроблено пропуск, який відобразився у залежних від нього текстах.

DI²⁹. Тому, якщо ретельно слідувати букві, маємо справу з контамінаціями скрізь, навіть у найбільш «чистій» копії слв. DI в Іларіона.

Отже, три наших основних джерела залежать від «Книги Іаковъ», що містить масу власних характерних читань, відмінних від стандартних версій біблійних книг. Найточніше DI запозичив Іларіон, а ПВЛ з Тихонр. сконтамінували *два* тексти: слв. DI та Хроніку Амартола. Своєю чергою, слв. Амартол базувався на Тлумачних пророках, через що маса подібних читань проникає у залежні від нього версії. Ускладнює картину те, що Тлумачних пророків використали окремо митрополит Іларіон і перекладач DI, уводячи поодинокі виправлення. Може виникати враження про перехресні впливи, проте радше йдеться про активність авторів і редакторів. Головні лінії залежності прості, варто тільки акуратно розплутати вузли різночитань.

Звернемося до іншого тексту малих пророків, що розглядався без Тихонр.³⁰ – прор. Михеї, Мих.7.18-19. Як гадали, паралель включає лише слв. DI та ПВЛ, зараз вона обіймає вже три тексти, пор. табл.4.

слв. DI, I.18 49с	ПВЛ, 988 г., 120. ^{9,12} Л	Тихонр., 350v. ^{5,10}
кто яко ты бже отемля грѣхы . и престоупая неправды оставшимъ достоянія твоего . не оудержа гнѣва въ послушство имь . яко хотяи млтвѣть есть то обратитъ и оущедрит ны . и погроуситъ грѣхы наша въ глубину ^а моря.	пѣркѣ ре ^а . кто яко бѣ отемля грѣхы . и преступая неправды . яко хотяи млтвѣть есть . то обратитъ и оущедрит ны . и погрузитъ грѣхы наша въ глубинѣ .	Кто яко ты бѣ отем'ля грехи . и престоупая неправ'ды . и оставшии ^м . достоянія твоего . не оудерж'жа гнева своего в послушеніи твоем . яко млт'и хотя его . той обрати' ны . и оущер'ит ны . и погроуситъ грехи наша во глубѣни моря .:
грк. DI, D.95	Септуагинта, т.13, р.227	Тлумачні пророки Т90, 58v-59r
τις ὡς οὐ θεὸς ἐξαίρων ἀμαρτίας καὶ ὑπερβαίων ἀδικίας τοῖς καταλοιποῖς τῆς κληρονομίας σου; οὐ συνέσχεν ὄργην εἰς μαρτύριον αὐτοῖς, ὅτι θελητῆς ἐλέους ἐστίν. αὐτὸς ἐπιστρέψει καὶ οἰκτιρήσει ἡμᾶς καὶ καταθύσει τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης.	τις θεὸς ὡπερ σὺ; ἐξαίρων ἀδικίας καὶ ὑπερβαίων ἀσεβείας τοῖς καταλοιποῖς τῆς κληρονομίας αὐτοῦ καὶ οὐ συνέσχεν εἰς μαρτύριον ὄργην αὐτοῦ, ὅτι θελητῆς ἐλέους ἐστίν. 19 /αὐτὸς/ ἐπιστρέψει καὶ οἰκτιρήσει ἡμᾶς καταθύσει τὰς ἀδικίας ἡμῶν καὶ ἀπορρίψει εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης, πάσας τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν.	18 Къто бгѣ . яко ты <i>отмещю безакония</i> престоупаяи неправды . оставшиимъ <i>причастия</i> его . и не оудержавъ <i>свѣдения</i> гнѣва своего . яко <i>вльникъ</i> млт'и есть 19 то обратитъ . и <i>помилоует</i> ны . и погроуситъ <i>неправ'ы</i> наша . и <i>въвержетъ</i> въ глубины морьскыя <i>вся грѣхы наша</i> .

У грк. DI порівняно зі стандартною Септуагінтою переставлене на друге місце ἀδικίας ('неправди, безаконня'), а замість ἀσεβείας ('нечестя') – бачимо ἀμαρτίας ('гріхи'), також випущено *καὶ ἀπορριφήσονται* та *πάσας*, зроблено інші дрібні зміни. Слв. DI йде за грецькою, до того ж, характеризується масою власних перекладацьких рішень проти стандартного тексту Толкових пророків: «отъемля» проти «отъмещю», «достояния» проти «причастия», «гнѣва въ послушство» зам. «свѣдения гнѣва», «хотяи» зам. «вольникъ», «оущедритъ» зам. «помилоуетъ».

²⁹ У «Книзі Іаковъ» бачимо не одну цитату з Мал.1.10-11, а серію з чотирьох включень. До наведеного вище: 2) 1.19 D.97 50с «нѣ^с ми **хотѣніе** въ **снѣхъ ийлевы**»; 3) 1.29 D.113 56d-57a «нѣсть бо ми **хотѣніе** въ **сне^х ийлевы^х** . и жрѣтвы от роукъ **и^х** не примоу . **понеже** от вѣстокъ слнца **даж^е** и до запа^а . имя мое прославлено **е^с** въ **страна^х** . и въ всяко^м мѣстѣ **кадило** имени моему горимо приносит ся . **понеже** имя мое велико есть въ **страна^х** . **живоу азъ** глѣть гѣ вседръжителъ»; 4) 5.2 D.185,187 84d «нѣ^с ми **хотѣніе** въ **снѣхъ ийлевы^х** . и жрѣтвы от роукъ **и^х** не примоу . **понеже** от вѣстокъ **даж^е** и до запа^а имя мое славит ся въ **языцѣ^х** . и въ всякомъ мѣстѣ **кадило** имени моему приносит ся). У більшості збережено характерні лексеми та форми, в т.ч., **хотѣнія**, **слави́мо е́сть**, **странах**. Проте четверте з цієї серії частково відображає текст Тлумачних пророків – пор. *славит ся, языцѣ^х*.

³⁰ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 30–31.

Частина тексту (від «оставшиимъ» до «послоушство имъ») випущена в ПВЛ, однак збереглася, з невеличким псуванням, у Тихонр. Літописець свідомо скорочував, адже його завданням було утворити порівняно компактну «Промову Філософа», тоді як укладач грубої книги хронографа міг дозволити собі просторий виклад. Повніша цитата має зацікавити лінгвістів, оскільки йдеться про типові преславізьми (лексеми характерні для Преславської школи X ст.) та пари до них: «достояние» / «причастие», «послоушство» / «свьѣдение» та ін. Загалом же, подібних паралелей декілька, і в кожному з прикладів матеріали з Тихонр. уточнюють картину взаємин текстів.

Наведу також паралелі ДІ та Тихонр., які раніше не потрапляли у фокус дослідницької уваги. Визначною рисою грк. ДІ є присутність двох цитат з прор. Єремії, яких Септуагінта взагалі не містить (!) – а саме, Єр.33.17 (ДІ IV.3 Д.176, 80с) та 33.20-21. З цього, мусимо припускати знання грецьким автором єврейських книг пророків. Обидві цитати точно передані у слв. ДІ, другу з них, Єр.33.20-21, вміщує Тихонравовський хронограф. Див. табл.5:

слв. ДІ, IV.3 80d	Тихонр., 330v ²⁹⁻³⁰ -331r ^{1,5}	грк. ДІ, D.177
бгъ бо ре ^а іереміемъ . «раз ^а роуши ^т ся завѣтъ мой . яко не быти дни ни ноци вѣн ^т же раз ^а роуши ^т ся завѣтъ мой . иже свз^аавви до^а рабомъ моимъ . яко не быти снѡу его црѣствоующѡу . и въистин^аноу црѣтвѡуетъ хс̄ . снѣ дв ^а въ яко бгъ на ^а язъки	Бгъ бо ре ^а еремѣемъ . «раз ^а роуши ^т ся завѣтъ мой . яко не быти дни ни ноци . вонъ же разроуши ^т ся завѣтъ мой . иже св дав^аомъ рабомъ мой ^а . яко не быти снѡу его . црѣтвѡующи ^и . въ истин^аноу црѣтвѡуетъ хс̄с снѣ . дѣдвъ . яко бгъ на ^а язъки	ὁ θεὸς γὰρ εἶπεν διὰ Ἱερემίου «διασκεδασθήσεται ἡ διαθήκη μου, εἰς τὸ μὴ εἶναι ἡμέραν μηδὲ νύκτα, διασκεδασθήσεται ἡ διαθήκη μου ἢ μετὰ Δαυὶδ τοῦ δούλου μου, μὴ εἶναι αὐτοῦ υἱὸν βασιλεύοντα.» Καὶ ἐν ἀληθείᾳ βασιλεύει ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Δαυὶδ ὡς θεὸς ἐπὶ τὰ ἔθνη...

У даному разі в нас немає не лише стандартного тексту Септуагінти, а й слов'янського стандартного перекладу. Тож порівняння обмежується трьома текстами: слв. ДІ, Тихонр. та грк. ДІ. Як можна побачити, Тихонр. включив у запозичення не тільки цитату з Єремії, а й промови Іакова щодо царювання Христа «надъ язъки» з авторського тексту після цитати. Цікавим є ще те, що в основному списку та доступних мені різночитаннях текст «Книги Іаков» з невеличкою похибкою: «свз^аавви до^а», тоді як треба «св дав^аомъ» (μετὰ Δαυὶδ³¹) й саме так прочитується у Тихонр. Зрозуміло, що до появи критичного видання слв. ДІ не можна бути упевненими, що це не читання окремої гілки текстуальної традиції. Однак маємо й інші приклади, коли Тихонр. надає коректні читання, тоді як у списках слв. ДІ похибки, хоча у хронографі простежується багато власних помилок.

Характерною є цитата з Єр.23.5-6, яку повторено кілька разів. Вперше вона зустрічається у «Книзі Іаков» I.11, згодом її повторено в I.36 та IV.3. Нижче у табл. зіставлення зроблене з 1-го включення цієї серії³². У матеріали додано текст Тлумачних пророків, хоча він не є надійним для глав 1-25 прор. Єремії. Річ у тім, що ще в давнину в давньослов'янському перекладі 16 пророків було втрачено першу половину книги Єремії. Цей величезний пропуск відновлено вже із залученням

³¹ Див. <https://biblehub.com/jeremiah/33-21.htm> На сайті доступні до порівняння Масоретський текст та англ. переклад (в даному разі: **with David...**).

³² Друге й третє див.: 2) 1.36 D.125 61a «се днѣе **грядѡуть** . и **въставлю дѣдоу въстокъ праведень** . и црѣтвѡуетъ **црѣ праведень** . и сѣтворю су^а и правду **посредѣ** земля . въ днѣ его **сїсенъ буде** . инода іїль **оуселит ся оупова на нь** . и се имя имже **прозоветь** и гѣ . **поседекъ гѣ** правда наша . и **тѣ** въ прорѣцѣхъ; 3) 4.3 D.175 80b-с «се днѣе **грядѡуть глѣтъ гѣ** . и **въставлю** слово мое блгое . еже азъ глахъ на іїля . и на домъ мой ідоу . въ днѣхъ онѣхъ и въ время оно . **въставлю дѣдоу въстокъ праведень** . и сѣтворить судъ и правдоу на земли . въ днѣхъ онѣхъ сїсет ся іюдеа іероусоли^а **веселит ся оупова** . и се имя еже наре^т ся **поседекъ гѣ** правда наша . и **тѣ** въ пррѣцѣхъ».

Вульгати лише у Генадіївської Біблії та залежних від неї пізніх версіях³³. Однак за умов відсутності паримійних читань, це єдина слов'янська паралель. Див. табл.6.

слв. DI, I.11 45d-46a	Тихонр., 336v. ⁹⁻¹⁶	
се дніе грядоуѣ глетѣ гѣ . и вѣставилю двдоу вѣстоуѣ праведенѣ . и цѣртвоуѣ црѣ праведенѣ . и сѣтворить су ^а и правду посредѣ земля . вѣ днѣх ^с его спсет ся июда . ииль вѣселит ся . и боуде^т оуповаа на нь . и се имя емоу им ^ж же прозове^т и гѣ . иседекѣ гѣ правда наша . и тѣ вѣ прѣрцѣ ^х .	Се дніе грядоуѣ воставлю двдоу востокѣ праведнѣ . и сѣтворить соу ^а и правдоу посере^{дн} земля . во днѣхъ же сѣтѣ ^с июда и иль . и вѣзвѣселит^с ся боуде^т оуповаа на нь . но сѣмя емоу . им ^ж же призове^т гѣ . седекѣ гѣ правда наша вѣ прѣрце ^х глѣ гѣ ^х .	
грк. DI, D.85	Септуагинта, т.15 ³⁴ , р.262-263.	Тлумачні пророки, Троїцький №63, 298r
Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει κύριος, καὶ ἀναστήσῃ τῷ Δαυὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεὺς δικαίος , καὶ ποιήσει κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐν μέσῳ τῆς γῆς. 6 Ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ σωθήσεται Ἰούδας καὶ Ἰσραὴλ κατασκηνοῦσιν καὶ ἔσται πεποιθὸς ἐπ' αὐτῷ , καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὃ καλέσει αὐτὸν κύριος, Ἰωσεδέκ, κύριος δικαιοσύνης ἡμῶν, καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς προφήταις.	5 Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει κύριος, καὶ ἀναστήσῃ τῷ Δαυὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεὺς ³⁵ καὶ συνήσει καὶ ποιήσει κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς. 6 ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ σωθήσεται Ἰούδας καὶ Ἰσραὴλ κατασκηνοῦσιν πεποιθῶς, καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα /αὐτοῦ/, ὃ καλέσει αὐτὸν κύριος, Ἰωσεδέκ ἐν τοῖς προφήταις.	5 Се дніе придоуѣ рече гѣ и вѣзвѣзгноу двдоу взрастѣ ³⁶ праведенѣ . и цѣртвоуѣ црѣ и премоу^{рѣ} боудетѣ и сѣтворить соу ^а и правдоу на земли 6 вѣ днѣхъ тѣхъ спсется июда : ииль обитаетъ надеженѣ и то естѣ имя иже вѣззовоуѣ его гѣ праведенѣ нашъ . кѣ прѣрко ^а .

Грк. DI відрізняється від Септуагинти у кількох виразах: βασιλεὺς **δικαίος** / проти βασιλεὺς **καὶ συνήσει; ἐν μέσῳ** (τῆς γῆς) / проти **ἐπὶ; καὶ ἔσται** πεποιθὸς **ἐπ' αὐτῷ** / проти тільки πεποιθὸς; Ἰωσεδέκ, **κύριος δικαιοσύνης ἡμῶν, καὶ αὐτὸς** / проти тільки **Ἰωσεδέκ**. Цьому слв. DI відповідають: «црѣ **праведенѣ**» / пізні тлумачні пророки: «црѣ **и премоу^{рѣ} боудетѣ**» (в ранній період **καὶ συνήσει** переклали б скоріше як «и сѣмыслить» чи под.). Далі, «**посредѣ** земля» / зам. «**на** земли»; «**и боуде^т оуповаа на нь**» / зам. **надеженѣ** ø. Як можна побачити, Тихонр. доволі точно слідує за «Книгою Іаковъ», хоча маємо кілька помилок: гаплогр. проп. «и цѣртвоуѣ црѣ праведенѣ» на межі повторення слова «праведенѣ», «но сѣмя» зам. «се имя», «призовеѣ» зам. «прозовеѣ». Треба додати, у рукописах «Книги Іаковъ» невеличка похибка «вѣселит ся» зам. «вѣселит ся» (щоправда, далі вірно в іншій цитаті з цієї серії в I.36 «оуселит ся», із міною напочатку в/у), а в Тихонр. помилка «**вѣзвѣселит^с ся**».

Тексти зіставляти було б іще цікавіше, якби ми мали давній переклад 1-25 глав Єремії. Далі звернемося до більш стабільного матеріалу – запозичень, де збережено давні біблійні версії.

Із таких, очевидно, найнадійнішою є Псалтир, зокрема тому, що збереглися ранні кодекси – напр., Синайська глаголична XI ст., Бичковська Синайська XI ст.³⁷ Зрозуміло, у рукописах спостерігаються різноманітні сліди опрацювання

³³ Мострова Татьяна, Към лексикалната характеристика на Книгата на пророк Иеремия, *Кирило-Методиевски студии*, т.21 (2012), 125–146.

³⁴ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XV: Ieremias. Baruch. Threni Epistula Ieremiae, ed. Joseph Ziegler (Göttingen, 1957).

³⁵ В окремих рукописах та ранніх перекладах + δικαίος.

³⁶ Вульг. *germen* (iustum). Тлумачні пророки у пізній для цих глав версії точніше відповідає Масоретському тексту, ніж Септуагинта ð

³⁷ Синайская Псалтирь. Глаголический памятник XI века, подг. Сергей Северьянов [Памятники старославянского языка, т. IV] (Петроград, 1922); An Early Slavonic Psalter from Rus', ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt, vol. 1 (Cambridge, Massachusetts, 1971); редакцій та старші кодекси див. у: Ostrowski Donald, Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennykh Let, *Culture and Identity in Eastern Christian History. Papers*

тексту копієстами та редакторами, однак порівняно з ін. бібл. збірками лексика пам'ятки все ж таки стала. У ДІ виявлено прикметну послідовність віршів 106 псалма: Пс.106.20, 106.6, 106.10, 106.16. Зі скороченням, але близько прочитується у Тихонр. («Възваша... я» – 106.6, «седающая... желѣзомъ» – 106.10, «врата бо... сломи» – 106.16), притому з характерною лексикою, що вказує не на стандартний, а на власний переклад автора слв. ДІ. Див. табл.7.

слв. ДІ, I.24 53b-c	Тихонр., 346г. ³⁷
«посла слово свое испѣлъ ю» // «възваша бо ре ^к къ гоу ³⁸ . и от бѣдъ и ^к избави я . сѣдяща въ т'мѣ и сѣни смрътънѣи . спятыя нищетою и желѣзомъ . врата бо мѣдяная съкроуши . и заворы желѣзны сломи».	Возваша къ гоу . от бѣ ^л и ^к избави ^т я . седающая во т'мѣ сѣни смртни . испятыя нищетою и желѣзо ^м . врата бо мѣдяная сокроуши . и заворы желѣзныя сломи . :

грк. ДІ, D.105	Септуагинта, т.10, р.269-270 ³⁹ .	Синайський глаголичний псалтир, 142а, 141а, 141b.
«ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἴασατο αὐτούς»; «Ἐκέκραξαν, φυσί , πρὸς κύριον, καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἐρρύσατο αὐτούς»; «τούς καθημένους ἐν σκότει καὶ οκία θανάτου, τοὺς πεπεδημένους ἐν πτωχείᾳ καὶ σιδήρῳ»; «πύλας γάρ χαλκᾶς συνέτριψεν καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέκλασεν»;	20 ἀπέστειλεν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἴασατο αὐτούς καὶ ἐρρύσατο αὐτούς ἐκ τῶν διαφθορῶν αὐτῶν. 6 καὶ ἐκέκραξαν πρὸς κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαι αὐτούς , καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἐρρύσατο αὐτούς. 10 καθημένους ἐν σκότει καὶ οκία θανάτου, πεπεδημένους ἐν πτωχείᾳ καὶ σιδήρῳ, 16 ὅτι συνέτριψεν πύλας χαλκᾶς καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέκλασεν.	20 Посла слово свое і испѣли я: <i>И избави я отъ пагоубы ихъ:</i> 6 И възваша къ го <i>егда възстужшия:</i> И отъ бѣдъ ихъ <i>спе /Бычк-Син избави/ я:</i> 10 Сѣдящия ⁴⁰ въ тѣмѣ і сѣни смрътънѣи: Окованы нищетою и желѣзомъ: 16 Ѥко съкроуши врата мѣдяна: И верѣя желѣзны сѣломи:

Грк. ДІ чіткіше за все характеризується саме прикметною вибіркою віршів зі скороченнями у двох із них: Пс.106.20, 6, 10, 16. Крім того, у 106.6 вставлене **φυσί** (=рече), а в 106.16 перестановка слів з додаванням частки **γάρ** (=бо): **πύλας γάρ χαλκᾶς συνέτριψεν**, зам. Септуагинти: **ὅτι συνέτριψεν πύλας χαλκᾶς**. Слв. ДІ відтворює усі особливості аж до частки «бо». Проте найсуттєвіша частина характерних читань виникла вже на слов'янському ґрунті, пор. «испятыя» проти псалтирного «**окованы**» та «заворы» проти «**верѣя**». Деякі дрібні особливості слв. ДІ не потрапили до Тихонр. (перше «бо» та «рече»), однак основне – послідовність вибірки віршів та прикметні лексичні заміни – включене у хронограф.

Інша цікава паралель – з Іс.28.16-17, а також його продовження і парафраз у посланні до Римлян 9.33. Почнемо з пророцтва, яке цінне між іншим, тим, що маємо для порівняння два слов'янські біблійні тексти – паримійний та Толкових пророків (для наочності перший марковано підкресленням, другий – *курсивом*, півжирний – **збіг** з ДІ). Див. табл.8.

слв. ДІ, I.39 62c	Тихонр., 339г. ¹⁷⁻²¹
се азъ влагаю въ основанія сіоня камыкъ <u>многоценъ</u> . и честенъ избранъ краиоугольныи . всякъ въроуя во нь не постыдит ся	азъ влагаю во основанія синова . камень м'ногоцененъ . краиоугол'ныи . честенъ <u>въ основаніи его</u> . въроуя <u>на</u> нь . не <u>имасъ</u> постыдити ^с . и положю соу ^л на оупованіе . :

from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture [Ohio Slavic Papers, vol. 9, Eastern Christian Studies, vol. 1] (Columbus, Ohio, 2009), 217–247.

³⁸ На берегах: и ег^аа въстоужшиа, з Псалтиру, див. другу половину табл. з джерелами, зокрема Пс.106.6.

³⁹ Septuaginta, Societatis Scientiarum Gottingensis Auctoritate, t.X: Psalmi cum Odis, ed. A.Rahlfs (Göttingen, 1931).

⁴⁰ Описка, в інших списках: Сѣдящая.

грк. DI, D.129	Септуагінта, т.14 ⁴¹ , р.218	Григоровичев паримійник ⁴² , 42г	Тлумачні пророки, Т90, 159v
ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβάλλω εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελεῖ καὶ ἐντιμον ἐκλεκτὸν ἀκρογωνίαον, καὶ πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασυνθῆται;	16 διὰ τοῦτο οὕτως λέγει κύριος Ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελεῖ ἐκλεκτὸν ἀκρογωνίαον ἐντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ οὐ μὴ κατασυνθῆ. 17 καὶ θῆσο κρίσιν εἰς ἐπιτάδα...	16 сего ради тако глѣть гъ бѣ . се азъ влагаѣ въ основаниѣ сионова каменѣ мно҃гоцѣненѣ избраненѣ акро҃гоничьнѣ чстенѣ . въ основание его и вѣроуаи на нѣ . не имать постидѣти ся 17 и положу судъ въ оупованіе ...	16 Сего дѣля тако глѣть гъ . се азъ вѣложю въ основаніе своново . камыкъ сѣло сѣкроушенѣ оугольны чѣтнѣ . въ основаніи сѣмоу . и вѣроуаи к нему не постыдит ся . 17 и положу сѣ въ надежѣю...

Відмінності у грк. DI та Септуагінті невеличкі: перестановки, у першому додано πᾶς та, навпаки, випущено εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς. У слв. DI цьому відповідає: «всякъ» та проп. виразу «въ основание его» між словами «чстенѣ» та «избранѣ» (присутній і в паримійній, і в толковій версіях). Поза цим, синонімічна низка з варіаціями вже на слов'янському ґрунті показує використання паримійної версії, див. «мно҃гоцѣненѣ» і т.п. Проте найважливішим є слово, що належить до власного перекладу слв. DI: «краюоугольныи», тоді як у Паримійнику бачимо різко відмінне «акро҃гоничьнѣ», а у Тлумачних пророках «оугольныи». Це слово збереглося у Тихонр., хоча решта тексту вивірена за паримійною версією (в т.ч. присутне «въ основаніи его», яке мало бути випущеним, якщо точно слідувати за DI).

Натомість у включенні з Рим.9.33 Тихонр. зберігає не лише текст цитати, а й слова Іакова, тобто, авторські ремарки. В даному разі знову в слв. DI маємо серію⁴³. У двох із них (DIa, DIb) розбіжності такого ґатунку, що краще їх показати в окремих графах, див. табл.9.

слв. DI-a, I.39 62d	слв. DI-b, II.6 69a	СЗБ, 177v	Тихонр., 334r, ¹⁷⁻²¹
да аще оубо 1) вѣроуа вѣ краюоугольныи каменѣ . се же естъ х'а не постыдѣтсѣ . да и мы иже от обрѣзаніа вѣроуимъ х'оу . и не постыдимсѣ . о невѣроуающѣ бо х'оу глеть исаѣа «се полагаю в сионѣ каменѣ прѣтыканіа и каменѣ сѣблазну . и всякъ вѣроуаи во нь не постыдит ся вѣ вѣкъ» . якоже оубо невѣровав'ша х'оу . постыдѣт ся вѣ вѣкъ вѣка . каменѣ бо прѣтыканію . и камы сѣблазну мнѣша х'а;	о невѣроуающѣ бо х'оу глеть исаѣа «се полагаю . в сионѣ глеть гъ . камы прѣтыканію . и камы сѣблазна . и всякъ вѣроуаи во нь не постыдит ся вѣ вѣкъ» . 2) камы оубо прѣтыканіа и камы //D.147. сѣблазна бы' хс . намъ непокорившим ся іудео ^m хоу .	си же сѣтворшени ему прѣтѣкнуша ся о нь . о каменѣ и сѣкрушиша ся .	Се азъ полагаю во снѣ каменѣ . прѣ'тыканіа сѣблаз'ноу каменѣ . в'сякъ вѣроуа во нь не постыдит ся вѣ вѣки . 2) камыкъ бо сѣблаз'на . и прѣ'тыканіа бы' х'с . 1) вѣроуа во х'а не постыдѣт' ся во вѣки .
грк. DI-a, D.129	грк. DI-b, D.145,147	Nestle-Aland, p.426 ⁴⁴	Матичин Апостол ⁴⁵ , 70v
Εἰ οὖν ὁ πιστεύων εἰς τὸν ἀκρογωνίαον λίθον τοῦτον, τοῦτέστιν εἰς τὸν Χριστόν, οὐ μὴ κατασυνθῆ. καὶ ἡμεῖς οὖν ἐκ περτομῆς πιστεύομεν τῷ Χριστῷ καὶ οὐ μὴ κατασυνθῶμεν. Περὶ γὰρ τῶν ἀποστόλων τῷ Χριστῷ	Ἦσαίᾳς ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγει· «Ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών, λέγει Κύριος, λίθον προκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ πᾶς	καθὼς γέγραπται· ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον προκόμματος	якоже е' писано . се полагаю въ сионѣ . каменѣ прѣтыканію . и скрижалѣ сѣблазню . и всакъ вѣроуа на нь не постыдѣт се .

⁴¹ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIV: Isaias, ed. Joseph Ziegler (Göttingen, 1939).

⁴² Григоровичев Паримейник, сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое (Скопје, 1998).

⁴³ Із трьох цитат, дві з них наведені у табл., третє: с) V.13 D.203 91b «вѣроуаи во нь не постыдѣт ся вѣ вѣкъ».

⁴⁴ Nestle-Aland E. Novum Testamentum Graece, The 27th edition with critical apparatus, ed. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger (Stuttgart, 1979–1991).

⁴⁵ Матичин Апостол (XIII век), приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић (Београд, 1979).

<p>λέγει Ἡσαΐας «ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου», καὶ «πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασχυθῆ εἰς τὸν αἰῶνα». Ὅστε οὖν οἱ μὴ πιστεύοντες τῷ Χριστῷ κατασχυθήσονται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.</p>	<p>ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασχυθῆ εἰς τὸν αἰῶνα. Λίθος οὖν προσκόμματος καὶ πέτρα σκανδάλου ἐγένετο ὁ Χριστὸς ἡμῖν τοῖς ἀπειθήσασιν Ἰουδαίοις τῷ Χριστῷ...</p>	<p>καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ κατασχυθήσεται.</p>	
---	--	---	--

Як бачимо, у грецькому тексті Апостола вірш відтворений з невеличкою уводною формулою **καθὼς γέγραπται**, чому відповідає «якоже писано». Натомість у грк. D1 об'ємні уводні формули Іакова (на початку табл. їх позначено цифрами 1) та 2)), у слв. D1 перекладені буквально. Рим.9.33 доповнене Іс.28.16-17, див. попередню табл. У Тихонр. обидва пасажа синтезовано в один фрагмент з перестановками; місця включень 1) та 2) показано у табл.9. Поза тим бачимо кілька похибок («снѣ» зам. «сионѣ» і т. п.). В Іларіона, на жаль, дуже скорочений переказ апостольських слів, зроблений, скоріше, за стандартною біблійною версією.

Підбиваючи певні підсумки цій частині викладу, коротко слід зауважити ще такий момент – у D1 у п'яти місцях наявні запозичення з Хроніки Амартола, усупереч тезі О.Пересветова-Мурата, що це джерело у слв. D1 відсутнє⁴⁶. Щодо Тихонр. та ПВЛ, у них бачимо переважно заміни на текст Хроніки, причому нетотожні⁴⁷. Можна припускати незалежне опрацювання тексту книжниками, що зовсім недивно, оскільки Хроніка Амартола справила великий вплив на більшість давньоруських історичних компіляцій і з неї в різних місцях літопису та хронографа вміщено низку запозичень.

Тепер перейдемо до аналізу структури запозичень, який веде до припущення про ймовірне користування нашими книжниками з якоїсь «біблійної колекції». Інакше кажучи, тексту-посередника між ними та слв. D1. У цій частині доведеться звернутися до низки цифр. За моїми підрахунками, в Тихонр. зустрічається 90 паралелей до тексту D1 (загальне число проаналізованих фрагментів 93, але 3 з них зустрічаються тільки в Іларіона чи ПВЛ⁴⁸). Порядкові номери фіксувалися у послідовності, як паралелі до давньоруських текстів трапляються у слв. D1. Якщо їх переставити так, як їх уміщено в Тихонр. та ПВЛ, отримаємо ланцюжки з певною подібністю, див. нижче (мною додано також послідовність цитат в Іларіона, хоча вона не надає однозначних свідчень). Система умовних позначень така. Першим іде порядковий № з D1 тієї біблійної цитати, до якої маємо паралель хоча б в одному з наших давньоруських текстів. Другим у квадратних дужках відзначено, з якого місця Біблії узято запозичення⁴⁹. На 3-й позиції до усіх цитат – вказано місце розташування у кожному з джерел за основним списком, тобто, для Тихонр. 330v.²⁹⁻³⁰-331r.¹⁻⁵ та подібні, для ПВЛ – 98.²²⁻²⁷Л та подібні, для Іларіона – аркуші за Синодальним №591⁵⁰. Частина біблійних запозичень потрапили одночасно до Тихонр., ПВЛ та Іларіона, або наявні у двох текстах. Ті номери, що присутні одночасно в Тихонр. та ПВЛ – позначені **півжирним** стилем, ті, що зустрічаються ще й в Іларіона – **півжирним та подвійним підкресленням**, тільки Тихонр. та Іларіон – одинарне **підкреслення**. Пор.:

Тихонр.: №**73** [Ос.1.2-6,8-9] 330v.³⁻²¹; №**76** [Єр.15.1] 330v.²⁷⁻²⁸; №**27** [Мал.1.10-11] 331r.²²⁻³⁰; №**7** [Єр.31.31-34] 336r.¹⁵⁻²⁸; №**11** [Іс.42.9-10 + 2Кор.5.17] 336v.⁶⁻⁸; №**48** [Іс.51.4-5] 336v.¹⁵⁻²¹; №**19** [Іс.65.13,15-16] 336v.²⁸⁻³⁰-337r.¹⁻³; №**72** [Іс.56.7] 337v.¹⁻²; №**93** [Рим.14.11] 337v.³⁻⁵; №**70** [Іс.52.10] 337v.⁶⁻⁸; №**13** [Іс.40.3-5] 337v.¹³⁻¹⁹; №**66** [Іс.29.18] 337v.²⁸⁻³⁰-338r.¹; №**4** [Вар.3.36-38] 339r.²⁸⁻³⁰-339v.¹⁻⁴; №**17** [Єр.17.9] 339v.⁵.

; №74 [Зах.7.12-13] 339v.⁷⁻⁸; №9 [Іс.63.9] 339v.⁹⁻¹⁰; №42 [Єр.11.19ч] 344r.⁷⁻⁸; №58 [Втор.28.66ч] 344r.¹²⁻¹³; №59 [13й agraphon, Єздр.7.27] 344r.¹³⁻¹⁵; №40 [Іс.9.2] 345v.²⁰⁻²¹; №47 [Іс.81.8] 345v.²⁶⁻²⁷; №44 [Іс.77.65-66] 345v.²⁷⁻³⁰; №20 [Єз.36.25ч] 350r.²⁷⁻²⁹; №25 [Мих.7.18-19] 350v.⁵⁻¹⁰; №22 [Іс.35.6-8+44.3] 350v.¹¹⁻¹⁴.

ПВЛ: №73 98.⁹⁻¹³Л; №76 98.¹³⁻¹⁴Л; №27 98.²²⁻²⁷Л; №48 99.¹²⁻¹⁵Л; №7 99.¹⁵⁻¹⁸Л; №11 99.¹⁹⁻²¹Л; №19a 99.²¹⁻²²Л; №72 99.²³⁻²⁴Л; №70 99.²⁴⁻²⁶Л; №9 100.⁷⁻⁸Л; №4 100.²⁰⁻²⁴Л; №17 100.²⁴⁻²⁵Л; №74 100.²⁶⁻²⁷Л; №42 101.⁷⁻⁸Л; №58 101.⁸⁻¹⁰Л; №59 101.¹²⁻¹³Л; №47 101.¹⁴⁻¹⁵Л; №44 101.¹⁶Л; №40 101.¹⁹⁻²⁰Л; №66 119.⁵⁻⁷Л; №19b 119.²⁵⁻²⁶Л; №20 120.⁶⁻⁸Л; №25 120.⁹⁻¹²Л.

СЗБ: №9 168v; №11 174r-v; №19? 174v; №7? 175v; №27 180v-181r; №22 181v; №70 183r; №93 183r; №13 183r-v; №48 184r-v.

Отже, як бачимо, у Тихонр. та ПВЛ ланцюжок фрагментів, що сходять до ДІ, на початку спільний: 73 76 27; далі перекомпоновка: Тихонр. 7 11 48 19, ПВЛ 48 7 11 19a⁵¹ (курсивом позначено цитату, яка переходить на інше місце); далі Тихонр. 72 70 66 4 17 74 9, ПВЛ 72 70 9 4 17 74; потім в обох текстах однаково 42 58 59; знов перекомпоновка: Тихонр. 40 47 44, ПВЛ 47 44 40; далі майже однаково, проте літопис з додатковими елементами: Тихонр. 20 25, ПВЛ 66 19b 20 25. На абсолютно різних місцях опинився тільки №66 – у ПВЛ після №40, а в Тихонр. після №70. В Іларіона послідовність інакша. Але в СЗБ вміщено лише 7 цитат, які збігаються одночасно з ПВЛ та Тихонр., й можна припускати як радикальну авторську перекомпоновку, так і незалежне сходження до ДІ. Важливо, що у Тихонр. подвійні запозичення з одних і тих самих біблійних віршів трапляються, але включають різні джерела, тобто може бути інтерполяція один раз за ДІ, а потім за Тлумачними пророками, Паримійником чи Амартолом, проте ніде немає слідів повторного звернення до «Книги Іаковъ». Значить, у Тихонр. простежується одна поширена «біблійна колекція», що сходить до слв. ДІ. Порівняно з ПВЛ, в якій маємо близьку послідовність фрагментів, але обсяг «колекції» скорочено практично у 4 рази, композиція Тихонр. суттєво відрізняється у бік систематичності. Зокрема, у Тихонр. запозичення починаються з №73, 75, 76, 77, 78, 27, ... 65, 28, 29, 30, 31, 32, 5, 6, 7, 8... При цьому 75-78 – запозичення з Єремії, 27 – Малахія, 28-30 – Ісайя (а попередні цитати, що сходять до Амартола – теж переповідають текст Ісайї, в новозавітному ж №65 [Рим.9.33] – цитата з Ісайї з покликом). Збіги композиції обох текстів дуже важливі, оскільки недвозначно вказують на раннього посередника – якогось укладача ХІ (?) чи поч. ХІІ (якщо припускати, що Іларіон користався не з «колекції», а безпосередньо з ДІ).

Судячи з усього, чотири цитати, уміщені у ПВЛ поза межами «Промови Філософа» у статті 988 р. (№66, 19b, 20, 25) – походять із того самого джерела, що й попередні. А отже, сходять до «біблійної колекції» зі слв. ДІ. Більше того, як уже відзначалося, одна з цитат роздвоїлася: біблійна частина потрапила у «Промову Філософа» (19a), натомість авторське доповнення відшукується у статті 988 р. (19b). Це зайвий раз підтверджує, що «Промова» тісно пов'язана з іншими складовими ПВЛ⁵², не потрібно її виділяти як окреме джерело й на цій «підставі» вмішувати в реконструйовані попередні зводи.

Переходячи до висновків, треба зауважити, що окремі відмінності у викладі треба віднести за рахунок активності укладачів кожного конкретного твору. Перекладач ДІ активно застосовував відомі йому готові біблійні переклади – найчас-

⁵¹ Що стосується цифри 19 з літерами, 19a та 19b – у ПВЛ основна цитата з Ісайї та авторське доповнення про «суетныхъ идолъ», як уже відзначалося, рознесені під різні роки, 986 та 988.

⁵² Див. на іншому матеріалі: *Вилкул Т.* О происхождении «Речи Философа», *Palaeoslavica*, т. XX, no. 1 (Cambridge, Massachusetts, 2012), 1–15.

тіше, паримійний та Тлумачних пророків; інші книжники працювали у подібній же манері. Але загалом, порівняння слв. ДІ, пам'яток XI–XII та XVI ст. дозволяє вибудувати текстуальні взаємини в економний спосіб. По-перше, усі особливості біблійного цитування тепер знаходяться у межах лише давньослов'янської традиції й не потребують припущень про знання мов – греки чи давньоєврейської. По-друге, ми вправі припускати одного посередника між нашими трьома оригінальними давньоруськими текстами та перекладною «Книгою Іаков», у вигляді просторої «біблійної колекції». Якщо малювати стему, запозичення йшли, найвірогідніше, через слв. ДІ до «біблійної колекції», і вже далі три гілки слід простягнути до кожного з наших давньоруських творів: «Слова про закон та благодать», «Повісті временних літ», Тихонравовського хронографа. Немає потреби припускати впливи чи зворотні впливи ПВЛ або тексту Іларіона, кількох посередників – різних «біблійних колекцій», субстантивувати частини ПВЛ (напр., «Промову Філософа») як окремі твори, і т. ін. Таким чином, матеріали з пізньосередньовічного хронографа дозволяють чіткіше окреслити схему взаємодії дуже ранніх давньоруських пам'яток.

REFERENCES

1. Akentiev, K. [2005]. «Slovo o zakone i blagodati» Ilariona Kievskoho. Drevnejshaya versiya po spisku GIM Syn. 591, *Byzantinorossica*, 3, 116–152. [in Russian, in Old Church Slavonic].
2. An Early [1971]. An Early Slavonic Psalter from Rus', eds. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt, vol. 1. Cambridge, Massachusetts. [in English, in Old Church Slavonic].
3. Anisimova, T. [2015]. Tikhonravovskiy chronograph Issledovaniye, publicatsiya texta, 1, *Letopisi i chroniki*, 3–161. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Grigorovichev [1998]. Grigorovichev Parimejnik, eds. Rybarova Zdenka, Khauptova Zoe. Skonje. [in Macedonian].
5. Déroche, V. [1991]. Doctrina Jacobi nuper baptizati, *Travaux et Mémoires*, 11, eds. Gilbert Dagron, et al, 48–229. Paris. [in French, in Greek].
6. Istrin, V. [1920]. Knigy vremen'nyja i obraznyja Georgija Mnikha. Chronica Georgija Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode, 1: Text. Petrograd. [in Russian, in Old Church Slavonic].
7. Katalog [2000]. Katalog slavyano-russkikh rukopisnykh knig XV veka, khranyashchikhsia v Rossijskom gosudarstvennom arkhive drevnikh aktov, eds. I. Zhuchkova, L. Moshkova, A. Turilov. Moskva. [in Russian].
8. Matichin [1979]. Matichin Apostol (XIII vek), eds. Radmila Kovachevič, Dimitrija Stefanovič. Beograd. [in Serbian].
9. Moldovan, A. [1984]. Slovo o zakone i blagodati Ilariona. Kiev. [in Russian, in Old Church Slavonic].
10. Mostrova, T. [2012]. Kum lekikalnata kharakteristika na Knigata na prorok Ieremija, *Kirilo-Methodievski studii*, 21, 125–146. [in Bulgarian].
11. Müller, L. [1971]. Die Werke des Metropoliten Ilarion [Forum slavicum, vol.37]. München. [in German].
12. Nestle-Aland, E. [1979]. Novum Testamentum Graece, The 27th edition with critical apparatus, eds. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Stuttgart. [in German, in Greek].
13. Ostrowski, D. [2009]. Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennyykh Let, *Culture and Identity in Eastern Christian History. Papers from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture* [Ohio Slavic Papers, vol. 9, Eastern Christian Studies, vol. 1], 217–247. Columbus, Ohio.
14. Ostrowski, D. [2003]. The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis, *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X*, 1–3. Cambridge, Massachusetts. [in English, in Old Church Slavonic].
15. Pereswetoﬀ-Morath, A. [2002]. A Grin without a Cat, vol.1: Adversus Iudaeos Texts in the Literature of Medieval Russia (988–1504) [Lund Slavonic Monographs, 4]. Lund.
16. Pereswetoﬀ-Morath, A. [2016]. 'The Old is in the New Revealed': Prophetic Quotations from the Slavonic Translation of Doctrina Iacobi in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part one). *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XL, 1. Sofia, 51–80.
17. Pereswetoﬀ-Morath, A. [2016]. 'The Old is in the New Revealed': Prophetic Quotations from the Slavonic Translation of Doctrina Iacobi in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part two). *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XL, 2. Sofia, 9–48.
18. Polnoe sobranije [1997]. Polnoe sobranije russkikh letopisej, t. 1: *Lavrentievskaja letopis*. Moskva. [in Russian].
19. Septuaginta [1931]. Septuaginta, Societatis Scientiarum Göttingensis Auctoritate, vol.X: *Psalmi cum Odis*, ed. A. Rahlfs. Göttingen. [in German, in Greek].
20. Septuaginta [1943]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XIII: *Duodecim prophetae*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
21. Septuaginta [1939]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIV: *Isaias*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
22. Septuaginta [1957]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XV: *Ieremias. Baruch. Threni Epistula Ieremiae*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
23. Sinajskaja [1922]. Sinajskaja Psaltyr', Glagolicheskij pamyatnik XI veka, ed. Sergej Severianov [Pamyatniki staroslavjanskogo jazyka, t.IV]. Petrograd. [in Russian].

24. Vershinin, K. (2019). Drevnejshij vid Skazaniia o trekh pleniakh Ierusalima, *Istorija Rossii s drevnejshikh vremen do XXI veka: problemy, diskussii, novye vzglyady. Sbornik statej uchastnikov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi shkoly-konferentsii molodykh uchenykh (8-9 oktiabria 2019 g.)*, 16–21. Moskva. [in Russian].
25. Vilkul, T. (2018). «Книга глаголемая Іаковъ Жидовинь (text i paralleli k drevnerusskim compilatsijam, *Palaeoslavica*, t.26, no.1, 97–163. Cambridge, Massachusetts. [in Russian].
26. Vilkul, T. (2012). O proiskhozhdenii Rechi Filosofa, *Palaeoslavica*, t.XX, no.1, 1–15. Cambridge, Massachusetts. [in Russian].

Tetiana Vilkul

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), tvilkul@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

The Book of Jacob the Jew in the Old Rus'ian Early Texts and Tikhonravov' Chronograph

Abstract. The article examines new date regarding the history and transmission both the *Doctrina Jacobi nuper baptisati*, the important Byzantine source translated into Old Church Slavonic in the 11th century known as the *Book of Jacob the Jew*, and some Old Rus'ian texts, with the emphasis on the *Tikhonravov' Chronograph*. The background of my examination is provided by recent researches of A.Pereswetoff-Morath, which survey many borrowings from the *Book of Jacob* in the Kyivan Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* and the *Primary Chronicle or A Tale of Begone Years*. **The aim of this study** is to expand the base of comparison of *Doctrina Jacobi* with Old Rus'ian texts by drawing new source and specify features, applied by the authors of these compilations. **The methods** are largely textological, including textual and literary criticism. **The academic novelty.** For the first time all quotations from *Doctrina Jacobi* is tracing in the *Tikhonravov' chronograph*. Though was a compilation of the 16th century, it largely consists of the very early texts, what determine its significance for the history of the booklearning in Old Rus'. *Tikhonravovsky chronograph* provides reliable material for textological comparison, because it offers a bulk quotations from the *Book of Jacob* (more than 90 citations), while there are only a dozen ones in the *Sermon* of Kyivan Metropolitan Hilarion, and approximately two dozens in the *Primary Chronicle*. **Conclusions.** The similar rearrangings of biblical citations in *Tikhonravovsky chronograph* and the *Primary Chronicle* point to an unknown early author from the 11th century that made a selection and reworked fragments from the *Book of Jacob* linking them in a totally different order. He create a lengthy "biblical collection", that served as intermediary between the translated Byzantine and original Old Rus'ian sources. Taking into considerations these new materials, we have now construct the scheme of relations between our texts as: from the *Book of Jacob* to the lengthy "biblical collection" and from later to the Kyivan Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* and the *Primary Chronicle* and so on. In the all, such late medieval compilation from the 16th century as *Tikhonravovsky chronograph* shed new light on intricate problems of Kyivan Rus' writing.

Keywords: Old Rus'ian, textual criticism, medieval chronicles.

«Чорні лебеді» Української революції: (не)ймовірні випадки західноукраїнської державності

Анотація. Мета статті полягає в дослідженні маловивчених і дискусійних проблем Української революції, зокрема особливостей становлення й розвитку західноукраїнської державності в 1918–1919 рр., а також окремих питань політичної історії Західноукраїнської Народної Республіки 1918–1923 рр., ґрунтуючись на теорії «чорного лебедя» Н.Н.Талеба. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, етнічної політології, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний, історико-генетичний і термінологічний аналіз, компаративний, типологічний. Автор дотримується методології інституціоналізації політичних акторів в умовах політизації етнічностей. **Наукова новизна.** Обґрунтовано три дослідницьких гіпотези, пов'язані з подіями на Галичині 1918–1919 рр.: Листопадовий зрив – як «чорний лебідь» західноукраїнської державності; проголошення Українською Національною Радою об'єднання ЗУНР з Українською Народною Республікою – як приклад «чорного лебедя», оскільки практична (не)реалізація задуму мала серйозніші наслідки, ніж здавалося сучасникам; проголошення диктатури Є.Петрушевича 9 червня 1919 р. (ще один «чорний лебідь»), що призвело до повернення до правової моделі ЗУНР і слідування в напрямку самостійної «Галицької Держави». **Висновки.** Листопадовий зрив 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. засвідчує не лише Талєбовий перехід від середньостану (Габсбурзької монархії – тиранії колективного) до крайньостану (ЗУНР – тиранії випадкового), а його «чорного лебедя» – події екстремального характеру, котра мала епохальні наслідки для регіону. Листопадовий зрив став «чорним лебедем» не для тогочасних галицьких українців (хоча й почасти), а для «чужих» – насамперед поляків та євреїв на Галичині. З іншого боку, ця подія (як «чорний лебідь») спровокувала нову (після Першої світової) війну – спочатку за Львів, а вже потім і за Галичину. Тому ця обставина лише загострює проблему «чорного лебедя» як (не)ймовірного випадку західноукраїнської державності 1918–1919 рр. ЗУНР як крайньостан уже після Листопадового зриву потерпала від «чорного лебедя»; досвід минулого не допоміг регіональним політичним акторам передбачити майбутнє (Галичини, ЗУНР); тиранія випадкового (емоційно забарвлене рішення УНРади від 3 січня 1919 р.) трапилася знову й переможець (УНРада) отримав усе, чого домагався (приєднання до УНР); історія почала знову «стрибати» – уже після 22 січня 1919 р. Однак, зважаючи на Талєбові міркування, другий «чорний лебідь» – це, скоріш за все, «недо-чорний», «сірий лебідь». Його з'яву передбачали найперше зовнішні, а вже потім внутрішні політичні актори, починаючи з грудня 1918 р.: вони були готові до його появи (що й відбулося 3 січня 1919 р.), а відповідним інструментарієм став «передвступний договір», підписаний у Фастові. Акт установа диктатури від 9 червня 1919 р., хоча й не безпосередньо (однак за наявності інших складових), певною мірою призвів до зміни статусу Галичини на геополітичній шахівниці тогочасної Європи, що його увиразнив цілий «каскад» подій: 1) рішення Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. про дозвіл Польщі зайняти Галичину; 2) Варшавський договір 1920 р. (Пілсудського – Петлюри), згідно з яким до Польщі мала відійти і Східна Галичина; 3) Ризький договір 1921 р., що, фактично, анулював Варшавський,

а УСРР відмовилася від претензій на Східну Галичину, передавши її II Речіпосполитій; 4) рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. про визнання суверенітету Польщі, у тому числі й над Східною Галичиною.

Ключові слова: Українська революція, теорія «чорного лебедя», Західноукраїнська Народна Республіка, Галичина, Україна, Польща.

Українська історична наука, якщо вона справді хоче вийти за рамки національної методології трактування політичних явищ в їх історичній ретроспективі, не може не послуговуватися «екстравагантними» на перший погляд теоріями, запропонованими західними інтелектуалами. Зокрема, коли йдеться про новітні інтерпретації подій і наслідків Української революції 1914–1923 рр. Її регіональні особливості певною мірою «вписуються» у сучасну методологію теорії випадковості, якщо візьмемо за досліджуваний хронотоп Західноукраїнську Народну Республіку, а відтак – і Західну Область УНР. Використання досвіду цієї української держави як певного дослідницького майданчика дозволить з'ясувати, чи доцільно послуговуватися здобутками західної науки для пояснення особливостей українського державотворення не лише на Галичині, а й на Наддніпрянщині в 1917–1921 рр.

Актуалізуючи заявлену тему, найперше маємо звернутися до теорії «чорного лебедя», яку запропонував американський математик ліванського походження Н.Н.Талеб. Для нього те, що він називає «чорним лебедем» – це подія, яка відповідає трьом ознакам: вона виняткова, абсолютно несподівана, і ніщо в минулому її не обіцяло; вона справляє колосальний вплив; людська природа змушує вигадувати їй пояснення «заднім числом». До того ж ненастання дуже очікуваного – теж «чорний лебідь»: «За логікою “чорного лебедя”, *те, чого ви не знаєте*, набагато важливіше за те, що ви вже знаєте. [...] багато “чорних лебедів” сталися й набули такого значення саме тому, що їх ніхто не чекав»¹.

Переконаний, не слід себе обманювати поясненнями, що їх поспішить надати історіографія історії Української революції, її поясненнями про «визначальну для українського революційного руху у Східній Галичині у 1918 р. перемогу революції 1917 р. й утворення УНР», «зрозуміле бажання» «одного народу» до безумовного возз'єднання². Ба більше: повстання в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. народило історіографічну й політичну легенду творення держави західних українців у ХХ ст., яке можна вважати прецедентом в Українській революції 1914–1923 рр. Адже тут українці легальним чином проголосили Українську державу в межах Австро-Угорщини, очікували мирної передачі влади на Східній Галичині, а збройне повстання 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. в геополітичних реаліях загострення польсько-українських взаємин стало доконаним фактом як військовий переворот.

Листопадовий зрив: «екстремальна подія, виняткова, абсолютно несподівана»

Перші враження очевидців подій осені 1918 р. на Галичині – прикра несподіванка для них самих, такий собі «кінець світу»³. Так, принаймні, говорять спогади про «ще не-минуле» (вислів Н.Н.Талеба) тих, котрі зважилися засвідчити на папері

¹ Талеб Н.Н. Чорний лебідь: Про (не)ймовірне у реальному житті / Пер. з англ. М.Климчук. 2-ге вид. – К., 2017. – С.9–10, 10 (прим.*), 11.

² Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 2006. – С.44.

³ Kotyńska K. Lwów: W odczuciu miasta na nowo. – Kraków, 2015. – S.49–59.

свій пам'яттєвий суб'єктивізм. Утім, застерігає автор «Чорного лебедя», говорячи про оманливість нарративу, «ви пам'ятаєте не подію, а останній спогад про подію і, навіть не усвідомлюючи, змінюєте історію з кожним новим спогадом (курсив Н.Н.Талеба – І.М.)»⁴.

«Хрестоматійними» вже стали спогади творців Листопадового зриву щодо реакції місцевого населення. Наприклад, у Коломиї враження були такі: «Ніч з 31 жовтня на 1 листопада пройшла щасливо і спокійно. Мешканці міста *здивовано стрічали ранок 1 листопада* (тут і далі, якщо не зазначено іншого, курсив мій – І.М.). Читали відозву. Серед українців – безгранична радість, серед жидів – вицікування [...] Місцевості, де влада вже була в українських руках, відзивалися в українській мові, інші запитували: “що се у вас дзее?” (“Що у вас діється?” – І.М.)»⁵. А от про Львів маємо такий спогад: «Була це п'ятниця, до того свято по латинському обряду, день Всіх Святих, і населення міста тим численніше висипалось на вулиці, *гляділо здивовано на цей несподіваний переворот і власним очам не вірило*. Навіть загал українців був заскочений цією величезною зміною, що викликувала переворот в їхніх думках і заповідала нові, далекосяглі в наслідках події»⁶.

Поза сумнівом, Листопадовий зрив став тим історичним переломом, на який його очевидці очікували десятиліттями. А тому, керуючись логікою Н.Н.Талеба, слід визнати його прикладом позитивного «чорного лебедя»: по-перше, повільних дрібних кроків у певному напрямі й, по-друге, він є таким «чорним лебедем», що визрівав десятиліттями⁷. Думаю, що «доказову базу» цього «визрівання» професійні історики добре знають. Але це ще не все: пояснення, звідки «вилітає» «чорний лебідь», криється в «масштабовності»⁸. У випадку Листопадового зриву її озвучив 1948 р. В.Дорошенко:

«Дата 1-го листопада 1918 р. зостанеться навіки достопам'ятною датою в українській історії, в історії державно-політичного розвитку цілого українського народу. Хоч це була подія регіональна, суто галицька, проте сталася вона чином великого всеукраїнського значіння. Оце всенациональне, а не вузько місцеве, провінціональне значіння має 1-й листопад [...] можна сміло сказати, що без 1-го листопаду 1918 р. не було б і 22 січня 1919 р. У цьому й лежить невмируще всеукраїнське значіння 1-го листопада»⁹.

Цікавим є Талебове розмежування між масштабним і немасштабним – на прикладі двох різновидів випадковості: середньостану та крайньостану. Їх невизначеність є функціонуванням двох головних законів (середньостан: «одинокі відхилення будь-якого масштабу не впливає на середнє значення чи суму великої вибірки»; крайньостан: «будь-який випадок може непропорційним чином вплинути на загальну картину чи сукупний результат»). Висновуючи про ці дві «випадковості», учений зауважує, що у середньостані панує тиранія колективного, а у крайньостані владу має виняткове/випадкове й непередбачуване¹⁰.

Згідно з цією Талебовою типологією, неординарні події сучасної історії цілком «вписуються» у крайньостан. Зокрема, це можна сказати і про Листопадовий зрив на

⁴ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.83.

⁵ Бемко В. Листопадові події в Коломиї // «Над Прутом у лузі...»: Коломия в спогадах / За ред. З.Книша. – Торонто, 1962. – С.121–122.

⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Зі шкiцями. – Л., 1931; Нью-Йорк, 1960. – С.69.

⁷ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.60–61.

⁸ Там само. – С.46–48.

¹⁰ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.49–50, 51–52.

Галичині в 1918 р., розуміння причин та наслідків якого надалі потребує уважного вивчення. Адже, як показують мої висновки, трактування подій 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. не стало для їх безпосередніх учасників та спостерігачів чимось на зразок термінологічної дискусії, радше само собою зрозумілим, доконаним фактом. Для військовиків і цивільних головними поняттями тут залишалися «переворот», «роззброєння», «перебрання влади», котрі, по суті, стали базовими маркерами якісної зміни політичної ситуації, котра переінакшила долю галицьких українців наприкінці Великої війни, створивши передумови утворення суверенної держави. Якщо у випадку Львова йшлося найперше про «роззброєння», то для міст і містечок поза ним – про «перебрання» влади насамперед військовими. Тож сутність подій пізньої осені 1918 р. найадекватніше передає поняття «переворот», що лише в поодиноких випадках для його сучасників уже за якийсь час означав революційні перетворення¹¹.

Однак, як зауважує Н.Н.Талеб, «у крайньостані не всі лебеді чорні. Деякі рідкісні й важливі явища таки можна передбачити, особливо, якщо до них готовий і маєш відповідний інструментарій [...] Це – недо-чорні лебеді. [...] Такі явища рідкісні, але цілком очікувані, це сірі лебеді. Я називаю їх *мандельбротівською випадковістю* (курсив Н.Н.Талеба – *І.М.*)»¹². І тут у напрямі Листопадового зриву насувається інше питання – чи не є він прикладом «сірого лебедя»?

На перший погляд, так. Однак, зваживши на фактологічну основу цих подій, мусимо визнати, що це не були повною мірою явища, що їх можна було б описати законами (механізмами) масштабування майбутньої події. Дилемою тут залишатиметься розміщення галичан напередодні Листопадового зриву (читай: майбутніх громадян ЗУНР) у системі координат габсбурзького світу – між лоялізмом та іредентизмом. Та й загалом політичний провід не був переконливим – улітку 1918 р. з парламентської трибуни у Відні Є.Петрушевич заявляв: «Ми ніколи не прагнули викликати серед народу революцію, навпаки, наш народ вірно стоїть на охороні інтересів держави... Зірка габсбурзької династії все ще світить ясно і яскраво на нашому небосхилі»¹³.

У світлі Талебових міркувань про «сірого лебедя» у відношенні Листопадового зриву не переконує й функціонування 1918 р. Конституанти: галицькі українці в досліджуваній період легальним чином (18–19 жовтня 1918 р.) проголосили Українську державу в межах Австро-Угорщини, а тому очікували мирної передачі влади на Східній Галичині. Ба більше: після постанови Конституанти стало зрозуміло, що «більшість [її] представників, людей австрійської орієнтації, заявили за співпрацю з віденським урядом та за творенням української держави в рамках австрійської федерації»¹⁴. Про це закликав українців й ерцгерцог Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), відмовляючи Конституанту від відокремлення від Відня, запропонувавши 18 жовтня, щоб «будь-яке нове українське державне утворення просило про входження коронною землею до складу монархії»¹⁵.

Щоправда, слід пам'ятати, що галичани-радикали й соціал-демократи вже тоді вимагали від Конституанти проголошення злуки з Наддніпрянщиною¹⁶,

¹¹ Див.: *Монолатій І.С.* До питання про характер (не)революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.133–154.

¹² *Талеб Н.Н.* Чорний лебідь... – С.53.

¹³ *Карпенко О.* З історії Західно-Української Народної Республіки. – С.46.

¹⁴ *Мельник М.* Перший листопад // *Визвольний шлях.* – 1986. – Кн.11(464). – С.1287.

¹⁵ *Снайдер Т.* Червоний князь: Таємниці життя габсбурзького ерцгерцога / Пер. з англ. П.Грицака. – К., 2011. – С.109.

¹⁶ *Левицький К.* Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Л., 1931; Нью-Йорк, 1968. – С.116–117.

зауважуючи, що, попри вимоги «з'єдинення всіх українських земель, між іншими українських земель Австро-Угорщини в одну державу», їхньою метою є «з'єдинена, вільна самостійна Українська Республіка»¹⁷. Чи ж саме про це згадував В. Андрієвський: «Мені розказували, що галицькі парламентаристи навіть по розпаді Австрії, коли інші народи обявили свою незалежність, все ще не хотіли відділятися від Австрії і тільки ніби студентська молодь, що явилася на засідання Національної Ради, своїм рішучим поведінням спонукала старих до такого кроку і з їх сторони»¹⁸?

Відтак стан неповності та очікування в лавах українського політикуму на Галичині брав гору. Тож лише завдяки Талебовій «крайній нерівності» й «тиранії випадкового» українські військові здійснили Листопадовий зрив. Як згадував М. Дольницький,

«лише завдяки йому (Українському генеральному військовому комісаріату – І.М.) можна було зреалізувати рішення Української Конституанти від 19 жовтня 1918 р. і перебрати владу в українські руки [...] Тільки цей рішучий революційний крок військового комісаріату, а не “політична гра” нашого тодішнього політичного проводу, дав реальну основу під цю незабутню подію у визвольних змаганнях українського народу»¹⁹.

Саме тому про «науково контрольовану» подію («сірого лебедя») у випадку Листопадового зриву можна забути. Адже це не був той «чорний лебідь», появу якого можна було в той чи той спосіб урахувати, визначити його властивості й дати точний розрахунок неможливо²⁰.

На сцену (послугуючись Талебовою мовою) «стрибаючої історії» мав вийти «типовий представник» (гігант/карлик), саме той, кого вчений називає «переможець отримує все»²¹. Ним став сотник Легіону УСС Д. Вітовський, про якість якого маємо таку амбівалентну оцінку:

«Серед української суспільності Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Всі його любили і поважали, тому не диво, що особу Вітовського вязали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав стати керманічем революції. Популярний, глибокий, прегарний бесідник, чистий характер, добрий вояк. Але Вітовський був крім цього ще й поет-мрійник і в нього як революціонера – це була велика хиба. Бо поет-мрійник і керманіч революції – це два протилежні поняття. Йому як революціонеру не доставало одної прикмети, але найважливішої, а саме: рішучості»²².

Щоправда, знову таки, в інших споминах маємо й таку характеристику: «Рішучість Вітовського рішила справу», адже легендарними стали приписувані

¹⁷ Мельник М. Перший листопад. – С.1287.

¹⁸ Андрієвський В. З минулого. – Т.ІІ: Від гетьмана до Директорії. – Ч.2: Директорія. – Берлін, 1923. – С.189.

¹⁹ Дольницький М. Військова підготовка Листопадового зриву та її здійснення // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у Визвольних змаганнях (Матеріяли до історії) / Видав хорунжий УСС Д.Микитюк. – Вінніпег, 1958. – С.49.

²⁰ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.287.

²¹ Там само. – С.52, табл.1.

²² Палів Д. Листопадова революція (З моїх споминів) // Українська галицька армія у 40-річчя її участі у Визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. (Матеріяли до історії). – Т.ІІІ / Видав хорунжий УСС Д.Микитюк. – Вінніпег, 1966. – С.32.

йому слова: «Мусимо зайняти Львів цієї ночі, щоб завтра не зайняли його поляки»²³. Слід тут додати й короткий висновок О.Семмо про те, що «Листопадовий зрив зроблений не з наказу Національної Ради, ні д-ра Петрушевича. Він стався з ініціативи купки “патріотів” що були коло сотника Вітовського»²⁴.

Несподіванки Листопадовому зриву додав і рапорт Д.Вітовського голові УНРади К.Левицькому близько 7-ї год. 1 листопада 1918 р., що «українське військо заняло в порядку місто, обсадивши всі важні точки без проливу крові і взагалі без жертв»²⁵. Однак зауважмо, що дуже скоро «гігант» перетворився на «карлика», адже вже 2 листопада «Вітовський рішився поступити як людина чесна зі собою. Він зголосився до голови української влади у Львові д-ра Костя Левицького і попросив звільнити його з команди, яка йому не під силу»²⁶. Відбулося це в неділю, 3 листопада, коли Д.Вітовський заявив К.Левицькому, що «уступає зі становища військового команданта, бо не почуваеться на силах (розбивка К.Левицького – *І.М.*)»²⁷.

На мою думку, навіть ці короткі характеристики Д.Вітовського як промотора несподіванки (Листопадовий зрив) можна розглядати і як Талєбовий приклад «ареал-специфічності людських реакцій». Адже реакції, спосіб мислення й інтуїція залежать, як зауважує вчений, по-перше, від контексту, в якому постає проблема, та, по-друге, від взаємодії з соціально-емоційною системою, реальним життям²⁸. Тож переворот 1 листопада 1918 р., керівництво яким забезпечив Д.Вітовський – це один ареал, а реальне життя/діяльність поза переворотом – інший. Можливо, що причиною перетворення з такого собі «регіонального» «гіганта» Української революції на її «карлика» стало й те, що згодом описували біографи цього діяча: «Шляхетність і простолінійність вдачі зробила його ворогом інтриг і нещирости. [...] Відчуття чести й особистої гідности було в нього лицарське. Він був джентльменом у найкращому розумінні того слова»²⁹.

Як бачимо, Листопадовий зрив засвідчив не лише Талєбовий перехід від середньостану (Габсбурзької монархії – тиранії колективного) до крайньостану (ЗУНР – тиранії випадкового), а його «чорного лебедя» – події екстремального характеру, яка мала епохальні наслідки для досліджуваного мною хронотопу. Нагадаю: для зовнішнього світу події 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. були абсолютною несподіванкою, адже про Листопадовий зрив як військовий переворот стало відомо у Відні 2 листопада, а в Берліні – 5 листопада 1918 р.³⁰ Але зауважмо: Листопадовий зрив став «чорним лебедем» не для тогочасних галицьких українців (хоча й почасти), а для «чужих» – насамперед поляків та євреїв на Галичині. Інша справа, що Листопадовий зрив – «чорний лебідь» – спровокував польсько-українську війну.

²³ Дольницький М. Дмитро Вітовський: Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР. – Нью-Йорк, 1967. – С.66–67.

²⁴ Семмо О. Соборність (22.I – 31.VIII.1919 р.). – Філадельфія, 1989. – С.25.

²⁵ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Зі шкiцями. – С.68.

²⁶ Там само. – С.104.

²⁷ Левицький К. Великий зрив... – С.145.

²⁸ Талєб Н.Н. Чорний лебідь... – С.67–68.

²⁹ Дольницький М. Дмитро Вітовський... – С.121.

³⁰ Монолатій І.С. До питання про характер (не)революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. – С.160–161.

Злука ЗУНР та УНР: «ненастання дуже очікуваного»

Якщо беззастережно довірятимемо спогадам одних сучасників досліджуваних подій і візьмемо до уваги спомини інших, складатиметься враження амбівалентності «вікопомного» бажання галичан до єднання з омріяною сторіччями бездержавності «великою Україною». Візьмімо, наприклад, розмисли членів Національної Ради ЗУНР після поразки національно-визвольної боротьби й падіння західно-української держави, в еміграційних умовах у Відні. Так, 16 червня 1922 р. С.Вітик зауважував: «Наша політика йшла злого дорогою, бо ми, зламавши лінію соборності, поборюємо одні других. Виступає всюди дві України. [...] Уряд був все проти злуки з Великою Україною, бо цього цісар Карло не хотів, і злучився тільки під напором волі народу»³¹.

Цей, на перший погляд незначний, сюжет озвучує дилеми УНРади напередодні Листопадового зриву – пошук союзника у Відні. Але, як показала історія, «озброєність» українців лише цісарським маніфестом від 16 жовтня 1918 р. про майбутню федералізацію Габсбурзької монархії нічого не дала³². Як зауважував О.Семмо у своїй полеміці з М.Мельником 1989 р., «переговори з цісарем Карлом, до якого поїхала делегація Української Національної Ради на чолі з “Президентом” Петрушевичем – не привели до бажаного результату і вона повернула назад до Львова»³³. Зауважмо: ще 28 вересня 1917 р. стало відомо, що імператор Карл I висловився про політичний статус-кво перед війною на Галичині (якщо така розпочнеться внаслідок невирішення «австро-польської» проблеми)³⁴, а вже наступного року ходили поголоски про «антипольський план» Відня щодо створення «австрійсько-української провінції»³⁵.

А що суперечка про те, іти до Відня чи Києва, на той час остаточно не вирішилася³⁶, Листопадовий зрив як позитивний «чорний лебідь» певною мірою несподівано припинив наявні впродовж жовтня 1918 р. коливання українського політикуму між двома геополітичними проектами – федералізацією й самостійністю. Однак у перші дні фактичного (1 листопада) та юридичного (13 листопада) існування «Західно-Української Держави» (назва, якою послуговувалися 9–13 листопада 1918 р.), не йшлося про об'єднання з Наддніпрянщиною. Це важливо, позаяк цю тезу, зазвичай додавши до неї факт, що на засіданні УНРади 9 листопада, коли створили Тимчасовий Секретаріат, було озвучено бажання в майбутньому об'єднатися в єдиній українській державі, використовують для підтвердження соборницьких прагнень галичан осені 1918 р.

Розгляньмо суттєві моменти цього сюжету. 9 листопада ідею озвучили представники київської делегації Міністерства шляхів («Один з її членів сердечно вітає нашу країну з відродженням і визволенням та говорить навязання тісних зносин

³¹ Діяльність УНР 1920–1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. – (Ч.І). – К., 2019. – С.198–199, №54 (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.1. – Спр.11012. – Т.12. – Арк.114–115).

³² Левцицький К. Великий зрив... – С.108–110.

³³ Семмо О. Соборність (22.I – 31.VIII.1919 р.). – С.25.

³⁴ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung unter historische Hintergründe von Th.Hornykiewicz. – Bd IV. – Philadelphia, Pa., 1969. – S.40, №1000.

³⁵ Україна і Польща в документах: 1918–1922. – Ч.1 / Зібрав й зредагував Т.Гунчак. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С.62, №8.

³⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали у 5 т. – Т.1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Уклад.: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – С.223, №100.

Української Держави з Західною Україною»³⁷). Ішлося про посланців Києва, які репрезентували на згаданому засіданні один із підрозділів виконавчої влади гетьмана П.Скоропадського, адже Українська Держава проіснувала до 14 грудня 1918 р. На таке побажання голова УНРади К.Левицький відповів: «Встала Україна по обох боках бувшого кордону, йдемо до ясної мети будування своєї хати, одначе щастя буде аж тоді, коли з'єдинимося всі в одній великій Україні»³⁸.

Першими, хто озвучив ідею об'єднання західноукраїнської держави з Наддніпряниною, стали урядовці П.Скоропадського. Однак, найімовірніше, це було наслідком спроби налагодження зв'язків по обидва боки Збруча (як згадував Є.Коновалець, у Києві «погодилися [...] негайно видати розпорядження Міністерству шляхів у справі потрібних січовим стрільцям вагонів»³⁹), адже 5 листопада за дорученням Команди українських військ зі Львова до Києва виїхав О.Назарук (і того ж самого дня уряд Української Держави постановив відправити на Галичині свою надзвичайну дипломатичну місію, призначивши їй фінансування до кінця 1918 р.)⁴⁰. Саме він мав просити гетьмана П.Скоропадського про військову допомогу новоствореній державі.

Натомість на засіданні УНРади 10 листопада 1918 р. її член М.Новаковський виступив із пропозицією негайно проголосити злуку «Західно-Української Держави» зі «всією Україною». Цю пропозицію підтримав Р.Перфецький, запропонувавши доручити Державному Секретаріату «поробити потрібні заходи для з'єдинення українських земель в одну державу»⁴¹, що схвалила своїм голосуванням УНРада. 12 листопада, перед складанням присяги членами Державного Секретаріату, його голова К.Левицький заявив: «В своїй праці все матимемо на увазі той великий ідеал нашої нації: з'єдинення всіх українських земель в одну велику, незалежну, суверенну і демократичну Українську Державу»⁴².

І все було б добре, якби не Талебова «оманливість наративу», пов'язана з тим, що «людям дуже важко розглядати ланцюжок фактів, не шукаючи йому пояснення, не встановлюючи між ними логічних взаємозв'язків, не насаджуючи їх на шампур спорідненості. Пояснення об'єднують факти один з одним, допомагають їх запам'ятати, надають їм *більше смислу*. Небезпека полягає в тому, що це вселяє в людей *ілюзію* розуміння (курсив Н.Н.Талеба – *І.М.*)»⁴³. Тож спробуймо побачити і проблему інформації, що супроводжувала ідею злуки Галичини й Наддніпрянини. Здавалося б, найбільше таких повідомлень мали б містити дописи про відзначення 3 березня 1918 р. на Галичині так званого Свята миру та державності – маніфестацій у честь проголошення самостійності УНР і підписання Берестейського миру⁴⁴. Але ж ні! Текстуальний аналіз показує, що під час багатолюдних зібрань у різних місцевостях тогочасної східної частини Галичини найперше учасникам ішлося про поділ краю на українську й польську частини, а також звучали заклики «Нехай живе українська держава під Габсбургами!», «Нехай живе українське королівство Галичини!»⁴⁵.

³⁷ Там само. – С.408, док. №214.

³⁸ Там само.

³⁹ Коновалець Е. Причинки до історії Української революції. – Прага, 1928. – С.11–12.

⁴⁰ Українська Держава (квітень – грудень 1918 р.): Документи і матеріали: У 2 т. / Упор. Р.Пиріг (кер.) та ін. – Т.2. – К., 2015. – С.344, №218.

⁴¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.1. – С.414, №218.

⁴² Там само. – С.418, №219.

⁴³ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.77.

⁴⁴ Див., напр.: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.1. – С.85–101, №13–25.

⁴⁵ Там само. – С.95, №21; С.98, №24.

Проблему «шахрайства» соборницького нарративу увиразнює й той факт, що, за підрахунками за корпусом опублікованих джерел з історії ЗУНР, у жовтні 1918 р. про «злуку» (об'єднання) з Наддніпряниною в тогочасній українській пресі писалося всього 4 рази (в тому числі 3 випадки пов'язані з поточною діяльністю політичних інститутів, організацій і партій у Львові, і лише 1 – інформація про події на периферії саме в той час)⁴⁶, а в листопаді – лише 2 рази (стосувалося це органів державної влади)⁴⁷!

Зауважмо ще одну суттєву ваду: дотеперішній збірник документів з історії ЗУНР рясніє чималими лакунами. Якщо взяти «на віру» корпус тогочасних джерел, опублікований у 2000-х рр., побачимо, що, фактично, проблема об'єднання українських земель в єдиній самостійній державі цікавила хіба що політичні сили, репрезентовані в УНРаді, а вже потім у Державному Секретаріаті. А що ж відбувалося поза офіційними структурами влади? Скажімо, яким був «голос народу», чи то «голос вулиці»? Адже саме у цьому криється Талебова дилема «ареал-специфічності людських реакцій»: зали засідань державних чиновників – це один ареал; реальне життя в умовах проголошеної держави – інший. Скажімо, у Коломиї в першому ж числі місцевої газети «Покутський вістник» 10 листопада 1918 р. стверджувалося: «Маємо свою самостійну державу з областей колишньої Австро-Угорщини, а дорога до злуки з соборною Україною стоїть отворена і та злука безумовно наступить (курсив мій – І.М.)»⁴⁸.

Оманливість нарративу про соборницькі прагнення тогочасних галичан засвідчує й те, що соборність, скоріш за все, лежала поза межами інформаційного поля. Ба більше: у грудні 1918 р. про ймовірне об'єднання в нині опублікованих документах ЗУНР знайдемо тільки один: 17 грудня 1918 р. на засіданні Ради Державних Секретарів (яка тоді вже перебувала в Тернополі) лише планувалося створити офіційний комунікат, в якому, зокрема, ішлося б також, що «прихідний час на проголошення злуки із Україною буде аж тоді, коли ми осядемо у Львові, бо тоді зможуть взяти участь в нарадах всі члени Ради і тим самим виявлять волю загалу [...] (курсив і транслітерація з латинки мої – І.М.)»⁴⁹.

Виходить, що розмови про вже підписаний «передвступний» договір у Фастові 1 грудня 1918 р. не велися? Вочевидь цей факт залишався невідомим для західноукраїнського суспільства, адже його у пресі ЗУНР оприлюднили у січні 1919 р.⁵⁰ (цікаво, що першоджерело, указане у збірнику документів 2009 р. – видання 1992 р., а не преса 1919 р.)⁵¹. Хоча відомо, що 23 грудня 1918 р. повірений у справах Австро-Угорщини в Українській Державі барон Е.Е.Фюрстенберг повідомляв про це офіційні Відень і Берлін: «Зростають ознаки того, що між Україною та Східною Галичиною тривають дії щодо об'єднання. Угода між Директорією та західноукраїнським урядом на підставі союзу обох країн із гарантією автономії Східної Галичини, за умови ратифікації східногалицькою Радою та українською Конституантою, вважається в принципі досягнутою»⁵².

⁴⁶ Там само. – С.162, №67; С.170–171, №69; С.190–191, №82; С.225, №100.

⁴⁷ Там само. – С.252–253, №110; С.413–414, №218.

⁴⁸ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури: Коломийські сцени Української революції. – Івано-Франківськ, 2018. – С.185.

⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Уклад.: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – С.52, №28.

⁵⁰ Монолатій І. Місто двох республік і диктатури... – С.299.

⁵¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.5, кн.1: Зовнішня політика і міжнародне становище: 1918–1919 рр. / Уклад.: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ, 2009. – С.27, №2.

⁵² Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung unter historische Hintergründe von Th.Hornykiewicz. – Bd IV. – S.65, №1012.

Нез'ясованою залишається роль у передфастівських подіях і самого Є.Петрушевича, який на той час перебував у Відні, звідки повернувся на Галичину лише наприкінці грудня 1918 р. після наполягань уряду⁵³. Натомість «передвступний» договір підписали вповноважені урядом ЗУНР Л.Цегельський і Д.Левицький, і лише тому, що вони не змогли доїхати до Києва, де планували просити військової допомоги для ЗУНР («головно штабовиків, фонди на ведення війни, тяжку артилерію, амуніцію і одяг для війська»⁵⁴). Про обставини того часу Л.Цегельський згадував:

«Ми не знали, з ким нам – з гетьманом, чи з Директорією – доведеться говорити. [...] Нам виставили повновласть, звернену загально до “Української Держави”, бо – як сказано – ми не знали, що це буде за влада, що її ми застанемо над Дніпром: гетьман чи Директорія. Уповноважено нас взагалі заключати всякі умови між “Українською Державою” і “Західньо-Українською Державою»⁵⁵.

Тож угоду, складену й парафовану 1 грудня 1918 р. репрезентанти уряду ЗУНР підписали, фактично, із заколотниками проти гетьмана П.Скоропадського, адже на той момент він був легітимним головою держави (зокрема того дня затвердив постанову уряду про асигнування коштів на виготовлення повірочних і пробірних клейм та придбання необхідного обладнання Київській повірочній палатці мір і ваги⁵⁶).

Про нелегітимність підписантів (щонайменше з одного боку) зауважував О.Семмо: «Чи ота “передвступна” (тут і далі підкреслення автора – *І.М.*) умова була підписана двома урядами? Бо в той час легально існував лише уряд ЗУНР, а уряд УНР був ще лише в проєкції, бо в Києві ще сидів гетьман і одбивався од повставшого проти нього українського народу, а повстанцями верховодив Український Національний Союз»⁵⁷.

Власне, повстанцями! І позаяк це була чистої води політична гра В.Винниченка, гра, сказати б, на випередження, місія галицьких політиків у Фастові – просячи одне, а отримати інше – стала їхньою «Піровою перемогою». Зауважмо: у Винниченкових записках немає жодних згадок про ці події (між 28 листопада та 29 грудня 1918 р.)⁵⁸, а от у його «Відродженні нації» знайдемо твердження, мовляв, Фастівську угоду підписали, адже «Директорія охоче прийняла цю пропозицію (злуки – *І.М.*), цілком згодившись з думкою провідників трудових галицьких мас [...], що український народ по обидва боки Збруча має бути на віки однині злитий в одне ціле й разом боротись за свою долю, яка б вона далі не була»⁵⁹.

І знову-таки бачимо «оманливість наративу», яку витворив сам В.Винниченко, адже в контактах з іноземцями він був набагато відвертішим. Е.Е.Фюрстенберг повідомляв, що на його телеграму від 23 грудня 1918 р. В.Винниченко підтвердив: питання приєднання Східної Галичини до України, у принципі, вирішене.

⁵³ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. – Л., 2013. – С.157.

⁵⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – С.118.

⁵⁶ Див.: Уряди Української Держави – документи [Електронний ресурс]: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=1219503&cat_id=661211

⁵⁷ Семмо О. Соборність (22.I – 31.VIII.1919 р.). – С.25.

⁵⁸ Винниченко В. Щоденник. – Т.1: 1911–1920 / Ред., вступ. ст. і прим. Г.Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С.308–309.

⁵⁹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч.ІІІ. – К.; Відень, 1920. – С.154.

Вона отримає обмежену автономію, а остаточне рішення щодо злуки належатиме УНРаді, яка, вочевидь, висловиться за приєднання до України. Дипломат повідомляв, що передбачається участь делегатів від Східної Галичини в роботі «української Конституанти в Києві». Ба більше: стверджувалося, що Директорія повідомила Польщу про майбутню злуку, а тому готова до збройного конфлікту у випадку протидії Варшави цьому об'єднанню⁶⁰.

Тож «соборницький» механізм було запущено, адже, як проголошувалося в «передвступному» договорі: «1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись з Українською Народньою Республікою – значить *заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава* (курсив мій – І.М.), а натомісць увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народню Республіку»⁶¹.

Уже за кілька днів Талєбовий «закон крайньостану» («*будь-який випадок може непропорційним чином вплинути на загальну картину чи сукупний результат*») (курсив Н.Н.Талєба – І.М.)⁶² спрацював на повну, і сталося це 3 січня 1919 р., коли УНРада у Станіславові (нині Івано-Франківськ) ухвалила, що «виконуючи право самоозначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцілну, суверенну Народну Республіку»⁶³.

Відсутність у збірнику документів О.Карпенка й К.Мицан протоколів засідань Ради Державних Секретарів у період після 20 грудня 1918 – напередодні 10 січня 1919 рр.⁶⁴ надзвичайно утруднює розуміння того, що насправді відбувалося на засіданнях уряду ЗУНР. Адже можна легко зійти на манівці, узявши «на віру» твердження, що, мовляв, «постанова про злуку була жаданням загалу та війська та перейшла на Національній Раді лиш під пресією публичної опії, на чім соціалістична партія, яка найбільше побивалася за злукою, робила для себе капітал»⁶⁵. Непереконливим є й, наприклад, один із тогочасних «гітмейкерів» соборності Л.Цегельський: він «говорив, що [...] підписуючи у Хвастові [...] мав вражіння, що він скаче в темряву. У стабільність влади Директорії делегати Української Національної Ради (тобто Л.Цегельський і Д.Левицький – І.М.) не вірили, ані не мали довір'я до політичного розуму соціалістичних провідників. Вони передбачали лише хаос і анархію»⁶⁶.

Як видно, однастайності в тому, аби приєднуватися до Наддніпрянщини, не було. Та й думка одного з підписантів «передвступного» договору – Л.Цегельського – «не була заохочувальною за злукою». Проти об'єднання виступав і В.Липинський (який тоді був Станіславові), радячи Є.Петрушевичу «не проголошувати негайної і беззастережної злуки Галичини зі Східною Україною, бо будучність Східної України непевна»⁶⁷. Ще у жовтні 1918 р. він не бачив можливості реального вирішення проблеми соборності у ближчій історичній перспективі та не поділяв

⁶⁰ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung unter historische Hintergründe von Th.Hornykiewicz. – Bd IV. – S.65, №1013.

⁶¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.5, кн.1. – С.25, №2.

⁶² Талєб Н.Н. Чорний лебідь... – С.77.

⁶³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.2. – С.142, №93.

⁶⁴ Див.: Там само. – С.53–55.

⁶⁵ М.Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р.: Спомини з Трудового конгресу // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.5. – С.5.

⁶⁶ Шевчук С. Пора сказати правду про наші Визвольні змагання: Добитися волі для Галицької землі: 1918–1939. – Торонто, 1965. – С.44.

⁶⁷ Там само.

панівної в тогочасному суспільстві ейфорії щодо негайного об'єднання українських земель⁶⁸. І це при тому, що в листопаді того ж року він особисто (поза дипломатичною поштою та МЗС), звертаючись до гетьмана П.Скоропадського, наголошував, що Україна має шанс прилучити Галичину, «використавши старі обіцянки, зроблені Антантою в цьому напрямі Росії, і використавши поміч чехів, які сильно економічно зацікавлені в тому, щоб мати спільну границю з Україною»⁶⁹. Відтак В.Липинський і далі був переконаним у тому, про що, зокрема, писав Вільгельмові Габсбургу (Василеві Вишиваному) восени 1918 р.: «Справді бо тяжке наше історичне наслідство, котре не дозволяє всім вірним і щирим синам України зеднатися і вмісті працювати для спільного великого діла. Але я вірю, що се наслідство поволі ліквідується і що се історичне лихо минеться. [...] може, тут на заході родиться така Україна, котра своїм прикладом навчить свою рідну сестру по той бік Збруча»⁷⁰.

Та й ухвалювалося рішення УНРади, як відомо, поспіхом, адже вона перешла до Станіслава 2 січня 1919 р. Саме у цей день, промовляючи на її засіданні, Є.Петрушевич заявив: «Нас ждуть важні завдання, найперше – злука з Наддніпрянською Україною»⁷¹. Зацитую трьох тодішніх промовців: С.Вітик – «Злука конечна й з економічного боку. [...] Душа народна рветься до Києва»; Д.Вітовський – «Злуки обох українських земель вимагає міжнародне становище»; Т.Старух – «Справу злуки повинні ми рішити в святочний спосіб *без дебати* (курсив мій – І.М.)»⁷². Зі спогадів очевидців також знаємо, що Л.Бачинський «висказувався досить скептично про потребу негайної злуки обох частин України»⁷³.

А що, згідно з Талебовою теорією, «нас займає те, що вже сталося, а не те, що могло статися» (у нашому випадку події 1 грудня 1918 р. більше цікавили членів УНРади, аніж її наслідки)⁷⁴, *другий* «чорний лебідь» прилетів на Галичину 3 січня 1919 р. (між іншим, 1 січня більшовицькі війська захопили Харків і встановили владу Тимчасового уряду України), засвідчиши оману тогочасних українських політиків. Як згадував Л.Цегельський, «дебати над цією історичною ваги резолюцією не було», а тому її прийняли «однодушно, через аклямацію»⁷⁵. Це означало, що своє рішення про злуку ЗУНР та УНР УНРада ухвалила без підрахунку голосів – лише за реакцією учасників зборів, вираженою вигуками, оплесками, різними репліками або вставанням. Зауважмо: у такий самий спосіб (вставанням)⁷⁶ акт злуки затвердив Трудовий конгрес у Києві 23 січня 1919 р.⁷⁷

Що відбулося 22 січня 1919 р. – відомо. Злука двох українських держав поклала кінець міжнародно-правовій суб'єктності ЗУНР, по суті лише підтвердивши фактичне подальше розрізнене існування УНР та ЗУНР. Із цього приводу І.Мазепа

⁶⁸ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. Вид. 2-ге, переробл. – К., 2011. – С.60–61.

⁶⁹ Осташко Т. З історії діяльності Вячеслава Липинського у 1914–1918 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.9. – К., 2013. – С.89.

⁷⁰ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Архів. – Т.1: Виступання (А–Ж) / Ред. Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К.; Філадельфія, 2003. – С.269–270.

⁷¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.2. – С.147, №95.

⁷² Там само. – С.149–150.

⁷³ М.Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р.: Спомини з Трудового конгресу (Докінчення) // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.6. – С.4.

⁷⁴ Талеб Н.Н. Чорний лебідь... – С.77.

⁷⁵ Цегельський Л. Від леґенд до правди... – С.219.

⁷⁶ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т.3: Україна між двома силами. – Скрантон, 1963. – С.24.

⁷⁷ Гошуляк І. Трудовий конгрес і проблема соборності України // Наукові записки ІШЕНД. – Вип.39. – К., 2008. – С.163; М.Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р.: Спомини з Трудового конгресу // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.5. – С.6.

зауважував, що «це проголошення української соборности було великим історичним актом в житті українського народу. Але фактично воно мало лише декларативне значіння. Бо остаточну ратифікацію акту зеднання обох республік [...] мали перевести лише Українські установчі збори, скликані з території цілої України. До того часу Західня Область УНР залишалася з своїм окремим як законодавчим, так і адміністративно-виконавчим органом влади»⁷⁸. О.Доценко підсумував: «Під оглядом правно-державним, сполучення УНР і ЗУР (Західноукраїнської Республіки – *І.М.*), носило лише зовнішне-демонстраційний, а не органічно-державний характер»⁷⁹. А С.Шевчук недвозначно заявив: «Уважати її (злуку – *І.М.*) треба за прегарно зааранжовану “увертюру” до політичної опери, себто до об’єднання двох наших держав. “Увертюра” зістала відіграна досконало дня 22-го січня 1919 року, але опера не зістала відспівана, бо не явилися актори»⁸⁰.

Так закінчилася безвідповідальна політична гра надміру впевнених у собі «національних лідерів», які (через не стільки зовнішні, як внутрішні обставини) не були здатні об’єднати ЗУНР та УНР, а соборність далі залишалася радше ідеологічним конструктом, аніж практичним інструментом для будівництва власної держави. Принципово важливим тут буде такий висновок, запропонований ще 1930 р.:

«Сильний упадок того престижу, того нашого значіння в наших власних думках про нас наступив за нашої памяти тоді, коли Галицька Національна Рада зреклася Галицької Землі на користь наддніпрянської влади, ще на власній території, у Станиславові, дня 3 січня 1919 р. Се було підрізанням “морального нерву” нашої галицької державности і разом з тим державности всеї України, бо Галичина все була, є й досі її мозком. Акт з 3 січня 1919 р. се кольтоніяльний акт України, котрий нашими власними підписами призначив усю нашу землю по обидвох боках Збруча на кольтонію, призначив під впливом запоморочення теорією про “єдність” того, в чім єдности не було й нема, а хіба – може бути кольтонієм»⁸¹.

Підсумовуючи другу гіпотезу про «чорних лебедів» Української революції в її західноукраїнському варіанті, слід визнати: ЗУНР як крайньостан уже після Листопадового зриву (1 листопада 1918 р.) потерпала від «чорного лебедя»; досвід минулого не допоміг регіональним політичним акторам передбачити майбутнє (Галичини, ЗУНР); тиранія випадкового (емоційно забарвлене рішення УНРади 3 січня 1919 р.) трапилася знову й переможець (УНРада) отримав усе, чого домагався (приєднання до УНР); історія почала знову «стрибати» – уже після 22 січня 1919 р. Однак, зважаючи на Талебові міркування, мій другий «чорний лебідь» – це, скоріш за все, «недо-чорний», «сірий лебідь». Адже його з’яву передбачали найперше зовнішні, а вже потім внутрішні політичні актори, починаючи з грудня 1918 р.: вони були готові до його появи (що й відбулося 3 січня 1919 р.), а відповідним інструментарієм став «передвступний договір», підписаний у Фастові.

⁷⁸ Мазена І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – І: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – С.87.

⁷⁹ Доценко О. Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції. – Т.ІІ, кн.5: 1917–1923. – Варшава, 1923. – С.9–10.

⁸⁰ Шевчук С. Пора сказати правду про наші Визвольні змагання... – С.48.

⁸¹ [Назарук О.] Галицька делегація в Ризі 1920 р. – Л., 1930. – С.81–82.

Диктатор ЗУНР: пояснення «заднім числом»

Злука ЗУНР та УНР зайвий раз актуалізувала проблеми у взаєминах західних і східних українців. Як зауважував І.Кедрин, «акт 22 січня 1919 року формально заводив соборність і перетворював Західню Українську Народню Республіку в «Область». [...] Насправді поділ існував весь час – були два уряди, два командування, не було взаємного довір'я, були дві політики. Головною причиною того стану були власне дві психіки, створені у західних і східних українців під впливом перебування впродовж сторіч під різними чужинецькими окупаціями»⁸².

Ці проблеми виявили себе в перебігу Трудового конгресу в Києві. Уже 24–25 січня 1919 р., під час нарад комісій і фракцій, принциповим стало «питання влади»: «Сварка над “питанням влади” була тим завзятіша, чим ближче під Київ підсувалися большевики [...] Положення в Києві ставало чимраз більше нервово. Цього напруження нервів не бажала собі переживати більшість присутніх у Києві членів гал[ицького]. уряду та президія делегації. Не говорячи нічого решті членів делегації, покинули вони Київ»⁸³. У столиці залишився державний секретар Л.Цегельський та окремі члени делегації, без участі якої «він (Трудовий конгрес – І.М.) був би одним з багатьох конгресів, що відбувалися у Києві [...] а які лишили по собі стоси задрукованого звітами паперу, ніякого натомість дійсного політичного результату»⁸⁴. Не надто оптимістичними були й міркування М.Лозинського: «Акт з'єдинення оставляв галицькому правительству повну незалежність, так що спільна діяльність обох правительств не мала для себе постанов закона й опиралася тільки не порозумінню між ними»⁸⁵.

А що, згідно з Талебовою теорією, нерозуміння причинно-наслідкових зв'язків між абстрактною політикою й конкретними діями, своїм агресивним невіглаством, зазвичай провокує появу «чорних лебедів»⁸⁶, акт УНРади та Державного Секретаріату від 9 червня 1919 р. про запровадження диктатури у ЗОУНР⁸⁷, став третім «чорним лебедем» Української революції на західноукраїнських землях. Її впровадили, головним чином, через воєнні поразки галицької армії в боротьбі з польськими військами і кризові явища у системі адміністрації та збройних сил. Найвищим керівником ЗОУНР із необмеженими повноваженнями цивільної та військової державної влади став диктатор – Є.Петрушевич⁸⁸.

Зауважмо: контрверсійна постать цього політичного й державного діяча не об'єднала тогочасних політиків, а скоріш їх дезорієнтувала. Адже, як, наприклад, зауважував у листах до В.Липинського О.Назарук, «всі Петлюри, Петрушевичі і т. п. се тільки тіні влади, тіні потенції її, не дійсність. Се були привиди думок, не думки. Се були галюцинації держави»⁸⁹. А для того, щоб третій «чорний лебідь» знову повернувся на Галичину, уже в 1919 р. треба було, щоб тут трапився ще один, аніж, скажімо, згаданий вище Д.Вітовський, «гігант»/«карлюк». Ним, власне, і був Є.Петрушевич.

⁸² Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С.57–58.

⁸³ М.Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р.: Спомини з Трудового конгресу (Докінчення) // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.6. – С.4.

⁸⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди... – С.283–284.

⁸⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С.168.

⁸⁶ Талєб Н.Н. Чорний лебідь... – С.12.

⁸⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.2. – С.397, №246.

⁸⁸ Павлішин О. Диктатор Євген Петрушевич // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія. – Т.2 (3–0). – Івано-Франківськ, 2019. – С.543.

⁸⁹ Вячеслав Липинський. Твори, архів, студії / За заг. ред. Є.Зиблікевич. – Архів. – Т.7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Ред. І.Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – С.140.

«Се оден з дуже численних доказів абсолюту наївности, який сидить у людині, котру химерний випадок висунув на верх у такім бурхливім часі. [...] Одно в нім було добре: робив вражіння чесної людини і з тактом. [...] Словом – се людина, яка має тільки індивідуальність формалістики (виступу, репрезентативности). Се винесло його між недбалими на форми українцями. Друга його риса – впертість, котра який час робить вражіння енергійности. Винесення його на чоло нації [...] закрутило йому у голові»⁹⁰.

Нові реалії спричинили правову колізію, адже надання надзвичайних повноважень не було передбачене конституційними законами ЗУНР. Унаслідок проголошення диктатури Рада Державних Секретарів припинила свою діяльність, а функції центрального виконавчого органу перейняла Рада вповноважених диктатора у складі п'яти осіб⁹¹. Про те, що акт від 9 червня 1919 р. став «тиранією випадкового» у «сучасній аудиторії артиста» (обидва визначення Н.Н.Талеба), і, додаймо, етнічного політичного актора, свідчило «ретроспективне викривлення» (термін Н.Н.Талеба) особливостей диктатури Є.Петрушевича. Уже в еміграційних умовах 23 червня 1922 р. на засіданні Національної ради у Відні С.Вітик стверджував, що «[...] диктатура є нелегальною, неправильною, є скандалом для українського населення Сх[ідної]. Галичини, диктатура знегувала і зломала нашу конституцію. Диктатор є узурпатором, який знівечив армію і на кінці втік, покинувши її на ласку і неласку ворогів, розтратив гроші, зрадив українську націю, зламав злуку з Великою Україною»⁹². Натомість уповноважений диктатором ЗУНР для внутрішніх справ В.Сінгалевиц на засіданні 29 червня 1922 р. заявив, що «всі справи рішає сам диктатор. Жадної колегії (уповноважених диктатора – *І.М.*) немає, а уповноважені є звичайними урядовцями, які дістають прикази і сповняють їх. Диктатура є легальною, він одержав владу, яку держить до нині і ніхто йому не відібрав. Отже вся власть у нього (Є.Петрушевича – *І.М.*)»⁹³.

Важливо підкреслити, що Директорія негативно сприйняла проголошення диктатури у ЗОУНР, а тому для її нейтралізації уряд УНР уже 4 липня 1919 р. ухвалив закон про утворення «Міністерства по справах Західної Облaсті Республіки (Галичини)». А що цю структуру створили для усунення від влади Є.Петрушевича⁹⁴, взаємини на лінії Петлюра – Петрушевич час від часу ставали напруженими, особливо за умови того, що на той час обидва уряди перебували в Кам'янці-Подільському.

Натомість у публічній риториці як диктатор, так і головний отаман змагалися між собою в тому, хто є більшим соборником. До такої думки підштовхують матеріали Державної наради 25 жовтня 1919 р.: «Як у верховної влади, диктатора Західної Облaсти, уряду Наддніпрянщини і в обох арміях панує гармонія, згода, одна воля, один національний могутий дух [...]» (С.Петлюра); «Галицьке громадянство леліє ті самі національні ідеали, що й Наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кров'ю від Збруча аж по Київ позначила хресну дорогу любови до соборної України» (Є.Петрушевич). Але (sic!): «Згідно з конституцією Національної Ради, аж до ратифікації акту злуки Українськими установчими зборами, Західна Облaсть

⁹⁰ Там само. – С.34.

⁹¹ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. – С.213.

⁹² Діяльність УНР 1920–1930 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. – (Ч.І). – С.210–212, №57 (ГДА СЗРУ. – Ф.1. – Спр.11012. – Т.12. – Арк.126–128).

⁹³ Там само. – С.220, №59 (Ф.1. – Спр.11012. – Т.12. – Арк.136).

⁹⁴ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. – С.210–211.

УНР мусить мати своє територіяльне правительство. Через те і з огляду на інтереси армії та закордонну ситуацію диктатор не сміє зложити своїх повноважень, аж доки галицьке громадянство не зможе виявити своєї збірної волі з цього приводу»⁹⁵. Тож, підсумовуючи виклад про цю нараду, М.Лозинський констатував: «На дальший хід подій вона нічим не вплинула. Ані скріпила сил держави, щоби відвернути катастрофу втрати території. Ані не витворила моральної атмосфери, щоби серед катастрофи, яка прийшла, не потерпіла ідея, за яку гинуло військо з усіх українських земель, – ідея з'єдинення всіх українських земель в незалежну державу»⁹⁶.

Проголошення диктатури спричинило й відхід галичан від соборницького ідеалу. Так, С.Дністрянський зробив висновок: «Диктатура повернула до правного становища з часів перед злукою обох українських республік, та вивісила прапор самостійної «Галицької Держави». Висловом цього змагання являється проект «основ державного устрою Галицької Держави», що його диктатура предложила союзним державам (Антанти) та Лізі народів. Предложено сей проект 30 квітня 1921 р.»⁹⁷. Розпочалися активні, але безуспішні зовнішньополітичні спроби промоції «Галицької Держави», такої собі «Швайцарії Сходу». Для галицьких політиків боротьба за державність ще деякий час тривала⁹⁸.

Підсумовуючи сюжет про нашого третього «чорного лебедя», зауважмо, що акт установа диктатури від 9 червня 1919 р., хоча й не безпосередньо (однак за наявності інших складових), певною мірою призвів до зміни статусу Галичини на геополітичній шахівниці тогочасної Європи, що його увиразнив цілий «каскад» подій: 1) рішення Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. про дозвіл Польщі зайняти Галичину; 2) Варшавський договір 1920 р. (Пілсудського – Петлюри), згідно з яким до Польщі, зокрема, мала відійти і Східна Галичина; 3) Ризький договір 1921 р., що, фактично, анулював Варшавський, а УСРР відмовилася від претензій на Східну Галичину, передавши її Речіпосполитій; 4) рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. про визнання суверенітету Польщі, у тому числі й над Східною Галичиною.

Переконаний, що диктатура ЗОУНР, окрім вождизму очільника, не дала очікуваного результату, а реалізація ідеї «Галицької Держави» закінчилася крахом і політичним банкрутством еліт. Сюди ж додаймо й речі, сказати б, «ближчого» просторово-часового порядку – трагедію Української галицької армії за Збручем 1919 р., її трансформацію 1920 р. у ЧУГА, а також проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.

Завершуючи, зауважмо такі моменти. Найперше, послуговуючись теорією американського автора, можна припустити, що «чорних лебедів» Української революції в її західноукраїнському вимірі доцільно розмістити в Талевові квадранти⁹⁹: першого «лебедя» (Листопадовий зрив) – у четвертий квадрант зони впливу *позитивного «чорного лебедя»*; третього «лебедя» (диктатура ЗОУНР) – також у четвертий квадрант, але вже зони *негативного «чорного лебедя»*. А от другого «лебедя» (або першого та єдиного «сірого лебедя») (рішення УНРади про злуку) – у третій квадрант, який передбачає прості фінали – імовірність такого «лебедя» не вплинула на сумарний фінал (22 січня 1919 р.). Тому лише Листопадовий зрив і диктатура ЗОУНР цілком розміщуються у так званому ареалі «чорних лебедів» – четвертому

⁹⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.180–181.

⁹⁶ Там само. – С.183.

⁹⁷ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Т.1. – Прага, 1923. – С.334.

⁹⁸ Див.: За державну незалежність Галичини: Чому українська Галичина не може прийти під Польщу [Зладив д-р Михайло Лозинський]. – Відень, 1921; Нехай живе незалежна Галицька Держава!: Зб. ст. – Відень, 1922.

⁹⁹ Талев Н.Н. Чорний лебідь... – С.342–343, табл.1.

квадранті, території, «де різниця між відсутністю доказів і доказом відсутності стає прірвою» (курсив Н.Н.Талеба – І.М.)¹⁰⁰.

Тож пропоную такі узагальнення щодо теорії «чорного лебедя» у вивченні подій 1918–1923 рр. на Галичині: перший «чорний лебідь» – 1 листопада 1918 р. – Листопадовий зрив і подальше творення держави західних українців; другий «чорний лебідь» (насправді «сірий») – 3 січня 1919 р. – рішення УНРади у Станіславові про злуку ЗУНР та УНР – фактична ліквідація західноукраїнської державності у формі ЗУНР; третій «чорний лебідь» – 9 червня 1919 р. – рішення УНРади і Ради Державних Секретарів ЗОУНР щодо проголошення диктатури – поступовий перехід до моделі «Галицької Держави».

У подальшій науковій дискусії, яка спиратиметься на теорію «чорного лебедя», необхідно, використовуючи компаративістський підхід, з'ясувати, а чи, у контексті розпаду Габсбурзької монархії, аналогічними «чорними лебедями» були Чехословацька Республіка, Держава Сербів, Хорватів і Словенців, котрі постали, як і ЗУНР, на руїнах Австро-Угорщини? Ця відповідь уповні дозволить відповісти на запитання, чи ЗУНР стала випадковістю через відсутність міжнародно-правової легітиматії, або, коли б трапилося навпаки, то поява ЗУНР була б закономірністю?

REFERENCES

1. Bemko, V. (1962). *Lystopadovi podii v Kolomyi. «Nad Prutom u luzi...» Kolomyia v spohadakh*; za red. Z.Knysha. Toronto: Sribna surma. [in Ukrainian].
2. Dolnytskyi, M. (1958). Viiskova pidhotova Lystopadovoho Zryvu ta ii zdiisnennia. *Ukrainska Halyska Armiia u 40-richchia yii uchasty u Vyzvolnykh zmahaniakh. (Materialy do istorii)*. Vinnipeg. [in Ukrainian].
3. Dolnytskyi, M. (1967). *Dmytro Vitovskiy: Hromadskiy diiach, strilets'kyi ideoloh, vozhd Lystopadovoho zryvu, sekretar viiskovykh sprav ZOUNR*. Niu-York: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
4. Doroshenko, V. (1948). Velykyi Lystopad. *Trydtsiati rokivnyy Lystopadovoho Zryvu: 1918–1948*. Regensburg. [in Ukrainian].
5. Hoshuliak, I. (2008). Trudovyi Konhres i problema sobornosti Ukrainy. *Naukovi zapysky IPIEND*, 39, 160–172. [in Ukrainian].
6. Hunchak, T. (Ed.). (1983). *Ukraina i Polshcha v dokumentakh: 1918–1922*. Ch.1. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Karpenko, O. (2006). *Z istorii Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
8. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923: Dokumenty i materialy* (Vols. 1–5). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
9. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy: Spomyny i komentari*. Niu-York: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
10. Kuzma, O. (1960, 1931). *Lystopadovi dni 1918 r.: Zi shkitsamy*. Lviv; Niu-York: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
11. Levytskyi, K. (1968, 1931). *Velykyi Zryv (Do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavu spomyniv ta dokumentiv)*. Lviv: Chervona kalyna; Niu-York: Vyd-vo Chartoryiskyykh. [in Ukrainian].
12. Lypynskiy, V. (1976). *Tvory, arkhiv, studii*. Ed. Ye.Zyblykevych. Arkhiv. T.7: Lysty Osypa Nazaruka do Viacheslava Lypynskoho; Ed. I.Lysiak-Rudnytskyi. Filiadelfiia: Skhidno-Yevropeiskiy doslidnyi instytut im. V.Lypynskoho. [in Ukrainian].
13. Lypynskiy, V. (2003). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii*. Ed. Yar.Pelenskyi. Arkhiv. T.1: Lystuvannia (A–Zh); Ed. R.Zalutskiy, Kh.Pelenska. Kyiv; Filadelfiia: Smoloskyp; Skhidnoievropeiskiy doslidnyi instytut im. V.Lypynskoho. [in Ukrainian].
14. Melnyk, M. (1986). Pershyi lystopad. *Vyzvolnyi shliakh, 11(464)*, 1285–1300. [in Ukrainian].
15. Monolatii, I. (2018). *Misto dvokh respublik i dyktatury: Kolomyiski stseny Ukrainskoi revoliutsii*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
16. Monolatii, I. (2019). Do pytannia pro kharakter (ne)revoliutsiinoho rukhu na Skhidnii Halychyni u 1918 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 133–154. [in Ukrainian].
17. Ostashko, T. (2013). Z istorii dialnosti Viacheslava Lypynskoho u 1914–1918 rr. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 9, 62–90. [in Ukrainian].
18. Paliiv, D. (1966). *Lystopadova Revoliutsiia (Z moikh spomyniv)*. *Ukrainska Halyska Armiia u 40-richchia yii uchasty u Vyzvolnykh zmahaniakh v 1918–1919 rr: Materialy do istorii*. T.III. Vinnipeg. [in Ukrainian].
19. Pavlyshyn, O. (2013). *Yevhen Petrushevych (1863–1940): Iliustrovanyi biohrafichnyi narys*. Lviv. [in Ukrainian].
20. Pavlyshyn, O. (2018). Dyktator Yevhen Petrushevych. M.Kuhutiak (Ed.). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923*, 1, 543–545, Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
21. Pyrih, R. (Ed.). (2015). *Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 r.): Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh*. T.2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
22. Semmo, O. (1989). *Sobornist (22.I – 31.VIII.1919 r.)*. Filiadelfiia. [in Ukrainian].

¹⁰⁰ Там само. – С.344.

23. Shevchuk, S. (1965). *Pora skazaty pravdu pro nashi Vyzvolni zmahannia: Dobytyisia voli dlia Halychkoi zemli: 1918–1939*. Toronto. [in Ukrainian].
24. Snaider, T. (2011). *Chervonyi Kniaz: Taiemnyi zhyttia habsburzkooho ertshtersoga*. Kyiv: Hrani-T. [in Ukrainian].
25. Stakhiv, M. (1963). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR*. T.3: Ukraina mizh dvoma sylamy. Skrenton. [in Ukrainian].
26. Taleb, N.N. (2017). *Chornyi lebid: Pro (nelimovirne u realnomu zhytti*. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
27. Tereshchenko, Yu., Ostashko, T. (2011). *Ukrainskyi patriot iz dynastii Habsburhiv*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
28. Tsehelskyi, L. (1960). *Vid legend do pravdy: Spomyny pro podii v Ukraini zviazani z Pershym Lystopadom 1918 r.* Niu-York; Filadelfiia: Bulava. [in Ukrainian].
29. Vynnychenko, V. (1980). *Shchodennyk*. Tom pershyj: 1911–1920. Edmonton; Niu-York. [in Ukrainian].
30. Yaroslavyn, S. (1956). *Vyzvolna borotba na Zakhidno-Ukrainskykh Zemliakh u 1918–1923 rr.* Filadelfiia. [in Ukrainian].

Ivan Monolatii

Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political Sciences), Professor,
 Professor at Department of Politology,
 V.Stefanyk Precarpathian National University
 (Ivano-Frankivsk, Ukraine), iwan.monolatii@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

“Black Swans” of the Ukrainian Revolution: (Im)Probable Cases of the Western Ukrainian Statehood

Abstract. The purpose of the study are understudied and disputable aspects of the Ukrainian Revolution, mainly on how Western Ukrainian statehood was established and developed in 1918–1919, as well as some specific issues of the political history of Western Ukrainian People’s Republic (WUPR) in 1918–1923, building up on the theory of Black Swans developed by Nassim Nicholas Taleb, a Lebanese–American mathematician. **The research methodology** is based on the principles of historicism, ethnical politology, systemicity, science, interdisciplinarity. The following general historiographical methods are used: historiographical analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. The author adheres to the methodology of institutionalization of political actors in the context of politicization of ethnicities. **The scientific novelty.** The first hypothesis studies the November Action as the Black Swan of Western Ukrainian statehood. The second deals with the events of 3 January 1919 when the Ukrainian National Rada (Council) approved the union of WUPR and Ukrainian People’s Republic (UPR) that in the author’s opinion is an example of the Black Swan because its (non)implementation had far more grave consequences than its contemporaries thought it would. The third theory analyses another Black Swan, which is the nomination of Ye.Petrushevych as a dictator on 9 June 1919 that led to the return to WUPR legal framework and the pursuit of the independent “Halychyna State”. **Conclusions.** The first hypothesis demonstrates that the November Action of 31 October – 1 November 1918 testifies not only to Taleb’s transition from Mediocrism that is the Habsburg Empire, a tyranny of the collective, to Extremism represented by WUPR, a tyranny of the accidental, but also to the Black Swan event that had epochal consequences for the studied region. The author is certain, the November Action became the Black Swan not only for Halychyna Ukrainians (to some extent, though) but also for “strangers”, first of all for Poles and Jews residing in Halychyna. On the other hand, the November Action, as the Black Swan, sparked a new warfare (after World War I) first for Lviv and then for Halychyna. Therefore, this situation just aggravates the Black Swan problem as an (im)probable event of Western Ukrainian statehood in 1918–1919. The second hypothesis indicates that WUPR being Extremism after the November Action (1 November 1918) suffered from the Black Swan. Experience of the past did not help regional political actors to foresee the future including the one for Halychyna and for WUPR. The tyranny of the accidental that was the emotionally tinged decision of the Ukrainian National Rada on 3 January 1919, happened again, and the winner, the Ukrainian National Rada, took all it aspired to, i.e. joining the Ukrainian National Rada. The history started “jumping” again – this time after 22 January 1919. However, keeping Taleb’s contemplations in mind, the second Black Swan is more likely to be nearly-Black or Grey given the fact that its occurrence was foreseen first by external and then by internal political actors after December 1918. They were ready to that happening which eventually took place on 3 January 1919, and the Preliminary Agreement being signed in Fastiv worked as a suitable tool. The third hypothesis proves, the introduction of Dictatorship on 9 June 1919, indirectly though, in a certain way led to the change of Halychyna’s status on the geo-political chessboard of Europe. This new status got embodied through a “cascade”

of events: 1) the decision of the Supreme Council at the Paris Peace Conference on 25 June 1919 to allow Poland to take over Halychyna; 2) the Treaty of Warsaw (Pitsudski – Petliura Agreement) of 1920 under which Eastern Halychyna, among other lands, was ceded to Poland; 3) the Treaty of Riga of 1921 which de facto abrogated the Treaty of Warsaw, whereas UkSSR renounced its claims to Eastern Halychyna by handing it over to II Rzeczpospolita; 4) by its decision of 15 March 1923, the Conference of Ambassadors of the great powers of the Entente recognized the sovereignty of Poland with Eastern Halychyna being part of its territory. In the conclusions author emphasizes that under Taleb's theory, the Black Swans of the Ukrainian revolution scaled down to Western Ukraine could be assigned to the respective quadrants: the first Black Swan (the November Action) to the Fourth Quadrant of the positive Black Swan, the third Swan (Dictatorship of the Western Province of UPR) also to the Fourth Quadrant but of the negative Black Swan. Though, the second Black Swan or the first and the only Grey Swan (Ukrainian National Rada's decision on the union) is most likely to be in the Third Quadrant which implies simple payoffs, i.e. the probability of this Swan had no impact on the final result (22 January 1919). Hence, they are only the November Action and the Dictatorship that fit in the Fourth Quadrant of the Black Swan domain.

Keywords: Ukrainian Revolution, Black Swan theory, Western Ukrainian People's Republic, Halychyna, Ukraine, Poland.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.139>
 УДК: 94(=161.2)(477+44)«18/19»{092}

Вадим Ададуrow
 доктор історичних наук, професор,
 гуманітарний факультет,
 Український католицький університет
 (Львів, Україна), vad@ucu.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ільком Борщакoм*

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні обставин народження, загальних закономірностей та індивідуальних особливостей соціалізації, мапи просторових переміщень, мережі інтелектуальних зв'язків, читацьких компетенцій і когнітивного інструментарію, змісту та спрямування головних ідей і життєвих стратегій класика української історіографії Ілька Борщака в період, який охоплював *la belle époque*, Першу світову війну, революцію й закінчився його оселенням у Франції в 1920 р. **Методологія.** Біографію реконструйовано шляхом порівняння інформації двох домінуючих текстувальних проєкцій, а саме еґонаративів і документів інституційного характеру. На противагу його пізнішій українській еґонаративній ідентичності, яка реінтерпретувала та замовчувала обставини походження, дитинства, юності (концепт стигми ідентичності Е.Гоффмана), діловодство релігійно-обрядового, освітянського, військового, поліцейного характеру засвідчує існування двох раніших пластів соціокультурної належності – єврейської й російської, тож вибір української ідентичності став пізнім і раціональним результатом процесу переідентифікації. Окремі пояснення добре корелюються з теорією нарративної ідентичності П.Рікера, а також психологією девіантної поведінки. **Наукова новизна** визначається як практичною реалізацією сучасних дослідницьких підходів у царині біографістики, так і створенням вступу до інтелектуального життєпису Ілька Борщака. **Висновки.** Викладена Борщакoм версія його минулого, яка, завдяки некритичному підходу, набула поширення в історіографічному полі, на перевірку виявилася фікцією. Особливо примітними виглядають його містифікації щодо походження, освіти та участі в Першій світовій війні. За матеріалами архівів Молдови, Росії, США, Франції, України з'ясовано питання про родинне коріння; уперше до наукового обігу введено метричний запис про народження 19 (31) липня 1894 р. в м. Бельці Бессарабської губернії; проаналізовано документи особової справи 1914–1915 рр. в Університеті св. Володимира; а також інформацію французької поліції загальної безпеки та радянського НКВС, у тому числі карну справу батька – Л.Баршака.

Ключові слова: еґонаратив, ідентичність, біографія, метричний запис, інституційна документація, євреї, психологічна травма, Перша світова війна, революція, Україна, Франція, містифікації.

У 1920 р. на шпальтах періодичного органу української делегації на Паризькій мирній конференції «Франція й Україна» побачила світ стаття «Українське військо, історія трьох років»¹. У 1952 р. викладач паризької Національної школи живих східних мов (*École nationale des langues orientales vivantes, ENLOV*) Ілько Боршак

* Дослідження здійснено завдяки грантовій підтримці Наукового товариства імені Шевченка в Америці (Нью-Йорк) та Українського католицького університету (Львів).

¹ *Bortchak. L'armée ukrainienne, une histoire de trois ans // France et Ukraine (Paris). – 1920. – 30 janvier, 6, 13, 20 février.*

позначив її як свою першу публікацію². Примітно, що підпис під нею – «Борчак» – виглядає як перехідний варіант між справжніми ім'ям і прізвищем автора – Ілля Баршак – та псевдонімом, під яким він і став відомий як експерт із питань української історії й політики.

Попри те, що від смерті Баршака (1959 р.) минуло вже понад шість десятиліть, постать цього непересічного діяча української гуманітаристики все ще оповита таємничим ореолом, природа якого пов'язана з його сорокарічним перебуванням в еміграції у Франції. У цій країні він написав близько півтисячі творів, головню історичного характеру, у тому числі про самого себе. За браком інших джерел інформації, ці еґонаративи було взято за основу перших спроб його біографії. В їх світлі він постає як: 1) палкий патріот України; 2) ворог імперій усіх ґатунків; 3) захоплений прихильник ліберального суспільства, ідеальним типом якого вважав Французьку Республіку.

Однак не варто забувати, що Баршак потрапив до Франції вже в тому віці, коли вдача, принципи і переконання особи давно сформовані, тож далєбі не тамтєшня соціальна культура стала їх творцем. Хоч витоки світогляду Баршака пов'язані з російським імперським й українським постімперським контекстами, цей період в його текстах висвітлено слабо. Без ретельної реконструкції раннього етапу біографії неможливо зрозуміти його життєві пріоритети та засоби їх реалізації. Поділяючи думку французького історика Ж. Мішле, що «птаха є таким, яким є його гніздо, а людина такою, якою є її Батьківщина», спробую зіставити сюжетні лінії оповідей Баршака про дитинство та юність з інформацією документів зовнішнього походження, головним чином інституційного діловодства, а також свідченнями контекстуального характеру.

Тасмниця народження

Баршак був людиною з багатьма датами народження: у своїх еґонаративах він подавав різні роки та дні, немов зумисне бажаючи утруднити з'ясування обставин власної появи на світ. В автобіографії, яку було написано 1931 р. з метою працевлаштування в ENLOV, він зазначив, що народився 19 липня 1891 р.³ Цю саму дату наведено в укладеній 1932 р. на основі усних роз'яснень Баршака й завірєній Російським академічним союзом у Франції довідці щодо його професійної кваліфікації⁴. Утім найчастіше він указував 12 липня 1892 р., що було вписане в документи міґраційних служб, а також в акти про шлюб і смерть дружини⁵. Також Баршак згадував про 19 липня 1894 р., як-от у своїй декларації іноземця в мерії м. Вокресон 1921 р.⁶ та в особовій картці ENLOV 1929 р.⁷

На противагу непевній даті народження, Баршак завжди стверджував, що ця подія сталася в м. Херсон⁸. Утім про своїх батьків він згадував рідко і плутано.

² *Borschak É.* Bibliographie raisonnée des œuvres relatives à l'Ukraine et l'Europe Orientale 1920–1952 // Bibliothèque universitaire des langues et civilisations (далі – BULAC). – Cote BIULO MEL.8.1234(21). – F.1.

³ *Élie Borschak à Paul Boyer, 12/X/1931* // Archives Nationales (далі – AN). – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁴ BULAC. – Archive de Borschak (далі – AB). – Boite 14. – UF I 130.

⁵ Extrait des minutes des actes de mariage; Extrait des minutes des actes de décès // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3. 1892-й указаний як рік народження в некролозі Баршака, що його уклала близька подруга М.Шеррєр-Долґорука (див.: *Scherrer M.* *Élie Borschak* // *Revue des Études Slaves*. – Vol.37. – Paris, 1960. – P.342–343).

⁶ AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.366.

⁷ Notice individuelle, 5/II/1929 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁸ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

У 1921 р. вказав, що його матір'ю була Дарєфська Дора (Dariefosky Doris)⁹, однак у заповненій 1948 р. анкеті стосовно отримання французького громадянства (на-туралізації) змінив її ім'я: «Уроджена Дарєвська Софія (Darievski Sophie), народилася 1874 р. в Росії, померла 1933 р.». Про батька в тій самій анкеті мовилося: «Барчак Костянтин (Bartchak Constantin), народився 1867 р. в Одесі, Росія, інспектор навчального округу, про нього немає звісток». Національність батьків Баршак окреслив як «росіяни»¹⁰.

Дещо докладніше про батька йшлося у спогадах, які Баршак опублікував у 1946 р. з метою заявити про себе як ідейного борця з німецьким імперіалізмом та жертву з боку останнього під час обох світових воєн. У цьому еґонаративі образ батька змальовано гротескно, він малореалістичний, ідеться радше про літературний прийом у стилі американської поетеси Е.Секстон: «Не важливо, ким був мій батько, важливо яким я його пам'ятаю». Отож Баршак запам'ятав свого батька як високоосвіченого (згадка про його «чудову бібліотеку», в якій був, зокрема, «багатий фонд про колонізацію Новоросії») та поважаного (товаришував із місцевими чиновниками) інтеліґента у провінційному, але все ж губерньському центрі Херсоні. У віці 12 років, гостюючи з батьком у приятеля сім'ї – мирового судді, Баршак надміру захопився вихваланням історичної ролі... Наполеона, за що господар дому обізвав його невігласом. Потім батько роз'яснив Баршаківі, що суддя, не зважаючи на російське підданство, був етнічним німцем, тож позитивна оцінка поневолювача Німеччини стала для нього дразливою. Так хлопець уперше усвідомив, що не кожного, хто розмовляє російською, і «кого він бачить у православному храмі», слід уважати росіянином¹¹.

Випадково чи ні, у цьому спогаді Баршак торкнувся не тільки питання своєї національної ідентичності, але й ролі в ній релігійної складової, означивши себе як практикуючого християнина східного обряду. Своє «народження православним» або «у православній вірі» він акцентував 1951 р. в листах до відомого історика права Л.Окіншевича та монаха Василя (Ваврика)¹². До такої самоідентифікації його, здавалося б, ніхто не примушував, однак примітно, що з'явилася вона як репліка на порушену Окіншевичем тему осуду українськими еміґраційними колами знаного політичного діяча й історика Д.Дорошенка, котрий у виданих ним на схилу життя спогадах мав сміливість визнати, що його матір була єврейкою.

***

У 1920 р. французька поліція загальної безпеки, керуючись показаннями своїх інформаторів із-поміж українських еміґрантів, гадала, що Баршаківі було не більше 27 років, тобто народився він не раніше, ніж 1893 р.¹³ Звісно, французи не мали доступу до російських метрик, тож згодом, при оформленні посвідки на проживання, вони заплющили очі на вказані Баршаком дані про 1892 р. У ті роки надати

⁹ AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.366.

¹⁰ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 / AN. - Dossiers de naturalisation. - Dossier 19790853/3.

¹¹ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – Montreuil-sous-Bois, 1946. – P.11–12.

¹² *Курас Г.* Історія одного псевда // «Я думав, які теми були б цікаві...»: Праці Г.Кураса, спогади і матеріали про українського історика. – Чернігів, 2010. – С.13; Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.48. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.3.

¹³ Extrait d'une lettre, 27/VII/1920 // Archives de la préfecture de police (дані – APP). – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517; Note sur Arthème Galip, IX/1920 // AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940448/32.

втрачені під час революції документи не могли тисячі емігрантів, тож доводилося просто вірити їм на слово.

Певнішою інформацією щодо походження Баршака володіли органи держбезпеки СРСР. Для НКВС у 1930-х рр. не було таємницею, що «Борщак за національністю єврей» та, згідно з однією версією, «вихрест з Одеси»¹⁴, іншою – «уродженець Бессарабії»¹⁵.

Остання вказівка виявилася стовідсотковим влученням у ціль. Нижче вперше оприлюднюю метричний запис, який підтверджує здогадки сучасників про єврейське походження Баршака, і молодший, ніж він сам заявляв, вік¹⁶. Знайомлячись із карною справою щодо «єврея за національністю» Лева Михайловича Баршака (народженого 1872 р. в м. Мир Мінської губернії і страченого 1938 р. в Одесі за звинуваченням у підтримуванні зв'язків із сином Іллею Костянтиновичем – «колишнім петлюрівським офіцером, [...] котрий у нинішній час перебуває в Парижі»), я звернув увагу на те, що йому інкримінували участь в «антирадянській закордонній організації» разом із молодшим сином Дмитром Костянтиновичем, бухгалтером тресту «Апатит»¹⁷. У книзі пам'яті репресованих мешканців Мурманської обл. наведено дані з карної справи останнього: там, зокрема, зазначено, що народився він 1897 р. в м. Бельці Бессарабської губернії¹⁸.

Наступне звернення до єврейських метрик м. Бельці підтвердило цю інформацію: у записі під порядковим номером 33 книги народжень 1897 р. йдеться про появу 13 (25) лютого в родині міщанина м. Мир Новогрудського повіту Мінської губернії Лейб-Герша Міхелева Баршака і його дружини Паї-Двайри Лейбівни Троцької сина Давида¹⁹ (при вихрещенні в юнацькому віці йому було надано інше ім'я та по батькові – Дмитро Костянтинович).

Тоді я зробив припущення, що в одній із книг народжень єврейської громади м. Бельці є й метричний запис стосовно його старшого брата. Цей запис пощастило розшукати у книзі за 1894 р. під порядковим номером 124. Згідно з ним, 19 липня (за ст. ст., тобто 31 липня за н. ст.) у згаданого подружжя Баршаків народився син, якого, за юдейською традицією, було обрізано на восьмий день та названо Іллею (від давньоєвр. імені Елліягу – «мій Бог – Ягве»):

«Пол: Мужск[ой].

Кто совершил обряд обрезания: Абрам Черновиц.

Число и месяц рождения и обрезания: Христианский – 19.

Обрезание: 26 июля.

Еврейский: 27.

Обрезание 5 Авг[уста].

Где родился: В городе Бельцах.

Состояние отца, имена отца и матери: Отец мещан[ин] м[естечка]

Мира Ново-Грудского у[езда] Минской губерн[ии] Лейб-Герш Михелев

Баршак, мать Пая-Двайра Лейбовна Троцкая.

Кто родился и какое ему или ей дали имя: С[ын] Илья»²⁰.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.1. – Спр.6738. – Т.1. – Арк.7.

¹⁵ Там само. – Арк.48. У народженні Баршака в Бессарабії був переконаний і його львівський кореспондент І.Крип'якевич (див.: Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. – Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Спр.286. – Арк.27).

¹⁶ Цю версію висловила З.Борисюк на основі спогаду очевидиці про юний вигляд Баршака в 1918 р. та вказаної в його атестаті зрілості дати народження 19 липня 1894 р. (див: *Борисюк З. «Схотілось, як колись, стиснути Вашу руку»* (Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака) // *Україна Magna*. – К., 2016. – С.394).

¹⁷ Державний архів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.12–13.

¹⁸ Книга памяти: помінний список репресированих жителей Кольского полуострова, а также иностранных граждан, проживающих в Мурманской области. – Мурманск, 1997. – С.28.

¹⁹ Arhiva Națională a Republicii Moldova (далі – ANRM). – F.211. – Inv.1. – Dos.677. – F.19v.

²⁰ Ibid. – Dos.674. – F.39v. Дані метрики підтверджують дату, що її подав Баршак в анкетах 1921 та 1929 рр.

Єврейські метричні книги підтверджують присутність у Бельцях цілої групи мирських міщан Баршаків. Так, у книзі народжень за 1898 р. під порядковим номером 45 зафіксовано народження Риси, батьком якої був Біномін Міхелев Баршак²¹, тобто брат Лейба-Герша (Лева) Міхелева (Михайловича) Баршака. Цей брат правдоподібно фігурує в пізніших нарративних джерелах як фахівець зі шкірно-венерологічних захворювань у місцевій лікарні²², його проживання на території Румунії підтвердив 1937 р. під час допитів у НКВС й сам Л.Баршак²³. Метричні записи дають підстави стверджувати, що батько Іллі та два його брати (один із них незабаром емігрує до США²⁴) прибули з м. Мир Мінської губернії до м. Бельці Бессарабської губернії не пізніше 1894 р.

Причиною міграції євреїв із «литовських» губерній до Бессарабії, яка переживала в ті роки бурхливий розквіт аграрної економіки (в епіцентрі котрого й опинилося м. Бельці, де 1900 р. з 20 тис. мешканців 11 тис. були євреями²⁵), став намір покращити соціальне й матеріальне становище. Анкетні дані Л.Баршака зі вже згадуваної карної справи НКВС свідчать, що його батько був у м. Мир ремісником-кустарем (чоботарем)²⁶, мав багатодітну родину, частина якої в умовах занепаду єврейського містечка²⁷ була змушена шукати кращої долі деінде. Судячи з російських списків втрат часів Першої світової війни, у м. Мир Новогрудського повіту Мінської губернії залишилося ще кілька братів Лейба-Герша Міхелева Баршака: ідеться про поранених 1916 р. рядових 164-го Закатальського та 54-го Мінського піхотних полків Мойшу Міхелева Баршака й Зельмана Міхелева Баршака²⁸.

На відміну від свого батька Лейб-Герш здобув середню освіту²⁹, тож міг не працювати фізично. Однак, мабуть, у м. Мир улаштуватися було складно. Логічним виглядає й те, що, обравши фах учителя початкових училищ (для цього слід було скласти державний іспит та отримати призначення від інспектора³⁰), він одружився з донькою вчителя³¹. Питання про те, коли та де укладено шлюб, до кінця не з'ясовано почасти через лакуни джерельної бази (звістки про мирських Баршаків відсутні у шлюбних записах 1888, 1890, 1894 рр., книги з інших років втрачено). Наявні метричні книги засвідчують тенденцію до орієнтації на пізню шлюбність чоловіків – наймолодший вік одруженого в 1894 р. становив 22 роки. Виходить, що Л.Баршак, зважаючи на поданий у карній справі НКВС рік його народження 1872-й, одружився ще раніше, щонайменше у 21 рік, що відповідало б 1893-му. Ці дані підтверджуються документами військового обліку, згідно з якими станом на 1 січня 1909 р. Баршакові виповнилося 36 років, його дружині було вже 39³². В єврейських книгах м. Бельці не виявлено запису про народження Д.Троцької. Її прізвище має литовську етимологію й може свідчити про незакоріненість у

²¹ Ibid. – Dos.678. – F.45v.

²² Рашкован Ю. Мои Бельцы // Бельцы: Рассказы и воспоминания / Сост. А.Гойхман. – Иерусалим, 2006. – С.22.

²³ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.16.

²⁴ Там само.

²⁵ Рашкован Ю. Мои Бельцы. – С.16.

²⁶ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.5.

²⁷ Див. докл.: *Petrovsky-Shtern J. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe.* – Princeton, 2014.

²⁸ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.16196. – Оп.1. – Д.322. – Л.229; Там же. – Ф. «Картоотека бюро учёта потерь в Первой мировой войне». – Ящик 212-Б. – Л.761.

²⁹ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.5.

³⁰ *Шукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX в.).* – Николаев, 2016. – С.301–302.

³¹ *Бондарчук Т. Мой дед – Ілько Боршак // Всемирные одесские новости.* – 2005. – №3(58). – С.2.

³² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.11.

бессарабський контекст. Однак, правдоподібно, що знайомство молодят відбулося саме в Бельцях, де Баршак і батько Дори могли працювати в одній школі. Одружившись і ставши батьком двох дітей до 25 років, усвідомлюючи, що, напевно, матиме більше нащадків, Л.Баршак мусив знову вдатися до пошуків кращого заробітку. Народження Давида в 1897 р. вказує, що у цей час сім'я Баршаків ще мешкала в Бельцях. Але позаяк у метричних книгах наступних років уже відсутні записи про народження дітей Л. і Д. Баршаків, логічно припустити, що сестри Іллі з'явилися на світ уже в іншому місці. Тож, зваживши на мобільність його батьків, Бельці залишилися в біографії Баршака незначним епізодом, який було зафіксовано лише в метриці.

І все ж єврейське містечко в Бессарабії стало неабияким каменем спотикання для Баршака, який, обравши соціальну роль українського патріота Ілька Борщака, соромився афішувати своє походження. Оскільки Баршак народився в юдейській вірі, він волів про це мовчати, а там, де не міг, наприклад в анкетах, – удавався до ошуканства, наприклад заміни дівочого прізвища матері (Троцьку на Даревську), імені та почасти прізвища батька (Лев Баршак на Костянтин Барчак), років народження (в батька з 1872 на 1867, у матері з 1869 на 1874), національності (з євреїв на росіян)³³. Висловивши припущення, що Баршак приховував правду про своїх єврейських батьків, Г.Курас не міг пояснити причини такої поведінки³⁴. Гадаю, що він став жертвою того різновиду психологічної травми, що її соціолог Е.Гоффман назвав «стигмою ідентичності»³⁵. Несприйняття Баршаком світоглядного іншування тієї етнокультурної групи, членом якої він був за фактом народження, із боку національної спільноти, членом якої він став за фактом свідомого вибору, спонукало його до скептичного, а згодом й опозиційного ставлення до ватажків петлюрівського руху³⁶. Ті, своєю чергою, дошкуляли Баршакові публічними натяками на його неукраїнський родовід³⁷.

Перші соціальні досвіди

Про свої шкільні роки Баршак оповідав не надто докладно: згадав лише, що замалим не зруйнував власну освітню траєкторію у старшому класі через публікацію в редакційній батьковим приятелем В.Гошкевичем херсонській газеті «Юг» нариса статистичного характеру про негативну роль німецької колонізації в історії Півдня. Матеріали до цієї першої проби пера юнак зібрав, супроводжуючи батька під час його інспекторських поїздок. Обурений зухвалою статтею, херсонський

³³ Сам Баршак визнавав, що надання анкетних даних для поліційних органів європейських держав, які не могли перевірити їх достовірність, було для нього чимось на кшталт тролінгу. За його словами, у січні 1941 р. він виставив на клини німецького слідчого, якому повідомив інформацію про батьків, дідів, гімназійних викладачів, скориставшись іменами героїв повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» (див.: *Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941).* – Р.76).

³⁴ *Курас Г.* Історія одного псевда. – С.13.

³⁵ *Hoffman E.* Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. – New York; London; Toronto, 1963. – Р.4.

³⁶ У своєму записнику 1919 р. Баршак торкнувся теми «жидівських погромів» та оцінив одного з отаманів-погромників як «матеріал для психіатра» (22/VI; 4/XI) (див.: *Кучерук О.* Щоденник члена дипломатичної місії до США Ілька Борщака за 1919–1920 роки як джерело до історії дипломатії доби Української революції 1917–1921 років. Ч.1–3 // Зовнішні справи. – Вип.10–12. – К., 2017. – С.40–45, 38–42, 34–39). Слід також зважити на його активну участь упродовж 1926–1927 рр. у фіксації усних свідчень про погроми. За словами промотора розшукової акції в Україні Б.Лекаша, «Ілля Баршак очолює комісію зі збору зазначених відомостей у Парижі» (див.: ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.9–10).

³⁷ Про це писав сам С.Петлюра: «Невідомо чи прізвище Ілько Борщак одповідає дійсній особі, чи може ця особа могла б з однаковим правом підписуватися і И.Баршах» (див.: *Рокитний Г.* [Петлюра С.]. Посмертна загадка // Тризуб (Париж). – 1926. – 1 травня. – Ч.29. – С.17.

губернатор М. фон Гревеніц («затятий німець», як підкреслював Баршак) наказав розшукати автора, однак Гошкевич не виказав сина свого приятеля. Натомість він повідомив його ім'я відомому своїми антинімецькими й водночас українофільськими публікаціями юристові з Одеси С.Шелухіну, який згодом використав деякі наведені ним дані у власних розвідках. Тут маємо до справи з примітним нарративним прийомом – особи, з якими доводилося контактувати Баршакові у справі його публікації, описані ним не просто як порядні та інтелігентні, але й «чудові українські патріоти» (цю характеристику він застосував, зокрема, до Гошкевича, газету якого закрили незабаром після інциденту з його статтею)³⁸. Так обережними штрихами Баршак окреслив свою ідейну еволюцію в бік українського й водночас революційного сегменту суспільного пейзажу Російської імперії. Про роль С.Шелухіна у своєму житті він відгукнувся в листі від 9 травня 1949 р. до вченого-славіста Б.Унбегауна: «Велика приязнь від довгих років зв'язувала мене з небіжчиком. Це він свого часу, коли я мав 15 років, навернув мене на українство»³⁹.

***

У 1898 р. в казенній єврейській колонії Нагартав, що розташувалася «при балці Добрій і річці Вісуні» за 50 верст від Херсона, відбулася пам'ятна подія: замість старої початкової школи, в якій 40 учнів і 17 учениць двох річних наборів тулилися в одному маленькому класі, стараннями попечителя у справах єврейських поселень було збудовано й урочисто відкрито нову, із двома просторими класами для чотирьох наборів дітей⁴⁰. Станом на 1896 р. в обох частинах поселення – Великому та Малому Нагартавих налічувалося заледве 154 двори й 1288 мешканців, соціальна активність яких зосереджувалася навколо однієї синагоги, трьох молитовних будинків, кількох хедерів – приватних класів релігійного характеру, земської лікарні, в якій працювали лікар і два фельдшери, однієї лазні, трьох яток, двох складів деревини⁴¹. Тож поява у цьому компактному соціумі нового вчителя не минула непоміченою. На момент приїзду він уже був батьком двох хлопчиків⁴². Невдовзі народилися ще чотири доньки. Згідно з даними, що їх було посвідчено херсонською інспекцією народних училищ у 1914 р., «Гірш-Лейб Баршак перебуває на службі в Нагартавському єврейському училищі Херсон[ського] п[овіту] з 15 серп[ня] 1898 р., одержує 610 руб. утримання в рік, одружений, має дітей: Іллю, який закінчив Херсонську 1-шу гімназію, Давида, дочок: Анну, Клару, Сару та Любов»⁴³.

На користь Баршака зіграло те, що він був сином не останньої людини в місцевій громаді: старожили навіть 60 років по тому згадували про його батька, котрий учителював у Нагартаві до 1920-х рр.⁴⁴ Порівняно із загалом незаможними колоністами-хліборобами, рівень життя вчителя, який отримував гарантовану державну

³⁸ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.12–13.

³⁹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.2.

⁴⁰ Інтерв'ю с І.М.Фалковим, 10/V/1983 // Зябло М.В. История колонии Нагартав: Сборник воспоминаний, выписки из книг и архивов [Електронний ресурс]: http://nagartav.narod.ru/istoria_zmn2.htm

⁴¹ Список населённых мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – С.34–36.

⁴² В історіографії побуває хибна версія народження Баршака в Нагартаві, що її озвучила його небога (див.: Раскіна-Безпальна Ж.М., Сарбей В.Г. Ілько Боршак (Ілля Баршак) і його родинна династія // Історична наука на порозі XXI ст.: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Харків 15–17 листопада 1995 р. – Х., 1995. – С.336–339).

⁴³ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.21.

⁴⁴ Інтерв'ю с І.М.Фалковим, 10/V/1983 // Зябло М.В. История колонии Нагартав...

платню, видавався цілком пристойним⁴⁵. Але матеріальну ситуацію Л.Баршака обтяжували купа дітей і відсутність нерухомого майна (пізніше це парадоксально посприяє Іллі у скасуванні оплати за навчання в гімназії та університеті)⁴⁶.

Закріпившись і зарекомендувавши себе на посаді вчителя, а згодом і завідувача початкового народного училища – найнижчої ланки імперської освітньої системи, Л.Баршак, мабуть, усвідомлював, що вище своєї голови він уже не стрибне, тож надії на соціальне просування пов'язував із синами, насамперед первістком Іллею, до якого, як це було заведено в єврейських родинах, було особливе ставлення⁴⁷. Уявлення про престижність освіти Ілля отримав саме від батька та матері – доньки вчителя.

Судячи з витребуваної в 1901 р. виписки з метрики⁴⁸, Баршак пішов до початкової школи у звичайному в той час для такої соціальної практики віці 7 років. У спогадах про тодішню нагартавську школу її колишні учні відзначали, що попри безкоштовність освіти, забезпечення підручниками й іншими засобами, метою цього обов'язкового для всіх дітей навчання було прищеплення віроповіданих почуттів, навернення юдеїв до православ'я («Перед початком занять єврейських дітей змушували співати християнські молитви та “Боже, царя храни” (щоранку)»), російщення («всі предмети викладалися на російській мові й за російськими підручниками») ⁴⁹. Правдоподібно, саме на цьому етапі у свідомості хлопця намітилися світоглядний відхід від традиційних сенсів єврейської духовності та еволюція в бік секулярної російської культури.

Як син учителя державної школи, Ілля не ходив до популярного серед мешканців колонії хедеру, в якому викладали їдиш та основи юдаїзму⁵⁰. Віддавати свого сина в науку до меламеда було для Л.Баршака неприйнятним насамперед із перспективи його соціальної позиції. Тож Ілля присвячував свій пообідній час підготовці домашніх завдань та читанню книжок, наявних у школі, головню творів класиків російської літератури. Інтенсивні читацькі практики і мрії про далекі краї поступово стали його улюбленими заняттями, дієвим способом утекти від нудної буденності, одвічного кола розмов про очікування дощів, які вистували добрий урожай, та жуків-шкідників, котрі, як-от 1902 р., нищать посіви⁵¹. Завдяки літературі юнак не був покинутий сам на себе, навіть коли мати доглядала менших дітей, а батько зайнятий у школі. На протигагу звичайним розвагам своїх однолітків – іграм у м'яч, у бити на гроші чи на гудзики, вуличним бійкам⁵², хлопець міг щодня вимріювати свій власний світ, заповнений героями та небуденними ситуаціями. Не дивно, що в 1905 р. Баршак закінчив початкову школу як відмінник, і не тільки тому, що його навчання відбувалося під опікою батька-вчителя.

Нагартавський період життя цікавий ще й тим, що тут Баршак здобув перший досвід у спілкуванні щонайменше двома неофіційними мовами – німецькою й українською. У Малому Нагартаві мешкали декілька родин німецьких колоністів, які з євреями не ворогували, добре знали їхню мову та звичаї⁵³, хоча, правдоподібно, із боку євреїв, котрі теж непогано послуговувалися німецькою, існував

⁴⁵ Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 28/VI/1984 // Там же.

⁴⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.22.

⁴⁷ «Арон-Меїр був єдиним сином Хаїма (інші діти – дівчатка), його гордістю й надією» (див.: Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 1/XII/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...).

⁴⁸ ANRM. – F.211. – Inv.1. – Dos.674. – F.39v.

⁴⁹ Інтерв'ю с М.Н.Зябко 1/XII/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...

⁵⁰ Інтерв'ю с И.М.Фалковым, 10/V/1983 // Там же.

⁵¹ Інтерв'ю с М.Н.Зябко 12/VI/1989 // Там же.

⁵² Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 28/VI/1984 // Там же.

⁵³ Інтерв'ю с И.М.Фалковым, 10/V/1983 и М.Я.Бибє, IV/1990 // Там же.

певний елемент заздрості щодо більш заможних і повноправних співмешканців (у них навіть була власна початкова школа, де, в основному, викладали їхньою рідною мовою⁵⁴), що могло вплинути на ставлення Баршака до німецької культури. Найближче українське поселення було в м. Березнегувате, де діяв ярмарок, тож мешканці Нагартави непогано володіли розмовною українською⁵⁵.

Попри те, що Баршак провів у Нагартаві сім років свого дитинства, а також неодноразово повертався до оселі батьків під час літніх канікулів, він жодного разу не згадав у своїх еґонаративах про цю єврейську колонію. Таким чином, витіснення в непам'ять найбільш сентиментальних років життя стало частиною загального рахунку, що йому виставила доля за вибір української ідентичності в дорослому віці. Крім того людині, яка полюбляла експонувати свої широкі інтелектуальні горизонти, було ніяково визнавати факт походження з аграрної глибинки, тож роль рідного населеного пункту в оповідях Баршака відведено Херсону, куди батько відвіз Іллю у серпні 1905 р. На підставі посвідки про успіхи того було допущено до «тримання вступного іспиту», за результатами якого зараховано до 1-ї чоловічої гімназії⁵⁶. У стінах цього навчального закладу впродовж наступних восьми років відбуватиметься становлення Баршака як самостійної особистості, формуватиметься його стиль мислення та поведінки, тут він, так би мовити, народиться інтелектуально.

Під впливом державної освіти ідентичність Баршака набувала рис російської імперської культури. Коло його читання становила головним чином художня література (в пізніші роки міг процитувати з пам'яті не тільки А.Чехова чи пушкінську «Полтаву»⁵⁷, але й пригадати сюжет роману «Росіяни в 1612 році» забутого російського письменника Загоскіна⁵⁸; особливо полюбляв звертатися до М.Гоголя, зокрема образу Хлестакова⁵⁹). Також захоплювався німецькою поезією «періоду бурі й натиску». Уже в еміграції Баршакові стане у пригоді знання творів Г.Гайне, особливо «Романсеро» з його алюзіями на Французьку революцію⁶⁰. У щоденнику 1919 р. освічений онук чоботаря залишив запис: «Колись я читав, що Ней помістив у домі Гете пошту. “Храбрійший з хорбрых був сином конюха і не знав, хто такий Гете”» (1/II). На відміну від наполеонівського маршала, Баршак був палким шанувальником Й.В.Гете: у 1932 р. на організованій Національною бібліотекою з нагоди столітнього ювілею німецького поета виставці було презентовано інформацію з його праці «Великий мазепинець» щодо перебування пораненого в битві під Мінденом (1759 р.) П.Г.Орлика в будинку, де мешкав юний Гете⁶¹. Чи пробував Баршак себе на ниві російськомовного віршування – невідомо. Однак, судячи з прикладу іншого випускника херсонської гімназії (1909 р.) Б.Лавреньова, гімназисти намагалися

⁵⁴ Список населённых мест Херсонской губернии... – С. 36.

⁵⁵ Інтерв'ю с М.Н.Зябко, 1/ХІІ/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...

⁵⁶ Список учнів, зарахованих у 1905 р. до 1-ї Херсонської гімназії, див.: Центральный государственный архив Москвы. – Ф.459. – Оп.14. – Д.207. – Л.42.

⁵⁷ «“Так тяжкий млат, дробя стекло, куёт булат”. Тільки “тяжкий млат” міг розбити аморфну масу денационалізованого українського народу й викувати нову Україну» (див.: [Борщак І.]. Після десяти років // *Українські вісти* (Париж). – 1927. – 5 листопада. – №54.

⁵⁸ [Борщак І.]. До сценарія «Тарас Трясило» // Там само. – 1928. – 10 травня. – №63.

⁵⁹ «Гоголь, Гоголь, де ти?» ([Борщак І.]. Спаситель Европы. Одна з найбільших постатей сучасности. Новый Цезар. Зразок для Мусоліні... // Там само. – 24 березня. – №64. Див. також: *Борщак І.* Яку Україну бажають французькі «Українофіли?» // Там само. – 1927. – 20 липня. – №39).

⁶⁰ [Борщак І.]. Єзуїтська «робота»: Лист з Франції // Пролетарская правда (Киев). – 1925. – 30 июня. – №146; *Борщак І.* Танок мерців // *Українські вісти*. – 1927. – 16 липня. – №37.

⁶¹ Le chef du service des renseignements généraux et des jeux au préfet de police, 30/ХІІ/1932 // APP. – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517; Goethe 1749–1832: Exposition organisée pour commémorer le centenaire de la mort de Goethe. – Paris, 1932. – P.30.

(щоправда без особливого успіху) наслідувати в потаємних зошитах стиль і думки відомих поетів⁶².

Заклад, де навчався Ілля, мав високу репутацію в місті й належав у масштабі імперії до привілейованої групи 200 так званих класичних гімназій (у програмі котрих обов'язково була хоча б одна давня мова – у цьому випадку латина), що їх випускники мали право вступу до вищих навчальних закладів без іспитів, лише на основі отриманого ними атестату зрілості. На чолі гімназії стояв К.Тюльпанов, який викладав російську мову в молодших і латину – у старших класах. Ілля контактував із ним упродовж усього свого навчання. Рівень викладання був пристойний: усі знання Баршака з латинської мови, якими він згодом полюбляв хизуватися, було здобуто саме в гімназії, адже в університеті він її не вивчав. Суворий адміністратор, Тюльпанов для учнів утілював імперський порядок і в масштабі гімназії сам був міні-монархом, кредо якого полягало у прищеплюванні молоді вірнопідданих почуттів, підтримуванні непорушних дисципліни та ієрархії. У цій справі директор покладався на священника Я.Зикова, котрий викладав Закон Божий. У тогочасній системі ідеологічних підвалин російської монархії цю дисципліну вважали чи не найважливішою, навчалися їй усі 8 років. Як юдей, Баршак не відвідував цих занять, на яких хлопчики зазубрювали великі тексти, тож вони щиро заздрили учням-євреям: «Які ви щасливі, що не маєте вчити цю пакость». Викладач Закону Божого відверто недолюбував юдеїв: «Зазвичай після пасхальних канікул священник заходив на урок у клас і вітав учнів словами: “Христос воскрес”, а учні відповідали: “Воистину воскрес”. І ось якось після такого вітання один з учнів підвівся й запитав: “Батюшко, а як можна довести, що Христос воскрес?”. На це обурений Зиков відповів: “Це що, тебе жиди підучили?!”... Це справило сильне негативне враження на учнів»⁶³.

Тож не дивно, що коли у Херсоні, де, за висловом одного з тогочасних журналістів, «ніколи нічого не відбувалося», розпочався страйк учнів 1-ї гімназії проти поновлення у квітні 1907 р. за розпорядженням міністра народної освіти перехідних іспитів (їх було скасовано на піку революційної активності в 1905 р.⁶⁴), імперсько-націоналістична громадськість звинуватила в усьому «єврейчиків», котрі, мовляв, «уносять замість науки всілякі революційні дурниці та розбещують російську учнівську молодь»⁶⁵.

Ілля щойно закінчував 2-й клас, учні якого не брали участі у згаданій акції протесту старшокласників, однак цей епізод, що закінчився пам'ятним прибуттям інспектора училищ І.Камінського та досягненням компромісу щодо повернення учнів до занять⁶⁶, – напевно він обговорював з однокласниками. Оскільки рішення про відновлення перехідних іспитів таки не було скасовано, заворушення гімназистів спалахнули з новою силою в наступному навчальному році. Коментуючи звільнення наприкінці 1907 р. директором К.Тюльпановим трьох гімназистів – Тарле, Фліча (обидва євреї) та Щеглова – монархічна преса вказувала на те, що поліція підозрює їх у належності до революційної партії, тож «видаленню цих хлопчаків можна тільки порадіти, оскільки подібне покарання вплине на решту розгнущаних учнів, для котрих тепер геть немає ніякого спини»⁶⁷.

⁶² Лавренёв Б.А. Автобиография (1892–1932) // Новый мир. – 1959. – №4. – С.62.

⁶³ Бекслер И.Н. Херсон и его жители: Исторический очерк (на правах рукописи): Экземпляр рукописи из личного архива М.А.Шорра 1963 г. [Електронний ресурс]: <https://refdb.ru/look/2000763-pall.html>

⁶⁴ Никитенко С. Забастовка гимназистов в Херсоне // «Мой город – Херсон. Не совсем официальный сайт истории города» [Електронний ресурс]: <http://mycity.kherson.ua/avtory-ag/nikitenko/zabast.html>

⁶⁵ Внутренние известия // Киевлянин. – 1908. – 7 января. – №7.

⁶⁶ Там же. – 1907. – 12 апреля. – №92.

⁶⁷ Там же. – 1908. – 7 января. – №7.

Саме на 1907 р. припала історія із закриттям херсонської газети «Юг», яка, на відміну від чорносотенних листків, не лаяла гімназистів і студентів, не розпалювала релігійної та національної ворожнечі, а мала ліберальне обличчя, уособлюване її редактором В.Гошкевичем – учнем В.Антоновича, знавцем української історії та мови. Однак його політичні погляди у часи Російської імперії важко назвати проукраїнськими. Починаючи з 1905 р., на шпальтах його часопису популяризувалися програмні постулати помірковано-опозиційної партії російських конституційних демократів⁶⁸. Чи міг Гошкевич приятелювати з батьком Іллі? Навряд чи, адже ці люди мали надто різні траєкторії життєдіяльності. Чи міг 12-річний Ілля, учень 2-го класу, написати статтю проти німецької колонізації у цю газету? Мабуть ні, виходячи не тільки з його підліткового віку, але й змалюваного вище контексту, в якому виступ проти влади міг перекреслити сімейну стратегію його просування «в люди». Ідучи за згадкою Баршака про цю публікаторську активність, свого часу Я.Дашкевич переглянув комплект газети «Юг» і не виявив згаданої статті⁶⁹. Щоправда, зробив він це для 1914 р., припускаючи, що такий допис міг бути вміщений на хвилі антинімецьких настроїв початку Першої світової війни. Дашкевичу було також відомо, що це була вже не та газета, що її видавав Гошкевич – поновлена 1910 р., вона успадкувала лише назву своєї попередниці. Утім дослідник біографії Баршака висловив сподівання на те, що цю статтю було опубліковано у журналі «Юг», закликавши продовжити пошуки⁷⁰. Зауваживши, що французькою «journal» якраз і означає «газета», виникає запитання: чи міг Баршак забути, що центральна в його оповіді про херсонський період життя постать Гошкевича не була в 1910-х рр. причетна до видання «Юга»? У це важко повірити, попри те, що роки видання другого «Юга» справді припали на час генерал-губернаторства М. фон Гревеніца (1911–1915 рр.), про якого містяни оповідали, що це монархіст, чорносотенець і пияк⁷¹.

У 1946 р. Баршак заявив про використання С.Шелухіним «частини його матеріалів у двох працях “Чи постане Німеччина на берегах Чорного моря?” (опублікована українською мовою 1913 р.) й “Німецька колонізація”, рецензія у “Французькому Меркурії” від 6 червня 1933 р.»⁷². Інформацію про ці видання Баршак правдоподібно запозичив (із помилкою щодо дати «Французького Меркурію») з бібліографії праць Шелухіна 1929 р.⁷³ Але в тих працях немає згадки ані про Баршака, ані про котрогось анонімного автора з херсонської газети «Юг» (поклики на яку теж відсутні). Для історичного екскурсу С.Шелухін посилався на студії відомих дослідників і дослідниць (В.Степового, В.Антоновича, О.Єфименко, Д.Багалія, Д.Яворницького, М.Костомарова, А.Скальковського), для статистики – на офіційні дані губернаторства, для характеристики етнопсихології, освіти колоністів – на власні спостереження, які вперше оприлюднив у прочитаному в товаристві «Просвіта» ще 6 травня 1909 р. рефераті «Про німецьку колонізацію на Херсонщині»⁷⁴.

⁶⁸ Останній номер вийшов 25 лютого 1907 г. (№2368, дев'ятий рік видання за редакцією В.Гошкевича). У березні 1907 р. він продав свої права на газету й типографське устаткування (див.: Шевченко А.В. Газета «Юг» під редакцією В.Гошкевича: її позиціонування та роль в суспільно-політичному житті південного регіону // Гілея. – Вип.100. – К., 2015. – С.52).

⁶⁹ Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: Семья, окружение, древности. – Херсон, 2017. – С.31–33.

⁷⁰ Дашкевич Я. Ілько Боршак, історик // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид. – Л., 2007. – С.463.

⁷¹ Векслер И.Н. Херсон и его жители...

⁷² Vorschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.14.

⁷³ Див.: Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929. – С.125.

⁷⁴ По Україні // Рада (Київ). – 1909. – 3 травня. – Ч.100. – С.3.

Натомість С.Шелухін зі вдячністю відгукнувся про Баршака на початку 1920-х рр. в одній зі своїх праць, яка стосувалася походження назви «Україна»: «Величезні скарби для української науки зберігаються в Парижі – в Національній бібліотеці і в Архівах міністерств закордонних справ і військового... Завдяки енергійній праці молодого ученого І.Борщака, який по моему проханню при своїй роботі зібрав і для мене деякий матеріал, я маю можливість подати тут не тільки цікаві виписки, а і 2 карти, зроблені мною з фотографій, доставлених Борщаком»⁷⁵.

Саме цю згадку Баршак переінакшив на доведення того, що С.Шелухін послуговувався частиною зібраних ним матеріалів у своїх дослідженнях ще до Першої світової війни. Змінивши сенс історичного свідчення, Баршак «заднім числом» поставив собі на службу авторитет уже покійного в той час Шелухіна (1938 р.).

Не помічений у протестному русі (ані у страйкарському, ані в публіцистичному, що підтверджується атестатом зрілості, в якому відзначалася його «постійно відмінна поведінка»⁷⁶, та посвідкою про політичну благонадійність⁷⁷), а тим паче в його українській складовій, Баршак наполегливо, із року в рік, «гриз граніт» науки, яка давалася йому напрочуд легко в історичному та філологічному сегментах програми (латина, французька, німецька й російська, з елементами церковнослов'янської, мови), успішно переходив із класу до класу, був допущений до випускних іспитів, склав їх та отримав 8 (21) червня 1913 р. атестат зрілості №743 1-ї Херсонської чоловічої гімназії⁷⁸. Як повного відмінника, Баршака було відзначено золотою медаллю, котра формально вручалася від імені імператора⁷⁹. Нарешті на життєвому обрії 19-річного юнака забовванів силует університету, в якому «син учителя початкових училищ» (саме це соціальне походження було записано в його атестаті, що спростовує пізнішу вигадку про батька-інспектора) мав ступити на досі недосяжний для його єврейської родини олімп елітарної інтелігентності.

До цього сходження Баршак почав готуватися заздалегідь. 26 серпня (8 вересня) 1911 р. 17-річного юнака було поставлено на військовий облік. Його мали призвати в 1915 р.⁸⁰ Здавалося б, після закінчення гімназії в нього залишалося досить часу, щоб вступити до університету та отримати відтермінування від служби. Однак у разі, якщо б з якоїсь причини йому це не вдалося, на молодого чоловіка

Ілля Баршак – випускник і золотий медаліст 1-ї Херсонської чоловічої гімназії, 1913 р. (ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.631. – Арк.35)

⁷⁵ Шелухін С. Назва України у стародавніх географів. – Відень, 1921. – С.18–19.

⁷⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.10.

⁷⁷ Там само. – Арк.8зв.

⁷⁸ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4.

⁷⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.10.

⁸⁰ Там само. – Арк.4.

очікувала принизлива солдатчина, оскільки до євреїв в імператорській армії ставились як до осіб другого сорту⁸¹. Щоб уникнути ризиків, потрібно було обійти чинну в Росії квоту щодо вступу юдеїв до закладів вищої освіти. Для цього існував добре відомий спосіб – релігійна конверсія. Метричний запис про належність до «православного віросповідання» у чудесний спосіб відчиняв двері до імператорських університетів.

Перейшовши до останнього, 8-го, класу гімназії, Баршак подав до херсонської православної консисторії прохання про вихрещення. 15 (28) жовтня 1912 р. архієпископ херсонський та одеський Димитрій (Ковальницький) своєю резолюцією №5763 схвалив прохання «просвятити святим хрещенням міщанина містечка Мира Новогрудського повіту Мінської губернії Іллю Лейб-Гершова Баршака, юдейської віри, котрий народився 19 липня 1894 р., із нареченням йому імені Ілія (як зазначалося, на честь біблійного пророка – В.А.), присвоєнням по батькові Костянтинів»⁸². Таким чином було задоволено і другу частину прохання Баршака, який хотів, щоб його хресним батьком став... директор гімназії К.Тюльпанов, а обряд хрещення здійснив... священник Я.Зиков, чий предмет Ілля почав відвідувати у 8-му класі та за який отримав оцінку «відмінно»⁸³. Це дозволяє висувати, що під час свого навчання в гімназії Баршак перебував у статусі улюбленця директора, тож не міг виступати проти імперії, яку уособлював його наставник і покровитель. Чи належало при цьому до обов'язків Іллі стежити за однокласниками та повідомляти про їхні погляди й поведінку – залишається тільки здогадуватися. Як засвідчує метричний запис у книзі новонароджених херсонського Успенського собору, обряд хрещення відбувся 7 (20) квітня 1913 р.⁸⁴

Обставини релігійної конверсії Баршака маркують його світоглядні горизонти перед революцією: особами, які привели Іллю до християнства, були одіозні імперські шовіністи. Усупереч еґонаративам пізнішого часу, до кола його спілкування належали не Гошкевич і Шульгін, а Тюльпанов і Зиков. Із погляду Баршака та його батьків, на той момент це була вдала оборудка, яка забезпечила Іллі соціальний ліфт у вигляді золотої медалі, відмінного атестата, бездоганної характеристики та засвідчення, що надало йому право домагатися в університеті не тільки звільнення від оплати за навчання, але й призначення стипендії.

Утім за ці переваги довелося сплатити високу ціну. Навернення Іллі стало тектонічним зламом, який зачепив підвалини соціального функціонування сім'ї Баршаків, в якій батьки та доньки залишилися юдеями, а сини прийняли православ'я. Сучасник, єврей із Херсона, згадував: «Хрещення євреїв мало велике значення, оскільки такий єврей отримував усі права, якими користувалися росіяни, він ставав росіянином, та цілковито відходив від свого єврейського середовища. Він одружувався з росіяною, і діти його вважалися росіянами. Серед єврейського суспільства його вважали ренеґатом (відступником), і про нього говорили з презирством»⁸⁵.

Баршак народився, як він про це писав згодом в анкетах, у м. Херсон, але народився, так би мовити, *удруге*, у соціокультурному плані, у віці 18 років, як православний росіянин.

⁸¹ Інтерв'ю с І.М.Фалковым, 10.V.1983 // *Зябка М.В.* История колонии Нагартав...

⁸² ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.14–15.

⁸³ Там само. – Арк.11.

⁸⁴ Державний архів Херсонської обл. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.65 зв. – 66. За кілька років було вихрещено і брата Іллі – Давида, якого нарекли Дмитром Костянтиновичем, найправдоподібніше за ім'ям «восприемника народженого» – К.Тюльпанова.

⁸⁵ *Векслер И.Н.* Херсон и его жители...

Університети: імператорські та життєві

Згідно з версією Баршака, що її було засвідчено в 1932 р. Російським академічним союзом⁸⁶, у 1909 р. він закінчив херсонську класичну гімназію із золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету. Навчався він охоче й систематично, адже зумів зарахувати екстерном чотирирічний курс, отримавши від міністерства народної освіти спеціальний дозвіл скласти державну атестацію перед юридичною іспитовою комісією. У 1912 р. йому було присуджено диплом юриста 1-го класу. Крім того, він отримав золоту медаль за написану під керівництвом професора міжнародного права П.Казанського розвідку на тему «Огляд політичних союзів в Європі». Про цю працю Баршак розповів також у своїх спогадах 1946 р., роз'яснюючи, що стосувалася вона суперечностей між Антантою й Четверним союзом, і стверджуючи, що готував її впродовж двох років, критично проштудіювавши доробок ідеологів пангерманізму⁸⁷.

Висока, як на юний вік, інтелектуальна культура Баршака (зокрема здатність послуговуватися кількома іноземними мовами, насамперед німецькою) заслуговує на подив: сам він стверджував, що відвідував у 1909–1912 навч. рр. у статусі вільного слухача заняття на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету й у 1913 р. йому було присуджено, за результатами державної атестації, диплом 1-го ступеня. За написане під керівництвом професора латини Б.Варнеке дослідження «Елементи права у творах Горація» він отримав золоту медаль і пропозицію продовжити навчання в магістратурі на згаданому факультеті. Подібна пропозиція надійшла й від юридичного факультету. Дилему вибору подальшого шляху в науці було вирішено на користь останнього, і вже 1913 р. Баршака зараховано на кафедру міжнародного права⁸⁸. Тему подвійної професійної ідентичності – правника й історика з поглибленим знанням іноземних мов – він рефреном повторював упродовж усього свого життя. Так, 30 березня 1920 р. Баршак розповів про свій фах у листі до Є.Онацького, переказавши те, що вже повідомив цьому публіцистові під час особистої зустрічі в 1919 р.: «Треба Вам нагадати, що я був залишений при університеті все таки з міжнародного права... Друге, не пам'ятаю, чи казав Вам, що, крім правничих наук, я студіював також історичні, вірніше – клясичні. Мутатіс мутандіс слова Чехова, можу сказати, що право – моя перша дружина, а філософія, античність – полюбовниця, і я таки зрадник першої»⁸⁹.

Подані Баршаком у різний час і в різних контекстах вказівки стосовно того, що напередодні війни він мешкав у Санкт-Петербурзі (без уточнення року)⁹⁰ і відвідував заняття в тамтешньому імператорському університеті, мабуть відображають пошуки ним кращого, ніж Одеса, стартового майданчика у світ науки Російської імперії. Як можна висувати з листа від 21 травня 1950 р. до Л.Окіншевича, поїхати в Петербург Баршака надихнув приклад його земляка приват-доцента юридичного факультету тамтешнього університету, історика правових відносин В.Єльяшевича: «Цими днями я бачив Єльяшевича... Йому 76 років, але він зовсім бадьорий. Я слухав колись його виклади в Петербурзі. Це людина вельми

⁸⁶ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

⁸⁷ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.18.

⁸⁸ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

⁸⁹ Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.2. – Мюнхен, 1964. – С.119–120.

⁹⁰ Liste des résidences à l'étranger et en France de M. Élie Borschak // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

поважна»⁹¹. В опублікованому 1950 р. споміні про своє знайомство з радянським діячем М.Скрипником, Баршак уявно наділив того «духом тих українських інтелігентів, що їх за своїх студентських років я зустрічав у Петербурзі»⁹².

Зваживши на вказані Баршаком віхи автобіографії, петербурзький сюжет можливий тільки в 1912–1913 навч. р., скоріше за все він відвідував лекції В.Єльяшевича у статусі вільного слухача. Водночас у некролозі вікарія Ш.Кене (1947 р.) Баршак згадав, що в 1909–1911 рр. француз був вільнослухачем на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві та «ходив на виклади тих самих професорів, що пізніше були й моїми вчителями»⁹³. Отож в оповідях Баршака про його життя присутній ще й київський сюжет.

Ці наративні суперечності, однак, не відображено в опублікованих 1946 р. спогадах. У них Баршак указав тільки те, що навчався в Новоросійському університеті, який улітку 1914 р. відрядив його з метою підготовки магістерської дисертації до Нідерландів. В одному з пізніх егонаративів Баршак стверджував, що ще перед Першою світовою війною відвідав Париж і, зокрема, Національну бібліотеку⁹⁴, що могло відбутися тільки на шляху з Одеси (через Марсель) до Гааги. Звістка про початок війни спонукала Баршака повернутися в Росію: оскільки Бельгію окупували німецькі війська, він авантюрно обрав шлях через Німеччину, де його було затримано та доправлено в розташований під Штеттином табір для інтернованих осіб. Завдяки угоді про репатріацію Баршаківі разом з іншими російськими підданими дозволили виїхати в Норвегію, звідкіля він дістався Риги. Як студент імператорського університету, мобілізації він не підлягав. Але можливість залишитися осторонь від глобального конфлікту юнак рішуче відкинув: на третій день по приїзді записався у гвардійський полк і вже за десять днів долучився до армії під командуванням генерала О.Самсонова у Східній Пруссії. Як мотив свого вчинку Баршак указав не російський імперський патріотизм, а бажання допомогти «братом-слов'янам», а також захистити Україну, на яку зазіхала Німеччина⁹⁵. Як він зазначав у 1948 р., перебував у військах із вересня 1914 до лютого 1918 рр.⁹⁶ У заповненій на схилі життя, у 1953 р., викладацькій анкеті ENLOV, Баршак уперше вказав, що його було відзначено хрестом Св. Георгія⁹⁷, найвищою відзнакою Російської імперії за звитягу.

Швидкі успіхи російських військ невдовзі змінилися нищівною поразкою під Танненбергом, «і ось у моїй роті нас залишилося лише тринадцятеро, кому пощастило повернутися з цієї кампанії»⁹⁸. В автобіографії 1931 р. Баршак підкреслював, що «провів на російському фронті всю війну, спочатку як солдат, згодом як офіцер, мене двічі було поранено, першого разу під час нещасливої кампанії у Східній Пруссії»⁹⁹. Його евакуювали у шпиталь у м. Ковно, де він залишався до листопада

⁹¹ Архів Наукового товариства імені Шевченка в Америці (далі – АНТШ-А). – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк. 70.

⁹² *Борщак І.* Дві зустрічі: Микола Скрипник // *Україна: Українознавство та французьке культурне життя.* – Ч.4. – Париж, 1950. – С.254.

⁹³ *Борщак І.* Абат Шарль Кене (1883–1946) // *Соборна Україна: Література. Мистецтво. Суспільство. Наука.* – Вип.2. – Париж, 1947. – С.49.

⁹⁴ *Борщак І.* Україна в Парижі: Мандрювання й пам'ятки. VI. Латинський квартал // *Україна: Українознавство і французьке культурне життя.* – Ч.2. – Париж, 1949. – С.65.

⁹⁵ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.16.

⁹⁶ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

⁹⁷ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // Ibid. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁹⁸ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

⁹⁹ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

1914 р.¹⁰⁰, а згодом призначили у 7-й гусарський полк, у складі якого він пережив усі випробування позиційної війни на Волині. Описуючи в 1946 р. поневіряння у німецькій в'язниці, Баршак називав тамтешній холод «ще гіршим за той, що я його досвідчив в окопах у 1915 р.»¹⁰¹. У жовтні 1915 р. він зазнав другого поранення, після чого був відправлений у Сергіївське артилерійське училище в Одесі, по закінченні котрого у травні 1916 р. на нього чекав Румунський фронт. Новоспечений підпоручик спочатку служив в артдивізіоні, а в листопаді отримав призначення у штаб 8-ї армії¹⁰²: «Ось тоді 1917 р. до нашої дивізії приїхав Керенський “уговаривать” жовнірів наступати на німців»¹⁰³. Щоправда у цитованому тут приватному листі до Н.Полонської-Василенко від 9 жовтня 1951 р. адресант указав іншу дату закінчення «гарматної школи» – 1915-й рік.

У 1946 р. Баршак згадав, що в березні 1917 р. він «поновив свою участь в українському русі»¹⁰⁴ та, обраний до української ради Румфронту, незабаром вирушив як її повноважний представник до Одеси¹⁰⁵. У 1952 р. вказав, що з 1917 р. перебував на посаді «офіцера при Одеському українському військовому училищі»¹⁰⁶. У більш ранній автобіографії 1931 р. він, навпаки, повідомляв, що його перебування в Одесі мало приватний характер: «Мені вдалося, скориставшись відпусткою, скласти магістерські іспити, окрім останнього, у чому мені перешкодила російська революція та події, які розгорнулися на Україні»¹⁰⁷.

Здається, що попри два з половиною роки війни потяг Баршака до знань не тільки не зник, але навіть зміцнів. У 1917 р. він на «відмінно» склав іспити, які надавали право після захисту дисертації отримати науковий ступінь магістра міжнародного права, а також, після прочитання на юридичному факультеті двох викладів *pro venia legendi*, – учене звання приват-доцента¹⁰⁸. Також Баршак декларував, що виконав усі формальні вимоги й отримав дозвіл викладати в університеті: «У 1917 р. я прочитав перед учителями гімназії один виклад про українську культуру у XVI і XVII ст. та повторив той самий виклад у 1918 р. в Київському університеті»¹⁰⁹. У 1953 р. він указав, що в 1917 р. здобув науковий ступінь «доктора гуманітарних наук та права Одеського університету» («Docteur ès lettres et en droit de l'Université d'Odessa 1917»)¹¹⁰, мабуть розуміючи під цим захист магістерського диплома з історії права.

Після того, як Українська Центральна Рада уклала мир із німцями, що відкрив останнім шлях в Україну, Баршак демобілізувався й у червні 1918 р. вирушив до Києва, де «приєднався до групи українського опору, яка мала на меті зривати поставки транспортів зі збіжжям до Німеччини та відправку на західний фронт військових конвоїв». Але у серпні 1918 р. його було заарештовано й запроторено

¹⁰⁰ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

¹⁰¹ *Ibid.* – P.67.

¹⁰² Le chef du service de Renseignements Généraux et de Jeux au préfet de police, 11/X/1927 // APP. – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517.

¹⁰³ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.25. – Арх.8.

¹⁰⁴ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

¹⁰⁵ У 1917 р. штаб 8-ї російської армії дислокувався на Поділлі, тому Баршак не міг одночасно служити там і на Румфронті в Бессарабії.

¹⁰⁶ *Borschak É.* Bibliographie raisonnée des œuvres relatives à l'Ukraine. – F.1.

¹⁰⁷ *Élie Borschak à Paul Boyer*, 12/X/1931 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

¹⁰⁸ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

¹⁰⁹ *Élie Borschak à Paul Boyer*, 12/X/1931 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

¹¹⁰ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // *Ibid.* – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

на три тижні до в'язниці, звідки він зміг передати на волю статтю антинімецького характеру, що її було опубліковано в одній із київських газет. Після капітуляції Німеччини Баршак поринув у вир повстання й «одного дня, на маленькому вокзалі в Київській губернії, мав приємність прийняти з рук німецького генерала значний запас амуніції, необхідний для нашої імпровізованої армії»¹¹¹.

Це свідчення, однак, відрізняється від раніших тверджень Баршака. У написаному 1929 р. власноручному листі міністрові внутрішніх справ Французької Республіки він, домагаючись скасування застосованих щодо себе міграційних обмежень, згадав про ув'язнення в Києві з серпня до листопада (тобто впродовж трьох місяців) і повідомив, що був «одним з очільників повстання супроти німецьких загарбників та готував цей виступ у тісному порозумінні з паном маркізом Беле де Сен-Льенар, французьким військовим аташе в Яссах, який, я певен цього, не відмовить мені підтвердити це»¹¹².

Егонаративи Баршака подають різні версії його переїзду з Києва до Франції. У 1929 р. він зазначив, що уряд УНР, якому було відомо про його зв'язки у французьких колах, попервах скерував його з дипломатичною місією до Рима, де він «установив зв'язок із паном Ноблемером із французької військової місії». Поїхати ж у Францію з метою зміцнення зв'язків цієї держави з Україною йому порадив особисто французький посол у Римі П.-Е.Барер¹¹³.

Після Другої світової війни непевність щодо проживання у Франції для Баршака зникла, тож 1946 р. він оприлюднив іншу версію свого виїзду з України: у січні 1919 р. його було залучено до складу дипломатичної місії у США. Не кажучи ані слова про те, що відбувалося з ним упродовж наступних місяців, Баршак стверджував, що наприкінці того таки року він прибув до Парижу, де був призначений повіреним у справах української делегації на мирній конференції з дорученням розвивати французько-українські культурні відносини¹¹⁴. В іншому пізньому (1947 р.) егонаративі, описуючи натовпи радісних парижан у момент звільнення від німецької окупації у серпні 1944 р., він прохопився, що «бачив стільки народу лише 14 липня 1919 р., коли святкували перемогу в Першій світовій війні»¹¹⁵. 20 вересня 1930 р. Баршак оповідав своєму львівському кореспондентові І.Кривецькому про знайомство на Паризькій мирній конференції з британським військовим міністром В.Черчиллем, «що мені самому в 1919 р. доводив, що жадної України не існувало»¹¹⁶. Натомість у листі від 2 вересня 1949 р. до Л.Окіншевича, який на той час емігрував в Америку, він навів протилежне згаданому вище свідчення про виконання ним місії у США: «Я, правда, вже давно був у Вашій країні й в привілейованій ролі дипломата..., і знаю, як узагалі важко влаштуватися там»¹¹⁷. Також Баршак запевняв, що 1919 р. побував у Швеції, де працював в архівах¹¹⁸.

Отож для виходу з лабіринту автобіографістики є принаймні чотири поданих самим Баршаком підказки стосовно місця перебування його в 1919 р.: Рим, Париж,

¹¹¹ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.19.

¹¹² Утім свідчення Беле у справі відсутнє (AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.140).

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.20.

¹¹⁵ [Боршак І.]. До третіх роковин визволення Парижу. 1. Одинадцять історичних днів (з мого нотатника) // Соборна Україна: Література. Мистецтво. Суспільство. Наука. – Вип.3. – Париж, 1947. – С.106.

¹¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.984. – Арк.68.

¹¹⁷ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.41.

¹¹⁸ Боршак І. Україна в Парижі: Мандрювання й пам'ятки // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Ч.6. – Париж, 1951. – С.402.

Вашингтон, Стокгольм. Питання про характер діяльності у цей період справді було б важко з'ясувати, якби не введення 2017 р. до наукового обігу його щоденника 1919–1920 рр.¹¹⁹ Із погляду вірогідності авторської оповіді, яка створюється в момент відображених у ній подій, щоденникові нотатки, на відміну від спогадів – збірок белетризованих сюжетів, вважаються правдоподібним різновидом еґоджерел¹²⁰. Попри свій стислий характер, записи іноді відображають емоції, ідеї, уявлення, морально-етичні цінності їх автора в, так би мовити, первісному, необробленому вигляді.

Судячи із запису у згаданому щоденнику під 22 лютого 1919 р., подібні нотатки Баршак вів і впродовж 1916–1918 рр. Вони справді могли б зіграти неоціненну роль при реконструкції його біографії у цей переломний для його самоідентифікації історичний момент, однак, за визнанням автора, на превеликий жаль для нього самого й майбутніх істориків, цей записник було викрадено «віденськими жуликами» вкупі з дорожнім кофром при переїзді через австрійсько-німецький кордон.

Щоденник Баршака 1919–1920 рр. дозволяє встановити географію і хронологію його «одисей»: Станіславів (23–24 січня), Відень (28 січня – 20 лютого), Зальцбург (21 лютого), знову Відень (22 лютого), Берлін (2–8 березня), Копенгаген (10 березня – принаймні до 31 травня), утретє Відень (17 червня – щонайменше до 10 вересня), Бухарест (29 жовтня), Хотин – Жванець (4 листопада), знов-таки Відень (7 листопада – принаймні до 19 листопада), Рим (перед 10 грудня – після 19 грудня), Париж (не пізніше 1 лютого 1920 р.). Відразу стає зрозумілим, що Баршакові не вдалося добратися до США, адже більшість членів дипломатичної місії, яка застрягла в Данії, не отримали візи від американського уряду (сюжет про дослідницьку поїздку у Швецію також не знаходить підтвердження в інформації щоденника). Він вимушено повернувся у Відень, де перебував до осені (не маючи візи від жодної західної держави, адже «українців ніхто нікуди не хоче пускати» (28/І)). Отже його пізніші твердження про місцезнаходження в Парижі 14 липня та зустріч із В.Черчиллем неправдиві. Лише після того, як він фактично опинився у статусі дипломата поза штатом, а отже й без платні, Баршак почав шукати вихід зі складної життєвої ситуації. Навіть на цьому етапі приєднання до української делегації на Паризькій мирній конференції, усупереч його пізнішим наративним стратегіям, не бралось ним до уваги, принаймні натяки на це у щоденнику відсутні: рішення про переїзд до Парижа Баршак ухвалив унаслідок певного збігу обставин не раніше, ніж наприкінці 1919 р.

***

У біографії Баршака перший рік після закінчення гімназії виглядає чи не найбільш загадковим. Для реконструкції другої половини 1913 – першої половини 1914 рр. є дві підказки, подані ним самим, через що обидві версії не виглядають переконливо. Отож версія перша: амбітний Ілля подав документи не абикуди, а до чи не найпрестижнішого на той час із-поміж 12 імператорських університетів – Санкт-Петербурзького. Пізніша згадка Баршака про обставини знайомства з приват-доцентом юридичного факультету зазначеного вишу В.Єльяшевичем може свідчити про те, що приклад цього уродженця Херсонської губернії, вихрещеного єврея, був взірцевим для юнака. Справді, долі Єльяшевича та Баршака дуже схожі: не тільки походженням, але й інтересом до історії права, еміграцією під час революції та облаштуванням у Парижі, де обидва зустріли свій кінець, тільки вибір першого, старшого

¹¹⁹ Кучерук О. Щоденник члена дипломатичної місії до США Ілька Боршака за 1919–1920 роки...

¹²⁰ Zanone D. *Écrire son temps: Les mémoires en France de 1815 à 1848.* – Lyon, 2006. – P.207.

на 15 років, був на користь російської, а другого – української ідентичності, що відбилося на тематиці їхніх дослідницьких зацікавлень – Московська держава в першого й козаччина – у другого. Однак в оповіді Баршака про обставини знайомства з Єльяшевичем є істотні суперечності: річ у тому, що влітку 1913 р. той звільнився з університету (офіційно за станом здоров'я, неофіційно – через конфлікт із керівництвом) і надалі працював у Петербурзі на чиновницькій посаді¹²¹. Перевірка в каталозі особових справ студентів, а також вільнослухачів столичного вишу показала, що в 1913–1914 рр., як і в інші роки, присутність там Баршака не зафіксовано¹²².

Друга версія спирається на поодинокую згадку у щоденнику 1919 р.: «Прибув в Берлін. Його не можна пізнати. Я бачив його в останній раз в 1913 р.» (2/III). Достовірність цього запису вища, ніж попереднього спогаду, адже нотатник не призначався для публіки. Що міг робити 19-річний юнак у Німеччині перед Першою світовою війною? Те, що й чимало інших випускників гімназій із Росії, а саме вступати без іспитів на основі атестату зрілості та довідки про благонадійність до чи не найпрестижніших в Європі закладів вищої освіти¹²³. Однак навчатися в Берлінському королівському університеті Фрідріха Вільгельма III в Баршака не склалося, найправдоподібніше через запроваджену 1906 р. вимогу подавати довідку про наявність коштів на весь період студій¹²⁴, яких у сина вчителя народних училищ, звісно, не могло бути. Утім прагнення навчатися в Німеччині, утасне в його пізніших емоціях, свідчить принаймні про те, що в юному віці Баршак не надавав переваги французькій культурі перед німецькою. Почуття нелюбові до Німеччини могло викристалізуватися під впливом образливої для його самооцінки невдачі при вступі в 1913 р. (щось на кшталт «Батьківщина великого Гете не оцінила мене, зате оцінить Батьківщина не менш великого Наполеона!»), підсиленого цією психологічною травмою комплексу неповноцінності щодо носіїв німецької культури, а також антинімецьких суспільних настроїв, спричинених Першою світовою війною.

А що ж Петербург? Із документів університетської справи Іллі виглядає, що його слід на берегах Неви відбився чіткіше, ніж на берегах Шпрее: 1 (14) вересня 1913 р. юнака було зараховано до числа студентів... політехнічного інституту імператора Петра Великого¹²⁵. Логіка цього вступу не до кінця зрозуміла – найправдоподібніше йшлося про запасний варіант дій із метою закріпитися у статусі студента, після того, як Баршак не встиг через поїздки до Німеччини вчасно скласти подання до Імператорського Санкт-Петербурзького університету, натомість у політехнічному, через наявність вільних місць, йому не відмовили. Однак уже 8 (21) жовтня, тобто ще перед початком занять, Баршака відрахували з числа студентів через невнесення оплати¹²⁶. Скоріше за все Ілля, якого вабили історія та філологія, таки не побачив себе інженером.

Про те, що він хотів стати гуманітарієм, свідчить його інтерес до навчального закладу, який, попри те, що розташовувався у провінції, мав високу репутацію з підготовки викладачів давніх мов та історії для гімназій. Йшлося про

¹²¹ Шиловост О.Ю. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. – Москва, 2005. – С.66.

¹²² Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГИА СПб). – Ф.14. – Оп.3; Оп.15.

¹²³ Див.: Будницький О., Полян А. Русско-еврейский Берлин 1920–1941. – Москва, 2015. – С.40; Rogozin A.A. Российские студенты в Германии на рубеже XIX–XX вв. в современной немецкой историографии: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2015. – С.58, 63–64.

¹²⁴ Rogozin A.A. Российские студенты в Германии на рубеже XIX–XX вв. ... – С.65.

¹²⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.7, 11 зв.

¹²⁶ ЦГИА СПб. – Ф.478. – Оп.3. – Д.453. – Л.1–4.

історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині. Кращі випускники класичних гімназій могли претендувати на отримання тут стипендії, на що, мабуть, і розраховував Ілля. Про намір вступити до Ніжинського інституту свідчить вислана туди на його прохання 1 (14) березня 1914 р. з Херсонського губернаторства посвідка про благонадійність¹²⁷. Однак це був лише один із варіантів. Він остаточно вирішив зробити прагматичний вибір на користь більш престижних навчального закладу та фаху.

3 (16) червня 1914 р. з Березнегуватого Баршак відправив пакет документів до приймальної комісії одного з найпрестижніших імператорських університетів – св. Володимира в Києві. Подання абітурієнта містило власноручну заяву з проханням про зарахування до числа студентів юридичного факультету, а також оригінали та копії приписного свідоцтва №792, атестату зрілості №743, метричного запису про хрещення №13707, посвідку про належність до міщанського стану та послужний список батька, три завіреніх гімназією фотокартки з написом, в якому йшлося про відзначення Баршака золотою медаллю. Його документи було зареєстровано в університетській канцелярії 11 (24) червня й 8 (21) липня визнано достатніми для зарахування. Ще раніше, 28 травня (10 червня), було отримано витребувану Баршаком із Ніжинського історико-філологічного інституту посвідку про благонадійність¹²⁸. У серпні рішенням декана юридичного факультету Іллю зараховано на перший курс¹²⁹.

Вступу посприяло й те, що того року університет був зацікавлений у більшому, ніж зазвичай, наборі, оскільки на початку війни чимало студентів записалися добровольцями в армію¹³⁰. Баршак такого бажання вочевидь не мав. У вирі світового конфлікту Ілля вибудовував приватну траєкторію, яка не передбачала долучення до воєнного протистояння імперій. Невдовзі після отримання студентського квитка він звернувся до університетської адміністрації з проханням видати засвідчення для його приписної ділянки у Херсонській губернії з метою відтермінування призову, і отримав цей документ 18 (31) грудня¹³¹.

Зрозуміти, яке враження справив Університет св. Володимира на Баршака, допомагають спогади пізнішого його наукового опонента, а згодом і постійного дописувача Б.Крупницького. Їх Баршак опублікував у редактованому ним у Парижі часописі «Україна»: «На студії я приїхав в Київ на зимовий семестр 1913 р. як зелений провінціал. Монументальний університет, з безмірними коридорами, заповнений великим натовпом студентів, що рухалися в усіх напрямках, нагадував мені біблійного Левіатана, і минуло чимало часу, поки я до цього оточення призвичаївся»¹³².

Баршак, в якого не було заможних батьків, мешкав в університетському гуртожитку. Довідка за підписом його хрещеного батька директора К.Тюльпанова дозволила Іллі порушити клопотання щодо надання йому стипендії – щоправда щойно після закінчення першого року навчання¹³³. Упродовж 1914–1915 навч. р. він прослухав і склав на «відмінно» курси «Енциклопедія права», «Історія римського

¹²⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.8–8 зв.

¹²⁸ Там само. – Арк.9.

¹²⁹ Там само. – Арк.3–3 зв.

¹³⁰ Імператорський Університет св. Володимира в 1914 году // Киевлянин. – 1915. – 14 февраля. – №45.

¹³¹ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.16–17.

¹³² Київський університет за спогадами Б.Крупницького: З студентських спогадів історика // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Ч.6. – Париж, 1951. – С.446.

¹³³ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.4.

права», «Політична економія» та французьку мову, на «добре» – «Статистику»¹³⁴. Однак війна несподіваним чином внесла свої корективи.

Після успіхів 1914 р. на Галичині, у 1915 р. російські війська відступили й улітку лінія фронту проходила поблизу Тернополя та Дубна. У червні командувач Південно-Західним фронтом М.Іванов постановив евакуювати низку київських навчальних закладів, насамперед Університет св. Володимира. На позір дбаючи про безпеку освітян, генерал мав намір усунути з близького тилу відомих своєю прихильністю до революційних, у тому числі українських, партій київських студентів¹³⁵. Університетові (за винятком медичного факультету) було наказано перебазуватися до Саратова, який зустрів київське студентство дефіцитом житла: винайняти кімнату не можна було навіть за великі гроші, у перетворених на гуртожитки приміщеннях консерваторії студенти спали на нарах, у них не було елементарних побутових умов, а дорожня харчування вдарила по скромних бюджетах¹³⁶. Коли 15 жовтня розпочався навчальний рік, студенти масово пропускали заняття. Ситуацію, яка склалася у Саратові, одна з київських газет описала наступним чином:

«У гуртожитках уповні визначилися три типи студентів-киян: студенти, які приїхали у Саратов на декілька днів; студенти, котрі бажали займатися, і студенти, що воліли просто пожити у Саратові. Перші в гуртожитку тільки ночують, натомість весь день бігають то в університет, який розташований в одному кінці міста, то в канцелярію університету на протилежному кінці Саратова. Такі студенти якомога скоріше завершують свої справи та відїжджають додому»¹³⁷. «У нинішній час функціонує канцелярія зі студентських справ. міститься вона в маленькій кімнатці, заваленій паперами, заставленій столами»¹³⁸.

Під той час у цій тісній канцелярії побував і Баршак – саме там 17 (30) листопада на його прохання було оформлено подання ректора Університету св. Володимира М.Цитовича до ректора Новоросійського університету Д.Кишенського щодо переведення студента. Через відсутність умов для підготовки та складання іспитів чимало юнаків подавали прохання про зарахування до військових училищ. Але для Баршака фронт не був варіантом, тож він наполіг на переведенні в Новоросійський університет. Однак попервах він уважав цей варіант тимчасовим, розраховуючи, що йому випаде нагода повернутися на береги Дніпра після очікуваного невдовзі повернення Університету св. Володимира до Києва¹³⁹.

Із листопада 1915 р. Баршак навчався в Одесі¹⁴⁰. Поміж світлин, які збереглися у сімейному архіві М.Кошран – доньки його падчерки Віри, на увагу заслугує постановочна композиція, на якій трое студентів у формених шинелях імператорського університету символічно вдивляються в розгорнуту книжку. На звороті власноручний напис Баршака: «1) Борис Ільчевич; 2) Михайло Логунов;

¹³⁴ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4; Обзорение преподавания в Университете св. Владимира на 1914–1915 учебный год: По юридическому факультету: С приложением расписания лекций. – К., 1914. – 24 с.

¹³⁵ *Смолин А.* Начальная военная заготовка // Big Kyiv. Історія [Електронний ресурс]: <https://bigkiev.com.ua/nachalnaya-voennaya-zagotovka/>

¹³⁶ Евакуация, или Дневник студента // Киевлянин. – 1915. – 9 декабря. – №339.

¹³⁷ Местные известия // Там же. – 13 октября. – №202.

¹³⁸ Киевляне в Саратове // Там же. – 18 ноября. – №318.

¹³⁹ «Прошу ваше превосходительство розпорядитися про затримку моїх паперів, так як у майбутньому році я маю намір знову повернутися в Київ» (див.: ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.6).

¹⁴⁰ Там само. – Арк.1.

3) Ілля Баршак. Одеса, 1915 р.»¹⁴¹. Зазначена дата суперечить хронології пізніших оповідей, в яких ішлося про перебування в той час на військовій службі.

Попри практично втрачений осінній семестр, Баршакові вдалося надолужити та зарахувати програму другого, а згодом і третього року навчання за такими предметами: «Державне право», «Фінансове право», «Історія філософії права», «Догма римського права», «Історія російського права» та ін.¹⁴² Результати піврічних іспитів показали, що навчання давалося йому легко, тільки з двох предметів він отримав оцінки «добре» (одним із них було

«Синодальне богослов'я», мабуть чуже для Баршака як для вихрещеного єврея, іншим – «Історія філософії права»), натомість решту фахових дисциплін і французьку мову склав на «відмінно»¹⁴³. Усього впродовж навчання відвідав 477 год. лекційних і семінарських занять, не рахуючи факультативних предметів – російських мови, літератури та історії¹⁴⁴, на які він, вочевидь, записався через зацікавлення царинами минулого та словесності. Як бачимо, у цей час світоглядна траєкторія Баршака ще вибудовувалася згідно з логікою імперської парадигми. Красномовним свідченням цього став допис уповноваженої стежити за антиурядовими настроями в університеті особи на поданні 1915 р. щодо переведення Баршака: «Не помічений»¹⁴⁵.

Але у квітні 1917 р. Баршак раптово вирішив не записуватися на четвертий курс, натомість попросив умовно дозволити йому скласти державну атестацію перед юридичною іспитовою комісією. У травні йому пощастило зарахувати «Цивільне право та процес», однак до решти іспитів його не допустили й незабаром відчислили з університету¹⁴⁶. Оскільки ця історія відбувалася під час становлення в Одесі нового типу суспільних відносин, то логічно припустити, що згадані революційні зміни настільки вплинули на усталене життя Баршака, що змусили його з ризиком пришвидшити освітню траєкторію. Правдоподібно саме у цей час він став на тернистий, але багатообіцяючий шлях адепта українського національного відродження, що дедалі ширшим потоком розливалось по всіх усядах. Уже згаданий С.Шелухін, який швидко став одним із визнаних лідерів українського руху в Одесі, згадував про ту буремну весну після повалення монархії:

Ілля Баршак (у центрі) – студент юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, Одеса, 1915 р. (ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6)

¹⁴¹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6–6 зв.

¹⁴² ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4.

¹⁴³ Там само. – Арк.5.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.5 зв.

¹⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.2.

¹⁴⁶ «У квітні 17 року я був допущений умовно до державних іспитів, причому склав екзамен з цивільного права і процесу» (див.: ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1).

«1917 рік застав у Одесі значну групу підготованих лекторів із українознавства – істориків, правників, філологів, лікарів, економістів, і це дало можливість негайно організувати різні курси, як тільки прийшла звістка про абдикацію царя і революцію. В Одесі практика в “Просвіті” виробила і лекторів, і теми для рефератів про українське національне ім’я, державно-правні підстави відновлення української державности й самостійности, про значіння договору 1654 р. і тому подібне»¹⁴⁷.

У 1932 р. С.Шелухін засвідчив, що познайомився з Баршаком під час товариського візиту до члена Одеської судової палати (з 1 березня 1916 р.¹⁴⁸) О.Кордуняна. Баршак, тоді студент Новоросійського університету, був «своею людиною» в розташованій у престижному будинку №11а на Французькому бульварі квартирі Кордуняна і виявляв увагу до його доньки Надії¹⁴⁹, випускниці Маріїнської жіночої гімназії: «Кордунян рекомендував мені Борщака, як студента, який на науковому полі багато обіцяє в будучім... Цей Борщак дійсно звернув на себе мою увагу»¹⁵⁰.

Знайомство відбулося напередодні або ж на самому початку революції 1917 р., коли згаданий українознавчий контекст зборів, публічних викладів і дискусій, мозковим центром якого був чи не найбільше підготовлений до такої ролі С.Шелухін, настільки захопив Баршака, що він і не помітив, як усе це стало для нього власними координатами для орієнтування в новій соціальній реальності. У своєму щоденнику 1919 р. Баршак «зі страшним жалем» констатував втрату рукопису під назвою: «Міжнар[одні] прав[ові] елементи в історії руху Богд[ана] Хм[ельницького]» (22/II), у темі якого вгадуються ідейні імпульси Шелухіна. Цю доповідь ще було написано російською мовою – не в останню чергу, мабуть, через відсутність навичок українського письма, але сам ідейний напрям твору промовисто засвідчив розрив Баршака з імперським академічним дискурсом.

Це було вже *третє* й останнє за ліком соціокультурне народження Баршака, цього разу у віці 22 років. Його акультурація відбулася відносно легко не тільки тому, що дві попередніх ідентифікації виявились нестійкими, а елементи єврейської та російської культури в його світогляді нейтралізувалися навзаєм. Гадаю, що український вибір було здійснено як із міркувань емоційного, так і раціонального порядку, і це було ідеальне поєднання. По-перше, Баршак мав відчуття неабияке полегшення, звільнившись від того обмежуючого і принижуючого його ество режиму правил, суджень і узвичаєнь, який уособлював імперський націоналізм. Російська ідея, що була надто ієрархічною, зашкарублюю, неінклюзивною, його не вабила. До неї безумовно можна було пристосуватися, що й досі робив Баршак, але щиро переживати її як власне «я» було складно для людини із завищеними самооцінкою та очікуваннями від життя. По-друге, український проект у 1917 р. був як *tabula rasa*, на якій можна писати все, що заманеться, і кому заманеться, а в умовах Одеси цей проект узагалі виглядав як український інклюзивний, готовий заплющити очі на етнічне походження, за умови дотримання простих і найбільш загальних маркерів ідентичності, добре зрозумілих йому як гуманітарію, а саме української мови, котра не була чужа для його вуха ані в Нагартаві, ані у Херсоні, ані в Києві, та історії як світоглядного обґрунтування національного відродження.

¹⁴⁷ Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С.68.

¹⁴⁸ Волков С.В. Высшее чиновничество Российской империи: Краткий словарь. – Москва, 2016. – С.1287.

¹⁴⁹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.7.

¹⁵⁰ Документ удоступнено директором Бібліотеки ім. О.Ольжича в Києві О.Кучеруком.

Але в революційній Одесі відбувалася конкурентна боротьба соціальних ідентичностей, тож вибір суб'єкта на користь однієї з-поміж них автоматично означав його позиціонування як супротивника для носіїв іншої. Правдоподібно, що саме проукраїнська активність Баршака в університеті спричинила зворотню реакцію з боку проросійської адміністрації. Утративши право на відстрочку, у червні 1917 р. він був змушений зняти форму студента та надіти однострій російської армії¹⁵¹. В інформаційних базах щодо осіб, яких було поранено¹⁵² або нагороджених хрестом Св. Георгія¹⁵³ під час Першої світової війни, згадки про Баршака відсутні, зате підтверджується його оповідь про навчання в Одеському артилерійському училищі, куди його, як зазначалося в наказі №233, – випускника «Херсон[ської] 1-ї гім[назії], 22 [років], пр[авославного]», було зараховано 8 (21) липня 1917 р. на 11-й прискорений курс¹⁵⁴. Таким чином колишньому студентові, котрий скористався послабленням вимог щодо вступників до військових училищ¹⁵⁵, удалося уникнути відправки на фронт (де він не був жодного дня). До 25 вересня (8 жовтня), коли рішенням дисциплінарного комітету його було зачислено до 1-ї батареї, Баршак проходив стройовий вишкіл, за який отримав 5 балів¹⁵⁶. У листопаді 1917 р. училище було реорганізоване в українське й від того часу Баршак міг вільно виявляти свою нову ідентичність. Але відразу ж після більшовицького перевороту в Одесі 16–18 (29–31) січня 1918 р. училище розформували й 11-й курс, присяга якого мала відбутися в березні, не встиг закінчити навчання¹⁵⁷.

Баршакові не пощастило стати офіцером, але він мав надію завершити навчання в Новоросійському університеті. 21 лютого 1918 р. звернувся до юридичної іспитової комісії з проханням дозволити йому скласти екстерном державну атестацію. Без жодних натяків на поранення й нагороди указав у заяві, що «з червня міс[яця] перебував на військовій службі, де розладнав здоров'я», і мотивував свій поспіх «необхідністю від'їзду з Одеси в найближчий час»¹⁵⁸. Судячи з того, що перший із-поміж предметів («Кримінальне право та процес») було зараховано йому вже 1 березня, його прохання задовольнили, однак складання іспитів (усього сім, не рахуючи «Цивільного права та процесу», правдоподібно Perezархованих 18 квітня за результатами складання їх у 1917 р.) розтягнулося у часі. Екзаменаційний лист містить здебільшого відмітки з підписами про зарахування, однак там є і дві відмінні оцінки за римське та міжнародне право¹⁵⁹. Мабуть, це були саме ті предмети, в опануванні яких студентові вдалося проявити найбільші здібності, що може пояснювати подальше неодноразове звернення Баршака в еґонаративах до тематики,

¹⁵¹ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1.

¹⁵² 1914–1918: Памяти героев Великой войны [Електронний ресурс]: <https://gwar.mil.ru/heroes/>
Із території сучасної України до лав російської армії було мобілізовано чимало однофамільців. Серед них і призваний в Одесі Ілля Баршак, ефрейтор 48-го Одеського піхотного полку, уродженець м. Косулен Бессарабської губернії. Однак він з'явився на світ у 1886 р., а в полон потрапив у 1914 р. (див.: РГВИА. – Ф. «Картотека бюро учёта потерь в Первой мировой». – Ящик 5625-А. – Л.1481).

¹⁵³ Див.: Патрикеев С.Б. Сводные списки кавалеров Георгиевского креста с I-й по IV-ю степень, 1914–1922 гг.: В 14 т. – Москва, 2014–2015.

¹⁵⁴ РГВИА. – Ф.343. – Оп.1. – Д.5. – Л.413.

¹⁵⁵ Гребенкин А.Н. Эволюция системы военно-учебных заведений Российской империи в годы Первой мировой войны // Армия, общество, человек в Первой мировой войне: Мат. Всеросс. науч.-практ. конф., Курск, 17 июня 2016 г. – Курск, 2016. – С.101–106.

¹⁵⁶ РГВИА. – Ф.343. – Оп.1. – Д.5. – Л.564 об.

¹⁵⁷ Рипенко Ю.Б., Фролкин А.Э., Лепский В.А. Одесское артиллерийское училище 1913–2018: Исторический очерк. – Москва, 2019. – С.36.

¹⁵⁸ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1.

¹⁵⁹ Там само. – Арк.5.

пов'язаної з цими сферами знань, та згадки про професора міжнародного права П.Казанського як наукового наставника в Одесі¹⁶⁰.

У підсумку Баршаківі було видано атестацію до диплому за підписами голови комісії проф. О.Загоровського та виконувача обов'язків секретаря А.Петровського, яка тимчасово, до підтвердження міністерством, засвідчувала, що той «удостоений у засіданні згаданої юридичної комісії 1918 р. диплома другого ступеня зі всіма правами й перевагами, переліченими у ст. 492, т. XI, ч. I Зводу статутів учених установ та навчальних закладів відання міністерства народної освіти»¹⁶¹. Для присудження диплома першого ступеня Баршаківі пропонувалося подати до згаданої комісії письмову роботу. Але він не скористався цією можливістю та, як видно з так званого залікового свідоцтва, виданого йому за підписом виконувача обов'язків ректора А.Билимовича 15 травня, «у весняному півріччі 1918 р. згідно з проханням із числа студентів цього університету звільнений; через що правами, наданими тим, хто закінчив курс в університеті, скористатися не може»¹⁶². Це означало, що Баршака було атестовано як юриста другого ступеня (відповідник сьогоденішньої кваліфікації бакалавра), і вимог щодо диплома першого ступеня (відповідник сьогоденішнього магістра) він не виконав.

Мотиви рішення поспіхом закінчити навчання в Одесі слід шукати у стабілізації української влади. Розпочиналося формування нових адміністративних органів, що відкривало унікальні, неможливі в Російській імперії соціальні ліфти для освічених та енергійних людей. Залишатися за цих умов студентом у Новоросійському університеті, який поступово деградував як освітня інституція та академічне середовище, фактично залишався уламком старого режиму й не надавав до інтеграції в постреволюційну реальність (про що свідчили покликання на імперські постанови та міністерство народної освіти), для Баршака було неприйнятним. Він розумів, що кар'єри у цих стінах уже не вибудувати. Еволюцію його тогочасного світогляду відображають зміни у характері підписів під документами: якщо в лютому 1918 р. він позиціонував себе ще як «Илья Баршакъ», то у травні, засвідчуючи отримання атестації до диплома – уже як «И.Баршак». Архаїчний «ъ» зник зі свідомості Баршака так само, як й імперські сенси, що робили використання цієї букви необхідним.

Тож, отримавши тимчасові документи, після 15 травня колишній студент міг вирушити на пошуки кращої долі. Постать Баршака вирине в революційному Києві 1918 р. й увиразниться вона також в іншому від його еонаративів світлі. У листі від 15 червня 1922 р. Н.Ковалевська-Королів (письменниця Наталена Королева) прямо запитає свого адресата: «Чи Ви ж той самий п. Боршак, що в 18 р. працював у Києві в Міністерстві закорд[онних] справ (велика саля, останній стіл перед кабінетом проф. Ейхольмана)?... Бо ж пригадую Вас собі як юнака – майже хлопчину... Як що хочете пригадати собі мене, я працювала в тій же салі, що і Ви, в тому ж міністерстві, – перший стіл від входу. Була я урядовцем для доручень при Яковлеві, директорові департаменту»¹⁶³.

¹⁶⁰ Курс ординарного професора по кафедрі міжнародного права П.Казанського впродовж 1915–1916 навч. р. мав 4 лекційних та 1 год. практичних занять на тиждень. Практичні заняття передбачали вивчення «пам'яток права народів», читання й коментування в аудиторії вибраних уривків (див.: Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год / Сост. В.Н.Мочульский. – Одесса, 1916. – С.178).

¹⁶¹ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.2.

¹⁶² Там само. – Арк.4.

¹⁶³ ВУЛАС. – АВ. – Воите 14. – УФ I 100 (1). Опубл.: Борисюк З. «Схотілось, як колись, стиснути Вашу руку» (Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака). – С.401.

Отож Баршак був клерком при чиновнику МЗС германофілі О.Ейхольману під загальним керівництвом А.Яковлева (про якого 26 липня 1950 р. згадував, що «його я мав своїм шефом колись в Києві»¹⁶⁴), а не здійснював наскоки на німецькі ешелони й аж ніяк не сидів у київській в'язниці. Його дипломатична посада вияснює добру поінформованість щодо складу французької військової місії в Яссах.

Улаштуватись у Києві Баршак зумів за допомогою свого «хресного батька» у царині української ідентичності С.Шелухіна, який свідчив, що, обійнявши в лютому 1918 р. посаду міністра, «думав запросити Борщака на службу в Міністерство юстиції, але події не дали мені можливості виконати це»¹⁶⁵. Ця перспектива правдоподібно спонукала його екстерном завершити юридичну освіту. Пізніше Шелухін, якому було доручено вести переговори з більшовицькою Росією, зміг улаштувати Баршак на службу до МЗС. На початку 1919 р., у кризовий момент більшовицького наступу, він також посприяв зачисленню свого протеже до складу дипломатичної місії у США¹⁶⁶. Особливий характер стосунків між одним із чільних дипломатів УНР і маловідомим у той час Баршаком, якого в наказі про призначення було помилково поійменовано як «Ісай Баршак»¹⁶⁷, підтверджує й щоденник останнього (24/I, 5/II, 5/IX, 10/XII). 1919-й рік став часом великого зламу в долі Баршака, котрий опинився в довічній еміграції, однак і часом великих надій на майбутнє.

Блиск і мізерність еґонаративів

Чи не найбільшим викликом для дослідника, який хоче зрозуміти особу і творчість Баршака, є аналіз його оповідей (у тому числі й про самого себе) на предмет їх (не)збіжності з відображеними в них подіями та контекстами¹⁶⁸. Хіба ж не іронія долі, що до такого критичного підходу закликав сам Баршак?! («Це вже історикові критично розібратися в споминах. Біда лише, коли ці спогади цитують як джерело»¹⁶⁹). На жаль, із цим викликом не впоралися його біографи, серед яких особливо вагомий вплив на формування образу історика в українському суспільному дискурсі мали трое авторів – О.Оглоблін, Я.Дашкевич, В.Шкварець. Створені ними біограми ґрунтувалися в основному на поданій самим Баршаком інформації.

Написана в 1950-х рр. книга О.Оглобліна унаочнює успішність стратегії Баршака у ширенні своєї вигаданої біографії: «Ілько Борщак народився у Херсонській губернії 1892 р., навчався у С.-Петербурзькому, Київському та Одеському університетах, адвокат та фахівець з класичної філології, асистент кафедри міжнародного права Одеського університету»¹⁷⁰. Помітну наполегливість щодо встановлення фактів раннього періоду життя Баршака проявив Я.Дашкевич, однак і він прийняв на віру твердження про народження того в родині шкільного інспектора,

¹⁶⁴ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.75 зв.

¹⁶⁵ Спогад, який датовано 27 квітня 1932 р., уступлено О.Кучеруком.

¹⁶⁶ *Онацький Є.* По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.1. – С.26.

¹⁶⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13. Оpubл.: *Матяш І.* Чи був Євген Слабченко дипломатом? // Зовнішні справи. – Вип.10. – К., 2017. – С.49.

¹⁶⁸ Див.: *Ададуров В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.212–236; *Його ж.* Конструювання Ільком Борщакм міфічного образу історії України XVII–XIX ст. // Україна на історіографічній малі Європи: Мат. міжнар. конф. в Мюнхені 1–4 липня 2012 р. – К., 2014. – С.109–132; *Adadourov V.* La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Élie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui* / Direction de J.-D.Poli. – Ajaccio, 2012. – P.89–96.

¹⁶⁹ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.84 зв.

¹⁷⁰ *Оглоблін О.* Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ., підгот. до друку І.Верба і О.Юркова. – К., 2003. – С.114.

у християнстві, 19 липня 1892 р. у Херсоні, університетську науку – не тільки в Києві й Одесі, але й Петербурзі, кар'єру – у царині міжнародного права, перебування в Гаазі, інтернування в Німеччині, поранення на фронті тощо¹⁷¹. В.Шкварець хоч і приділив увагу єврейській сім'ї Баршака в Нагартаві, але майже без змін повторив решту стереотипів щодо раннього періоду його життя¹⁷² та спопуляризував його особу як видатного уродженця нинішньої Миколаївщини.

Та не годиться докоряти згаданим вище історикам – яскравим представникам своїх поколінь і середовищ – у відсутності бажання опиратися шарму Баршака-оповідача. У своїх наративах він не лише грав на патріотичних почуттях української громадськості, але й спритно переінакшував факти як з історії України, так і власного минулого своєю багатою фантазією, що витирала грані між явою та уявою. Виглядає так, що Баршак сам вірив у те, що оповідав, адже робив це з такою пристрасною впевненістю, нібито бачив усе на власні очі. Не стали винятком й еґо-наративи: про перебування в тих місцях, де під час описуваних подій його не могло бути, і свої зустрічі з відомими діячами він повідомляв таким чином, нібито був переконаний, що все це з ним сталося насправді. Специфічний талант Баршака виразився, зокрема, у тому, що він сам придумав собі історію життя, від самісінького народження, місце якого символічно мусило бути неодмінно в Україні. І зробив це настільки вправно, аж тільки зараз уявилося, що цим місцем стала сьогоднішня Молдова, куди його батько, під впливом модернізації, котра охопила Російську імперію після реформ 1860–1870-х рр., прибув із території нинішньої Білорусі.

Вірогідності автобіографіям Баршака додавало й те, що за їх основу він частогусто брав реальні факти, але з життя інших осіб. Наприклад, про перервані війною відрядження магістрів до Європи, їх затримання німцями, поранення, присвоєння офіцерських звань, нагородження колишніх студентів запозичив, із великою ймовірністю, зі щорічних звітів Новоросійського університету¹⁷³. Оповідаючи про себе як про заслуженого офіцера-фронтовика, Баршак мусив зістарити себе на 2–3 роки, щоб показати, що ще до війни та революції він став дипломованим фахівцем, а в 1917 р. лише завершив університетську траєкторію як науковець у царині не тільки права, але й історії та філології. Однак у 1913 р. він не міг здобути ці кваліфікації, оскільки щойно скінчив гімназію та ще не вступив до університету. Упродовж довгого перебування у Франції Баршак не надав оригінального диплома чи бодай його копії на підтвердження своїх слів, не зробив жодних кроків щодо нострифікації декларованих ним наукових ступенів, мотивуючи брак документів їх втратою при виїзді з охопленої революцією та війною країни й неможливістю витребувати дублікати з території, яку контролював більшовицький режим. Попри величезну кількість публікацій (у тому числі західними мовами), він не захистив дисертації через брак французького базового диплома, сідати ж за студентську

¹⁷¹ Дашкевич Я. Ілько Боршак, історик. – С.463.

¹⁷² Стислий виклад результатів біографічних студій цього історика щодо Баршака див.: Шкварець В.П. Боршак Ілля Львович // Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки. – Миколаїв, 2000. – С.43–44.

¹⁷³ В «Отчёте о состоянии и деятельности Императорского Новороссійского университета за 1915 год» (с. 1, 7) зазначалося, що «перший місяць війни з 19 липня по 19 серпня 1914 р. збігся з канікулярним часом. [...] Багато хто був у закордонних відпустках і наукових роз'їздах, де їх заскочила європейська війна. [...] У Німеччині виявилися затриманими двоє студентів Новоросійського університету: Попов і Грінберг». Далі йшлося про те, що перший повернувся та приступив до навчання, натомість другий – ні, правдоподібно вступивши до війська. В «Отчёте о состоянии и деятельности Императорского Новороссійского университета за 1914 год» (Одесса, 1915, с.11) йшлося про героїчні вчинки студентів закладу, зокрема: «Г.К.Савченко-Бельський, студент фізико-математичного факультету, вступив рядовим як доброволець, був поранений у ногу рушничною кулею 14 вересня, [...] у січні надане звання прапорщика, 20 серпня отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня».

парту у зрілому віці не хотів, тож зухвало йменував себе дипломованим доктором права та гуманітарних наук – саме цей науковий ступінь зазначено в його візитці зразка 1926 р.¹⁷⁴ Із плином часу на його користь почав промовляти фактор фактичних заслуг, але паралельно Баршак не припиняв конструювати й поширювати фальшиві оповіді про свою професійну ідентичність. За негласною згодою українська, а потім і французька наукові спільноти (середовище славістів) визнали цього бакалавра права «професором історії», котрим він, звісно, ніколи не був.

Попри сумніви, які висловлювали критики й навіть подеколи шанувальники творчості Баршака, йому таки вдалося перевести свою автобіографію до канонічного статусу. Ця ситуація слугує ідеальним прикладом так званої «нарративної ідентичності», під якою французький філософ П.Рікер розумів відображену в авторській оповіді текстуальну інтерпретацію власного життя з метою створення його ідеалізованого образу¹⁷⁵. Справжнє життя Баршака відкрилося щойно при вивченні архівів релігійних, навчальних, військових, поліційних, дипломатичних інституцій, які зберігаються в Києві, Кишиневі, Москві, Одесі, Парижі, Санкт-Петербурзі, Херсоні. Зіставлення оповідей Баршака з цими джерелами інституційного походження показало, що його пізніша українська нарративна ідентичність до невпізнання спотворила або й зовсім приховала істинний порядок подій і сенсів того, що відбувалося з ним перед приїздом до Франції. Юдей за фактом народження, він спробував перед Першою світовою війною стати росіянином, але під час революції легко скинув із себе цю соціальну маску, примірявши іншу – українського патріота, яка виявилася більш зручною для його індивідуальної життєвої стратегії.

Ці переідентифікації не минули без сліду для психіки Баршака, який мусив неабияк сахатися свого минулого та дбати про те, щоб про нього годі було дізнатися навіть після його смерті. У його розлогоді й добре класифікованому приватному архіві відсутні будь-які особисті папери до 1919 р., що контрастує з періодом після приїзду до Франції, упродовж котрого він педантично зберігав навіть найменш значущі дрібниці – конверти, візитки, квитанції переказів, афіші, картки та ін. Цей вакуум інформації важко пояснити тільки втратою документів при виїзді з України, адже перманентне конструювання Баршаком псевдоісторій свого життя, різні версії якого з часом вступали у суперечність між собою, свідчило про його безпосередню зацікавленість у приховуванні правди про власне «ганебне» минуле та бажання заплутати прийдешніх дослідників (що такі знайдуться, він, вочевидь, не сумнівався). Це було потрібно йому, аби міфічно причисляти себе до грона «моральних авторитетів, або так званих давніх українців, що почували себе українцями ще за царських часів, що їх на чужині звикли розглядати як речників українства»¹⁷⁶.

А, між тим, і українська самоідентифікація Баршака, і його показна галломанія («я давний, так би мовити, франкофіл і приклонник французької культури»¹⁷⁷) були соціокультурними маркерами відносно пізнього походження. Не випадково в 1919 р. очевидець зарахував Баршака до категорії так званих «мартовських українців, що їх до березневої революції в українських колах ніхто не бачив»¹⁷⁸. Також до переїзду в Париж у 1920 р. він не проявляв надмірного зацікавлення французькою культурою й історією. Навпаки, до Першої світової, здається, надавав перевагу німецькій цивілізації.

¹⁷⁴ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 34 (9).

¹⁷⁵ Ricœur P. L'identité narrative // Esprit (Paris). – 1988. – Juillet – août. – P.295–296.

¹⁷⁶ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.4.

¹⁷⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.1.

¹⁷⁸ Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.1. – С.85.

Версію життя Іллі Баршака, яку викладено у цій публікації, не варто сприймати як вичерпну та непогрішну. Вона радше є запрошенням до наукової дискусії навколо непересічної постаті Ілька Борщака, його інтелектуальних горизонтів і соціальних контекстів. Парадоксально, що його життя, хоч і постає, згідно з цією версією, у більш достовірному світлі, у цілому сприймається не менш сенсаційно, ніж досі.

REFERENCES

1. Adadurov, V. (2005). Narodzennia odnogo istorychnoho mitu: Problema «Napoleon i Ukraina» u vysvitleni Ilka Borshchaka. *Ukraina moderna*, 9, 212–236. [in Ukrainian].
2. Adadurov, V. (2012). La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Élie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine. *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui*. J.-D. Poli (Ed.). 89–96. Ajaccio: Université de Corse. [in French].
3. Adadurov, V. (2014). Konstruivannia Ilkom Borshchakom mifolohichnogo obrazu istorii Ukrainy XVII–XIX st. *Ukraina na istoriografichnii mapi Yevropy: Materialy miznarodnoi konferentsii v Munkheni 1–4 lypnia 2012 r.* 109–132. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Bondarchuk, T. (2005). Moi ded – Ilko Borshchak. *Vsemirnye odesskie novosti*, 3(58), 2. [in Russian].
5. Borshchak, I. (1950). Dvi zustrichi: Mykola Skrypnyk. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 4, 252–257. [in Ukrainian].
6. Borshchak, I. (1951). Ukraina in Paryzhi: Mandruvannia i pamiatky. VI. Latynskiy kvartal. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 6, 401–408. [in Ukrainian].
7. Borysiuk, Z. (2016). "Skhotilos, yak kolys, stysnuty Vashu ruku" [Lysty Nataleny Korolevoi do Ilka Borshchaka]. *Ukraina Magna*, 392–407. [in Ukrainian].
8. Budnitskiy, O., Polian A. (2015). *Russko-evreyskij Berlin 1920–1941*. Moskva. [in Russian].
9. Grebionkin, A.N. (2016). Evolutsia sistemy voienno-uchebnykh zavedenii Rossiiskoi imperii v gody Pervoi mirovoi voiny: Mat. vsereoss. nauchno-prakt. konf. Kursk, 17 iunia 2016 g. *Armia, obschestvo, chelovek v Pervoi mirovoi voine*. 101–106. Kursk. [in Russian].
10. Dashkevych, Ya. (2007). Ilko Borshchak, istoryk. *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. 461–472. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].
11. Hoffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York, London, Toronto: Penguin.
12. Kostenko, A., Shevchenko, A. (2017). *Viktor Goshkevich i ego mir: Semia, okruzhenie, drevnosti*. Kherson. [in Russian].
13. Krupnytskiy, B. (1952). Z studentskykh spohadiv istorika. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 6, 446–449. [in Ukrainian].
14. Kuras, H. (2010). Istoria odnogo pseveda. "Ya dumav, yaki temy buly b tsikavi...". *Praci H.Kurasa, spohady i materialy pro ukrainskoho istoryka*. Chernihiv. [in Ukrainian].
15. Kucheruk, O. (2017). Shchodennyk chlena dyplomatychnoi misii do SShA Ilka Borshchaka za 1919–1920 rr. yak dzherelo do istorii dyplomatii doby Ukrainsoi revolutsii 1917–1921 rr. *Zovnishni spravy*, 10, 40–45. [in Ukrainian].
16. Lavreniov, B.A. (1959). Avtobiografia (1892–1932). *Novyj mir*, 4, 62–64. [in Russian].
17. Matiash, I. (2017). Chy buv Yevhen Slabchenko dyplomatom? *Zovnishni spravy*, 10, 46–51. [in Ukrainian].
18. Ohloblyn, O. (2003). *Ukrainska istoriografija 1917–1956*. I. Verba i O. Yurkova (Eds.). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Onatskiy, Ye. (1964). *Po pokhylii ploshchyni: Zapyski zhurnalista i diplomata, chastyny 1–2*. Miunkhen: Dniprova khvyliya. [in Ukrainian].
20. Patrikeev, S.B. (2014–2015). *Svodnye spiski kavalerov Georgievskogo kresta s I-j po IV-iu stepen, 1914–1922 gg.: v 14 t.* Moskva. [in Russian].
21. Petrovsky-Shtern, J. (2014). *The Golden Age Shtetl. A New History of Jewish Life in East Europe*. Princeton: University Press.
22. Raskina-Bezpalna, Zh.M., Sarbei, V.H. (1995). Ilko Borshchak (Illia Barshak) i yoho rodynna dynastia. *Istorychna nauka na porozii XXI st.: Mat. Vseukr. nauk. konf., m. Kharkiv 15–17 lystopada 1995 r.*, 336–339. [in Ukrainian].
23. Rashkovan, Yu. (2006). Moi Beltsi. *Beltsi: Rasskazy i vospominania*. 10–32. Ierusalim. [in Russian].
24. Ricœur, P. (1988). L'identité narrative. *Esprit*, 295–296. [in French].
25. Ripenko, Y.B., Frolkin, A.E., Lepskiy, V.A. (2019). *Odesskoe artillerijskoe uchilishche 1913–2018: Istoricheskij ocherk*. Moskva. [in Russian].
26. Rogozin, A.A. (2015). *Rossijskie studenty v Germanii na rubezhe XIX–XX vv. v sovremennoj nemetskoj istoriografii*. Dissertatsia kand. ist. n. Moskva. [in Russian].
27. Shevchenko, A.V. (2015). Gazeta "Yug" pid redaktsiieiu V.Hoshkevycha: yii pozytsionuvannia ta rol v suspilno-politychnomu zhytti pivdennoho rehiomu. *Gileia*, 100, 50–53. [in Ukrainian].
28. Scherrer, M. (1960). Élie Borschak. *Revue des Études Slaves*, 37, 342–343. [in French].
29. Shkvarets, V.P. (2000). Barshchak Illia Lvovych. *Koryfeji ukrainskoi nauky: Narysy pro vydatnykh diiachiv nauky i tekhniki*. 43–44. Mykolaiv. [in Ukrainian].
30. Shilokhvost, O.Y. (2005). *Russkie tsivilisty: seredina XVIII – nachalo XX v.: Kratkij biograficheskij slovar*. Moskva. [in Russian].
31. Shchukin, V.V., Pavliuk, A.N. (2016). *Evrejskie zemledelcheskie kolonii Khersonskoi gubernii (XIX – nachalo XX v.)*. Nikolaev. [in Russian].
32. Zanone, D. (2006). *Écrire son temps: Les mémoires en France de 1815 à 1848*. Lyon: Presses universitaires de Lyon. [in French].
33. Ziabko, M.V. (2005). *Istoria kolonii Nagartav: Sbornik vospominanij, vypiski iz knig i arkhivov*. Retrieved from: http://nagartav.narod.ru/istoria_zmn2.htm [in Russian].

Vadym Adadurov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Faculty of Humanities,
Ukrainian Catholic University
(Lviv, Ukraine), vad@ucu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

Labyrinths of Identity of One Ukrainian Intellectual: Ilia Barshak before Ilko Borshchak

Abstract. The research is aiming to clarify the following features of Ilko Borshchak (Élie Borschak) life path activity, as follow: circumstances of his birth; general patterns and individual features of socialization; reconstructing the obstacles of Ilko Borshchak spatial displacements throughout his early life; discovering the network of intellectual relations with contemporaries, reading preferences and the shaping of the main ideological aspirations and life strategies of the classic of Ukrainian historiography Ilko Borshchak in the period covered la belle époque, World War I, Revolution and ending with his settlement in France in 1920. **The research methodology.** The biography of Ilko Borshchak was reconstructed by comparing two dominant text projections, namely the ego narratives (1) and institutional documents (2). In contrast to his later Ukrainian ego-narrative identity, which reinterpreted and concealed circumstances of his origin, childhood, and adolescence (Erving Hoffman's stigma identity concept), the institutional documents relating to religious, educational, military, or police aspects of Ilko Borshchak life testifies to the existence of two earlier strong socio-cultural affiliations – Jewish and Russian. Therefore, the choice of Ukrainian identity was a late and rational result of the Ilko Borshchak re-identification process. Our study's explanation strategies are well correlated with Paul Ricoeur's theory of narrative identity and the psychology of deviant behavior.

The scientific novelty. In our study, we implement modern research approaches in the field of biography and propose an introduction to the intellectual biography of Ilko Borshchak. **As a conclusion,** we can conclude that Borshchak's version of his own past was a narrative fiction constructed by Borshchak himself. Still, nevertheless, that mythological image was both uncritically and successfully integrated into historiography. Particularly noteworthy are his mystifications about the origin, education, and own participation in the World War I. According to the materials based in archives of Moldova, Russia, USA, France, Ukraine, was clarified the question of his family roots; into historiography for the first time was introduced a metric record birth of July 19 (31) 1894 in the Bălți, Bessarabian province; analyzed the documents of his personal file from 1914 to 1915 at the University of Saint Volodymyr; as well as information from the French General Security Police (Sureté Générale) and the Soviet People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), including the criminal case of his father, Leon Barshak.

Keywords: ego-narrative, identity, biography, metric record, institutional documentation, Jews, psychological trauma, World War I, revolution, Ukraine, France, mystifications.

Амет-Хан Султан – видатний син кримськотатарського народу (до 100-річчя з дня народження)

Анотація. Мета дослідження – простежити життєвий і ратний шлях одного з найвідоміших пілотів антигітлерівської коаліції, льотчика-випробувача, який долучився до створення новітньої авіаційної та космічної техніки СРСР. **Методологія студії** базується на застосуванні прийомів історичної біографістики, конкретно-історичних досліджень та компаративістики. Автори послуговуються спеціальною військовою та військово-історичною термінологією та здійснюють наукову реконструкцію історичного портрета на міждисциплінарних методиках і сучасних наукових підходах. **Висновки.** Доля Амет-Хана Султана складалася подібно до шляхів багатьох його однолітків, які мріяли про романтику неба. Війна розкидала їх по фронтах Другої світової й одним присудила швидку смерть та забуття, а іншим – яскраві подвиги, незвичайні життєві траєкторії. Виховуючись у простій кримськотатарській родині та здобувши звичайну для його покоління середню освіту, майбутній пілот учинив за покликанням серця, а війна просто не залишила йому вибору. Однак для того, аби стати льотчиком такого рівня, треба було мати ще щось, окрім бажання пілотувати авіатехніку. Від природи кмітливий та емоційний, Амет-Хан Султан продемонстрував уміння твёрезо оцінювати власні можливості, багато навчатися заради самовдосконалення, долати злами долі. Не пориваючи духовного й ментального зв'язку зі своїм стигматизованим народом, він як справжній громадянин намагався відновити історичну справедливість. Перебуваючи в «колі обраних», які долучалися до новітніх розробок радянського ВПК, Амет-Хан Султан і на цьому полі виявив себе як самовіддана, відповідальна, сповнена почуття обов'язку людина.

Ключові слова: Амет-Хан Султан, Друга світова війна, депортація кримськотатарського народу, авіація антигітлерівської коаліції, випробування аерокосмічної техніки.

Серед кримських татар, які особливо відзначилися під час Другої світової війни, дослідники історії перш за все називають імена Героїв Радянського Союзу піхотинців гвардії полковника Ф.Абілова¹, гвардії майора Т.Абдуля², саперів старшину У.Абдураманова³ та лейтенанта І.Беркутова⁴, артилериста гвардії старшого

¹ [Електронний ресурс]: Alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/gosudarstvennye-nagrady--vysshie-stepeni-i-znaki-otlichija--pochetnye-zvaniya/88/ukaz-prezidenta-sssr-ot-05-05-1990--113.html/

² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.1 / Пред. ред. колл. И.Н.Шкадов и др. – Москва, 1987. – С.18.

³ Там же.

⁴ Там же. – С.157–158.

сержанта С.Сейтвелієва⁵, а також повних кавалерів ордена Слави піхотинців старшого сержанта С.Абдураманова⁶, гвардії старшого сержанта Л.Веляляєва⁷. У цьому списку присутні й генерали – заступник командувача військ із тилу 21-ї армії 2-го Білоруського фронту генерал-майор І.Булатов⁸ і заступник завідувача управління кадрів ЦК ВКП(б) генерал-лейтенант А.Гафаров⁹.

Однак у пересічного громадянина України, коли мова заходить про представників кримськотатарського народу, які особливо відзначилися під час військової служби, одразу виникає образ повітряного аса, учасника Другої світової війни, двічі Героя Радянського Союзу, заслуженого льотчика-випробувача СРСР підполковника Амет-Хана Султана. Народився він 25 жовтня 1920 р. у селищі Алушка Ялтинського повіту Таврійської губернії. Батько – Султан Амет-Хан – за національністю був лаком, родом із Дагестану, мати Насібе – кримська татарка. При народженні на честь свого діда він отримав ім'я Амет. Російський історик А.Симонов вважає, що правильно називати Амет-Хана – Амет Султанович Амет-хан. Однак ім'я Амет-Хан звучить згідно з національними традиціями кримськотатарського народу. Уже у зрілому віці, попри тиск відповідних «органів», льотчик позначав себе і в документах, і в публічному просторі кримським татариним. Крім Амет-Хана в родині Султана та Насібе було ще двоє дітей: син Імран і донька Фатма, яка померла у чотирирічному віці.

У 1937 р. юнак закінчив сім класів і вступив до 15-ї Червонопрапорної Сімферопольської залізничної школи ФЗУ. Одночасно почав відвідувати заняття у Сімферопольському аероклубі, де під керівництвом інструктора П.Большакова освоював ази льотної справи. Тут він потоваришує з уродженцем Херсонщини, майбутнім Героєм Радянського Союзу М.Мальченком. Разом вони навчатимуться у школі ФЗУ, в аероклубі, потім – у Качинській військовій школі льотчиків. Згодом доля розведе друзів: Амет-Хан потрапить до винищувальної, а М.Мальченко – до штурмової авіації.

Після завершення навчання у школі ФЗУ в березні 1938 р. Амет-Хан отримав спеціальність слюсаря рухомого складу¹⁰. Оскільки 15-та Червонопрапорна Сімферопольська залізнична школа готувала кадри для місцевого депо, 17-річного юнака зарахували сюди слюсарем. Невдовзі керівник депо І.Гладкий перевів його на посаду помічника котельного майстра. Роботу Амет-Хан поєднував із навчанням у Сімферопольському аероклубі, матеріальна база якого складалася з сучасних на ту пору літаків У-2, УТІ-4, Р-5. Юнак вивчав теорію льотної професії і згодом під керівництвом інструктора П.Большакова вперше піднявся в небо. Наприкінці 1938 р. Амет-Хан успішно пройшов відбір до Качинської військової школи льотчиків, і вже 13 лютого 1939 р. був зарахований до її складу. Зазначимо, що серед випускників цього закладу – 342 Героя Радянського Союзу, серед них тричі Герой О.Покришкін, а також 14 льотчиків, удостоєних цього високого звання двічі.

Курсанти проходили теоретичний курс, а потім приступали до льотної практики на У-2, УТІ-4 та винищувачі І-16, який вдало зарекомендував себе в небі Іспанії й Китаю. Льотна книжка Амет-Хана за 1939 р. рясніла записами: на У-2 – 93 вильоти, на УТІ-4 – 125, на І-16 – 52¹¹.

⁵ Там же. – Т.2. – Москва, 1988. – С.431.

⁶ [Електронний ресурс]: http://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=8585

⁷ [Електронний ресурс]: warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=20991

⁸ [Електронний ресурс]: <http://www.avdet.org/node/5537>

⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.ndkt.org/yy-osmanov-ob-amethane-sultane.html>

¹⁰ Белоусов Е.В. Амет-Хан Султан – лётчик из легенды. – Симферополь, 2012. – С.85.

¹¹ Там же. – С.97.

Січень і лютий 1940 р. для курсантів, які вступили до Качинської військової школи льотчиків узимку 1939 р., виявилися надзвичайно інтенсивними: польоти, заняття, випускні екзамени. 5 березня 1940 р. Амет-Хан отримав звання молодшого лейтенанта й відбув до м. Бобруйськ, де дислокувався 122-го винищувальний авіаполк 56-ї винищувальної авіаційної бригади Білоруського особливого військового округу. Згодом його перевели в Молдавію – у 4-й винищувальний авіаполк Одеського військового округу. Саме тут він і зустрів початок німецько-радянської війни.

Станом на червень 1941 р. частина, яка була сформована навесні 1938 р. в Бобруйську, входила до складу 20-ї мішаної винищувальної авіадивізії Південного фронту й дислокувалася у Григоріополі. На озброєнні полку було кілька І-16 та І-153 (зокрема 12 несправних), а також 60 новітніх на той час МіГ-3 (із них 7 потребували ремонту), навички управління якими мали лише 22 льотчики з 52.

22 червня 1941 р. молодший лейтенант Амет-Хан на біплані І-153 здійснив декілька вильотів на розвідку та штурмування військ противника. Цей легкий винищувач завдяки своїй високій маневреності міг дати бій німецькому «мессершмітту», однак його швидкісні дані не давали змоги перехоплювати бомбардувальники.

Амет-Хан Султан літав часто, однак на його рахунок були не збиті літаки противника, а цінні для командування розвіддані. Ось як про це писав друг пілота та його біограф Б.Бутаєв:

«На повітряну розвідку до лінії фронту, а то і у глибокий тил ворога посилали далеко не кожного льотчика. Це не просто – методично, квадрат за квадратом облітати задану територію, уміло уникаючи при цьому вогняних трас зенітних снарядів. Зібрати всю волю в кулак, стримати себе, не кинути літак у круте піке на ворожі колони танків, мотопіхоти, що поспішали до лінії фронту, міг тільки досвідчений, льотчик, який володів високою майстерністю та міг опанувати себе. Амет-Хан Султан твердо увійшов до цієї групи з перших днів»¹².

Розвідувальні польоти й патрулювання в районах Кишинєва, Тирасполя, Миколаєва, Одеси, Херсона загартували молодого, але вже досвідченого на той час льотчика. Результативні дії повітряного розвідника не залишилися поза увагою командування. Рядки нагородного листа, підписаного командиром 4-го винищувального авіаполку майором В.Орловим 17 липня 1941 р., свідчать, що Амет-Хан Султан від 22 червня «здійснив 21 бойовий виліт, неодноразово брав участь у повітряних боях, виконував завдання командування з розвідки військ тилів противника. Літав на штурмування споруд і живої сили»¹³.

До речі, у своїй книзі Б.Бутаєв помилково зазначає, що першою нагородою, якою було відзначено Амет-Хана 5 листопада 1941 р., став орден Червоного прапора¹⁴. Так, справді, командир полку майор В.Орлов 17 липня 1941 р. робив відповідне подання на свого підлеглого, однак у вищих інстанціях статус відзнаки понизили до ордена Червоної зірки. Автори припускають, що таке рішення ухвалив член військової ради 9-ї армії Південного фронту корпусний комісар О.Колобяков. Як правило, першою нагородою радянського льотчика в період Другої світової був саме цей орден.

¹² Бутаєв Б. Амет-хан Султан. – Москва, 1990. – С.13–14.

¹³ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.33. – Оп.682523. – Д.29. – Л.306.

¹⁴ Бутаєв Б. Амет-хан Султан. – Москва, 1990. – С.22.

18 серпня 1941 р. під час перевірки караульної служби вартовий застрелив майора В. Орлова. На чолі полку став майор О. Серенко. Частина зазнавала суттєвих втрат – у матеріальній базі та в людях. У жовтні 1941 р. Амет-Хан став командиром авіаланки. На початок листопада він уже здійснив 130 бойових вильотів. Однак збитих літаків противника все ще не було...

Полк передислокувався в Генічеськ, далі були Маріуполь, Батайськ, Ростов-на-Дону. У грудні 1941 р. значну частину льотного складу відправили до Мурманська приймати нову техніку – британські винищувачі «Гоукер Гаррікейн». Льотчики мали перегнати машини до м. Кінешма Івановської обл., де в 22-му запасному винищувальному авіаполку відбудеться переформування. Майже місяць тривало навчання. Після цього 4-й винищувальний полк було введено до складу 147-ї винищувальної авіадивізії протиповітряної оборони Рибінсько-Ярославського дивізіонного району ППО, котрий прикривав із повітря великі промислові підприємства, розміщені тоді в Рибінську та Ярославлі. Зокрема 4-й авіаполк відповідав за повітряну безпеку Ярославського гумового комбінату, де вироблялися автомобільні покришки для всього автопарку СРСР.

Хоча «Гоукер Гаррікейн» не вважався найкращим літаком із тих, що були на озброєнні країн антигітлерівської коаліції, однак саме він замінив у 1942 р. технічно й морально застарілі винищувачі I-16 та I-153. До того ж нові моделі радянської авіатехніки (Як-1, МіГ-1, МіГ-3), що почали надходити напередодні війни до льотних частин, відрізнялися технічною ненадійністю, потребували доопрацювання. Давалася взнаки й відсутність досвіду з їх експлуатації. Промисловість СРСР після евакуації виробничої бази на схід не встигала налагодити випуск винищувачів, що могли б наблизитися за своїми тактико-технічними даними до німецьких. Тому радянське керівництво і звернулося по допомогу до Великобританії. Упродовж війни лише «гаррікейнів» було отримано понад 3 тис. одиниць.

Більше півроку льотчики 4-го авіаполку воювали на цих літаках. Саме за штурвалом британського винищувача Амет-Хан і здобув свою першу повітряну перемогу. Щоправда, трапилося все це не так, як він планував. 31 травня 1942 р. разом зі своїм веденим сержантом Струковим вилетів на перехоплення німецького «Юнкерса-88». Однак невдовзі після злету літак напарника через неполадки змушений був повернутися на свій аеродром. Піднявшись на висоту 8000 м, Амет-Хан розгледів силует ворожої машини. Зав'язався бій. Уміло маневруючи, німецький екіпаж змусив радянського льотчика витратити весь боезапас, після чого той наважився на таран, ударивши крилом свого «гаррікейна» по крилу «юнкерса». Пілоти обох машин вистрибнули з парашутами. Після приземлення німецьких льотчиків захопили патрулі, а по Амет-Хана за дві години прибули представники 4-го винищувального авіаполку.

За декілька днів пілота запросили до Ярославля. Спочатку він завітав на центральну площу міста, де для загального огляду було виставлено уламки збитого ним німецького бомбардувальника, а на спеціальному стенді розміщувався номер міської газети, де цілу шпальту займала стаття та фото Амет-Хана Султана. Далі льотчик побував у комітеті оборони, де йому вручили грамоту почесного громадянина міста Ярославля та іменний годинник із написом: «Лейтенантові Червоної армії т. Амет-хану Султану, який героїськи збив німецько-фашистський літак. Від Ярославського міського комітету оборони. 31.VI.1942 р.»¹⁵.

16 липня 1942 р. командир 4-го винищувального авіаполку Герой Радянського Союзу майор А. Морозов підписав нагородний лист на помічника командира ескадрильї лейтенанта Амет-Хана Султана з клопотанням про відзначення

¹⁵ Там же. – С.35–36.

його орденом Леніна. Однак командир 287-ї винищувальної авіадивізії Герой Радянського Союзу полковник С.Данилов понизив статус нагороди до ордена Червоного прапора. Це рішення схвалив і командувач 1-ї винищувальної авіаційної армії генерал-майор авіації Є.Білецький. 31 липня 1942 р. Амет-Хану Султану було вручено чергову відзнаку.

Дехто з дослідників і навіть біографів льотчика помилково констатували, що саме за повітряний таран над Ярославлем він отримав орден Леніна¹⁶. Однак кавалером цієї високої нагороди він стане у жовтні 1942 р.

Але була ще одна «відзнака». Як згадував двічі Герой Радянського Союзу І.Степаненко, після історії з тараном німецького літака до Амет-Хана підійшов старший технік лейтенант О.Мельников, витяг із кишені портсигар і віддав його пілотові. Виявилось, що буквально напередодні того бою вони уклали парі: О.Мельников обіцяв подарувати портсигар, якщо Амет-Хан у найближчі дні зіб'є ворожий літак, натомість другий мав віддати першому місячну платню, якщо цього не станеться¹⁷.

Про інтенсивність повітряних сутичок свідчить той факт, що вже у травні 1942 р. 4-й авіапункт знову довелося відправляти на переформування. І знову група льотчиків вирушила в Мурманськ по чергову партію британських машин. У червні, після поповнення льотно-технічним складом та новими літаками, полк розділився: одна його частина під командуванням підполковника О.Серенка залишилася у складі Рибінсько-Ярославського дивізіонного району ППО, інша – під орудою Героя Радянського Союзу майора А.Морозова попрямувала на Брянський фронт.

3 липня 1942 р. 4-й винищувальний авіапункт увійшов до складу 287-ї винищувальної авіаційної дивізії 1-ї винищувальної армії під командуванням генерал-майора-авіації Є.Білецького. Із 1 серпня частина підпорядковувалася 3-й запасній авіаційній бригаді. На зміну «гаррікейнам» почали надходити літаки Як-7Б. Після короткого перепочинку 21 серпня полк відбув на Сталінградський фронт, де увійшов до складу 288-ї винищувальної авіадивізії 8-ї повітряної армії генерал-майора авіації Т.Хрюкіна. Дислокувався в м. Єлець Липецької обл. У боях під Касторним і Воронежем лише впродовж липня Амет-Хан Султан у групових вильотах знищив 7 літаків противника. А загалом улітку 1942 р. він у групових боях вразив 11 «мессершміттів» та 1 пікірувальник «Юнкерс-87». Ще 2 «мессери» збив особисто.

Забігаючи наперед, зазначимо, що Амет-Хан Султан посідає друге місце серед льотчиків антигітлерівської коаліції за кількістю бойових вильотів, поступаючись лише О.Покришкіну. Так, останній закінчив війну, маючи на своєму рахунку 650 бойових вильотів. Натомість івардії майор Амет-Хан здійснив 603 бойових вильоти. Зате за кількістю проведених повітряних боїв він упевнено випереджає найкращих асів антигітлерівської коаліції. Загалом на його рахунку 150 поєдинків, тоді як у М.Скоморохова – 143, О.Покришкіна – 140, Г.Речкалова – 122, І.Кожедуба – 120.

Енергійного та ініціативного льотчика, який постійно шукав зустрічі з ворогом, включили до спецгрупи «вільного полювання». Зі складу 4-го винищувального полку до неї ввійшли В.Лавриненков, О.Рязанов, Б.Бугарчов, М.Погорелов, І.Борисов, І.Степаненко та Амет-Хан Султан. Діяла група впродовж кількох місяців з аеродрому Погромне в Оренбурзькій обл. Саме подібні групи, що стануть

¹⁶ Жирохов М.А., Котлобовский А.В. «Иду на таран!»: Последний довод «сталинских соколов». – Москва, 2007. – С.389; Бутаев Б. Амет-хан Султан. – С.36.

¹⁷ Степаненко І.Н. Полум'яне небо. – К., 1976. – С.42–43.

прообразом так званих «асівських полків», згідно із задумом командування 8-ї повітряної армії мали принаймні на деякий час послабити німецьке панування в небі, а згодом і перехопити ініціативу.

7 вересня 1942 р. Амет-Хан разом зі І.Степаненком вилетіли на перехоплення так званої «рами» (розвідник «Фокке-Вульф-189»). І.Степаненко про цей епізод писав:

«Поява над позиціями артилерії, танків чи стрільців “рами” віщувала наліт авіації або обстріл фашистської артилерії. Знищити “раму” вважалося в нас великою справою. А домогтися цього, між іншим, було не так просто, адже розвідник мав вогневі засоби згори і знизу, як правило вда- ло маневрував, своєчасно вивертався з-під атаки. “Фокке-Вульфа”, на якого ми вилетіли, прикривали винищувачі. Набираємо висоту. “Іду на ‘мессера’, – повідомляє Амет-Хан. – ‘Рама’ твоя!”. Противник не сподівався нашої швидкої атаки, тому не встиг вчинити опору. За кілька секунд звалився один “худий”. “Рама” також спалахнула й упала»¹⁸.

8 вересня 1942 р. командир 4-го винищувального авіаполку майор А.Морозов підписав нагородний лист, де зазначалося, що помічник командира 2-ї ескадрильї лейтенант Амет-Хан Султан здійснив 247 бойових вильотів, під час яких особисто збив 5 літаків противника та ще 12 – у групових боях. У документі також указува- лося, що льотчик таранив «Юнкерс-88»¹⁹. 23 жовтня 1942 р. його було нагороджено орденом Леніна.

Після своєрідної апробації спецгрупи в небі над Сталінградом командувач 8-ї повітряної армії генерал-майор авіації Т.Хрюкін вирішив сформувати «асівський полк» для потреб Південно-Західного фронту. До його складу планувалося вклю- чити льотчиків-винищувачів, які мали п'ять і більше повітряних перемог. Базовим мав стати 9-й гвардійський винищувальний авіаційний Червонопрапорний полк під командуванням Героя Радянського Союзу гвардії підполковника Л.Шестакова.

18 вересня 1942 р. полк було виведено в тил, на лівий берег Волги, у передмістя Пугачова, де замість зношених ЛаГГ-3 він отримав нову матеріальну частину – ви- нищувачі Як-1. Серед льотчиків, які ввійшли до складу 9-го полку, був і майбутній двічі Герой Радянського Союзу старшина В.Лавриненков. Ось як він згадував про підготовку молодих пілотів у новій частині:

«Лев Львович (тобто Шестаков – *Авт.*) вирішив політати з кожним із новачків. Адже своїх людей він добре знав, а ось нас, тих, які влилися до полку нещодавно, ще не випробував у повітрі. Першим на роль веденого до командира у зону повітряного бою пішов Амет-Хан Султан – один із найкращих льотчиків 4-го полку. “Трижильний”, – так казали про нього. І цей “трижильний” після зони ледве тримався на ногах, горілиць упав на землю, широко розкинувши руки, і дивлячись в небо, звідки тільки-но повернувся, вимовив: “Наш командир – не лев, не сокіл, він – чистий диявол!”»²⁰.

Після інтенсивної підготовки 10 грудня 1942 р. полк повернувся на фронт. Він діяв у складі трьох ескадрильї. Першою командував О.Алелюхін, другою – В.Лавриненков, третьою – Амет-Хан Султан. Усі троє закінчать війну двічі Героями Радянського Союзу.

¹⁸ Там само. – С.78.

¹⁹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682523. – Д.159. – Л.433.

²⁰ Лавриненков В.Д. «Сокол-1». – Москва, 1976. – С.158.

Ім'я Амет-Хана дедалі частіше згадувалося не тільки у зведеннях та нагородних листах, а й на шпальтах газет і в різноманітних агітаційних матеріалах. Зростала кількість його повітряних перемог, що послугувало підставою для подання на звання Героя Радянського Союзу. Зазначимо, що воно мало нетрадиційну форму. Це був не нагородний лист, а телеграма, яку 28 квітня 1943 р. підписав командувач 8-ї повітряної армії генерал-лейтенант авіації Т.Хрюкін. У ній йшлося про те, що «Амет-Хан Султан виконав 359 бойових вильотів, провів 79 повітряних боїв, особисто збив 11 літаків противника і у груповому бою 19 літаків. Має один таран літака противника Ю-88. На Сталінградському фронті виконав 110 бойових вильотів, особисто збив 6 літаків противника і у групі 7 літаків противника»²¹. 24 серпня 1943 р. указом Президії Верховної Ради СРСР гвардії капітана Амет-Хана Султана було удостоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням Золотої зірки (№1136) та ордена Леніна.

Молодий, але вже відомий пілот мав у своєму арсеналі різноманітні тактичні прийоми. Одним із улюблених була «люлька». Ескадрилья Амет-Хана виходила у зону й розташовувалася на висоті 6000 м, що давало змогу льотчикам зберігати максимальну швидкість під час атаки на противника. Особливо ефективною «люлька» була проти бомбардувальників. Помітивши ціль, пілот вводив машину в піке, атакував і знову різко набирив висоту. Це мінімізувало можливість зустрічі із літаками ескорту. Особливо ефективною була атака групою, зокрема ескадрильєю.

Заступник Амет-Хана двічі Герой Радянського Союзу П.Головачов згадував, як 21 липня 1943 р. шістька «аерокобр» на чолі з комеском результативно атакувала три групи німецьких бомбардувальників – загалом 60 літаків. Використавши маневр «люлька», радянським винищувачам удалося не тільки розсіяти ворожу авіагрупу, а й збити 6 і підбити 3 літаки противника. На рахунку Амет-Хана були «Гайнкель-111» та «Юнкерс-88»²².

1 серпня 1943 р. 9-й авіапункт було відведено у с. Зимівники Ростовської обл. для переозброєння. Уже за два тижні частина повернулася до складу 6-ї гвардійської винищувальної авіаційної дивізії й була задіяна в боях у небі над Ростовом-на-Дону, Кубанню, Таганрогом. Лише у серпні гвардії капітан Амет-Хан Султан збив чотири літаки противника: 2 «Юнкерс-87», 1 «Юнкерс-88», 1 «Гайнкель-111».

Радянська авіація почала оговтуватися після катастрофічного 1941-го та невдалого 1942-го років. Це помітили й німці. Так, генерал В.Швабедиссен, який під час війни командував корпусом зенітної артилерії, 2-ю винищувальною авіадивізією та 12-м авіаційним корпусом, у своїй книзі зазначав:

«На відміну від рядових винищувальних авіачастин, елітні гвардійські полки, оснащені союзницькими літаками, діяли більш системно, підхід до району бою був добре організований і розподілений у просторі. Пілотів цих полків вирізняла прихованість маневру, вони були добре ешелоновані за висотою, що давало змогу контролювати повітряну ситуацію і зводити до мінімуму небезпеку зазнати несподіваної атаки. Тактика їхніх бойових дій базувалася на чіткому виконанні правила атака – захист; після бою вони швидко збиралися у групу й виходили з району бою, дотримуючись того ж шикуння, як і на підході»²³.

²¹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.793756. – Д.50. – Л.20.

²² Фалалеев Ф.Я. Сто сталинских соколов: В боях за Родину. – Москва, 2005. – С.216.

²³ Швабедиссен В. Сталинские соколы: Анализ действий советской авиации в 1941–1945 гг. / Пер. с англ. – Минск, 2001. – С.166.

Майор Маер згадував, що в 1943 р. в районі Орла його штурмовій авіачастині протидіяли «відбірні російські винищувачі, які були відчайдухами, добре навченими, чудовими льотчиками, котрі знали слабкі сторони німецьких пікірувальників»²⁴.

Створенням гвардійських частин командування радянських ВПС не обмежилось. Заступник народного комісара оборони з авіації генерал-полковник О.Новиков ініціював обмін досвідом:

«Під час певного затишшя на фронті, яке склалося у травні – червні 1943 р., шляхом скликання різноманітних конференцій, в яких брали участь такі досвідчені пілоти, як О.Покришкін, В.Лавриненков, Амет-Хан Султан та інші, відбувся обмін досвідом між винищувальними підрозділами. Цей досвід було узагальнено у спеціальній директиві О.Новикова, розісланий у всі повітряні армії. На основі директиви пропонувалося виділяти спеціальні групи винищувачів для ведення повітряного бою, особливо на вертикалі»²⁵.

Необхідно зауважити, що Амет-Хан Султан став визнаним майстром повітряного бою на вертикалях. Він усвідомлював, що попри велике фізичне перевантаження, це дозволяє льотчику не тільки контролювати обстановку, але й дає можливість атакувати противника за рахунок раптовості та швидкості маневру. Саме за вміння перемагати в таких боях командувач 8-ї повітряної армії Т.Хрюкін особисто дозволив Амет-Хану відтворити на фюзеляжах літаків 3-ї ескадрильї 9-го авіаполку зображення орлів – на честь тактики «орлиного удару».

Згадані конференції з узагальнення досвіду повітряних боїв ставали традиційними на фронті. Так, восени 1943 р. з ініціативи генерала Т.Хрюкіна відбулася зустріч винищувачів-мисливців, що тривала два дні. На неї прибули найкращі пілоти 8-ї повітряної армії: двічі Герої Радянського Союзу О.Покришкін, Д.Глінка, Герої Радянського Союзу Б.Глінка, М.Лавицький, Амет-Хан Султан, О.Алелюхін, О.Решетов, О.Карасьов та ін. Мету заходу було сформульовано так:

«Навчити льотчиків при підготовці до польоту грамотно оцінювати дані повітряної, наземної й агентурної розвідок, обирати найвигідніші маршрути, уміло користуватися погодними умовами: хмарністю, серпанками, сонцем. Добре вивчити рельєф місцевості для забезпечення раптовості нападу. Основними цілями для дій мисливців мали бути: літаки в повітрі та на аеродромах, автомашини різноманітного призначення, бронетранспортери, танки, склади з паливом, боєприпасами, паровози, вагони, платформи, катери та інші плавзасоби, а також жива сила в місцях скупчення»²⁶.

Виступаючи на цій зустрічі, командир ескадрильї 9-го авіаполку В.Лавриненков більше говорив не про себе, а посилався на досвід Амет-Хана Султана, О.Алелюхіна та інших товаришів по службі. При цьому він акцентував увагу на тому, що «повітряне полювання» поки що не віднесене до статутних видів бою, льотчики вдаються до нього зі власної ініціативи. Наступного дня виступали О.Алелюхін, Амет-Хан Султан та ін. Особливу увагу приділяли досвіду атаки залізничних об'єктів, котрі, як правило, добре прикривалися засобами ППО. Третього дня мали відбутися

²⁴ Там же. – С.172.

²⁵ *Спик М. Асы союзников / Пер. с англ. А.А.Жеребилова. – Смоленск, 2000. – С.327–328.*

²⁶ *Легендарный Лавриненков: Воспоминания тех, кто был с ним рядом / Сост.: Н.Н.Беловол, Е.П.Лавриненкова. – К., 2001. – С.52–58.*

показові повітряні бої між учасниками зібрання, однак через несприятливу погоду їх довелося скасувати²⁷.

У жовтні 1943 р. в небі над Запорізьким краєм Амет-Хан збільшив особистий рахунок ще на декілька літаків противника – 2 бомбардувальники та 1 винищувач. 13 жовтня гвардії капітан Амет-Хан Султан отримав свій сьомий орден – Червоного прапора.

Тим часом після успішного проведення Мелітопольської та Керченсько-Ельтигенської десантної операцій радянські війська прорвали укріплення Турецького валу на Перекопському перешийку й захопили плацдарми на південному березі Сиваша та Керченському півострові. Однак відразу оволодіти Кримом не вдалося. Згідно з планами верховного головнокомандування, розгром кримського угруповання мав здійснити 4-й Український фронт генерала армії І.Толбухіна. Його прикриття забезпечувала 8-ма повітряна армія, до складу якої входив 9-й гвардійський винищувальний авіаційний Червонопрапорний полк, що на той час уже отримав почесне найменування Одеського.

Короткий перепочинок перед наступом на Крим льотчики використовували з максимальною користю. У середині грудня 1943 р. в Асканії-Новій відбулися збори за участі О.Покришкіна, Д.Глінки, В.Лавриненкова, Амет-Хана Султана та ін. Одночасно з аналізом бойового досвіду обговорювалися методи «вільного полювання», що особливо мали стати у пригоді під час проведення наступальної операції на півострові.

Амет-Хан Султан брав участь у боях за рідний Крим. Штаб полку, яким знову командував Герой Радянського Союзу гвардії підполковник А.Морозов, розташувався у с. Чаплинка, що на Херсонщині. Льотчики одержали наказ діяти із засідки: перебуваючи на аеродромі «підскоку» на Килігійській косі, перерізати трасу повітряного постачання противника. Першою на чергування заступила ескадрилья О.Алелюхіна, далі – В.Лавриненкова. Амет-Хан очікував на свою чергу, час якої нарешті настав...

У січні 1944 р., здійснюючи патрулювання разом із Героєм Радянського Союзу І.Борисовим, Амет-Хан перехопив над Каркінітською затокою та примусив до посадки на своєму аеродромі німецький літак зв'язку. Виявилось, що він прямував із румунської Констанци до Євпаторії з цінними документами. Під час підготовки активної фази Кримської наступальної операції гвардії майор Амет-Хан Султан здійснив 59 успішних бойових вильотів, а також узяв участь у 13 боях, збивши 5 літаків противника. Крім того, він провів 15 штурмувань наземних цілей.

25 березня 1944 р. командир 9-го авіаполку гвардії підполковник А.Морозов підписав черговий нагородний лист на Амет-Хана. 7 квітня, згідно з наказом командування 8-ї повітряної армії №18/Н, груди пілота прикрасив «малий полковницький» орден – Олександра Невського²⁸.

Розпочалася активна фаза Кримської наступальної операції. 8 квітня 1944 р. війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ. Льотчики 9-го гвардійського винищувального авіаційного полку не тільки прикривали свої війська, але й активно штурмували наземні цілі противника. 24 квітня Амет-Хан у повітряному бою над древнім Херсонесом збив винищувач «Фокке-Вульф-190».

12 травня 1944 р. Кримська наступальна операція завершилася. Останній великий плацдарм противника, що загрожував тиловим комунікаціям чотирьох Українських фронтів, було ліквідовано. Користуючись нагодою, Амет-Хан разом із

²⁷ Там же.

²⁸ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686044. – Д.418460. – Л.289.

бойовими товаришами навідався до рідної Алупки, зустрівся з батьками. Командир полку дав йому триденну відпустку. Разом із ним залишився Герой Радянського Союзу командир ланки гвардії старший лейтенант П.Головачов. А тим часом 9-й авіаполк передислокувався до Підмосков'я, де на аеродромі Чкаловське мало відбутися переозброєння на новий винищувач Ла-7.

Саме під час своєї короткої відпустки Амет-Хан став свідком операції НКВС із примусової депортації кримських татар. Упродовж 18–21 травня 1944 р. згідно з постановою Державного комітету оборони СРСР №5859 «Про кримських татар» за підписом Й.Сталіна до віддалених районів СРСР – від Північного Передуралля до республік Середньої Азії – було вислано понад 191 тис. осіб. Офіційною причиною депортації стало звинувачення кримськотатарського народу в нібито «масовому співробітництві» з німецькими окупантами²⁹.

Варто зазначити, що рідний брат Амет-Хана – Імран Султан після вигнання німців із території Криму був заарештований органами внутрішніх справ саме за «пособництво окупантам». Щодо ж стосується репресій, то ми не маємо документальних підтверджень, як вони торкнулися родини льотчика – існує тільки літературна версія драматичної сцени спроби депортувати матір Героя Радянського Союзу – Насібе в інтерпретації Б.Бутаєва. За його словами, Амет-Хан і його заступник П.Головачов зуміли захистити родину від насильницької депортації³⁰. Згодом до порятунку долучився командувач 8-ї повітряної армії Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації Т.Хрюкін, допомігши відправити батьків Амет-Хана до своїх батьків, які мешкали у станиці Привільній Краснодарського краю. Там вони й перебували до завершення війни.

Після того, як Амет-Хан переконався, що на новому місці батьки в безпеці, він відбув у Чкаловське, де його полк отримував нові винищувачі. Під час однієї з поїздок до Москви познайомився з Фаїною Данильченко. Доволі швидко вони побралися. У жовтні 1944 р. Амет-Хан у складі своєї частини вирушив на 3-й Білоруський фронт, де полк увійшов до складу 303-ї винищувальної дивізії 1-ї повітряної армії. Командування фронту на чолі з генералом армії І.Черняховським активно використовувало «асівську» частину на найбільш загрожених ділянках, де існувала гостра потреба у прикритті наземних військ від ударів із повітря. Тільки за січень 1945 р. «трофеями» Амет-Хана стали 4 винищувача «Фокке-Вульф-190», збиті ним у небі над Гумбінненом. За вдало проведені бої у Східній Пруссії льотчика нагородили орденом Вітчизняної війни 1-го ст., а полк – орденом Суворова 2-го ст.

20 квітня 1945 р. 9-й авіаполк було передано безпосередньо до складу 16-ї повітряної армії, котра готувалася до завершальної операції німецько-радянської війни – оволодіння Берліном. Того ж таки дня командир частини двічі Герой Радянського Союзу гвардії майор В.Лавриненков підписав нагородний лист, в якому констатував результати бойової діяльності свого помічника з повітряно-стрілецької служби:

«Тов. Амет-Хан виконав 602 успішних бойових вильоти з нальотом 552 години, із них на штурмові дії по живій силі й техніці противника – 78 бойових вильотів, на прикриття наземних військ – 305 бойових вильотів, на перехоплення літаків – 32 бойових вильоти, на розвідку – 41 бойовий виліт, на супроводження своїх бомбардувальників – 52 бойових вильоти, на вільне польовання тилами противника – 12 бойових вильотів.

²⁹ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. док. і мат. / Упор. О.Г.Бажан, О.В.Бажан та ін. – К., 2016. – С.13.

³⁰ Бутаєв В. Амет-хан Султан. – С.143–144.

За весь період бойових дій провів 150 повітряних боїв, в яких особисто збив 30 літаків противника за типами: “Ю-88” – 4, “Хе-111” – 4, “Ю-87” – 4, “Ме-109” – 11, “ФВ-190” – 6, “Ю-52” – 1, із них один тараном, і у групі збив 19 літаків противника різних типів. У виконаних штурмуваннях знищено до 20 автомашин, до 15 підвід, до 30 коней, до 100 солдатів та офіцерів, 5 вагонів, 5 цистерн із паливом і на аеродромі один літак противника»³¹.

Останній свій, 603-й, бойовий виліт Амет-Хан Султан здійснив 29 квітня 1945 р. в небі над Берліном. Під час патрулювання він атакував і збив німецький винищувач.

Донедавна вважалося, що Амет-Хан Султан, здійснивши 603 бойових вильоти та провівши при цьому 150 повітряних боїв, збив 30 літаків противника особисто та ще 19 – у групових боях³². Подібні результати наводять й англійські історики авіації ХХ ст.³³ Однак дослідження, які провів російський історик М.Биков у Центральному архіві Міністерства оборони РФ, вимагають внесення коректив до особистого рахунку Амет-Хана Султана. Отже, згідно з новими підрахунками, льотчик особисто збив не 30 літаків противника, як уважалося досі, а 33: 19 винищувачів (13 – «Мессершмітт-109», 6 – «Фокке-Вульф-190»), 13 бомбардувальників (5 – «Юнкерс-87», 4 – «Гайнкель-111»), 4 – «Юнкерс-88»), а також 1 транспортник «Юнкерс-52». Крім того, у групових боях він збив 13 «Мессершмітт-109», 3 «Юнкерс-88», 1 «Фокке-Вульф-190», 1 «Юнкерс-87» та ще 1 вірогідно «Мессершмітт-109». За часом повітряні перемоги розподілилися так: у 1942 р. – 9 особистих і 19 групових, у 1943 р. – 14 особистих, у 1944 р. – 4 особистих, у 1945 р. – 6 особистих³⁴.

За роки німецько-радянської війни Амет-Хан Султан став визнаним майстром авіаційного бою, асом зі своїм індивідуальним стилем ведення повітряних поєдинків. Так, його командир і друг В.Лавриненков згадував:

«Ніколи не боявся Амет-Хан неприятеля, навіть якщо він у кілька раз переважав чисельністю загін його літаків. Він перемагав ворога винахідливістю, хитрощами, безстрашшям... Амет-Хан умів кожний виліт здійснювати з максимальною користю для справи. І не випадково льотчики любили ходити з ним на завдання, вони знали: він обов'язково знайде противника... Не знаю, чим це пояснити, але Амет-Хан чомусь нерідко потрапляв в найнеймовірніші ситуації і блискуче виходив із них»³⁵.

Двічі Герой Радянського Союзу І.Степаненко дав таку характеристику своєму однополчанину:

«У складі групи діяв один із найенергійніших льотчиків Амет-Хан Султан, що прибув із поповненням і разом із нами вивчав “гаррікейна”. Сьогодні Амет-Хан, збивши одного бомбардувальника, допомагав товаришам. Як і завжди, він вносив у бій азарт і розрахунок, відвагу й винахідливість: блискавкою проносився між ворожими літаками, атакуючи з несподіваних напрямків. Так, його дії цілком відповідали власному характеру: рухливому, неспокойному, відвертому у стосунках із товаришами, щирому»³⁶.

³¹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.793756. – Д.60. – Л.21.

³² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.1. – С.51.

³³ Полак Т., Шоурз К. Асы Сталина: Энциклопедия / Пер. с англ. – Москва, 2003. – С.99–100.

³⁴ Биков М.Ю. Асы Великой Отечественной: Самые результативные летчики 1941–1945 гг. – Москва, 2007. – С.52–53.

³⁵ Див.: Бутаев Б. Амет-хан Султан. – С.8.

³⁶ Степаненко І.Н. Полум'яне небо. – С.40.

Дуже високо оцінював дії Амет-Хана Султана головний маршал авіації, командувач авіації далекої дії О.Голованов: «Я думаю, що іншого такого льотчика в нас у країні не було. Звичайно, ані Покришкін, за всієї поваги до нього, ані хтось інший із ним не порівнюються»³⁷.

Після закінчення війни значну частину льотчиків-асів відрядили до Військово-повітряної академії в підмосковному Моніно. Однак не всім уславленим пілотам давалося навчання, адже багато хто з них, за влучним виразом льотчика-штурмовика Героя Радянського Союзу П.Рубанова,

«мав лише три класи церковноприходської школи!.. Багато з нас тоді за покликом серця, закинувши свого часу навчання, як кажуть, прямо зі шкільної парти вирушили до армії. А далі була війна й ті, хто вижив та набрався досвіду в перших боях із ворогом, стали згодом командирами ланок, ескадрилій і навіть полків. Але закінчилася війна, і настав час, коли рівень нашої підготовки, тобто командирів тих самих підрозділів та частин, почав доволі серйозно відрізнятись від рівня підготовки молодих підлеглих, які почали прибувати до частин у повоєнний час»³⁸.

Вступні іспити тоді провалили 70% від загальної кількості тих офіцерів, які прибули для вступу в академію. За словами того ж П.Рубанова, до основного контингенту, так званих «абітурієнтів», входили саме фронтовики, льотчики, які пройшли всю війну. Серед них налічувалося не менше половини Героїв Радянського Союзу³⁹.

Серед абітурієнтів першого повоєнного набору був і Амет-Хан Султан. Він вступив до головного військово-повітряного вишу Радянського Союзу, однак довго в його стінах не затримався – позначилася відсутність повноцінної середньої освіти. Тому після деяких вагань у січні 1946 р. подав рапорт начальникові Військово-повітряної академії генерал-лейтенантові авіації П.Іонову: «Тверезо зважаючи рівень своїх знань, не бачу можливості подальшого навчання. Тому прошу відрахувати мене, оскільки не впевнений, що витримаю п'ять років навчання в академії»⁴⁰. Рапорт 25-річного майора задовольнили і 26 квітня 1946 р. його звільнили з військової служби. Тривалий час, за свідченнями очевидців, він перебував у депресії, почав зловживати спиртним.

Якось подружжя Лавриненкових випадково зустріли в одному з московських парків Амет-Хана Султана. За спогадами дружини колишнього командира 9-го гвардійського винищувального авіаційного полку Євдокії Петрівни уславлений у минулому ас мав жалюгідний вигляд: «Неохайний, погано поголений, черевики на босу ногу, рукави обшарпані. Його “поступили” в Монінську академію, але зі всіма науками він був на “ви”, а з грамотністю й того гірше. Часто в одному слові примудрявся робити дві помилки. Він не витримав, перестав відвідувати заняття, зачаївся від друзів... Думали, він сильний, знайде себе...»⁴¹.

В.Лавриненков не залишив льотчика в біді. За словами дружини, повернувшись додому він відразу зателефонував О.Покришкіну й вони вирішили допомогти бойовому побратиму. Порадившись, звернулися до заступника головнокомандувача

³⁷ Цит. за: Чуев Ф.И. Солдаты империи: Беседы. Воспоминания. Документы. – Москва, 1998. – С.253.

³⁸ Цит. за: Филь А.М. Штурмовики. – Черкасы, 2015. – С.153–154.

³⁹ Див.: Филь О.М. Автограф на Рейхстазі. – Черкаси, 2020. – С.53.

⁴⁰ Бутаев Б. Амет-хан Султан. – С.192.

⁴¹ Лавриненкова Е.П. Дорогой мой «Сокол-17». – К., 2008. – С.77.

ВПС із бойової підготовки двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника авіації Т.Хрюкіна. Колишній командувач 8-ї повітряної армії знову прийшов на допомогу Амет-Хану. 7 лютого 1947 р. його було зараховано на роботу до льотно-дослідницького інституту у Жуковському⁴².

Амет-Хан Султан з ентузіазмом узявся за нову роботу, адже він потрапив у стихію, де міг реалізувати себе. Його бажання літати та ризикувати знову стало реальністю. Відтепер він – головний оцінювач якості літальних апаратів, уповноважений представник військово-повітряних сил, перший, хто сідає за штурвал нового літака. Від його вердикту залежатиме доля машини. За короткий час Амет-Хан опанував нову професію. Щоб переконатися у цьому, варто лише звернути увагу на динаміку отримання ним льотних кваліфікацій. У 1949 р. йому присвоєно 3-й клас льотчика-випробувача, у січні 1950 р. – 2-й, у вересні 1952 р. він успішно атестувався на фахівця 1-го класу.

Нова сфера застосування досвіду та вмінь визнаного майстра пілотування була пов'язана з ризикованими експериментами й новаціями, що стали справжніми викликами для авіаторів. У червні 1949 р. Амет-Хан разом із льотчиком-випробувачем І.Шелестом на високошвидкісному денному бомбардувальнику Ту-2 здійснив перше у країні автоматичне дозасправлення в повітрі. Пізніше І.Шелест напише:

«Із появою наших перших бойових реактивних літаків Амет разом зі всіма льотчиками незмінно брав участь у розширенні та вдосконаленні їхніх бойових якостей. У кожному літаку була крупинка і його праці. Озираючись тепер назад, на весь двадцятип'ятирічний випробувальний труд Амет-Хана, хочу сказати, що, очевидно, не було в нас такої роботи, до якої так чи інакше не доторкнувся б Султан...»⁴³.

А вже наприкінці 1949 р. Амет-Хан Султан разом із Героєм Радянського Союзу льотчиком-випробувачем Я.Верниковим виконують перший політ на дослідному всепогодному двомісному винищувачі-перехоплювачі КБ А.Микояна І-320.

У 1951–1953 рр. Амет-Хан поряд із льотчиками-випробувачами С.Анохіним, Ф.Бурцевим, Ф.Павловим провів випробування першої радянської авіаційної протикорабельної крилатої ракети КС («Комета»). Літак-аналог, або, як його називали, «К», розташовували під днищем літака-носія – стратегічного бомбардувальника Ту-4КС. Останній набирал висоту 300 м, після чого дослідний літак-снаряд летів у ціль.

Під час одного з таких запусків у 1952 р. двигун літака-снаряда не спрацював. За словами Б.Бутаєва, його від'єдали раніше, ніж було заплановано, і Амет-Хан не встиг своєчасно запустити агрегат. За інструкцією льотчик-випробувач мав відразу покинути літальний апарат. Однак Амет-Хан уже біля самої землі все ж зміг запустити двигун, тож дослідний літак-снаряд було врятовано. Головний конструктор конструкторського бюро (КБ-1, п/с 123) С.Берія згадував, що

«за інструкцією, так неодноразово бувало – Амет-Хан повинен був викидатися, а він декілька літаків із ризиком для життя зумів посадити – і лавочкінських, і мікоянівських. Павлов та Бурцев теж були відмінними льотчиками-випробувачами. Кожен із них здійснив на нашому снаряді по 30–35 вильотів. Ризик був величезний. Посадочна швидкість машини досягла 400 кілометрів на годину. Після злету літака наші снаряди

⁴² Белоусов Е.В. Амет-Хан Султан – лётчик из легенды. – С.140.

⁴³ Шелест И.И. Лечу за мечтой. – Москва, 1989. – С.234.

відривалися від машини, випробувачі наводили їх на корабель, робили розворот і йшли на посадку. Вірогідність катастрофи була надзвичайно високою, але Амет-Хан, Анохін, Павлов і Бурцев йшли на такий ризик добровільно. Тоді вони дійсно здорово допомогли нам, розробникам. Ми зекономили і час, і сотню ракет»⁴⁴.

За словами учасників та очевидців випробування літака-снаряда «К», Амет-Хан Султана мали б нагородити третьою Золотою зіркою Героя Радянського Союзу. Однак цей факт підтверджується лише спогадами учасників проекту, зокрема того ж С.Берії, який запевняв, що за випробування «Комети» Амет-Хан отримав орден Леніна та держпремію. Але якщо уважно переглянути послужний список льотчика, то виявиться, що в 1953 р. його було удостоєно Сталінської премії 2-го ступеня та нагороджено орденом Червоного прапора.

Амет-Хан одним із перших у СРСР випробовував систему катапультивання з різних літаків. Після того, як завершилася стадія з використанням манекенів, було вирішено провести цикл випробувань за участю професійних парашутистів. 12 листопада 1958 р. Амет-Хан разом із В.Головіним мали протестувати катапультине крісло для літаків Су-7 і Су-9. Льотчик та парашутист зайняли місце в реактивному двомісному навчально-тренувальному літаку МіГ-15УТГ. Набравши необхідну висоту і швидкість, Амет-Хан збирався віддати команду парашутисту приступити до випробувань. Однак саме у цей час у кабіні літака пролунав вибух – це раптово спрацював піропатрон механізму катапульти. Було пошкоджено бак із паливом, яке почало заливати кабіну. Виникла загроза пожежі й вибуху, що призвело б до загибелі екіпажу. Амет-Хан, розуміючи небезпеку, наказав В.Головіну залишити літак. Однак у результаті спрацювання піропатрона крісло катапульти деформувалося й він виявився затиснутим у кабіні. Льотчик доповів про позаштатну ситуацію у центр управління польотами та попросив терміново звільнити злітну смугу. Після майстерно виконаного маневру Амет-Хан швидко знизився та майже наосліп успішно посадив літак. До прибуття пожежників і швидкої він допоміг В.Головіну залишити аварійну машину.

Наприкінці 1950-х рр. Амет-Хан разом із льотчиками-випробувачами В.Трофимовим та В.Павловим тестував пілотований прототип авіаційної крилатої ракети Х-20, призначеної для боротьби з бойовими кораблями. Після вдалого завершення випробувань ці ракети повинні були надійти на озброєння нових стратегічних бомбардувальників-ракетоносців Ту-95К.

Амет-Хан активно залучався до заходів, пов'язаних із космічною програмою. Зокрема він випробовував спусковий апарат, призначений для повернення космонавтів на Землю. Під час випробувань він разом із В.Головіним відпрацьовував позаштатну ситуацію, а саме аварійне приземлення на спусковому апараті. У 1958–1959 рр. члени першого загону, серед яких були Ю.Гагарін, В.Биковський, В.Комаров, О.Леонов, П.Беляєв, П.Попович, Г.Титов та інші, освоювали дії в умовах невагомості. Для цього було переобладнано реактивний багатоцільовий літак Ту-16, який піднімав у небо саме Амет-Хан.

7 квітня 1959 р. він пілотував літак-аналог стратегічного розвідника НМ-1 конструкції П.Цибіна. Надзвукова машина була призначена для висот до 30 000 м. Загалом Амет-Хан здійснив на експериментальному прототипі шість польотів. Пізніше до випробувань долучився льотчик Р.Захаров.

У 1961 р. за випробування нових моделей авіатехніки Амет-Хан Султан отримав орден Знак пошани. А згодом, того ж таки року, йому було присвоєно звання заслуженого льотчика-випробувача СРСР. За час своєї льотно-випробувальної

⁴⁴ Берія С.Л. Мой отец – Лаврентий Берия. – Москва, 1994. – С.239.

роботи освоїв близько 100 типів літальних апаратів. Його особистий наліт під час цих випробувальних польотів сягав 4237 год.

Залишаючись сином свого багатостраждального народу, Амет-Хан Султан неодноразово звертався до впливових партійних і державних діячів, зокрема до голів Президії Верховної Ради СРСР А.Мікояна та К.Ворошилова, порушуючи питання про повернення кримських татар на Батьківщину. У 1956 р., після XX з'їзду КПРС, він разом із групою колишніх партійно-радянських працівників Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки підписав лист до ЦК КПУ з проханням про реабілітацію кримських татар. Однак усі звернення залишалися безрезультатними.

Останній свій політ Амет-Хан Султан здійснив 1 лютого 1971 р. Під час випробування нового реактивного двигуна літак Ту-16ЛЛ під його управлінням зазнав катастрофи. За словами експертів, пілота доводилося випускати закрилки для стабілізації на малих швидкостях. Після одного з таких режимів закрилки не було прибрано, при подальшому розгоні літака вони відірвалися. Машина різко перекинулася через крило і в результаті величезного перевантаження розломилася в повітрі навпіл. У результаті авіакатастрофи загинули командир екіпажу Амет-Хан Султан, другий льотчик Є.Венедиктов, штурман В.Михайловський, бортрадист О.Воробйов, інженер Р.Ленський. Поховали Амет-Хана на Новодівичому кладовищі.

***

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, на батьківщині двічі Героїв Радянського Союзу ще за їх життя встановлювалися бронзові бюсти. Було виготовлено й погруддя Амет-Хана. Однак відразу встановити його в Алушці не вдалося: представник кримськотатарського народу, звинуваченого в масовому співробітництві з ворогом, і тут – пам'ятник. Партійне керівництво Криму не могло піти на такий крок. Тому бюст намагалися встановити в Ярославлі, Махачкалі, Каспійську та ін. Однак Амет-Хан Султан, за свідченнями очевидців, відмовлявся брати участь у всіх урочистих заходах. Лише після смерті Й.Сталіна погруддя було нарешті відкрите (1955 р.) в рідному місті повітряного аса Алушці біля будинку №6 по вул. Льотчиків.

REFERENCES

1. Bazhan, O.H., & Bazhan, O.V. (Comps.). [2016]. *Krym v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii (1940–2015): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
2. Belousov, E.V. [2012]. *Amet-Khan Sultan – letchik iz legendy*. Simferopol: Tavrida. [in Russian].
3. Belovol, N.N., & Lavrinenkova, E.P. (Comps.). [2001]. *Legendarnyj Lavrinenkov: Vospominaniya tekhn, kto byl s nim ryadom*. Kiev. [in Russian].
4. Beriya, S.L. [1994]. *Moj otets – Lavrentij Beriya*. Moskva: Sovremennik. [in Russian].
5. Butaev, B. [1990]. *Amet-khan Sultan*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
6. Bykov, M.Yu. [2007]. *Asy Velikoy Otechestvennoj: Samye rezultativnye letchiki 1941–1945 gg.* Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
7. Chuev, F.I. [1998]. *Soldaty imperii: Besedy. Vospominaniya. Dokumenty*. Moskva: Kovcheg. [in Russian].
8. Fataleev, F.Ya. [2005]. *Sto stalinskikh sokolov: V boyakh za Rodinu*. Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
9. Fil, A.M. [2015]. *Shturmoviki*. Cherkassy. [in Russian].
10. Fyt, O.M. [2020]. *Avtohrat na Reikhsstazi*. Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Lavrinenkov, V.D. [1976]. «Sokol-1». Moskva: DOSAAF. [in Russian].
12. Lavrinenkova, E.P. [2008]. *Dorogoj moj "Sokol-17"*. Kiev. [in Russian].
13. Polak, T., & Shourz, K. [2003]. *Asy Stalina: Entsiklopediya*. Moskva: Eksmo. [in Russian].
14. Shkadov, I.N. [Ed.]. [1987–1988]. *Geroy Sovetskogo Soyuz: Kratkij biograficheskij slovar v 2 t.* Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Shvabedissen, V. [2001]. *Stalinskie sokoly: Analiz dejstvij sovetskoy aviatsii v 1941–1945 gg.* Minsk: Kharvest. [in Russian].
16. Spik, M. [2000]. *Asy soyuznikov*. Smolensk: Rusich. [in Russian].
17. Stepanenko, I.N. [1976]. *Polumiane nebo*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
18. Zhirokhov, M.A., & Kottobovskij, A.V. [2007]. *„Idu na taran!": Poslednij dovod „stalinskikh sokolov"*. Moskva: Yauza; Eksmo. [in Russian].

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Serhii Sehada

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Chief of the Research Center for Military History,
 National Defence University of Ukraine named after I. Cherniakhovskiy
 (Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Oleksandr Fyl

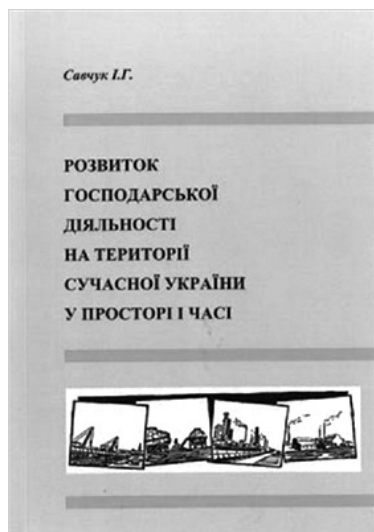
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Deputy Director,
 National Military History Museum of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), fam_2010@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Amet-Khan Sultan is an Outstanding Son of the Crimean Tatar People (To the 100th Anniversary of His Birth)

Abstract. The purpose of the study to trace the life and military path of one of the most famous military pilots the Anti-Hitler Coalition, a test pilot who joined the creation of the latest aviation and space technology in the USSR. **The methodology of the study** is based on the application of techniques of historical biography, specific historical research and comparative studies. The authors use special military and military-historical terminology and carry out scientific reconstruction of the historical portrait on interdisciplinary methods and modern scientific approaches. **Conclusions.** The fate of Amet-Khan Sultan was similar to the paths of many of his peers who dreamed of the romance of heaven, wanted to learn and love. The war scattered them on the fronts of World War II and sentenced one to rapid death and oblivion, and the other – bright feats and unusual life trajectories. Raised in a simple Crimean Tatar family and receiving the usual secondary education for his generation, the future world-famous pilot acted according to his heart's calling, and the war simply left him no choice. However, in order to become a pilot of this level, you had to have something other than the desire to fly aircraft. By nature clever and emotional, Amet-Khan Sultan demonstrated the ability to soberly assess their own capabilities and learn a lot for self-improvement, to overcome the twists and turns of fate. And, in the end, he was rewarded with impressive air victories and recognition from the state and society, a new chance to pursue a career that he did not waste. Without severing his spiritual and mental connection with his stigmatized people, he, as a true citizen, sought to restore historical injustice. Being in the "circle of the chosen" who joined the latest developments of the Soviet post-war military-industrial complex, Amet-Khan Sultan found himself in this field as a selfless, responsible, full of duty man.

Keywords: Amet-Khan Sultan, World War II, deportation of the Crimean Tatar people, aviation of the Anti-Hitler Coalition, testing of aerospace technology.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Савчук І.

Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі / За ред. АКАДЕМІКА НАН України В.А.Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 210 с.

В Україні виходить чимало наукових праць з історії та географії. Переважно це регіональні дослідження. За роки незалежності знаковою стала «Економічна історія України» (2011 р.). Проте, дуже рідкісними є дослідження, у яких історія, економіка, географія були б поєднанні в єдине гармонійне ціле. Саме такою і є рецензована праця І.Г.Савчука. Це не просто чергова спроба подати опис змін у господарській діяльності в Україні чи розміщення галузей економіки. Автор монографії, володіючи глибоким знанням сучасних західних наукових шкіл із дослідження просторового розвитку економічних процесів (с.8–17), використовує їх, послідовно аналізуючи розвиток господарської діяльності на території сучасної України у контексті економічної та політичної взаємодії зі країнами-сусідами.

І.Г.Савчук – відомий вчений у сфері економічної географії та невтомний її популяризатор серед вчительської громади, адже він є одним із співавторів вітчизняних шкільних підручників та автором шкільних атласів саме з економічної географії України та іноземних країн. Тому міждисциплінарний погляд на розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі є цілком логічним узагальненням багатолітніх досліджень інтеграції вітчизняної економіки у світогосподарські процеси, її впливу на розвиток економіки окремих регіонів.

На нашу думку, автору рецензованої монографії вдалось не лише збалансовано проаналізувати розвиток господарства на теренах України, а й розкрити низку важливих теоретико-методологічних питань. Без сумніву, цінним є обґрунтування нового підходу (с.15–16) до часової періодизації господарської діяльності за критерієм зміни видів грошей. Не менш важливим є методологічне уточнення співвідношень понять «господарство» і «економіка», яке до цього часу часто застосовують як синоніми, але, І.Г.Савчук цілком логічно пояснює відміну між цими поняттями.

Новим у вітчизняній географії є те, що автор провів аналіз змін у господарській діяльності саме за природно-історичними регіонами (попередники аналізували за адміністративними одиницями держав). Тим самим він досягає єдності висвітлення комплексів регіональних умов та можливостей, описуючи стан і прослідковуючи зміни, які мали місце у певних видах господарської діяльності впродовж усього історичного періоду людського існування на території України – від палеоліту до наших днів у кожному з регіонів.

Як маркери в монографії подано час та місце впровадження технічних і технологічних інновацій у світі й на вітчизняних теренах, що допомагає цілісно розкрити їх вплив на зміни у просторовій і галузевій структурі господарства. Застосування такого методологічного підходу дозволило авторові зробити оригінальний висновок про те, що фільварки XVII ст. на українських землях у складі Речі Посполитої й латифундії в іспанських колоніях Південної Америки є тотожними явищами, а їх орієнтація на експорт товарної продукції зумовила подібні зміни у відповідних господарських структурах (с.62–65).

Суттєвим здобутком стало запровадження єдиного територіально-галузевого підходу до вивчення змін у господарській діяльності в Україні в різні історичні епохи. При цьому автор монографії, будуючи власну історичну періодизацію господарської історії, вводить геополітичний чинник для етапу металевих грошей. Це дозволяє по-новому зрозуміти процеси включення народів і держав, які існували на території України в ті часи, у світові економічні процеси. І.Г.Савчук послідовно, від часу постання перших держав до сьогодення, відстежує й розкриває характер впливу кон'юнктури світового ринку на розвиток певних видів економічної діяльності, а також на відповідні трансформаційні процеси у просторовій структурі господарства на українських землях.

Безумовно новою для української історії й географії видається теза автора про функціонування економіки України за радянських часів у формі певних кампаній на тлі постійної мілітаризації з виразним впливом геополітичних і геостратегічних рішень центрального уряду. Саме це дозволило І.Г.Савчуку висунути тезу про те, що будівництво ланцюга водосховищ на Дніпрі мало на меті розбудову чергового рубежу оборони (с.142), другорядною метою було підняття економічного розвитку прилеглих районів. Також він убачає в масовому розміщенні АЕС саме на території України виразний прояв геостратегічних і геополітичних міркувань вищого союзного керівництва в необхідності створити економічну «залежність» країн РЕВ в Європі, а не реальні економічні потреби республіки на той час (с.143–144).

Актуальними є обґрунтування автором впливу загальноімперської економічної політики (с.88–90) як основного чинника індустріалізації; про тотожність загальних рис розвитку економіки України і її основних просторово-економічних пропорцій на початку XX і XXI ст. (с.165); про позитивний вплив прямих іноземних інвестицій на розвиток і становлення Донбасу та загалом швидкої індустріалізації економіки східноукраїнських земель у середині XIX – на початку XX ст. (с.91). На нашу думку, найповніше вплив державної політики на господарський розвиток українських земель автор розкрив при висвітленні епохи імперій новітнього часу та Радянського Союзу. Так, задекларований на початку монографії гео економічний підхід у розкритті господарських процесів на території України дотримано, що є авторською новизною у висвітленні економічного розвитку.

Загалом застосування авторських методологічних підходів до аналізу просторово-часових змін у господарській діяльності дозволило виявити нові

причинно-наслідкові зв'язки між господарською діяльністю та інтенсивністю антропогенного впливу на компоненти природи.

Варто зазначити структурованість матеріалу, логічність і послідовність розкриття складної й водночас цікавої теми просторово-часового розвитку господарських процесів на українських землях. Чіткість використання сучасної термінології, застосування нової для української науки схеми характеристики національної економіки – гарний приклад успішної адаптації вітчизняної наукової мови до сучасних світових стандартів.

Високо оцінюючи рецензовану працю, не можна оминати окремих її слабких місць. Прикро, що у монографії відсутні карти та взагалі ілюстративний матеріал. Не кожен читач має можливість тримати постійно у голові карту природно-історичних регіонів України, порівнюючи господарські процеси упродовж історичних періодів. Також бракує таблиць, схем, графіків, за допомогою яких у тексті можна було б упорядкувати статистичні та геопросторові дані. Логічно, на нашу думку, було б подати у формі таблиці час появи у світі та в Україні відповідних технічних інновацій; у формі схеми показати основні етапи часової періодизації господарської діяльності, а на графіку відобразити темпи зростання обсягів виробництва товарної продукції за часів індустріалізації. Однак зазначене не впливає на загальну наукову цінність монографії, визнання новаторства у трактуванні економічної історії. Ці здобутки підтверджують також позитивні рецензії українського (Г.В.Боряк) та іноземного (Д.Еккерт) фахівців.

Таким чином, не лише вітчизняна історична й економічна, а також і географічна наука збагатилися ґрунтовним дослідженням господарського розвитку українських земель. Нові ідеї, інтерпретація економічного минулого з позицій сучасних західних наукових шкіл є тим вагомим внеском у розвиток міждисциплінарних досліджень (дуже рідкісних у сучасній українській науці), яким відзначається монографія І.Г.Савчука. Безумовно, слід підтримувати такі роботи, адже вони просувають уперед три науки – історію, економіку, географію. Взаємне збагачення теорії й методології, проведення спільних робіт має стати стандартом для вітчизняної науки, адже, цитуючи Е.Реклю: «Історія є географія у часі, а географія – історія у просторі».

Вікторія Яворська

докторка географічних наук, професорка,

Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова

(Одеса, Україна), yavorskaya@onu.edu.ua

Ігор ГИРИЧ
**В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ:
ХЛІБОРОБ І ЖОВНІР**

**Гирич І.
В'ячеслав Липинський: хлібороб
і жовнір (Співвідношення демократичного і
консервативного в його історіософії). –
К., 2019. – 310 с.**

Автор рецензованої книги Ігор Гирич добре знайний не тільки у середовищі його колег-істориків, але й широким колам зацікавленої рідним минулим української громадськості. Як один із небагатьох публічних українських інтелектуалів, він доволі часто виступає запрошеним експертом на численних теле- та радіоефірах. Така популярність київського вченого пояснюється як різноплановістю його зацікавлень (українська суспільно-політична думка та історіографія, історична дидактика, киевознавство тощо), так і глибоким знанням та оригінальним тлумаченням подій і явищ інтелектуальної історії України ХІХ–ХХ ст. Вагоме місце у творчому доробку І.Гирича посідає липинськознавство: його численні критичні тексти, джерельні публікації, аналітичні та синтетичні розвідки є важливою складовою сучасних студій про визначного ідеолога українського консерватизму.

Утім більшість згаданих текстів побачили світ наприкінці минулого століття в низькоакладових виданнях, що давно малодоступні навіть для дослідників. Тож неодноразово ми – колеги та приятелі автора – звертали його увагу на потребу повного видання липинськознавчих текстів, як він це кілька років тому зробив зі своїми студіями про М.Грушевського. Реалізувати ці плани уможливила «Програма розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень». Утім, на відміну від згадуваної збірки текстів про М.Грушевського, цього разу І.Гирич цілком виправдано вирішив не просто зібрати та систематизувати за тематичними рубриками власні публікації, а творчо переосмислити і допрацювати свій липинськознавчий доробок, виклавши його у вигляді монографічного дослідження. У підсумку, читач отримав якісну новітню спробу інтелектуальної біографії В'ячеслава Липинського, котрій автор дав цікаву назву, що відсилає нас до однієї із малознаних самохарактеристик героя дослідження.

Відкриває книгу розлога передмова, в якій І.Гирич порушує декілька важливих проблем. Насамперед він переконливо доводить актуальність творчої спадщини героя його дослідження для українського сьогодення. Не без певної ідеалізації В.Липинського, автор акцентує на альтруїзмі історика, його сміливості йти проти освячених традицією переконань, принциповості та безкомпромісності в обстоюванні українських державницьких інтересів, чого виразно бракувало як більшості тогочасних політиків, так і нашим сучасникам, котрим поталанило опинитися біля державного керма. Далі автор наводить стислий, але місткий огляд липинськiани, виправдано зосередившись на монографічних опрацюваннях останніх десятиліть та оминувши численні тексти причинкового характеру. Відзначаючи повноту історіографічного огляду, закинемо авторові надмірну скромність – цілковите мовчання стосовно власного історіографічного доробку, що робить змальовану ним картину сучасної липинськiани далеко не повною. Наприкінці вступу І.Гирич

окреслив поставлене перед собою завдання – діалектично поєднати фактографічну та інтерпретаційну компоненти при реконструкції інтелектуальної біографії В.Липинського з акцентом на її довоєнну складову. Водночас важко погодитися з авторським запевненням, що рецензована книга має «науково-популярний характер» (с.18). На наше переконання, як спробуємо це показати нижче, обрані І.Гиричем сюжети вимагають від читача доброї орієнтації у суспільно-політичному та історіографічному контекстах доби В.Липинського.

Першу частину монографії – «Республіканський консерватор: В.Липинський до Української революції 1917–1921 рр.» – присвячено розлогій проблематиці становлення ключових засад суспільної ідеології й історіософії засновника державницької школи. Насамперед автор змальовує біографічну канву дореволюційного періоду життя героя його студії, цілком слушно фокусуючись на малознаних проблемах. Таким чином, читач дізнається про роки навчання В.Липинського в Україні та за кордоном, появу й ускладнення проблем зі здоров'ям, початки громадської активності, особливість просвітянської праці, хліборобські будні на хуторі Русалівські Чагарі тощо. Особливою докладністю позначено з'ясування участі початкуючого історика у справі видання «Історії України-Русі» М.Аркаса та підготовки праці «Шляхта на Україні» – це ті проблеми, що їх усебічне обговорення автор значною мірою започаткував у сучасній історіографії.

Далі І.Гирич реконструює важливу проблему «В'ячеслав Липинський – публіцист», здійснюючи це крізь призму низки ключових сюжетів: складних взаємин інтелектуала зі знаковими діячами наддніпрянського суспільного руху (С.Єфремовим та Б.Ярошевським), співпраці з часописами «Рада» і «Przegląd Krajowy». Зрештою І.Гирич звертається до суто інтелектуальної складової досліджуваного періоду, оповідаючи про генезу ідеї і труднощі з реалізацією проекту «Z dziejów Ukrainy». Завершують першу частину книги цікаві авторські спостереження стосовно нереалізованих творчих планів В.Липинського, а також його рукописних праць, що перебували на тих чи інших етапах підготовки, але так і не були видані й загубилися в роки революційних потрясінь, вважаючись наразі втраченими.

Що важливо, вищезгаданий широкий спектр проблем автор реконструює у широкому суспільно-політичному й історіографічному контекстах знакового для становлення модерного українства періоду останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Це робить переконливою відтворену ним генезу особистісного становлення В.Липинського від київського гімназиста, котрий шукає своє «я», і до впевненого у правоті власних ідей «релігійного місіонера української ідеї» (с.34). Ще однією важливою рисою розділу видається вдале намагання дослідника якомога докладніше простежити рецепцію інтелектуальних новацій свого героя та показати його щоденність, не завжди привабливу, що сприятиме розбронзовуванню одного зі знакових українських інтелектуалів, його наближенню до читача. Водночас І.Гирич не зміг не потрапити під вплив потужної інтелектуальної харизми В.Липинського, дещо переоцінюючи, на нашу думку, тогочасну резонансність його ідей. Так, недостатньо обґрунтованою для нас є теза, що дослідження «Z dziejów Ukrainy» «відразу ставить його (тобто В.Липинського – В.Т.) у ряд найвидатніших істориків України» (с.40). Ані згадана рецепція цієї праці, ані тогочасні дискусії у середовищі українських дослідників минулого не узасаднюють цього твердження.

Другу частину монографії відведено всебічній реконструкції політичного та ідеологічного тла діяльності В.Липинського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цьому розділі І.Гирич поставив перед собою амбітні завдання з'ясувати, «чи був В'ячеслав Казимирович у цей період стопроцентним консерватором і прихильником

монархічної влади, чи став він таким уже з початком Української революції, 1917 р.; як співвідносилися в суспільній ідеології В.Липинського консервативне мислення і демократична практика» (с.98). Як відомо, у липинськознавстві тривалий час точиться дискусія з цього приводу. Обстоюючи власне бачення, автор знову обрав сюжетний підхід при з'ясуванні цієї важливої проблеми, відтворивши взаємини свого героя з представниками провідних напрямків тогочасного українського та польського політикуму (українські та польські націонал-демократи, соціал-демократи, радикали, консерватори тощо). Таким чином, читач отримав надзвичайно насичені фактажем та оригінальними спостереженнями нариси, в яких реконструйовано генезу спілкування В.Липинського з М.Грушевським, А.Жуком, Є.Чикаленком та ін. Підсумовуючи свої розважання, І.Гирич переконливо доводить, що до вибуху Української революції В.Липинський свідомо пов'язував себе з демократичним рухом, оскільки це органічно впливало з логіки громадсько-політичного життя Наддніпрянщини.

Згадані сюжети автор звично для себе розглядає у широкому історіографічному контексті досліджуваної доби, слухно наголошуючи на зростаючих симпатіях свого героя до неоромантичної ідеології, котра поступово завойовувала серця інтелектуалів з обширу Центрально-Східної Європи. Важливими є й вдалі намагання І.Гирича показати В.Липинського очима сучасників, з'ясувати особливості рецепції його громадського служіння в польському та українському середовищах. Для нас у цій частині праці більшої аргументації потребує авторова теза, що М.Грушевський, за визначенням В.Липинського, був «продуцентом», адже нібито на початку ХХ ст. «займався підприємницькою діяльністю» (с.105). Нам такі факти з біографії автора «Історії України-Руси» невідомі.

Третій розділ рецензованої книги присвячено аналізу суспільно-політичних поглядів В.Липинського в 1908–1917 рр. відповідно до головніших структурних елементів його філософії українського суспільства. У цій частині І.Гирич зосередився на наступних сюжетних лініях: проблема кореляції консервативного демократизму та правого народництва в політичних побудовах В.Липинського, співвідношення класового й національного у його теорії, присутність народницьких ідей у дискурсі вченого, бачення ним шляхів вирішення польського питання в Україні тощо. Окремо дослідник зосередився на з'ясуванні категоріального апарату державницької історіософії, аналізуючи специфіку змістового наповнення й артикуляції понять «нація», «територіалізм», «самостійність» у дореволюційний час. Уповні виправдано автор чи не найбільшу увагу присвятив з'ясуванню особливостей конструювання В.Липинським ключового концепту «українська шляхта» та тих інтерпретаційних метаморфоз, що їх він зазнав упродовж 1900–1920-х рр. Висвітлюючи згадані питання, як і в попередніх частинах книги, І.Гирич демонструє чудову орієнтацію у широкому контексті ідеологічних дискусій на теренах Центрально-Східної Європи.

На особливу згадку заслуговує переконлива спроба автора показати державницьку та народницьку історіософії не конфліктно – крізь узвичаєну призму ідейного протистояння творців, як це зазвичай робилося впродовж цілого ХХ ст., а компліментарно, коли конструкції В.Липинського розглядаються як важливе доповнення традиційної схеми української історії М.Грушевського (с.175). Важливим є також рецептивний підхід при викладі порушених проблем: залучаючи різнопланові джерела, І.Гирич відтворює суспільний розголос історіософських пропозицій свого героя, доречно вказуючи на їхню актуальність як для польсько-українських і російсько-українських відносин першої половини ХХ ст., так і для сучасного

українства. Серед дрібних недоглядів цієї частини книги відношуємо фактологічну помилку – у XIX ст. існувало не Познанське воєводство (с.166), а Велике князівство Познанське.

Останні дві частини книги відведено під аналіз різнопланової проблематики життя, суспільно-політичної і творчої діяльності В.Липинського в роки Української революції та міжвоєнний час. Подібно до того, як це було в першому розділі, І.Гирич насамперед знайомить читача з біографічною канвою останнього періоду життя героя його дослідження: із доречною стислістю наведено ключові події полтавського, віденського та берлінського етапів біографії видатного мислителя; окрему увагу відведено сповненим самовідданої творчої праці рокам життя в Бадегу поблизу Граца. При цьому особливо докладно реконструйовано період дипломатичної роботи В.Липинського: ми дізнаємося про кадровий склад очолюваного ним посольства та його піклування про репутацію своїх підлеглих, заходи довкола ратифікації відомої таємної статті Берестейського договору, позицію у справі Холмщини, намагання затримати галицьких вояків на території Української Держави, пошуки непростого компромісу з провідниками «білої» Росії тощо. Правдивою окрасою цієї частини стали майстерно реконструйовані автором тогочасні взаємини героя книги з П.Скоропадським і гетьманським оточенням у Ванзее, Д.Дорошенком, М.Грушевським, С.Томашівським, Д.Донцовим, Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним) та ін.

Інший вагомий сюжет четвертого розділу зосереджений на всебічному аналізі твору, котрий розпочав державницьку історіографію – «Україна на переломі». Виправдано уникаючи розлогого реферування змісту праці, І.Гирич, слідом за Л.Біласом, концептуалізував п'ять проблем, які в українській історіографії В.Липинський уперше потрактував по-новому. У цьому контексті цікаві чергові вдалі спроби сучасного історика деконструювати пануючі й надалі історіографічні стереотипи та показати спільність державницьких інтенцій інтелектуалів-республіканців і прибічників гетьманської історіософії. Тут І.Гирич вповні аргументовано відношує співіснування в той час двох версій українського державництва в історіографії, політичній думці: консервативної (гетьманської) та демократичної (республіканської).

Не менш важливі спостереження дослідника над проблемою джерел інтелектуального натхнення автора «України на переломі», як також і його реконструкція насправду широкої рецепції цієї праці у середовищі українських інтелектуалів в еміграції, на Галичині та на окупованій більшовицькою Росією Наддніпрянщині. У підсумку, І.Гирич робить переконливий висновок про тогочасну моду на ідеї В.Липинського. Водночас іноді таке щире захоплення автор невиправдано екстраполює на попередній довоєнний період. Так, більшої обґрунтованості, на наше переконання, вимагає твердження, що «І.Крип'якевич перебував під сильним впливом В.Липинського ще перед 1914 р.» (с.188), адже відомі нам історіографічні, епістолярні та мемуарні джерела цього ніяк не підтверджують. Також недостатньо переконливою для нас, без проведення спеціального історіографічного дослідження, звучить теза про те, що «писання не демократа М.Грушевського, а консерватора В.Липинського справляли на інтелектуалів більший вплив» (с.234).

Зрештою останню, п'яту, частину книги відведено всебічному з'ясуванню ідеології, суспільних концептів і месиджів найвідомішого твору В.Липинського «Листи до братів-хліборобів». І.Гирич знайомить читача з біографічною канвою та ідейним контекстом появи цієї знакової для української історіософії праці, особливостями її академічної та суспільної рецепції. Далі йде цікавий аналіз архітектонічних,

стильових і дискурсивних особливостей тексту, що дозволює автору зробити переконливий висновок – «книга В.Липинського за викладом матеріалу, своїми дидактичними засобами і формою нагадує твір Святого Письма» (с.271). Не менш оригінальною є наведена інтерпретація основних суспільних месиджів «Листів...», які В.Липинський, на переконання автора, трансліював із принциповою безкомпромісністю до альтернативних суспільствознавчих теорій. Розкриваючи ідейне розмаїття праці, І.Гирич фокусується на порушеннях у ній найголовніших проблемах: феномені національної державності, особливостях українського монархізму, пошуку ідеальної системи суспільних відносин, осмисленні місця церкви у громадському житті тощо. Підсумовуючи свій аналіз, автор уповні переконливо, спираючись на висновки І.Лисяка-Рудницького, обґрунтовує непроминальну актуальність «Листів...» для українства не лише ХХ ст., але й нашого часу. При цьому, що важливо, згадано також і ті думки В.Липинського, котрі втратили актуальність з огляду на без малого сто років, що віддаляють нас від появи книги.

Відзначаючи влучність більшості наведених у цій частині спостережень, зазначимо, що деяким спрощенням тогочасної історіографічної ситуації для нас стала авторова теза, що «учні М.Грушевського виявилися більш схильними до сприймання концепції В.Липинського, ніж до праць і думок свого вчителя» (с.268). Наскільки ми орієнтуємося у проблемі, знакові представники львівської школи українознавців, котрі не були безпосередньо занурені в політичний конфлікт з учителем (насамперед М.Кордуба, В.Гарасимчук, І.Крип'якевич), сприймали концепції двох провідних істориків так, як це пропонує робити й сам І.Гирич, тобто не конфліктно, а компліментарно – як взаємодоповнювані історіософські оптики.

У післямові І.Гирич продовжив свої розважання на тему актуальності спадщини В.Липинського як інтелектуала та громадського активіста, але вже в розрізі всієї порушеної у книзі проблематики. Із позиції власних історіософських переконань автор аргументовано показує, що попри деякі зрозумілі архаїчні риси спадщини видатного мислителя, ми й надалі можемо, і навіть повинні плекати такі його світоглядні настанови, як ідеалізм у ставленні до власної держави, максималізм у вимогах до представників політичного проводу, шанобливе осмислення свого минулого та розуміння пріоритетності розбудови української політичної нації. Саме врахування цих «уроків» В.Липинського, слушно наголошує І.Гирич, дасть шанси Україні гідно перетривати наше тривожне сьогодення.

Насамкінець відзначимо, що у своєму огляді ми далеко не вичерпали порушені в рецензованій монографії проблеми. Вона значно багатша на актуалізовану проблематику, глибокі спостереження й цікаві, а подеколи неочікувані висновки, викладені інтелектуально вишуканим стилем автора. Тому маємо надію, що наш огляд стане поштовхом для дослідників української історичної та суспільно-політичної думки безпосередньо ознайомитися з книгою І.Гирича, котра вже стала помітним явищем липинськiани останніх десятиліть.

Віталій Тельвак

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com

**Яблонський В.
ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В ЕКЗИЛІ:
ІДЕЇ, БОРОТЬБА, ТРАДИЦІЯ (1921–1992 РОКИ). –
К.: КНТ, 2020. – 648 с.**

Коли в 1992 р. перший президент незалежної України Л.Кравчук отримав владні регалії від Державного центру Української Народної Республіки в еміграції, мало хто зрозумів, що, власне, сталося. Воно й не дивно. У тодішньому українському істеблішменті домінували вчорашні партійно-державні номенклатурники, пострадянська свідомість яких за інерцією продовжувала сприймати українську діаспорну амальгаму як

«націоналістичний» моноліт. А широке українське суспільство (включно з націонал-демократами) просто не знало історію тих, хто, викинутий за межі України більшовицьким режимом, плекав і зберігав державницьку традицію.

Саме цій історії і присвятив свою нову монографію відомий та авторитетний дослідник Василь Яблонський. Він зосередив увагу на постанні й функціонуванні Державного центру УНР. Під останнім розуміють сукупність законодавчих і виконавчих українських органів влади. Вони внаслідок комунізації України та створення Української Соціалістичної Радянської Республіки перебували спочатку частково (кінець 1919 р.), а з кінця 1920 р. цілком поза межами УНР, на території Польщі. Державні установи діяли в Тарнові, Ченстохові, Варшаві, а потім у Парижі, Ваймарі, Кіссінгені, Мюнхені, Філадельфії. Так було, допоки Х Надзвичайна сесія УНРади визнала правонаступником Державного центру УНР в екзилі державу Україна й ухвалила рішення про передачу повноважень та атрибутів державної влади новообраному президентові України. Як уже було зазначено, так і сталося у серпні 1992 р.

Отже 72 роки діяльності Державного центру УНР в екзилі – у фокусі уваги В.Яблонського. Він підкреслює: «Люди, які були змушені стати політичними емігрантами, зуміли створити феномен держави у вигнанні попри цькування і терор більшовицьких спецслужб, протидію учорашніх союзників, інколи невелику прихильність влади країн перебування тощо... Вони зберігали інституційну пам'ять (державні інституції – президент, парламент, уряд, армія, суд), історичну пам'ять (дослідницькі установи, центри із великим науковим доробком), зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні медіа, міжнародні заходи та інші дискусійні майданчики. Без здобутків Державного центру УНР в екзилі важко було б уявити процеси осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства» (с.20).

Незаперечним здобутком автора стало те, що створюючи цілісну історію створення й функціонування Державного центру УНР, він уникає ідеологічної емпатії чи – навпаки – ресентименту. Нове монографічне дослідження позбавлене детермінованих політичною належністю оцінок, однобічності, симплістики. Крім цього, В.Яблонський прагнув максимально використати здобутки своїх попередників. Ідеться про вже наявні публікації, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються окремі та важливі аспекти діяльності Державного центру УНР.

Це необхідно підкреслити, оскільки автор рецензованої праці майже двадцять років віддав власним пошукам і копіткій роботі в архівах. Одначе, показуючи глибоке знання й розуміння вже надрукованого, він робить важливий крок у розширенні джерельної бази для подальших досліджень.

Автор ретельно опрацював і, як видається, кваліфіковано інтерпретував документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фонді 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі» (а фонд цей нараховує 2198 справ із 1920 по 1991 рр.). Цінні документи він виявив у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України відкрив доступ до документальних матеріалів про діяльність Державного центру УНР у 1920–1930-х рр. Їх також було опрацьовано, як і документи з Поточного архіву ОУН у Києві. Тут, зокрема, містяться матеріали екзильного уряду УНР, УНРади, Фундації ім. О.Ольжича. Автор книжки також працював із фондом мікрофільмів Товариства імені Тараса Шевченка Національної бібліотеки, фондом 380 «Інтернована українська армія» Центрального військового архіву та з матеріалами Архіву нових актів (усі у Варшаві). Періодичні видання української діаспори він опрацьовував у відділі україністики Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, у Бібліотеці ім. О.Ольжича в Києві та в інших книгозбірнях. Нарешті, авторові довелося попрацювати в Бібліотеці ім. С.Петлюри в Парижі, де зберігаються унікальні архівні матеріали й колекція необхідних для глибшого розуміння досліджуваної проблеми книжкових видань.

Політико-правові засади становлення та діяльності ДЦ УНР в екзилі, функціонування вищих органів влади Української Народної Республіки в 1921–1945 рр., реорганізація Державного центру в 1945–1948 рр., робота УНРади в 1948–1991 рр. – усе це знайшло висвітлення в монографії. У ній переконливо доведено, що маючи в різні періоди специфіку й відповідні акценти, проходячи крізь притаманну політиці боротьбу не лише ідей, а й конкретних людей, Державний центр УНР, проте, ніколи не зраджував свого ключового завдання – збереження державницьких традицій, відновлення української державності. «Саме тому, – наголошує автор, – політико-історичний феномен ДЦ УНР став чи не найпереконливішим аргументом на користь тези про те, що у серпні 1991 р. було не проголошено незалежність України, а було фактично відновлено цю незалежність, попри те, що в документах 1991 р. про це так і не було сказано» (с.569–570).

Усім своїм змістом рецензоване дослідження засвідчує, що важливий урок діяльності Державного центру УНР полягає у його перманентних спробах консолідувати наявні в діаспорі українські політичні сили. Як відомо, в усі часи питання консолідації, єдності, спільних дій відіграло в Україні особливу, можна сказати екзистенційну роль. Діячі Державного центру, як показано в монографії, це добре розуміли і прагнули виносити уроки з минулого. Через різні причини це вдавалося не завжди, але найголовнішою стала сама наявність і спроби реалізації такого прагнення.

В.Яблонському вдалося виразно окреслити ще одну особливість: для діячів Державного центру УНР у всі періоди його існування вкрай важливо було доносити правдиву інформацію про постання, існування, причини поразки та перспективи відродження незалежної Української держави. Це руйнувало міфи, що їх стосовно України створювали країни, котрі сповідували так звану «реальну політику» (від нім. «Realpolitik»), коли практичні міркування відсувають на другий план ідеологічні та моральні імперативи. Нарешті Державний центр УНР ніколи

не відмовлявся від підтримки і співпраці з тими силами всередині самої України, які не припиняли боротьбу за національне та соціальне визволення, протистояли російсько-комуністичній «червоній імперії».

Окремо аналізується діяльність президентів та урядів в екзилі у 1949–1992 рр. Ця частина книги в буквальному сенсі слова олюджує історію Державного центру, через характери лідерів показує нюанси й особливості функціонування інституцій у різні роки. Слід пригадати, що авторові рецензованої праці довелося безпосередньо зустрічатись з останнім екзильним президентом УНР М.Плав'юком. Тож В.Яблонський мав і міг використати інформацію про цікаві акценти й нюанси, що ними завжди супроводжується діяльність політичних структур.

Імпонує те, що автор книжки не прагне ідеалізувати або романтизувати історію діяльності Державного центру УНР, говорить про помилки, що мали місце. Як видається, це також сприяє створенню реалістичного портрета як самої інституції, так і тих, хто її уособлював. Цьому ж слугують і додатки до тексту монографії.

Підбиваючи підсумки, можна впевнено констатувати, що нове дослідження В.Яблонського сприяє значному приросту знань про діяльність Державного центру УНР, а тому його наукова новизна й цінність безсумнівні. Водночас монографія надає нового творчого імпульсу подальшим пошукам, стимулює ці пошуки. І це також підстава для її високої оцінки.

Юрій Шаповал

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoblu@gmail.com

Морозова О.

Дослідження історії України першої половини XX ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. – 432 с.

Книжка Ольги Морозової стала першою науковою цілісною монографією з питань історії України першої половини XX ст. у висвітленні сучасних польських істориків. Від самого початку становлення незалежної Української держави Республіка Польща підтримувала українців в їхньому прагненні до розбудови незалежності, європейському та євроатлантичному виборі. Український і польський народи поєднує багатомісячне спільне минуле, що сприяє поглибленню тісної співпраці на міжнародній арені.

Однак українсько-польська історія залишила у спадок багато трагічних подій, які вносять у польсько-українські відносини певний дисонанс. Тож бажання авторки дослідити і проаналізувати процес вивчення проблем історії України першої половини XX ст., польсько-українських відносин є позитивним моментом як для української, так і для польської історіографії.

Уже перше ознайомлення зі студією засвідчує, що авторка опрацювала значний масив публікацій польських істориків. Цілком слушно задіяно праці польської та української діаспор, надбання української історіографії. Такий підхід дозволив показати місце сучасної польської історіографії у загальному контексті історичної науки з досліджуваного питання.

Монографію структуровано за традиційною схемою: вступ, розділи (їх п'ять), висновки, короткий виклад польською та англійською мовою, список джерел, біографи польських українців та іменний покажчик. Розділи складаються з підрозділів.

Авторка охопила доволі широкий хронологічний період – від 1989 до 2020 рр. У книжці представлено процес зміни методологічних засад і підходів польських істориків у дослідженні історії України, загального бачення та сприйняття української проблематики, що відбулися з моменту становлення демократичної Польщі. Охарактеризовано особливості сучасної польської україністики, висвітлено і проаналізовано актуальні питання історії України перших десятиліть XX ст., міжвоєнного часу, періоду Другої світової війни та повоєнного часу.

У першому розділі – «Історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти дослідження» – описано процес дослідження історії України у сучасній польській історіографії, еволюцію наукової розробки проблеми, її методологічну базу і джерелознавчі аспекти. Авторка демонструє нелегкий шлях становлення й розвитку інтересу польських учених до українознавчої проблематики від моменту становлення демократичної Польщі до сьогодення на тлі загального суспільно-політичного процесу в державі, висвітлює дискусійні моменти.

Другий розділ – «Новітня польська україністика: особливості, напрями, інституції, персоналії» – окреслює процес дослідження історії України в польських наукових та освітніх інституціях, сучасний стан й актуальні проблеми розвитку польської україністики, висвітлює історичний контекст її становлення, основні

етапи поступу, особливості, напрями. У розділі порушуються питання місця та ролі періодики у представленні української історії, презентуються портрети польських українців.

У третьому розділі – «Актуальні питання історії України перших десятиліть ХХ ст. в новітній польській історіографії» – проаналізовано сучасну польську наукову літературу, що репрезентує процеси взаємовідносин українців і поляків на західноукраїнських землях у 1917–1920 рр., зокрема польсько-українське протистояння 1918–1919 рр. Авторка демонструє і яскраві моменти українсько-польської співпраці часів Директорії УНР.

Четвертий розділ – «Українська проблематика міжвоєнного часу в сучасній польській науковій літературі» – показує процеси на українських землях, що входили до складу різних держав. Основну увагу приділено ситуації у Західній Україні 1919–1939 рр., процесам, які відбувалися на Наддніпрянщині 1920–1939 рр. Порушене питання діяльності української еміграції у працях польських істориків.

У п'ятому розділі – «Проблеми українсько-польських відносин 1939–1947 рр. в новітній польській історіографії» – ідеться про переосмислення сучасними польськими історіографами актуальних проблем історії України воєнного та повоєнного періодів, українсько-польських відносин на основі використання нових джерел і фактів, розвінчання усталених стереотипів радянської доби й міфів минулого. У розділі порушено проблеми діяльності українського підпілля, Волинської трагедії, повоєнних переселень, операції «Вісла».

Головною перевагою монографії став той факт, що авторці вдалося впорядкувати джерельну базу польської історіографії періоду 1989–2020 рр., що стосується історії України першої половини ХХ ст. за допомогою відповідних методологічних підходів та узагальненої історіографічної літератури. Це дозволяє відтворити генезис історіографічного процесу, окреслити його провідні напрями та особливості, оцінити об'єктивність і повноту наявних історіографічних фактів досліджуваної проблеми.

Аналізуючи досягнення польської історіографії 1989–2020 рр. з історії України першої половини ХХ ст., авторка вказує на кілька важливих проблем. Однією з них є політичний тиск на польських дослідників, які займаються українською проблематикою. Не завжди позитивну роль відіграють також «кресові» товариства, що намагаються нав'язати власну інтерпретацію подій. Слід погодитися з думкою О.Морозової про те, що використання історії в політичних або пропагандистських цілях перешкоджає процесу якісного дослідження та аналізу українського минулого й часто призводить до створення картини подій, нерідко далеких від історичної істини.

Дуже важливу та водночас цікаву частину праці становлять численні біографії кількох десятків польських дослідників історії України першої половини ХХ ст.

Авторка цілком слушно твердить, що у сучасній польській історіографії не сформувалося наукових шкіл, які вивчають історію України 1917–1947 рр., натомість автономно існують науково-дослідні центри у провідних університетських містах, які очолюють досвідчені фахівці. Чільне місце серед них займають історики українського походження, інтегровані у загальний науковий і політичний простір Республіки Польща, доносячи при тому власну позицію стосовно найбільш контроверсійних питань.

О.Морозова, наводячи приклади співпраці українців і поляків, не оминає трагічні факти спільного минулого, які подеколи роз'ятрюють екстремістські елементи в обох державах та певні політичні угруповання. Тому, на переконання авторки,

історики повинні об'єктивно дослідити минувшину з метою винесення уроків для неповторення подібних ситуацій.

До позитивних моментів монографії можна віднести також розроблену О.Морозовою періодизацію процесу дослідження історії України першої половини ХХ ст. у сучасній польській історіографії та вироблення практичних рекомендацій щодо сприяння дослідженню історії України в Польщі, розвитку наукового діалогу українців і поляків.

Позитивно оцінюючи доробок О.Морозової, маємо підстави окреслити й певні вади та дискусійні моменти. Наприклад, можна собі задати питання, чому авторка об'єктом власного дослідження обрала історію України саме першої половини ХХ ст.? Такий вибір може викликати деякі сумніви, тим більше, що у цей період політична ситуація в Україні докорінно змінилася. З іншого боку, рішення про аналіз польської історіографії 1989–2020 рр. таких сумнівів не викликає. Однак, узявши до уваги настільки широко окреслений напрям досліджень, слід було рахуватися з тим, що не всі роботи польських істориків будуть використані. І так є в даному випадку. Незважаючи на дуже широкий і скрупульозний список залучених джерел (бібліографія складається майже з 2 тис. пунктів), авторка оминула деякі праці польських дослідників. Однак представлена джерельна база настільки серйозна, що цього абсолютно достатньо, щоб визначити основні тенденції польської історіографії та зробити глибокі узагальнюючі висновки.

Виконана праця є оригінальною, адже демонструє нові підходи до оцінки сучасної польської історіографії. Її авторка впродовж десятиліття відома своїми публікаціями та виступами на тематичних конференціях. Вона не сумнівається, що її монографія жодним чином не завершує дослідження польської наукової літератури 1989–2020 рр., що стосується історії України першої половини ХХ ст. Однозначно стверджує, що необхідні далі дослідження. І можна сподіватися, що обговорювана книжка стане для цього поштовхом. Уважаємо, що монографія О.Морозової посяде гідне місце серед праць як українських, так і польських істориків.

Марек Миколайчик

габілітований доктор, професор,

Університет ім. А.Міцкевича

(Познань, Польща), marmikol@konto.pl

Яремчук В.
Українська історіографія:
суспільно-політична історія: Посібник. –
Острого: Вид-во Національного університету
«Острозька академія», 2017. – 288 с.

У 2017 р. побачила світ чергова книга Віталія Яремчука, на цей раз присвячена суспільно-політичній історії українського історієписання. Автор визначив жанр видання як посібник, призначений для студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів. Насправді маємо справу з досить вдалим прикладом ґрунтовної синтези цілісного розвитку української історичної науки академічної доби. Критерієм для систематизації історичного знання було обрано «суспільне» та

«політичне» підґрунтя його виникнення (або, як дотепно означив автор, «виготовлення» знання). На жаль, вихід цієї книги все ж залишився малопоміченим науковою спільнотою. На сьогодні маємо лише одну, хоча й докладну, рецензію І.Куцого на це видання¹. На нашу ж думку, праця В.Яремчука заслуговує на детальніше обговорення, оскільки автор порушив чимало актуальних питань, важливих для українського історичного співтовариства. Передовсім щодо можливості написання загального огляду історичної науки на українських теренах як цілісного й самодостатнього явища. Причому не тільки з дидактичною метою, а саме з перспективи академічного письма. Особливо важливо це з огляду на присутність скептичної настанови до валідності такої інтелектуальної процедури. Не менш назрілою є проблема трансформації/модернізації національного ґранднаративу. Адже на сьогодні, незважаючи на тематичний обмін думками на шпальтах «Ейдоса» (2008 р.) та «Українського історичного журналу» (2012–2013 рр.), історики так і не визначилися з тим, «яку історію нам писати, аби продуктивно інкорпоруватися у світовий історіографічний процес?». Крім того, потребує адекватного методологічного пояснення проблема політизації/інструменталізації історії. Адже, за нашими спостереженнями, частина колеґ переконана, що це явище виникає лише під впливом політики пам'яті, а незаангажований історик потенційно спроможний до написання текстів суто академічних, позбавлених політичної кон'юнктури. В.Яремчук у своїй книзі суттєво підважує такий поверховий погляд і пропонує дієву робочу модель з'ясування того, як історичне знання формується на перетині академічної методи та соціального й політичного запиту.

Архітектоніка рецензованого видання виглядає цілком логічною і відповідає меті та розв'язанню дослідних завдань. Текст складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), вибраної бібліографії та іменного покажчика.

У вступній частині автор бере на себе обов'язок дефініювати *суспільно-політичну історію історіографії* як окрему субдисципліну, поряд із такими, уже

¹ Куций І. Історіографічний посібник з академічним змістом [Рец. на кн.: Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.] // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.29. – К., 2018. – С.327–333.

усталеними підгалузями історіографічного знання, як *проблемна історіографія*, *інституційна історіографія*, *біоісторіографія* тощо. Маємо й цікаве авторське спостереження щодо нечіткої демаркації між різними історіографічними субдисциплінами, оскільки суспільно-політична історія не може не перетинатися з іншими складниками історіографії (с.16–17). У цій частині цінним аспектом стала принагідна постановка проблеми щодо структуризації історії історіографії, як галузі історичного знання. Уважаємо, що вже настав час для узгодження в колі історіографів відповідного понятійного/дефінітивного ряду. У тому числі, як окреслювати вказані структурні компоненти історіографічного знання: *підгалузями*, *субдисциплінами* чи *субдисциплінарними напрямками*? Неважко побачити, що запропоновані означення мають певну семантичну та сенсову відмінність, оскільки вибір на користь одного з них залежить від того, яке місце історія історіографії посідає у системі історичного знання.

Окрім загального теоретичного окреслення суспільно-політичної історії історієписання, автор визначив не менш амбітне завдання – розглянути проблему на українському прикладі.

Предметне поле власної пізнавальної активності – суспільно-політичне життя, яке розглядається у двох взаємопов'язаних площинах (з одного боку як чинник впливу на професійне історієписання, а з іншого – як елемент інтелектуального ландшафту, який конструюють самі історики), автор структуризував у чотирьох умовних аспектах/кейсах: *суспільство*, *політична сфера*, *історики*, *їхні тексти*. Взаємодію зазначених складників відображено в логічно вибудованій схемі, де *соціальне замовлення* (ми назвали би це – *суспільними запитамми*²) на історичне знання залежить від поширених/домінуючих в (українському) соціумі *соціальних ідентичностей*, *політичних лояльностей* та *історичної пам'яті*. У вказаній взаємодії й розгортається професійна діяльність історика. Але, як справедливо зауважує автор, комунікація суспільства та історика досить часто ускладнюється політичним чинником, особливо *політичним замовленням* можновладців. Щодо останнього, автор розрізняє його характер, виходячи із природи влади – демократично організованих суспільств, чи авторитарних/тоталітарних політичних систем. Саме для останніх типова практика *дисциплінування професійних істориків*, використання їх як знаряддя у формуванні ідеологічних конструкцій, котрі легітимізували б та обслуговували відповідні політичні режими.

У царині історичної пам'яті автор виділяє два підходи впливу на її формування: *історичну політику*, притаманну недемократичним режимам, та *політику пам'яті* (*меморіальну*, *пам'яттєву політику*) демократичних держав, до яких він зараховує передовсім спеціальні заходи сучасної Української держави (с.14). На нашу думку, це доволі спрощена класифікація, зумовлена від'ємним значенням, яким наділяється сама дефініція *історична політика*. Вочевидь варто відійти від негативних конотацій, що притаманні початковому її прочитанню як *Geschichtspolitik* або *polityka historyczna*, сповідуваному частиною українських і російських дослідників. Утім сенсове навантаження понять у царині *memory studies* потребує окремого додаткового обговорення.

Автор розглядає істориків як активних суб'єктів конструювання історичного знання, вносячи до предметного поля суспільно-політичної історії історіографії проблематику ідейного світу самих дослідників. Тут він зауважив дію подвійного

² Тут можна внести певні корективи в авторські розмірковування. Насправді більшість соціумів, окрім тоталітарних, не є гомогенними. Вони, як правило, мають доволі складну соціальну структуру. Відповідно і про соціальне замовлення, або про суспільний запит можна говорити лише у множині.

механізму впливів і залежностей: з одного боку «соціально-політичний» складник світогляду істориків позначається на їхній науковій діяльності, з іншого – самі продуценти історичного знання впливають на політичну складову образу минулого у суспільному просторі.

Ключовим об'єктом імплантації/взаємодії «суспільного» й «політичного» в українській історіографії, на цілком слушну думку автора, стала *національна історія*, якій українські історики прагнули надати характеру неперервної оповіді – *національного історичного нарративу*. Водночас у книзі аналізуються й інші моделі історичного знання.

Перший розділ присвячено процесу утвердженню національної історії, що охоплює період від кінця XVIII ст. до початку 1920-х рр. У першому підрозділі автор досить стисло, але вдало аналізує європейський політичний та інтелектуальний контекст, який створював передумови для формування національного історієписання. Вихідною позицією, цілком закономірно, обрано модерне націєтворення, котре описується через згадування основних концептуальних постулатів класиків націєзнавства Е.Ренана, Е.Гобсбаума, Б.Андерсона, М.Гроха тощо. Тут, на нашу думку, варто було б чіткіше показати відмінності в підходах прихильників примордіалістського та конструктивістського напрямів. Але автор, вочевидь не бажаючи ускладнювати виклад, лише обмежився ремаркою, що з'ясувати співвідношення між «винайденням» («конструюванням») і «спонтанним виникненням», свідомим плануванням інтелектуалів-націєтворців і самоутвердженням кожної нації дуже складно, адже ці процеси були взаємопов'язаними, нероздільними та зазвичай одночасними (с.23–24).

Національна історія розглядається як один із фундаментальних «будівельних блоків» у формуванні національної ідентичності. Для малих народів Європи особливий шанс надала доба романтизму, яка відкрила «місток переходу» до нової національної якості. Автор зупиняється на принципово важливих характеристиках «національних істориків» і продукту їхньої творчості – «національної історії». Зокрема звернуто увагу на такі мотивуючі речі, як «національне служіння», пошук «історичної правди» про «свій» народ. Закономірним наслідком була ідеалізація власної минувшини, зосередженість на «звитягах і звершеннях», «віктимності й жертвовності», запровадження «національного пантеону», «ексклюзивності та стародавності» власного народу. У створенні національних історій «недержавних» націй Європи автор, цілком правомірно, виокремлює дві головні фази: «романтичного» й «наукового» історієписання (с.31–33).

Підрозділ завершується цікавим спостереженням, що успіх проекту національної історії головним чином пов'язаний з «якістю» аудиторії, на яку він розрахований, яку має обслуговувати. Тобто можна написати національну історію реально існуючої нації, або тієї національної спільноти, що створюється. З іншого боку, штучні проекти національної історії, історії вигаданої нації виявляються нежиттєздатними. Прикладами останніх, на думку автора, були історичні конструкти «триєдиного російського народу» або «нової історичної спільноти – радянського народу».

Другий підрозділ охоплює розгляд українського історієписання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Головним політичним чинником впливу на його розвиток автор вважає інкорпораційну імперську політику, яка ґрунтувалася на ідеологемі офіційної народності, сформульованій у відомій тріаді «православ'я, самодержавство, народність». При цьому В.Яремчук дещо ідеалізує ставлення

метрополії до «українських провінцій». Зокрема він не зовсім обґрунтовано допускає, що в умовах, коли імперський уряд розглядав Україну як частину російського простору, «українців не дискримінували як громадян порівняно з росіянами, до 1860-х рр. не було й цілеспрямованої культурно-мовної русифікації» (с.38). Принагідно згадано польський політичний чинник, зокрема поразку Листопадового повстання 1830–1831 рр.

Ситуацію ж в інтелектуальному просторі автор досліджує відповідно до доволі продуктивної моделі «виклик – відповідь». Українська соціальна верхівка відповідала на імперську політику за двома сценаріями поведінки: пристосування й опору (останній мав радше прихований характер). Окреслене також відповідне соціальне середовище, яке продукувало історичні праці – місцеві панство, що складалося з нащадків козацької старшини, та чиновництво. Їхня ідентичність і лояльність були доволі неусталеними, вирізнялися мінливістю, інклюзивністю та множинністю. Згадано також прагматичний інтерес до історієписання, зумовлений прагненнями узаконити дворянський статус. Автор зауважує кілька умовних типів істориків цього часу. Для одних ідеї місцевого патріотизму були пріоритетними, хоч і сполучалися з деклараціями лояльності до імперії. Інші використовували минуле для обґрунтування доконечності входження українських територій до складу Росії. Водночас автор слушно зауважує, що історієписання було чи не єдиним виявом інтелектуальної діяльності, у межах якого «існувала можливість легально оприлюднювати відданість “Малій Росії”» (с.42).

У підрозділі наведено короткі, але влучні характеристики доробку І.Срезневського, Д.Бантша-Каменського, А.Чепи, М.Маркевича, О.Бодянского та інших авторів історичних текстів, які визначали складний інтелектуальний ландшафт зауваженої вище етнополітичної орієнтації. Стверджується, що попри панівний у Російській імперії «спільноросійський» історичний наратив, у його межах залишалася своєрідна лакуна для історичної самобутності у вигляді козацького міфу. Безперечно, автор не міг не зупинитися на особливій місії такого знакового твору, як «Історія русів», зауваживши, що розвиток ідей, викладених у ньому, скеровувався в напрямі до національної історії українців. При цьому він зосереджує увагу не тільки на розгляді концептуальних особливостей цього тексту, а й на парадоксі його сприйняття імперським офіціозом та культурною елітою.

Окреме місце відведено започаткованій у першій половині XIX ст. дискусії/ суперечці щодо киево-руської спадщини. Огляд концепцій М.Погодіна, М.Максимовича, П.Куліша, М.Польового дозволив авторові показати альтернативні підходи до розгляду цієї проблематики, у спектрі від «загальноруської єдності», через першість «південноруської/малоросійської гілки», до етнічної й історичної самобутності «малоросіян». Важливим інтелектуальним продуктом такої дискусії стало ментальне мапування географічного простору, заселеного «малоросіянами».

Отже історичний наратив першої половини XIX ст., котрий виник як реакція освіченого суспільства на імперські політичні виклики, фактично заклав обриси майбутньої національної історії українців. На слушне переконання автора, творцями цього були переважно представники історичної Гетьманщини.

Принципово важливий період становлення українського історієписання, який охоплює середину та другу половину XIX ст., висвітлюється у третьому підрозділі. Виклад матеріалу тут структуровано у двох взаємопов'язаних кейсах – націєтворення з відповідною імперською реакцією на нього, та власне розвиток історичної науки. Перший із них, тобто аналіз формування модерної української нації, містить у собі контраверсійні твердження. За нашим спостереженням, це, мабуть,

найменш вдала частина рецензованого тексту. Зокрема важко погодитися з наступними твердженнями автора про те, що «ішлося про формування етнічної, а не політичної нації» (с.59), а впродовж 1840 – початку 1860-х рр. «царат продовжував розглядати діяльність українських інтелектуалів на ниві письменства, етнографії, фольклористики, мовознавства як невинне вивчення регіональних особливостей “русского народа”» (с.61). Насправді, українське націєтворення у цей період, попри всю суперечливість, уже набувало відповідних політичних ознак, а імперська влада при розправі з кирило-мефодіївцями використовувала заборонні санкції проти українського письменства, зокрема й щодо особливого «малоросійського» історієписання.

Натомість належним чином відображено процес приросту історичного знання. Автор зауважив значення Київської археографічної комісії в документальному забезпеченні історичних студіювань Правобережжя, внесок Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша у формування романтичної концепції української історії, амбівалентність народницької візії минулого. Досить вдало показано завершення ментального мапування української території у працях М.Костомарова, В.Антоновича, інших авторів «Основи», поезіях П.Чубинського та І.Франка.

У частині політизації/інструменталізації історичного знання звернуто увагу на імперську ідеологію «західнорусизму» М.Кояловича й на відмінність щодо наслідків її насаджування в білоруських та українських губерніях (с.70–71). В останньому випадку вона виявилася малоефективною. Основною перепоною на шляху російщення масової історичної свідомості була легітимація української минувшини (хай і в імперських шатах), яку здійснили у другій половині XIX ст. діячі української/імперської історіографії. В.Яремчук виокремлює знакові для інтелектуальної легітимації національної історії постаті В.Антоновича, М.Драгоманова, Д.Багалія, Д.Яворницького. Приваблює, що автор продемонстрував досить вдалий підхід для характеристики цих істориків, в якому поєднано аналіз особливостей методології їх наукового пошуку, ролі в інституціалізації історичної науки, місця в українському русі, ставлення до політики імперської влади, цивілізаційної орієнтації, особистого життя.

Окремо розглянуто історієписання вказаного періоду на Галичині, яке тут також було важливим способом ідентифікації в різних етнонаціональних координатах. Цілком можна погодитися з твердженнями автора про значно нижчий науковий рівень продукованих у цьому краї історичних знань, протегування імперською владою української ідентичності, «імпортований» характер української візії минулого.

Завершується розділ розглядом української історіографії 1890 – початку 1920-х рр. – ключового періоду утвердження національної версії історії. Цілком відповідно до власної концепції, автор аналізує основні суспільно-політичні чинники, які впливали у цей час на українських істориків. Передовсім це відчутне прискорення націєтворення, особливо на галицьких теренах. Подібні явища відстежуються й на Буковині, із відповідною появою історичних праць, в яких історія краю розглядалася органічним складником загальноукраїнського історичного процесу. Щодо Закарпаття, то автор цілком слушно зауважує значно нижчий рівень національного усвідомлення населення краю й, відповідно, лише початковий ступінь розвитку наукових історичних студій.

Основну ж увагу В.Яремчук зосереджує на розвитку ситуації в Наддніпрянській Україні, де й визначалася подальша доля українського модерного націєтворення, з його іманентним складником – національним історієписанням. Каталізаторами націєтворчого процесу стали революційні події 1905–1907 та, особливо, 1917–1921 рр.

У першому випадку лібералізація імперської національної політики не тільки зняла цензурні обмеження на україномовний друк, а і спонукала істориків до вільнішого декларування власного національного самовизначення. Зросла кількість українознавчих видань та істориків, які долучалися до досліджень. Публікується знакова стаття М.Грушевського «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій обґрунтовано концепцію української національної історії. Водночас автор цілком слушно зауважує, що далеко не всі історики мали чітку національну свідомість і доволі поширеною залишалася подвійна ідентичність.

Події революції 1917–1921 рр. поклали край такій невизначеності. Потужний вибух національного усвідомлення українців колишньої Російської імперії, реальні спроби національно-державного самовизначення висунули перед «історичним цехом» принципово новий соціальний запит. Однією з показових відповідей істориків на цей виклик стало їх перетворення на активних суб'єктів політично-державного життя. У зв'язку з цим автор окреслює у загальних рисах кілька важливих для субдисципліни суспільно-політичної історії історіографії питань – яке місце в політичних практиках істориків посідало історичне знання, та як професорські навички впливали на результативність державного урядування? З іншого боку, не менш важливо з'ясувати, яким чином власний державний досвід позначився на світогляді істориків і методи їх історієписання?

Оцінюючи дію соціального запиту на національну історію, автор наводить низку цікавих прикладів, які підтверджують, що сучасники/учасники революційних подій чітко усвідомлювали взаємозв'язок між історичною думкою та українським націєтворенням (с.97–100). Звідси в українському історичному співтоваристві активувалася потреба виконання ролі «слуги народу» – свідомо підпорядковувати свою наукову діяльність завданням національного усвідомлення. Розуміння професійної діяльності історика як суспільного покликання показано на прикладі головних дійових осіб тогочасного українського історієписання, котрі уособлювали відмінні перспективи національної історіографії – М.Грушевського та В.Липинського. Важливо, що автор знайшов характерні маркери такої мотиваційної настанови. Так, перший виступав рішучим супротивником штучної інструменталізації історичного знання, не підтвердженого джерельною базою, не зважаючи на будь-які «патріотичні» мотивації. Натомість другий декларував ідеологічну та політичну вмотивованість свого бачення минувшини.

Завершується розділ стислою характеристикою значення доробку М.Грушевського як канонічної моделі української версії національної історії. На думку автора, це була потужна відповідь на суспільно-політичний виклик свого часу – потребу українського суспільства у власній науково обґрунтованій оптимістичній біографії. Великий потенціал схеми М.Грушевського полягав у вдалому поєднанні наукової вірогідності та суспільно-політичної значущості, проектуванні чітких географічних меж українського історичного наративу (віддання простору «від Сяну до Дону» в беззастережне володіння українців), соборницькій настанові – «духовній» інтеграції українців в єдиний національний організм.

Другий розділ репрезентує авторське бачення стану історичної науки у суспільно-політичних умовах радянської доби, у межах якої виокремлено чотири періоди. Цілком природно, що критерієм періодизації обрано зміну політичної ситуації в підрадянській Україні та особливості політики пам'яті радянського режиму.

У першому підрозділі розглянуто нетривалий історіографічний бум «золотої доби» української історіографії, яка охоплює період 1920-х рр. Автор цілком

справедливо виокремлює кілька чинників, завдяки яким і було створено більш-менш сприятливі умови для діяльності українських істориків. Передовсім це певна лібералізація внутрішньополітичного курсу, перехід від суто тоталітарних і репресивних способів керівництва суспільством до механізму більш м'якого контролю. Більшовики парадоксальним чином інспірували професійну історіографію й тим, що на початку свого правління ігнорували історію як начебто непотрібну для «будівельників нового ладу» галузь знань, навіть намагалися вилучити її з освітньої сфери.

Проте напевне найбільший вплив мала політика українізації. Визнаючи її суперечливий характер, автор цілком слушно вважає, що саме ця національна реформа в підрадянській Україні надала суттєвий поштовх для поступу українознавчих студій, зокрема й вивченню історії України (с.120–124). Як наслідок, більшість українських істориків на сприятливі обставини відповіли сприйняттям методологічних засад самостійності українського історичного процесу, тобто схеми М.Грушевського. Водночас автор зауважує, що йшлося про відносну свободу наукової творчості. Більше того, він помічає характерну особливість владної політики, яка скеровувалася на трансформацію соціальної ролі підрадянських істориків. Адже режим уже в 1920-х рр. перетворив їх із суб'єкта політики, ким вони були під час революції, на об'єкт, та активно використовував у власних цілях.

Завершується підрозділ описом механізму ґвалтовного припинення «золотої доби» 1920-х рр., що стало частиною загальної різкої зміни політичного курсу більшовицького режиму – переходу до цілковито тоталітарних методів керування суспільством, у тому числі й завдяки репресивній політиці пам'яті. Дисциплінування істориків мало вигляд розгалуженої системи, яка містила найрізноманітніші методи морального терору, сфабриковані судові справи, формування механізму суворої субординації історичної науки і владних інституцій, посилення цензурного тиску, жорсткого політичного нагляду тощо.

Другий підрозділ присвячено проблемі переписування українського минулого в умовах сталінського режиму, основним сенсом якого стало повернення одержавленого історієписання на рейки російськоцентричної великодержавної ідеології. Саме офіційна ідеологія, яку представники партійних органів, а з часом й «історичного цеху» воліли називати «методологією», цілковито визначала концептуальні рамки та зміст текстів українських істориків. Проте автор цілком слушно зауважив, що «марксистсько-ленінська методологія» була лише своєрідним камуфляжем справжніх намірів вищого партійного керівництва щодо історичної науки та її продуцентів. Насправді на них покладалися цілком утилітарні завдання: легітимізація панування партійних вождів, узаконення партійної диктатури, а також збереження СРСР від розпаду (с.137–139).

Автор докладно описує, як наприкінці 1930 – на початку 1950-х рр. було створено нову радянську схему української історії, яка мала жорсткі сталінські ідеологічні рамки. При цьому зроблено слушне зауваження, яке варто враховувати колеґам, що власне *радянською історіографією* треба вважати історичну науку у СРСР у період повного політичного підпорядкування, тобто в 1930 – середині 1980-х рр., а щодо попереднього періоду 1920-х рр. доцільно застосовувати більш нейтральне поняття – *історична наука у СРСР/УСРР*. Від себе додамо, що це зауваження особливо стосується історіографічних описів у дисертаціях, в яких подеколи й досі використовується неоковирна періодизація на «дорадянську» та «радянську» історіографії, штучно долучаючи до останньої наукові здобутки українських істориків 1920-х рр., які не підпадають під це визначення.

Розкриваючи механізм формування радянського варіанту української історії, автор зауважує кілька важливих концептуальних моментів. Щодо самого «історичного цеху», то він набув нових характеристик: це було молодше покоління істориків, які здобували фах уже за радянської влади. Як і все підрадянське суспільство, це середовище було просякнуте тотальним страхом. Зміна ідеологічних гасел, котрими постійно маніпулював сталінський режим, призводила до залучення істориків до «наукового» обґрунтування чергового повороту «генеральної лінії партії». Зрештою автор робить загальний висновок, що «український радянський історичний наратив насправді писали саме московські ідеологи та провідні офіційні російські історики, а не республіканські функціонери чи пов'язані з вивченням або мистецьким освоєнням історії українські інтелектуали» (с.152). Це концептуальне твердження ґрунтується на прикладі конкретних історіографічних сюжетів, зокрема формування конструктів «давньоруської народності», «возз'єднання України з Росією», «спільної боротьби трудящих України та Росії проти гнобителів» тощо.

В окремому підрозділі проаналізовано суспільно-політичний вимір радянського історичного дискурсу в УРСР періоду 1953–1972 рр. Досить переконливо показано, що офіційна історична політика вказаного періоду мала суперечливий і неоднозначний вигляд. З одного боку, вона базувалася на доктринальних засадах, сформульованих ще за сталінського режиму, які постійно підживлювалися частиною комуністичної верхівки на всесоюзному й республіканському рівнях, а з іншого боку – включала нові підходи, зумовлені процесом непослідовної, половинчатої десталінізації. У межах історичного офіціозу також відбувалася постійна кореляція між його домінантною російськоцентричністю й дозованими порціями місцевої самобутності, котра, як правило, не виходила за межі загальної великодержавної схеми.

Важливо, що автор бачить складність «ідеологічного дискурсу» того часу, який визначався прямою залежністю від зміни позиції кремлівського керівництва, але в окремих моментах містив вияви своєрідного бачення минувшини. У цьому сенсі досить показовою була «доба П.Шелеста», коли провідники «контрольованого автономізму» спромоглися на особливу позицію в підходах до минувшини, включно зі спробами реабілітації окремих українських історичних діячів.

Проаналізовано нові підходи влади до керівництва історичною наукою в той час. З одного боку зберігалися попередні методи дисциплінування істориків, у тому числі пряме залякування, а з іншого – форми тиску ставали більш витонченими, селективними. До безперечного досягнення В.Яремчука варто віднести проведений ним аналіз процесу інтелектуального та ідеологічного розшарування «цеху» українських радянських істориків у післясталінську добу (с.173–179). Переконливо показано, що нечисленна їх нонконформістська частина намагалася періодично реабілітувати окремі елементи національного наративу в різних інтерпретаціях (народницькій, націонал-комуністичній, державницькій).

Помітний інтерес для розуміння пострадянського стану української історичної науки становить розгляд пізньорадянського історієписання в умовах політичної реакції 1970-х і кризи 1980-х рр. Цьому присвячено заключний підрозділ другого розділу. Тут передовсім зазначено основні тенденції у внутрішньополітичному курсі союзного керівництва, які спричинили радикальний поворот в офіційному ставленні до історичної науки – остаточна відмова від «лібералізації» хрущовської доби та перехід до репресивної національної політики, скерованої на формування «нової історичної спільності – радянського народу». В УРСР така політика здійснювалася методами насильницького російщення. У сфері історієписання встановлено жорсткий

режим партійної монополії, головним ініціатором якого виступали ідеологічні структури ЦК КПРС. Було фактично відновлено сталінську модель історії України.

Завершується підрозділ стислим аналізом змін, які відбулися в умовах горбачовської «перебудови». Тут автор не обмежується описом дій влади й реагування на них суспільства та «історичного цеху», а пропонує до розгляду певну модель механізму взаємодії політики й історієписання. Важливе спостереження полягає у фіксації загального зростання суспільної уваги до історичного знання, причому як із боку партійних «реформаторів», так і суспільства. Правлячий режим намагався завдяки запущеному «згори» оновленню історичного нарративу, у межах «справжнього ленінського соціалізму», довести свою життєздатність. Але досить швидко цей процес вийшов із-під контролю. Компартійна влада почала втрачати монополію на інтерпретацію минулого, відповідно дедалі більшого значення набували інтелектуали, лідери незалежної громадської думки.

Третій розділ книги присвячено суспільно-політичному виміру української історичної науки в позарадянському просторі. Виклад структуровано у двох підрозділах, які охоплюють, відповідно, еміграційний/діаспорний та міжвоєнний західноукраїнський складники. У розвитку емігрантської гілки української історіографії автор традиційно виокремлює дві фази: 1920–1930-ті рр. та повоєнний період. Зазначено основні політичні чинники, що визначили наукову діяльність українських істориків-емігрантів. Передовсім це поразка державницьких сил у протистоянні з більшовицьким режимом, яка зумовила зосередженість саме на проблематиці національної державності, націєтворення, національно-визвольної боротьби, зокрема на з'ясуванні причин невдалих спроб державного самовизначення. Політичне забарвлення текстів українських істориків зарубіжжя також зумовлювалося протистоянням із радянською історіографією. У цьому автор побачив цікавий парадокс – закордонне українство позиціонувало себе як незаангажовану наукову альтернативу ідеологізованому радянському історієписанню, але таке ідейне протиставлення апіорі містило у собі елементи політизації.

Слабкість української зарубіжної історіографії зумовлювалася недостатньою присутністю у західній громадській думці, особливо в університетському середовищі, де панували російськоцентричні історичні концепції. В умовах інтелектуального протистояння «на два фронти» – проти радянської офіційної історіографії та західної російськоорієнтованої наукової думки, українське діаспорне історієписання змушено зосереджувалося саме на національній проблематиці, починаючи від доведення історичними аргументами самого факту існування України.

Звернуто увагу й на переваги українського історієписання в некомуністичному світі, які полягали передовсім у відсутності політичного та ідеологічного контролю (за винятком нацистського режиму). Вочевидь саме це стало певним підґрунтям присутності в ньому розмаїтих ідеологічних профілів істориків зарубіжжя. Проте це спостереження справедливе лише почасти. Адже, як визнає сам автор, в українській закордонній історіографії, принаймні до зміни поколінь дослідників у 1970–1980-х рр., домінував державницький напрям. Водночас автор звернув увагу на те, що окремі представники емігрантського/діаспорного середовища, спираючись на «патріотичну» мотивацію, нехтували фаховими засадами історичної корпорації, удаючись до спотворення джерел і свідомого міфотворення. Зрозуміло, що така діяльність дискредитувала українську історіографію й саму можливість адекватного висвітлення минулщини.

В окремому підрозділі відображено діяльність українських істориків Галичини, Буковини та Закарпаття, які в міжвоєнний період перебували поза радянським

контролем. Автор переконливо доводить, що зовнішні рамки українського історієписання визначалися відповідним владними чинниками. Зокрема дискримінаційною щодо українських науковців політикою польської влади. Відповідно українські історики Галичини мали на вибір дві можливих моделі поведінки. Перша полягала в невизнанні контролю Варшави над краєм і боротьбі проти польської влади як окупаційної. Однак переважна більшість науковців обрала модель «органічної праці», тобто використання наявних можливостей для збереження українства з подальшою перспективою політичного самовизначення. На думку автора, саме це дозволило галицьким дослідникам здійснити суттєві напрацювання українського історичного нарративу з державницького погляду.

Завершується посібник розділом, в якому висвітлюється суспільно-політичний контекст функціонування співтовариства істориків та історієписання в незалежній Україні. Безумовно, це найбільш актуалізована й разом амбівалентна частина тексту, що передусім заслуговує на предметне обговорення.

Вступна концептуальна теза доволі точно відображає нову суспільно-політичну та водночас історіографічну ситуацію, яка полягає в констатації своєрідного розщеплення раніше монолітного мовця (продюцента – *В.М.*) історичного знання. Адже в пізньорадянський час таким була влада й одержавлена історична наука. Тепер цей моноліт розпадається на окремі взаємопов'язані сегменти, які продукують власні версії інтерпретації минулого: політичні еліти, медіа, професійні історики, громадські діячі та саме українське суспільство (с.233). Змінилися й соціальні ролі вказаних суб'єктів. Влада перестала бути монопольним «замовником» історичного нарративу, натомість суспільство через демократичні процедури більшою мірою спроможне формувати запити щодо важливих питань сучасного та минулого. Історичне співтовариство завдяки режиму «вільного плавання» отримало можливість дотримуватися професійних стандартів і водночас адекватно відповідати на соціальні замовлення. Проте автор цілком свідомий того, що така професійна поведінка для значної частини колег була й залишається «радше ідеальною моделлю, ніж категоричним імперативом». З одного боку, політичні чинники зберігають і донині опосередкований вплив на українську історіографію, а з іншого боку – самі історики значною мірою не були готові працювати в нових умовах.

Більшість істориків із різних міркувань (як кон'юнктурних, так і патріотичних чи наукових) стали продуцентами саме національно-державницького нарративу. Автор схиляється до думки, що «націоналізація» історії була неминучим, а навіть необхідним явищем, яке переживали всі пострадянські й посткомуністичні історіографії. Важливе спостереження полягає в тому, що замовниками конструювання українського національного історичного нарративу одночасно були і суспільство (принаймні його активна частина), і політичні еліти. Хоча їх мотивація й неоднакова – суспільство потребувало спільного образу минулого для формування нової колективної ідентичності, а влада – для власної легітимації. Водночас автор цілком слушно наголошує, що розвиток сучасної української історіографії детермінований не лише суспільно-політичними обставинами, але, не меншою мірою, і суто науковими чинниками – міжнародними інтелектуальними впливами історичного співтовариства, застосуванням нових методологій, концепцій, розширенням джерельної бази (завдяки «архівній революції»), «новим прочитанням» уже відомих джерел тощо.

У книзі В.Яремчука прописано доволі оптимістичний сценарій наслідків залучення українських істориків до політично насичених проєктів. Автор переконаний, що їх професійна поведінка залежить лише від фахової сумлінності, оскільки у сучасній Україні не спостерігається дія механізмів та інструментів політичного

примусу. Остання теза підтверджується кількома показовими прикладами. Так, поряд із панівним в українській історіографії Голодомору 1932–1933 рр. «геноцидним дискурсом» співіснують альтернативні підходи, близькі ще до «перебудовних» часів. Сучасна професійна історіографія українського самостійницького руху не виключає присутності в історіографічному просторі дещо «підфарбованих» радянських текстів, що їх продукують окремі історики.

Не позбавлена новації авторська версія аналізу взаємодії суспільних запитів сучасного українського суспільства з професійним історичним середовищем. При цьому цілком справедливо зауважено, що український соціум залишається розділеним за ідентифікаційними маркерами на умовно «українсько-європейську» та «російсько-радянську» частини (за помітної тенденції зростання першої). У нинішніх умовах політично ангажована увага до дискусійних історичних явищ стимулює їх суспільне переосмислення. Типові приклади: сприйняття Голодомору – геноцидом, а УПА – частиною визвольного руху. Цікаве авторське спостереження щодо значної автономності українського історичного співтовариства від присутніх у суспільному просторі ідентичностей, оскільки «немає авторитетних істориків, які тримаються ідеологічних конструкцій радянського походження, досі помітно представлених в історичній свідомості українського суспільства» (с.243).

У завершальному підрозділі В.Яремчук висловлює своє ставлення до визначення перспектив національного історичного нарративу у сучасному українському історієписанні. Розпочинається розгляд з окреслення кола продуцентів національної історії у фаховому вимірі. Автор поділяє думку про «швидку і безболісну метаморфозу» на межі 1980–1990-х рр. радянських істориків в істориків національних, які й реалізували інтелектуальну процедуру «націоналізації» української минувшини (с.249–250). На підтвердження цього твердження наводиться цілий комплекс спонукальних чинників: від способу мислення в межах однієї офіційної парадигми (не важливо, чи то була радянська, а чи національна) до усвідомлення власної суспільної місії співучасників творення української нації та держави. На нашу думку, цей процес не був таким одноманітним і безконфліктним. За особистими спостереженням, миттєвої «зміни будьонівок» у середовищі істориків колишньої УРСР не відбувалося. Натомість ішов складний і навіть болісний процес трансформації світоглядних настанов та, відповідно, методологічних підходів більшості колег по «історичному цеху».

В.Яремчук дотримується загальнопоширеної тези, що на рубежі 1990–2000-х рр. українські історики «сформували певну цілісність наукового образу історичної України», так звану «нормативну» модель (с.251). Концептуальний простір зазначеної інтелектуальної конструкції складався з методологічного каркасу української історіографічної традиції (до/нерадянська українська історіографія, діаспорна наукова думка), доповненого новими історичними концепціями. До останніх віднесено сучасну концепцію Української революції 1917–1921 рр., пояснювальні моделі історії радянської доби (близькі до західної школи тоталітаризму), «український вимір» Другої світової війни тощо.

Водночас автор зупиняється на хибих і слабких місцях національного історієписання. Початково це – поширення псевдонаукового підходу, підкріпленого застосуванням «технологій» плагіату. Але з часом проявилися більш складні проблеми світоглядного та суспільно-політичного характеру, на які звернули увагу історики-«ревізіоністи». В.Яремчук називає декілька найбільш поширених їхніх пропозицій щодо «лікування» історіографій пострадянських спільнот: застосування територіального поліетнічного погляду на українську минувшину, транснаціональної перспективи, гуманізації та антропологізації історичного процесу.

При розгляді методологічних розходжень між «нормативною» та «інноваційною» історіографіями, автор продемонстрував доволі вдумливий підхід. Він не схильний апріорі сприймати інвективи «ревізійоністів» і намагається різнобічно розібратися у цій методологічній проблемі. Можна погодитися з І.Куцим, що В.Яремчук запропонував достатньо незаангажований та збалансований аналіз цієї історіографічної ситуації (радіше з позиції «збоку»)³. При цьому варто звернути увагу на цікаве авторське спостереження, що критика «нормативного» історієписання спрямована не лише на його «наукову неспроможність», а й на політичну ангажованість, а саме легітимацію Української держави та національну ідентифікацію. Отже можна зробити припущення, що окремих критиків «нормативної» історіографії непокоїть реалізація якраз цієї її функції.

Зрештою В.Яремчук пропонує поміркувати щодо слушності ревізійоністської критики й того, наскільки вона вплинула на сучасний стан української історичної науки. Автор визнає її корисною для української історичної науки, оскільки вона стимулювала рефлексію над методологічними проблемами історії України. Водночас до мінусів він зараховує категоричність критики національного історієписання та невизначеність/розмитість альтернативного «ненаціонального» підходу. Підмічено й характерну рису «революційно налаштованих» критиків, котрі, як правило, не знають реального доробку тих, кого вони критикують. Звертається увага на те, що попри методологічний плюралізм і методологічні новації, національне історієписання доволі поширене навіть у таких розвинутих історіографіях, як, наприклад, німецька чи американська.

Далі автор пропонує кілька вагомих тез «на захист» національно орієнтованого історичного наративу (с.258–262). На його переконання, національна історія як академічна дисципліна такою ж мірою науково легітимна, як й інші течії історієписання, оскільки спирається на загальнонаукову методологію та має власний об'єкт дослідження. Національні моделі історієписання зберігають значення як певний фундамент для виходу на нові транс/міжнаціональні перспективи. Вочевидь національну історію не варто розглядати як антитезу глобальним версіям історії. Можна додати ще один аргумент на користь національної історії, свого часу оприлюднений репрезентантами «нової імперської історії», які продукують власну концептуальність у діалозі з національними історіями. На їхній погляд, національна історія, у тому числі українська, апелює до багатонаціонального складу імперського суспільства, дозволяє подивитися на історію імперії «знизу», тим самим виявити механіку імперського правління «згори донизу», а також повсякденну взаємодію у соціально, культурно, етнічно гетерогенному просторі⁴.

Для українського випадку, на переконання В.Яремчука, залишається актуальною суспільно-політична функція національної історії, без реалізації котрої Україна як цивілізована держава може й не відбутися. Саме професійні історики, дотримуючись фахових стандартів, спроможні не допустити профанації та надмірної інструменталізації національного історичного дискурсу. Історичні знання у цьому контексті виконують низку важливих соціальних функцій: пізнавальну, ідентифікаційну, легітимаційну, слугують «банком історичного досвіду» тощо. Зокрема для українського суспільства залишається актуальною потреба «зцілення» від травматичного досвіду драматичного минулого, особливо ХХ ст. Отже тут національна історія може виконувати місію своєрідної ревіктимізації. Але для

³ Куций І. Історіографічний посібник з академічним змістом... – С.330.

⁴ Семенов А. От редакции: Дилеммы написания истории империи и нации: украинская перспектива // *Ab Imperio*. – 2003. – №2. – С.378.

цього, на думку автора, в українському суспільстві має відбутися усвідомлення себе не тільки як жертви, але і як співучасника в «надуживаннях чи злочинах тих політичних утворень, які контролювали українські землі».

На завершення автор окреслив власне бачення шляхів осучаснення українського національного нарративу, виходячи зі суспільно-політичних реалій і враховуючи рівень розвитку історичної науки. Зокрема він пропонує шукати можливості для примирення/узгодження різних історичних нарративів, які мають стосунок до минувшини України. Цілком слушною вважаємо й ідею про необхідність переосмислення важливої та конструктивної ролі Степу, кочових спільнот, деконструкції імперських міфів, які нав'язували негативні конотації щодо українсько-кримсько-татарських стосунків. Відзначимо, що сприйняття В.Яремчуком множинності історій у національних координатах парадоксальним чином збігається з позицією послідовних критиків національної історії – Г.Касьянова й О.Толочка, які свого часу наголошували, що в поліваріантному множинному описі минулого полягає шанс зробити велику історію України новаторською, інтелектуально привабливою⁵.

Пам'ятеві конфлікти автор пропонує вгамовувати шляхом «врахування розходжень» між різними варіантами історичної пам'яті – так званого «демократичного дисенсусу». Цьому має прислужитися робота професійних істориків, освітян, громадянського суспільства за підтримки державних інституцій щодо впровадження у суспільний простір фахово обґрунтованого образу спільної історії різних спільнот. Водночас В.Яремчук вважає, що відсувати на маргінес національно сфокусовану проблематику помилково. У цілому можна погодитися з висновком, що національна історія посідає у сучасній українській історіографії провідні позиції, при цьому відбувається процес її «переозначення з етноцентричної телеологічної історії українського етносу на відкриту поліетнічну історію української політичної нації і переорієнтації на ширші тематичні та просторові контексти» (с.270).

Критики концепту національної історії вочевидь можуть сприйняти працю В.Яремчука як певне «виправдання» власної прихильності до цього типу історичного дискурсу. На нашу думку, рецензований текст радше є реальним поясненням політичних та історіографічних процесів, що мали місце в інтелектуальному просторі України впродовж останніх двохсот років. Як бачимо, історична наука академічної доби, пори весь її сциєнтизм і схильність до раціоналізму, постійно перебувала у силовому полі певних ідеологій та відповідної політики владних чинників. Зі свого боку така політика могла сприяти, або навпаки, перешкоджати розвитку історичного знання, у сенсі його варіативності, вірогідності, релевантності щодо відображення минувшини. Водночас спостерігаємо дію ще одного визначального чинника – суспільних запитів на осмислення власної минувшини (реальної чи уявної). Якщо владні інституції сприймали їх переважно як перешкоду для власного домінування, то для історичного співтовариства артикульовані суспільні потреби врівноважували політичне замовлення та створювали живильне підґрунтя для наукової діяльності. На цьому тлі досить виразно вимальовується тенденція до зростання рівня автономності й суб'єктності представників професійної історичної корпорації – основних продуцентів історичного знання. Отже одна із соціальних функцій істориків полягає у створенні певної інтелектуальної противаги політичним аспіраціям влади.

Цілісне прочитання тексту засвідчує, що впродовж усієї академічної доби найбільший вплив на розвиток українського історієписання мали видозміни саме

⁵ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.21.

національної політики, а це дозволяє у черговий раз зробити висновок – національний історичний дискурс і сформований у його просторі національний нарратив тривалий час визначали, та ще продовжують визначати формування історичного знання. Позиціонування себе як репрезентанта української національної історії не завадило В.Яремчукові критично розглянути її генезу й оцінити сучасний стан, зауваживши потенційні можливості модернізації національного історієписання. Книга може розглядатися як конструктивна реакція на критику «ревізіоністів», як реалістична пропозиція модифікації української історіографії.

До позитивів книги варто також віднести й достатньо високий рівень методологічної культури автора, який демонструє добре розуміння природи теоретико-методологічного оснащення історіографічних праць, зв'язку між історичною та політичною думкою, між науковою сферою, інтелектуальною культурою й ідеологією. Зрештою, слід визнати, що високий теоретичний і методологічний рівень рецензованого тексту цілком відповідає авторській присвяті – пам'яті Миколи Павловича Ковальського. Книга безперечно прислужиться й за прямим авторським призначенням – як добрий посібник для підготовки фахових істориків. Для посилення цієї іпостасі бажано розширити список рекомендованої літератури.

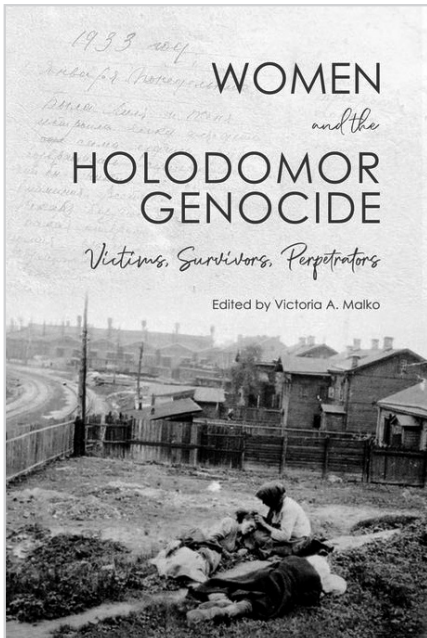
На завершення варто висловити сподівання на друге видання праці В.Яремчука з урахуванням висловлених побажань та на продовження вкрай необхідної дискусії щодо подальшого розвитку української історіографії.

Віталій Масненко

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України,

Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького
(Черкаси, Україна), masnenko@ukr.net

WOMEN AND THE HOLODOMOR GENOCIDE: VICTIMS, SURVIVORS, PERPETRATORS. PROCEEDINGS OF THE SECOND SYMPOSIUM COMMEMORATING OF THE 85TH ANNIVERSARY OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE, OCTOBER 5, 2018 / ED. BY VICTORIA A. MALKO. – FRESNO, CA: THE PRESS AT THE CALIFORNIA STATE UNIVERSITY, FRESNO, 2019. – 144 p.

Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці: МАТЕРІАЛИ II симпозиуму, присвяченого 85-й річниці Голодомору-геноциду, 5 жовтня 2018 р. / Ред. В.Малко. – Фресно: Вид-во Каліфорнійського університету у Фресно, 2019. – 144 с.

За останні 25 років студії Голодомору посіли чільне місце в українській історіографії, а публікації досліджень та документів з історії

Голодомору випередили за кількістю та обсягом будь-яку іншу тематику. Проте далеко не всі аспекти трагедії здобули однакову увагу дослідників. Історики й демографи насамперед намагалися встановити факти та цифри, з'ясувати політичні причини штучного голоду, обчислити втрати населення, задокументувати хронологію подій та виявити інституційні механізми втілення на практиці політики «упокорення голодом» українців, а також дискутували навколо дефініцій та статусу Голодомору як геноциду українського народу. Поряд із цим мейнстрімом поступово розвивалися також і дослідження в ділянці антропології Великого голоду, у відповідь на зростаючий суспільний запит на розуміння людського виміру Голодомору та його довгострокових наслідків¹. Окрім вивчення досвіду жертв трагедії, у поле зору дослідників також потрапили й рядові призвідці Голодомору – діяльність та соціальні характеристики місцевих «активістів» колективізації й розкуркулення також стали предметом дослідження².

Однак жінки як особлива соціальна група здебільшого залишалися невидимими у студіях Голодомору. Зазвичай дослідники вважали за достатнє покликатися на розвідку Лінн Віоли про масові жіночі протести проти примусової колективізації, знані як «баські бунти»³. Ця ситуація фактично залишалася незмінною навіть

¹ Огієнко В. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза, методологія // Національна та історична пам'ять. – 2013. – №6. – С.145–156; Його ж. Голодомор очима жертви: імобілізація та упокорення працею як стратегія виживання // Україна модерна. – 2020, 20 січня [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor>; Його ж. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору // Там само. – 2018, 6 квітня [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>; Пева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору. – Дніпропетровськ, 2013. – 272 с.

² Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.34. – К., 2007. – С.67–79; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Там само. – Вип.37. – К., 2011. – С.173–174; Харченко А. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору // Україна модерна. – 2019, 5 січня [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans>

³ Viola L. Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization // The Russian Review. – 1986. – Vol.45(1). – P.23–42.

після того, як було опубліковано перші розвідки про гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору, де було окреслено перспективи для подальших досліджень у цій ділянці⁴.

Лише порівняно нещодавно з'явилися підстави для обережного оптимізму щодо поступу у цьому напрямі. Так, у березні 2017 р. Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору під орудою Людмили Гриневич провів науковий семінар «Жінки в колгоспах – велика сила»: пропаганда і реальний жіночий досвід у часи Голодомору⁵. Наступного року, у жовтні 2018 р., симпозиум «Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці» відбувся в Каліфорнійському університеті у Фресно (США). Виступи на цьому форумі засвідчили помітний прогрес у студіях гендерних аспектів Голодомору та їх евристичний потенціал, що дозволяє суттєво поглибити наше розуміння людського виміру трагедії.

Власне, ця подія і дала поштовх до підготовки рецензованого збірника, який став першим науковим виданням, спеціально присвяченим аналізу жіночого досвіду Голодомору. До книжки ввійшли доповіді, виголошені на симпозиумі, а також інші розвідки. Збірник пропонує певний стереоскопічний погляд на національну трагедію, розкриваючи як досвід жінок-жертв, та і жінок-призвідниць Голодомору, доповнюючи їх свідченнями ще однієї небайдужої жінки – канадської журналістки Ріа Клайман.

У вступній статті «Гендерні аспекти студій Голодомору» організаторка симпозиуму та редакторка-упоряднича збірника Вікторія Малко (Victoria A. Malko) представила докладний історіографічний огляд досліджень Голодомору, уважно простеживши чотири етапи їх розвитку – від перших публікацій про трагедію і аж до сучасних міждисциплінарних студій та актуальних дискусій в Україні і світі. Авторка окремо окреслила сучасний стан вивчення гендерних аспектів трагедії й означила вузлові точки таких досліджень, спираючись головню на публікації О.Кісь про особливості жіночих досвідів Голодомору.

Мирослава Антонович, професорка міжнародного права та директорка Центру міжнародного захисту прав людини в НаУКМА, у своїй статті «Жінки та діти як жертви акту геноциду під час Голодомору української нації» визначає Голодомор саме як акт (апогей) геноциду в його вужчому сенсі, що мав на меті фізичне винищення селян-українців, та водночас був елементом сталінської політики геноциду щодо українців у широкому розумінні руйнування всіх аспектів української нації. Застосовуючи положення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1954 р.), дослідниця наголошує на трьох вимірах Голодомору: фізичний геноцид, культурний геноцид та ментальний геноцид. Віктимологічний аналіз засвідчує, що фізичний геноцид полягав у створенні умов, які перешкоджали природному відтворенню населення, адже через голод в Україні стрімко впав рівень народжуваності й водночас дуже зросла смертність серед немовлят. Ознаку культурного геноциду авторка вбачає у практиці вимушеного або примусового вилучення дітей із родин та передачі їх на виховання до державних закладів (сиротинців, інтернатів), що було масовою практикою під час насильницького «розкуркулення» та в період голоду. Такі діти втрачали зв'язок із

⁴ Кісь О. Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду // Народознавчі зошити. – 2010. – №5/6. – С.633–651; Кісь О. Defying Death: Women's experience of the Holodomor, 1932–33 // *Aspasia: International yearbook of Central, Eastern and Southern European women's and gender history*. – 2013. – Vol.7. – P.42–67.

⁵ Більше інформації про цей захід розміщено на сайті Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/1989>

рідною культурою й не могли згодом повноцінно її відтворювати. Подібну оцінку цього аспекту Голодомору як акту геноциду нині підтримують і деякі інші дослідники⁶. Ментальний вимір геноциду, на думку дослідниці, полягає у цілеспрямованості дій влади, які, навіть за відсутності письмових документів і наказів, є свідченням чіткого наміру щодо знищення українців (зокрема йдеться про заборону виїзду з голодуючих районів). Попри те, що за підрахунками демографів під час Голодомору 1932–1933 рр. прямі втрати серед чоловічого населення були найвищими, М. Антонович вважає саме жінок та дітей головними жертвами сталінського геноциду. Хоча дослідниця вочевидь знайома з сучасними науково обґрунтованими підрахунками демографічних втрат у роки Голодомору в межах 4,5 млн (і навіть цитує відповідні публікації у своїй статті), вона все ж апелює до цифри 7 млн жертв, не покликаючись при цьому на джерело такої цифри.

Стаття історикині Дарії Маттінґлі (Daria Mattingly) з Кембриджського університету «(Над)звичайні жінки: призвідниці Голодомору»⁷ представляє іншу сторону штучного голоду – авторка вибудовує колективний соціальний портрет тих жінок, які брали участь у злочинних заходах радянської влади, що спричинили смерть мільйонів українців. Ґрунтуючись на аналізі великого масиву інформативних і різноманітних першоджерел, дослідниця доходить висновку, що образ «активістки» як сільської маргіналки-невдахи з садистськими нахилами, який постає з усноісторичних спогадів про Голодомор, зазвичай не відповідає дійсності. Як свідчать документи, учасниці колгоспних активів, комнезамів, буксирних бригад тощо – це здебільшого звичайні жінки, деякі з них вирізнялися працьовитістю і щиро вірили в більшовицькі ідеали. Історикиня простежує життєві траєкторії кількох таких активісток, найбільш показовими з яких є біографії Марії Демченко та Надії Заглади, які стали знаними передовицями у сільському господарстві та були відзначені державними нагородами. Окремо розглянуто неоднозначну роль сільських учительок, котрих більшовицька влада активно залучала не лише до пропаганди колгоспного ладу, але й ангажувала до всіх заходів із примусової колективізації села.

Виняткова цінність цього дослідження полягає в тому, що чи не вперше в історіографії Голодомору здійснено спробу системного аналізу участі й ролі звичайних людей (зокрема жінок) у механізмі сталінського геноциду українців в теоретичних рамках сучасних студій призвідців («perpetrator studies»). Цей підхід дозволяє вирізнити різні групи осіб, причетних до злочину, залежно від їхнього статусу у системі влади, інституційної належності, біографічних даних, різних особистих мотивацій та рівня залученості у злочинні заходи. Завдяки таким студіям ми здобуємо складніше й більш повне розуміння Голодомору як трагедії, яка завдала руйнівного удару по українцях не лише в демографічному, але й у соціальному сенсі, підірвавши традиційні мережі взаємодопомоги у сільській спільноті та зруйнувавши довіру між членами громади.

Сторонній, але небайдужий погляд на трагедію Великого голоду, яка розгорталася в українських селах, представлено у статті історика Ярса Балана (Jars Balan) із Канадського інституту український студій про канадську журналістку Ріа Клайман, яка відважно мандрувала Україною та у своїх репортажах розповідала

⁶ Харченко А. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»...

⁷ Українську версію цього дослідження опуб.: Маттінґлі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна. – 2018, 20 вересня. [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>

світові про трагедію голоду, що розгорталася на її очах⁸. Дослідник провів величезну пошукову роботу, по крихтах збираючи відомості про життя і творчість цієї неординарної жінки, щоб якомога повніше відтворити деталі її біографії та повернути світові її незаслужено забуту спадщину. Народжена 1904 р. в бідній єврейській родині, яка незабаром емігрувала в Канаду, незважаючи на фізичну ваду (скалічену в дитинстві ногу), Ріа наполегливо йшла за своєю мрією – журналісткою. У грудні 1928 р. вона приїхала до Москви, маючи лише 15 фунтів і бажання писати про грандіозний більшовицький експеримент. Із часом, однак, романтична полуда спала з очей, її дописи ставали щоразу критичнішими. У вересні 1932 р. у супроводі двох молодих американських туристок Ріа вирушила у велику подорож довжиною 2700 км від Харкова через усю Україну на Донбас, досягла Кубані та Північного Кавказу, доїхала аж до Тбілісі, де її було заарештовано. Дорогою жінки мали нагоду на власні очі бачити наслідки примусової колективізації та голод, який стрімко ширився селами. Дописи Ріа Клайман про все це в газетах «Daily Express» і «Toronto Telegram» були одними з тих небагатьох неупереджених свідчень про початок трагедії в Україні, які мали б застерегти Захід. Депортація журналістки із СРСР набула великого розголосу, а сама Ріа продовжила писати, розвінчуючи радянський модернізаційний проект. Цінність цього та подібних досліджень полягає в можливості на прикладі конкретної долі побачити низову жіночу дієздатність: молода іноземка з інвалідністю відважно кинула виклик потужній і нещадній тоталітарній державі, викриваючи її злочинну політику. Історія Ріа Клайман вражає ще й тому, що це поодинокий випадок журналістської чесності серед десятків інших прикладів іноземних журналістів-чоловіків, які свідомо чи несвідомо залишалися «сліпими» до трагедії Голодомору⁹.

Завершує збірник стаття Володимира Сергійчука «Усім невинним жертвам Голодомору», в якій історик, знаний своєю запеклою участю у «змаганні жертв», укотре намагається довести, що число загиблих від Голодомору в Україні сягає від 7 до 10 млн осіб. При цьому він відкидає науково обґрунтовані та встановлені на основі ретельних статистичних підрахунків дані істориків і демографів щодо обсягів демографічних втрат українців у 1932–1933 рр. на рівні 3,9–4,5 млн¹⁰. Присутність цього тексту у збірнику видається щонайменше недоречною, адже він не містить і натяку на зацікавленість автора ґендерними особливостями досвіду Голодомору, а саме дослідження вкрай проблематичне з погляду методології підрахунків (за що вже неодноразово зазнавало критики).

Однак найбільш проблемною у цьому збірнику стала стаття «Жінки на місцях масового голодування, 1932–33» Ольги Бертельсен (Olga Bertelsen) з Центру передових студій ім. Роберта Шумана у Флоренції, яка присвятила свою розвідку впливу тривалої відсутності їжі на психіку та поведінку жінок і сприйняття ними соціальних норм. Авторка виходить із засновку, що «мораль та моральні цінності мають бути осердям будь-якого наукового пізнання» (с.34). У тексті йдеться про те, як тривала нестача їжі спричинила та посилила антисоціальну поведінку мешканців, призвела до розмивання моральних рамок. У фокусі уваги – поведінка жінок,

⁸ Українську версію цієї розвідки опуб.: *Балан Я.* Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. // Там само. – 2014, 22 листопада [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor>

⁹ *Купенський Н.К.* Мова заперечення Голодомору: сліпота, гіпноз, одержимість, фетиш // Там само. – 2019, 8 лютого [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/kupensky-holodomor>

¹⁰ *Rudnytskyi R., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – Vol.42(1-2). – P.53–80.

котрі (як заявляє авторка, частіше за чоловіків) удавалися до канібалізму, труподства.

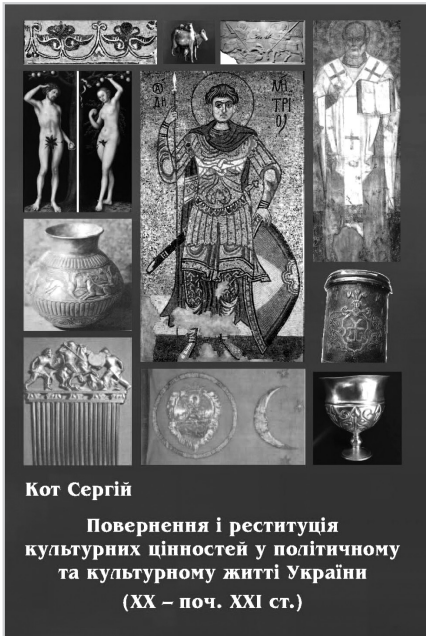
Дослідниця стверджує, що тривала гостра нестача їжі та непевність щодо власного майбутнього «руйнівним чином впливали на людей, стираючи залишки свідомості й моралі [...] психічні та когнітивні процеси були повністю підпорядковані єдиній напосідній думці: де взяти їжу [...] що сприяло розумовій та моральній деградації» (с.36). Авторка називає цілу низку проявів асоціальної поведінки (відмова від звичної гігієни, проституція за їжу, самогубства тощо) та моральний занепад (зникнення проявів альтруїзму, гуманності, крайній егоцентризм, твариноподібна поведінка, брехня, доноси, крадіжки). Усі ці категоричні твердження представлені загальними фразами в такий спосіб, наче йдеться про масові, самоочевидні й загальновідомі речі, при цьому авторка не вдається до аналізу жодних першоджерел і не підкріплює свої заяви посиланнями на інші дослідження з історії Голодомору. Вона йде ще далі у своїх умовиводах, заявляючи, що жінки, які вдавалися до аморальних дій (зокрема канібалізму) виправдовували власні вчинки державним насильством і людською жорстокістю, яких зазнали у процесі розкуркулення (як-от згвалтування). Звідки авторці відомо про такі причинно-наслідкові зв'язки та логіку мислення/поведінки голодуючих жінок? Нізвідки. Усі ці твердження не ґрунтуються на аналізі жодних історичних документів чи особистих свідчень, вони є продуктом суто теоретичних розмірковувань і припущень, що їх авторка представляє як доконані факти. Ба більше, вона стверджує, нібито більшість страждених, загнаних на межу життя і смерті жінок сформували таку собі «подвійну» ідентичність жінок-злочинниць, що стало їхньою стратегією виживання. Цинізм такої «теорії» в тому, що авторка знайома з дослідженнями про радикальні зміни у психіці та поведінці людей під впливом тривалого жорсткого голодування. Міннесотський експеримент та інші студії з психології голоду доводять: у таких обставинах людина входить у стан тимчасового психічного розладу, коли вона не здатна адекватно оцінювати реальність і власні вчинки, не усвідомлює норм права чи моралі, а її агресивність та інші прояви асоціальної поведінки є наслідком складних руйнівних хімічних процесів у мозку, котрі особа не здатна контролювати чи їм протистояти. Чи має моральне право дослідниця в такому контексті говорити про канібалізм як «стратегію» та злочинні дії – як обрану «ідентичність», які засадничо є актами свідомого раціонального вибору? Питання риторичне. Наостанок авторка робить ще одне припущення, пов'язуючи вищий рівень виживання жінок в умовах Голодомору з «канібалізмом як стратегією виживання, котра сприяла такому процесу» (sic!). Загалом цей допис вражає своєю поверховістю з огляду на відсутність будь-якого аналізу першоджерел, він сповнений необґрунтованих категоричних тверджень на основі авторських припущень, а не достовірних фактів, містить неприпустимі узагальнення та неприйнятні моральні судження щодо поведінки голодуючих жінок. Усе це фактично не дає підстав вважати цей текст таким, що відповідає ознакам наукової статті.

Рецензований збірник став першим виданням, що присвячене аналізу гендерних аспектів Голодомору, зокрема розмаїттю жіночих досвідів цієї трагедії. Звісно, воно не позбавлене певних слабких сторін і не вичерпує весь спектр проблем, які заслуговують на увагу дослідників у цій ділянці. Однак важливість цієї публікації поза сумнівом, оскільки книжка започатковує поважну наукову дискусію про гендерні виміри трагедії та спонукає до

дальших роздумів і глибших досліджень її інших маловивчених сторін. Серед таких потенційних напрямів питання сексуального й сексуалізованого насильства над жінками як форма гендеровано-специфічних геноцидних практик, особливості материнства в умовах тотального голоду, долі дітей-сиріт, переданих до державних закладів опіки, роль підлітків у продовольчому забезпеченні голодуючих родин, віддалені наслідки травми Голодомору та їх прояви в нащадків тощо. Дуже важливо, щоб кількість і якість наукових розвідок у ділянці антропології Голодомору з увагою до гендерних особливостей досвіду жертв і призвідців зростала й в Україні, і у світі, а самі студії Голодомору завдяки цьому стали інтегральною частиною світових досліджень геноцидів.

Оксана Кісь

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України
(Львів, Україна), kis@ucu.edu.ua

Кот С.
ПОВЕРНЕННЯ І РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (XX – ПОЧ. XXI СТ.). – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020. – 1020 С.

Проблема переміщення культурних цінностей і їх повернення в Україну одна з найважливіших питань історичної політики в галузі формування національної ідентичності громадян. Цій проблемі присвячено монографію Сергія Кота – на сьогодні найкращого в Україні фахівця з історичного аспекту культурної реституції. Юридичними моментами реституції у нас тривалий час займався науковець-юрист В.Акуленко¹. Різні історичні аспекти як самої проблеми загалом

та окремих структурних частин її цікавили О.Нестулю², який вивчав питання загибелі й вивезення церковних цінностей. С.Білокінь досліджував діяльність торгизинів і продаж ними творів церковного мистецтва та долею музею П.Потоцького в лаврському містечку³. Ю.Савчук писав про українські культурні цінності, які потрапили до музеїв західних країн. Зокрема про козацькі клейноди у Швеції⁴. Архівні переміщення цікавили П. Грімстед, Г.Боряка, Л.Дубровіну, Л.Лозенко⁵.

Але найбільше і найплідніше в ділянці переміщення українських культурних цінностей працював науково протягом останнього тридцятиліття саме С.Кот.

¹ Акуленко В.І. Збереження та захист історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1973. – №5. – С.107–113; Його ж. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. – К., 2013; Його ж. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.5. – К., 2001. – С.298–299; Його ж. Реституція культурних цінностей між Україною і Польщею (за мирним договором 1921 р.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – Вип.9. – К., 2006. – С.3–20; Його ж. Україна – Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – Вип.10. – К., 2006. – С.3–18; Вип.11. – К., 2007. – С.5–26.

² Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення: 1930. – Полтава, 2006; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994; Його ж. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. – Ч.1–2. – К., 1995; Його ж. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією: хроніка діяльності. – Полтава, 1993; Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу: 1926–1930. – Полтава, 2002.

³ Білокінь С. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т.2. – К., 2017. – С.286–288; Його ж. «Музей України. Збірка П.Потоцького»: Доба, середовище, загибель. – К., 2002. – С.57–121.

⁴ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006.

⁵ Боряк Г.В. Проблеми переміщення архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. – Вип.1(5). – К., 2001. – С.79–82; Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). – К., 2004. – С.36–58; Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992; Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. – 1994. – №3/4.

До того ж займався він і практичною діяльністю в цьому напрямі, будучи заступником в Комітеті з повернення культурних цінностей в Україну при Кабінеті Міністрів України. С.Кот – автор монографії, пов'язаної з питаннями повернення на Батьківщину незаконно вивезених у Російську Федерацію мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Він повернув в Україну архівні культурні цінності, пов'язані з життям О.Довженка. У 1990–2000-х рр. С.Кот багато друкувався з найрізноманітніших проблем реституції у фаховому пам'яткознавчому журналі «Пам'ятки України».

Автор слушно відзначає, що культурно-історичні цінності формують національну ідентичність людини. І саме як такий компонент вони є частиною гуманітарної політики держави, пов'язані з питаннями асиміляції тих теренів Європи і світу, які потрапляли в колоніальну залежність від метрополій. А отже загарбник усіх часів дбав про вивезення знакових культурних цінностей, які пов'язані з історичною пам'яттю загарбаної нації. Коло цих предметів дуже різноманітне: від символів влади правителів (корона, булава, прапор) до духовних реліквій (найшанованіші ікони, частини тіл правителів та їхні особисті речі), державних архівів, цінних книжок, мистецьких артефактів, археологічних знахідок тощо.

Позбавити історичної пам'яті означало розпочати процес денационалізації захоплених теренів. Тому загарбник дбав про вивезення таких предметів, у яких захований духовний зміст часів незалежності, боротьби із завойовниками. У часи нападів угорська еліта намагалася зберегти корону Св. Іштвана (її навіть переховували в Мукачівському замку в теперішній Україні) – першого християнського короля угорського народу, і ця корона сьогодні є найшанованішим предметом, символом національної державності у стінах угорського парламенту. Росіяни, приєднавши Литву, подбали про вивезення Литовської метрики – державного архіву Великого князівства Литовського – до російської столиці, а палац литовських князів у Вільнюсі зруйнували, щоб стерти пам'ять про колишніх володарів і не нагадувати литовській нації про часи незалежності. Регіони Речі Посполитої, що потрапили під російську займанщину, зазнавали тотальне нищення саме будівель, що символізували самоврядування й добу маґдебурзького права. Наприклад, до таких зліквідованих споруд потрапила Київська подільська ратуша початку XVIII ст., а приводом стала пожежа 1811 р.

З окупацією Чехословаччини були вилучені зі своїх місць зберігання у Празі Музей визвольної боротьби України 1917–1921 рр., а його експонати вивезені у секретні архіви Росії під Москвою. Не можна було залишати для вільного огляду та наукового використання артефакти збройної боротьби українців проти російських більшовиків. На щастя, архіви еміграційних українських установ потрапили до Києва на секретне зберігання разом із бібліотекою Українського вільного університету у Празі. І тепер це найцінніші фонди НДБ Держархіву та ЦДАВО України.

Для самоусвідомлення своєї державної традиції визискувані нації дбали про якнайскорше повернення на Батьківщину вивезених культурних цінностей національного значення. І литовці повернули собі Литовську метрику, а після 1991 р. відразу відновили палац литовських князів у Вільнюсі. Проблема реституції має важливе, а часто ключове політичне значення у сфері духовного буття нації. І про це пише С.Кот, коли говорить про втрати українських культурних цінностей, пов'язаних із давньою князівською державою з центром у Києві та Галицько-Волинською державою на західних землях. Культурні артефакти України-Руси опинилися в Москві й Петербурзі зовсім не випадково, адже треба було довести тезу про «єдиний народ» і «ретрансляцію» влади від Києва до Москви, а цьому мали слугувати

державні артефакти – міфічна київська «шпакка Мономаха», ікона Володимирської (Вишгородської) Божої матері, викрадена Андрієм Боголюбським із підкиївського Вишгорода ще у XII ст., яка стала духовним символом російської нації та її державної міцці протягом 800 років існування.

Символічно, що святими символами двох сусідніх націй: росіян і поляків, котрі сотні років тримали українські землі у своїй власності, стали українські ікони, які світом давно сприймаються як «російські» й «польські» національні артефакти: Белзька ікона Божої матері (Ченстоховська) та ікона Володимирської Божої матері з Троїце-Сергієвої лаври. На жаль, про польську святиню С.Кот не згадує, а така паралель ніби напрошується сама собою. Ще одна українська святиня – Холмська ікона Божої Матері – витвір XI ст. грецьких майстрів, віднайшлася лише зі здобуттям Україною незалежності та перебуває тепер у музеї Волинської ікони в Луцьку. Якщо якась святиня чужого народу не може бути привласнена, вона має бути, на думку окупантів, знищена. А тому й ховали цю ікону від влади прості українці впродовж усього повоєнного періоду до відновлення незалежності.

Українська еліта, як еліта інших країн, розуміла духовну силу предметів, що втілюють ідею своєї національної державності. Тому корона українського короля Данила Романовича стала митрою перемишльських українських єпископів у XIII–XIX ст. Через те, що козацтво й українська шляхта були продовжувачами державного життя київських князів IX–XIII ст., київський митрополит Петро Могила, розриваючи старі могили у князівських соборах, виставляв для огляду сучасників, для підняття їхнього духу і доказів прав на державність, у XVII ст. голову св. Володимира, шиферну труну княгині Ольги та відновлював служби у символічних місцях старої Київської держави – Десятинній церкві, Софійському собору. Києво-Печерську лавру перетворив на духовний центр державного життя. Українська незалежна православна церква до 1686 р. під керівництвом Петра Могили, Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Варлаама Ясинського та за допомоги І.Мазепи й інших гетьманів творила культ печерських святих, перетворюючи монастирські печери на своєрідний національний пантеон. Уже в комуністичний час опиниться в Москві й загадково зникне («загубиться») голова князя Володимира з Успенського собору, яку передали на тимчасове зберігання на час антропологічної реконструкції її відомим скульптором-антропологом М.Герасимовим. Але чи випадково? Чи випадково вивезені на тимчасове експонування до Москви мозаїки Михайлівського Золотоверхого опинилися «найстаршими живописними полотнами» в московській Третьяковській галереї? Питання риторичні. Звісно, такою була логіка політики загарбника й у 1930-х рр.

Визискувана нація передусім визискується в духовно-мистецькій сфері, вона втрачає на користь метрополії свої історичні реліквії, що символізують її культурну спроможність як держави в минулому. І на цьому наголошує та наводить переконливі приклади С.Кот. Він згадує Володимирську ікону, про яку йшлося вище, Остромирове Євангеліє (1056 р.), Київську псалтир (1397 р.) та інші предмети – символи старої української держави.

До польських музеїв Кракова, наводить далі приклади С.Кот, потрапив знаменитий Збручанський ідол – символ культурної спадщини України доісторичних часів (Краківський археологічний музей), шабля гетьмана П.Сагайдачного (Музей на Вавелі), Б.Хмельницького (Музей Чарторийських). Прапори Війська Запорозького – клейноди козацької держави XVII–XVIII ст. сьогодні перебувають на збереженні в Національному музеї воєнної історії Швеції, яка їх вивезла з Польщі у часи «Потопу». Натомість до Росії, у Збройову палату Кремля як військові трофеї

потрапили прапори семи українських гетьманів: Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи, Д.Апостола.

Особливо не щастило археологічним знахідкам із теренів України, вони майже всі потрапляли до імперських центрів, адже до кінця XIX ст. в українських містах (принаймні Росії) забороняли відкривати музеї. Не випадково ж у Т.Шевченка визрів образ «розритої могили», яку «москаль» розриває та не своє шукає. У комуністичний час офіційні літературознавці трактували це як «нерозуміння» Кобзарем значення археологічних досліджень. Хоч насправді йому йшлося про втрату для української нації скарбів власного минулого.

Усе знайдене впродовж позаминулого й початку минулого століть, від часів скіфських і до князівських, опинялося в петербурзькому Ермітажі, московському Історичному музеї або в музеях Відня як центру приєднаних західноукраїнських земель колишньої Польщі. С.Кот згадує знаменитий Міхалковський скарб із Тернопільщини, що потрапив до Віденського археологічного музею. А Мельгуновський скарб (прізвище генерал-губернатора півдня України), що складався з грабіжницьки розкопаного скіфського кургану, потрапив в Ермітаж. Можна додати цілий список вивезених з України результатів розкопок російських археологів упродовж XIX – початку XX ст. Це і срібники та златники великого київського князя Володимира, і різноманітні прикраси з дорогоцінних матеріалів (знамениті київські колти), мечі, військова амуніція тощо. Списки цих втрачених для України речей можемо прочитати у знаній кожному киевознавцеві книзі петербурзького археолога М.Каргера «Древній Київ».

Автор монографії наводить приклад про те, що навіть у небагатій за мірками Європи культурній спадщині українських правителів було чим пишатися. Французький дипломат Ж.Балюз свідчив, що бачив у палаці І.Мазепи в Батурині велике зібрання зброї. Була в гетьмана й солідна бібліотека. Усе, що не знищила пожежа при захопленні міста московським військом у 1708 р., було вивезено О.Меншиковим до Петербурга, у тому числі срібний хрест П.Сагайдачного та шабля І.Мазепи (1667 р.), що згодом потрапила до музею у Царському Селі.

Наводить у своїй книзі С.Кот й інше джерело вивезення культурних цінностей – колекції приватних колекціонерів, які також потрапляли не до українських музейних сховищ, позаяк таких не було, а до імператорських музеїв Петербурга та Москви. Це і знахідки чернігівського археолога Д.Самоквасова – результати розкопок 400 курганів, у тому числі знаменитої Чорної Могили. Це і праця відомого гуртка творця Рум'янцевської бібліотеки Москви М.Рум'янцева, який збирав з України археологічні знахідки, рідкісні видання та рукописи для своїх московських колекцій. Зокрема потрапив до нього й так званий Анненковський скарб курського поміщика, який купив садибу на місці Десятинної церкви та по-варварському розкопував територію, шукаючи «скарби» київських князів. Розповідали, як його діти бігали з мішками із золотими і срібними предметами як дитячими забавками, накраденими фактично в українського народу й вивезеними потім до Москви.

Звісно, були й українські колекціонери, котрі дбали про збереження українського минулого в Україні. В.Тарновський створив такий музей козацьких старожитностей, але Києву його подарувати не вдалося, російська влада міста цього не хотіла допускати. Довелося перевести його до провінційного Чернігова. І музей цей, поряд із Міським музеєм старожитностей М.Біляшівського в Києві та Національним музеєм Андрея Шептицького у Львові, виконував функції протонаціональних державних українських музеїв. В.Тарновський мав у своєму зібранні особисті речі гетьмана І.Мазепи (кобзу), рукописи творів Т.Шевченка, П.Куліша. Але контролювати відтік культурних цінностей з України ці заклади не мали можливості.

Книга С.Кота – це своєрідний підсумок його важливої наукової й державно-культурної праці на ниві фіксації фактів та організації повернення історико-культурних цінностей в Україну. А про це автор уже багато писав упродовж минулого тридцятиріччя⁶.

Розпочинається його монографія з історіографії та огляду джерел проблем повернення культурних цінностей. Важливим є теоретично-методологічний розділ про те, що таке «культурні цінності», «незаконно вивезені культурні цінності», «реституція культурних цінностей». Автор слушно відзначає, що історичні цінності минулого формують історичну колективну пам'ять народу, і мають вирішальний вплив на формування національної самоідентичності. Наводить світовий досвід цієї проблеми. Не все можливо повернути державам, що виникли на уламках колишніх світових імперій, але такі приклади є, і дуже багато. Автор розповідає про картини й архіви єврейських культурних діячів, які після Другої світової війни були повернуті їхнім нащадкам, або випадки, як національного значення артефакти після ста років перебування в берлінських музеях поверталися, приміром, із Німеччини до сучасної Туреччини.

Далі С.Кот звертається до прикладу України, говорить про втрати культурних цінностей. Розпочинає від культурних втрат у роки Першої світової війни та Української революції. А докладна оповідь на цю проблему розпочинається з постанови новітньої української державності в 1917–1918 рр. Ще не було проголошено III й IV універсалів Центральної Ради, а вже розпочалося укладання реєстрів культурних цінностей України, котрі перебували в російських музеях, архівах, книгозбірнях, різноманітних державних зібраннях. І мали до цього відношення будівничі національної держави та культури, історики, музейники, архівісти: М.Грушевський, М.Біляшівський, Д.Антонович, Г.Павлуцький, В.Модзалевський, В.Міяковський та ін. Відразу виникло питання в першу чергу повернення козацьких клейнодів як національно-державного скарбу українського народу. За тим – і археологічних скарбів, у тому числі скіфського золота з курганів степової України (Чортомлицького, Солохи, Переп'ятихи, Перещепинського скарбу, Чорної могили). Також укладалися списки предметів киеворуської доби: монети з тризубами та артефакти, пов'язані з київськими князями. Українські вчені, ідучи за логікою московських книжників і російської імперської ідеології, навіть хотіли повернути артефакти, що стосувалися знаменитої «шапки Мономаха». Із козацьких культурних цінностей ішлося про начиння козацьких церков на Січі та корогви запорізьких паланок, які зберігалися в петербурзьких Преображенському й Казанському соборах, про українські гармати з ливарними знаками І.Мазепи.

Ішлося також і про повернення картин, написаних українськими художниками, якщо там заторкувалася українська тематика або просякнута українським національним духом. Згадувалися полотна Д.Левицького, В.Боровиковського, А.Лосенка, М.Ге, І.Рєпіна, К.Маковського та ін. Щодо українських архівів у Москві й Петербурзі, вітчизняні державні діячі та вчені вимагали повернути рукописи

⁶ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – №1. – С.63–67; *Іх же*. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Там само. – 2004. – №2; Кот С. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // Хроніка-2000. – Вип.27/28. – К., 1998; *Його ж*. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. – 2007. – №2. – С.86–119; *Його ж*. Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті – 30-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.129–143; *Його ж*. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. – 1996. – №4; *Його ж*. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.122–151.

Єпіфанія Славинецького, Арсенія Мацієвича, Дмитра Ростовського, Мелетія Смотрицького, Петра Могили та ін.

І поки центральна влада не зміцнилася, а в Києві була ще національно-українська влада проблеми реституції вирішувалися. Звісно, більшість речей росіяни не збиралися повертати, але питома українські предмети й архіви були принципово визначені на повернення. Утім у Росії прийшли до влади більшовики й перемовили про повернення культурних цінностей перетворилися на поновне вивезення цих цінностей. Розпочалася вакханалія боротьби з церквою та релігією під претекстом допомоги голодуючим. І від цього постраждало передусім українське релігійне мистецтво. Автор пише, як, наприклад, у пошуках цінностей зруйнували родинний склеп Апостолів у Спаській церкві містечка Великі Сорочинці, осквернивши прах гетьмана Д.Апостола, його дружини та нащадків. При цьому знахідки комісії склали лише чотири персні (один – із монограмою гетьмана) та хрестик з його ший. Характерним явищем було нищення неоціненних художньо-історичних витворів перед відправкою до Москви та перетворенням їх на брухт. З ікон здирали оправу, а дошки з розписами палили. Лиха доля не оминала найвизначніших реліквій – з оправу ікони Божої Матері Успенського собору Києво-Печерської лаври виводили понад 200 діамантів, які разом із золотими ризами згодом було продано до Канади. Рятували від знищення церковні цінності видатні українські мистецтвознавці Ф.Ернст і Д.Щербаківський. Але вберегти вдалося дуже мало. Не все анонімно продавалося через антикварні магазини і «торгзіни». Деяко з вилученого опинилося в російських музеях Москви, Петрограда.

Зі зміцненням влади місцевих комуністів у період коренізації 1920-х рр. знову постало питання повернення культурних цінностей. У 1926 і до 1930 рр. завдяки заходам Д.Багалія, В.Романовського, В.Міяковського, М.Макаренка та інших в Україну з Ермітажу вдалося повернути козацькі клейноди, архіви двох Малоросійських колегій, полкових і сотенних канцелярій Лівобережжя, Рум'янцевський опис Малоросії, особові архіви О.Кістяковського, П.Житецького тощо. Із Петрограда до України переїхала колекція П.Потоцького під назвою «Музей України». Усе це було можливе за влади націонал-комуністів, коли УСРР ще зберігала певну політичну суверенність у межах СРСР.

Паритетність домовленостей між республіками зникла за доби сталінського тоталітаризму, коли вже не потрібно було повертати Україні її культурні цінності, адже вона втратила навіть фікцію державної суб'єктності. Навпаки, розпочалося полювання та знищення тих діячів, які такої реституції домагалися.

У 1930-х рр. Україна знову почала втрачати свої культурні цінності через проведення у столиці «країни Рад» різних музейно-мистецьких акцій. Експонати українських музеїв вивозилися (і то найцінніші, приміром фрески й мозаїки зруйнованого Михайлівського Золотоверхого собору), але назад уже не поверталися.

Далі С.Кот розповідає про долю культурних цінностей у період Другої світової війни. Більшість втрат пов'язані з різного роду мародерством – як німецьких окупантів, так і радянських військ під час перевезення цінностей у глибокий тил СРСР. Велика кількість речей музейного фонду, опинившись у російських сховищах, не завжди поверталися на місця свого попереднього довоєнного зберігання. Частина культурних цінностей потрапила на Захід, і теж не все повернулося. Деякі музейні й архівні експонати вивезли з собою співробітники українських музеїв під німецькою окупацією, тікаючи на Захід від репресивних органів. Саме таким чином у США опинилися мощі Ярослава Мудрого з його софійської гробниці. У роки війни траплялися дивовижні парадокси, коли гинули архіви, що вивози-

лися на Схід, а архівні зібрання з теренів Німеччини та країн Центрально-Східної Європи після поразки нацистів поверталися вцілілими.

Інтерес до проблем реституції культурних цінностей відродився з відновленням української державності в 1991 р. І багато речей у 1990–2000-х рр. було повернуто із Західної Європи й Північної Америки (приміром, твори родини Кричевських, особисті речі С.Лифаря, архів і картини В.Винниченка, папери П.Скоропадського тощо). Проте майже нічого не вдалося повернути з Росії. Проблема реституції охоплює й ті речі, які опинилися в бібліотеках та архівосховищах України (скажімо, збірку Оссолінських у Львові вимагає повернути Польща, було повернуто до Німеччини архів С.Баха). Про досвід України з обміну й повернення культурних цінностей ідеться в останньому розділі книги, присвяченому взаєминам у цій сфері з Польщею, Угорщиною, Росією, Німеччиною, Нідерландами.

Книга С.Кота – не просто дослідження або монографія, це своєрідне довідково-енциклопедичне видання, яке буде цікавим передусім фахівцям із відповідних проблем, і не лише історикам, але й політикам, співробітникам спеціальних органів, які дбають про збереження та примноження української культурної спадщини сьогодні. Це компендіум знань із величезної й неозорої проблеми переміщення культурних цінностей України світом і справи повернення їх на історичну Батьківщину.

Ігор Гирич

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), ihor_hyrych@ukr.net

Історія Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: 1918–2018 / Гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В.Поляков. – 5-те вид., переробл. і доп. – Дніпро: Ліра, 2018. – 416 с.

**Савчук В.
РЕКТОРИ Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: 1918–2018: Книга нарисів / Гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В.Поляков. – Дніпро: Ліра, 2018. – 212 с.**

ПРОФЕСОРИ Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: 1918–2018: Біобібліографічний довідник / Гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М.В.Поляков та ін. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Дніпро: Ліра, 2018. – 400 с.

Ювілейні дати різних інституцій часто стають підставою для появи різноманітних історичних публікацій, кожна з яких має власну наукову вагу. У 2018 р. своє сторіччя відзначив Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара, який було створено в період Української Держави П.Скоропадського. Колектив істориків цього закладу вищої освіти підготував видання, яке має багато аналогів у сучасній Україні – оновлену «Історію Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: 1918–2018» (далі – «Історія ДНУ») (5-те вид.). Проте, є одна важлива риса у цій історіографічній події, яка робить її значною мірою особливою. Зазначена книга була презентована читачеві як одна зі складових своєї «історичної трилогії», що охоплює сторічну історію одного з найбільших класичних університетів України. Двома іншими елементами case study від ДНУ стали книги «Ректори Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: 1918–2018» (далі – «Ректори ДНУ») та «Професори Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара: Біобібліографічний довідник» (далі – «Професори ДНУ»), які також містять інформацію за весь період діяльності вишу. Формально три книги становлять собою самостійні наукові публікації і не складають єдиного багатотомника. Фактично ж вони створюють цілісний комплекс, який візуально підкріплюється єдиним розміром усіх книг, кольором обкладинок, дизайном і логотипом із посвятою до сторіччя університету.

Центральним елементом у рецензованій трилогії з історії ДНУ, зрозуміло, виступає вже п'яте видання «Історії ДНУ» (голова редколегії чл.-кор. НАН України, проф. М.В.Поляков, авторський колектив: С.І.Світленко, О.В.Бойко, В.В.Іваненко, В.Д.Мирончук, О.Ф.Нікілев, В.С.Савчук, І.А.Шахрайчук, В.Я.Яценко). Розробники концепції нової книги з університетської історії зробили акцент на відмінності п'ятого видання від попереднього, а автори ввели в обіг багато нового фактичного матеріалу. Інноваційний характер публікації голова редколегії М.В.Поляков характеризує так: «На відміну від попередніх, що вийшли друком у 1988, 1993, 2003

та 2008 роках, нинішня праця – це колективна монографія не тільки з оновленою структурою із 10 розділів, а й написана на сучасних теоретико-методологічних підходах» (с.18). У праці втілено новітні підходи до історієписання, вона позбавлена кліше радянсько-комуністичної доби, ураховує науковий аспект декомунізації суспільного життя в Україні.

Нове видання характеризується суттєвим розширенням джерельної бази, основу якої складають документи архівів центрального та регіонального рівнів, нормативно-правові акти, матеріали періодики, спогади тощо. Уперше до наукового обігу введено нові усноісторичні джерела з історії ДНУ, які нині проходять свою верифікацію. У десяти розділах послідовно висвітлюється літопис ДНУ від ідеї створення університету наприкінці XVIII ст. до відзначення його сторіччя в 2018 р., охоплюючи періоди Російської імперії, Української революції, УРСР та незалежної України.

Перші два розділи – «Передісторія університету в Катеринославі (кінець XVIII – початок XX ст.)» та «Утворення і початок діяльності Катеринославського університету (1918–1920)» – містять інформацію про середню освіту, навчальні заклади й педагогів краю, наукові інституції та вищі навчальні заклади доуніверситетського періоду, проекти відкриття університету у часи Російської імперії, підготовку та реалізацію остаточного рішення про створення Катеринославського університету.

Перед читачем розкривається картина діяльності чоловічих і жіночих гімназій, реальних та комерційних училищ, Катеринославської вченої археографічної комісії, Катеринославського наукового товариства, обласного музею імені О.М.Поля, Катеринославського вищого гірничого училища (згодом інститут), Катеринославського учительського інституту, Катеринославських вищих жіночих курсів. Детально висвітлюються діяльність Катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта». І вже на цьому тлі описано шлях від планів імператриці Катерини II та генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г.О.Потьомкіна створити в 1784 р. Катеринославський університет до підтримки подібних намагань Катеринославської міської думи з боку Міністерства народної освіти Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського. У монографії детально висвітлено процедуру розробки статуту університету, який було затверджено 20 серпня 1918 р., діяльність виконувача обов'язків ректора М.Й.Лебедева та першого обраного ректора В.П.Карпова, багатьох інших фундаторів вишу.

Висвітлено роль В.І.Вернадського, М.П.Василенка в позитивному розв'язанні питання про діяльність Катеринославського університету, створити який на прохання міської влади навіть шляхом евакуації в Катеринослав Юр'ївського або Варшавського університетів під час Першої світової війни не дозволив російський уряд.

Найбільшу кількість розділів присвячено історії ДНУ радянської доби. При цьому одні виокремлено на основі хронологічної університетської історії (третій «Освітні реорганізації часів інституту народної освіти та його наступників (1920–1933)», четвертий «Відновлення університету: здобутки і втрати передвоєнного періоду (1933–1941), восьмий «Перетворення на базовий класичний університет країни (1964–1985)», а інші – відповідно до усталеної періодизації історії СРСР, у такому формулюванні авторів: «Університет у війні проти нацистської Німеччини (1941–1945)» (п'ятий), «Повоєнна відбудова університету (1945 – початок 1950-х рр.)» (шостий), «Університетське життя часів хрущовської “відлиги” (1953–1964)» (сьомий), «Університетські трансформації за горбачовської “перебудови” і перших років незалежності України (1985–1998)» (дев'ятий).

У монографії висвітлено процес реформування Катеринославського університету після встановлення радянської влади та створення Катеринославського

(з 1926 р. Дніпропетровського) інституту народної освіти, із діяльністю якого творчий колектив дослідження пов'язує період університетської історії з 1920 по 1933 рр. Автор розділу В.С.Савчук зазначає: «На ґрунті гострої потреби країни в педагогічних та інженерно-технічних кадрах виникла недооцінка загальнотеоретичної освіти аж до лівацької ідеї “отмирання університетов”. У Росії захоплення вузькоспеціалізованим практичним ухилом все-таки не дійшло до повного згортання фундаментальної університетської освіти. Значно гірше склалися справи в Україні» (с.101). Знайшло своє стисле відображення й розділення ДІНО на три спеціалізованих інститути: соціального виховання, педагогічний професійної освіти, фізико-хіміко-математичний (існували в 1930–1932 рр.).

На рівні з питаннями підготовки кадрів розвитку університетської науки в 1920–1941 рр. автори висвітлюють такі важливі аспекти часів тоталітарної доби, як «початок ідеолого-політичних репресій проти науково-педагогічних кадрів» (підрозділ 3.5), «формування нового покоління радінтелігенції» (підрозділ 4.2), «кадрові втрати часів масових політичних репресій» (підрозділ 4.4).

У книзі, зокрема, наводиться така трагічна статистика: «У 1930-х роках університет втратив 6 розстріляних ректорів (директорів). Серед них були відомі у науковому світі імена: І.М.Єфимов, В.С.Фінкельштейн, А.С.Рева, А.Е.Малиновський» (с.164).

Висвітлення періоду після початку німецько-радянської війни (п'ятий розділ «Університет у війні проти нацистської Німеччини (1941–1945рр.))» концентрується не тільки на участі викладачів і студентів у бойових діях (із включенням короткої інформації про радянське підпілля), діяльність університетських представників в евакуації (Оренбург, який тоді називався Чкалов, а також Магнітогорськ), але й на подіях періоду окупації Дніпропетровська.

Остання з перелічених сюжетних ліній має дещо специфічний аспект, оскільки її змістом стала діяльність утвореного окупаційною владою Дніпропетровського державного українського університету (Dnjepropetrowsker Ukrainische Staatsuniversitat) (с.178), який у документах архівного зберігання називається також Український державний, Державний, Дніпропетровський державний. У монографії для нього обрано аббревіатуру ДДУ. Справа в тому, що після захоплення Дніпропетровська представники університету, котрі знаходилися в евакуації, були працівниками інших навчальних закладів, а сам виш начебто не існував. Тут виникає природне для розробників концепції історії ДДУ запитання: а чи достатньо для розділу періоду війни тільки матеріалів про фронтовиків, підпільників, учасників «трудової вахти в евакуації»? Вони вирішили поглянути на проблематику більш широко, вирішивши писати і про ДДУ. Автори свою позицію щодо «окупаційного» університету висловили наступним чином: «ДДУ та ДДУ – це різні навчальні заклади, інше твердження є помилковим з теоретико-методологічного погляду. Інша річ, що історія ДДУ цікава насамперед з погляду на вивчення таких непростих питань, як колабораціонізм, стратегія, тактика нацистської окупаційної влади» (с.179). Тож в «Історії ДДУ» на 14 сторінках великого формату наведено нарис історії ДДУ – відповідь редколегії на виклик із приводу того, як включити в дослідження з історії одного університету майже повну історію іншого університету.

На наш погляд, доречним був би підхід із дещо іншим акцентом, вістря якого спрямоване на долю майна, кадрів і студентів ДДУ в часи окупації, або, іншими словами, про використання окупантами майна, кадрів, студентів ДДУ. Застосований у монографії підхід дозволив висвітлити питання ширше, звернувши увагу на тих людей, котрі до початку окупації у ДДУ не працювали та не навчалися.

Додамо, що у «Слові до читача» голови редколегії видання М.В.Полякова при висвітленні періодів історії ДДУ окупаційний навчальний заклад не згадується

(с.17). Але ж у післямові про цей період зазначено наступне: «Дехто сподівався будь-якою ціною зберегти університет, перебуваючи в окупації» (с.393). Про яке збереження йдеться?! Тож дискусія про подальші шляхи висвітлення історії ДУДУ у складі історії ДНУ ще потребує свого завершення.

Автори розділів про повоєнний період історії ДНУ багатопланово розкрили процес, який розпочався з відбудови зруйнованих корпусів у 1943 р. до розбудови потужного університетського майнового комплексу, формування висококваліфікованого колективу викладачів і багатотисячної студентської спільноти (на 1 вересня 1991 р. у ДДУ було 13 факультетів, 82 кафедри, підготовче відділення, 38 науково-дослідних лабораторій, 2 науково-дослідних інститути) (с.296). Серед особливостей вищого навчального закладу було те, що він у 1966 р. перейшов у підпорядкування міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР та отримав статус базового університету (с.248).

У книзі відображено вплив на університет перетворення Дніпропетровська в ракетно-космічний центр СРСР, що проявилось у створенні фізико-технічного факультету. Саме цей підрозділ у подальшому (за радянської доби та в перші роки незалежності) суттєво впливав на внутрішнє життя й обличчя університету. Проте в монографії сюжет про фізико-технічний факультет не став приводом для його загальної оцінки в історії університету, України та СРСР.

Відповідно до висвітлених історичних періодів радянської доби автори шосто-го – восьмого розділів після дослідження питань про розвиток матеріально-технічної бази, інфраструктуру, освітній процес та наукову діяльність звернулися до суспільно-політичної складової життя колективу університету, включивши підрозділи «В ідейно-політичній обстановці пізнього сталінізму» (6.4), «Метаморфози свідомості: панування комуністичної ідеології, первістки дисидентства (7.3), «здобутки і прорахунки у виховній роботі» (8.4).

На наш погляд, чи не найбільш яскравими прикладами того, як перетиналися процеси становлення критично мислячої молоді особистості в університеті та «закручування гайок» із боку компартійної влади і КДБ стали висвітлені в монографії події 1965–1968 рр., пов'язані з відрахуванням з університету студента історико-філологічного факультету І.Г.Сокульського, який невдовзі стане діячем дисидентського руху та одним з авторів «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», а також ідеологічний тиск на колектив університету під час сумнозвісної кампанії проти роману Олеся Гончара «Собор» (с.282–289). У цьому випадку автор розділу цілком обґрунтовано вийшов «за межі» суто університетської історії, звернувшись до змістовного висвітлення протистояння владі О.Т.Гончара, І.Г.Сокульського, В.В.Савченка, М.Т.Скорика, В.Ф.Коржа та ін. При цьому залишено без уваги інформацію, наявну в розпорядженні дослідників, що за позитивну рецензію на роман «Собор» з університету було звільнено викладача й поета С.Р.Бурлакова¹.

Увагу авторського колективу не міг не привернути один з ідеологічних інструментів, застосованих владою щодо університету, а саме присвоєння йому у травні 1954 р. імені «300-річчя воз'єднання України з Росією». У монографії зазначається, що метою такого кроку було «формування світогляду професорсько-викладацького складу й студентства “в дусі пролетарського інтернаціоналізму”, який протиставлявся “українському буржуазному націоналізму”» (с.236).

У книзі знайшли своє висвітлення діяльність не тільки ректорату, а й таких трьох складових управлінського «чотирикутника» (за неформальною термінологією того часу), як партійний, профспілковий і комсомольський комітети, діяльність

¹ Високий світ краси людської Сергія Бурлакова: До 75-річчя від дня народження (Бібліографічний список літератури). – Дніпропетровськ, 2013 [Електронний ресурс]: library.dp.ua/files/x.docx; Поет чистого і потужного голосу [Електронний ресурс]: svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=6072

кафедр суспільних наук. Поряд із висвітленням форм та методів «ідейно-виховної» наводиться оцінка сутності позанавчальної роботи в 1960–1980-х рр.: «Звичайно, в межах тодішньої однопартійної суспільно-політичної системи було неможливо змінити обстановку несвободи, яка вплинула на всю виховну роботу» (с.275).

Із позицій історії молодіжної роботи необхідно відзначити ті фрагменти дослідження, в яких висвітлюється розвиток студентських будівельних загонів, художньої самодіяльності, клубів за різними напрямками (у тому числі «веселих та кмітливих»), спортивних секцій. Окремо хочеться звернути увагу на декілька рядків про фольклорний ансамбль «Дніпряни», який у часи «застою» активно пропагував українську пісню не тільки у СРСР та «країнах соціалістичного табору», але й по інший бік «залізної завіси» – у Великобританії, Франції, Іспанії (с.278). На жаль, зазначений феномен не супроводжується поясненнями, чому таке було можливим у тодішніх умовах.

Період незалежної України знайшов своє висвітлення у дев'ятому й десятому розділах монографії («Університетські трансформації за горбачовської “перебудови” і перших років незалежності України (1985–1998)», «Сучасний національний університет (1998–2018)»). У четвертому виданні «Історії ДНУ» наявна між радянським і незалежницьким періодом історії України хронологічна межа не порушена: один розділ книги завершується згадкою про проголошення незалежності, а інший починається з цієї дати та старту нового навчального року 1 вересня 1991 р.²

Заключний розділ «Історії ДНУ», який присвячено подіям до 2017/2018 навч. року, має свої цілком об'єктивні особливості, які полягають у відсутності необхідної відстані для створення балансу між інформаційною та інтерпретаційною складовими. Багато матеріалу на сторінки наукового видання потрапило безпосередньо «з життя» та може бути прокоментовано й оцінено вже пізніше. Проте навіть зазначені труднощі не завадили сприйняттю написаного саме як історичного наукового дослідження. Ювілейно-інформаційним стало інше видання³. Основні сюжетні лінії сучасної історії ДНУ, викладені в рецензованій монографії, торкаються оптимізації моделі управління, удосконалення системи навчання, наукових відкриттів і здобутків, виховання фахівців-патріотів, нових орбіт міжнародного співробітництва. У цей період університет здобув статус національного (2000 р.) та ім'я свого випускника 1946 р. Олесея Гончара (2008 р.). Серед багатьох аспектів останніх двадцяти років історії ДНУ у книзі помітне місце займає роль ще одного вихованця ДНУ – президента України в 1994–2004 рр. Л.Д.Кучми у зміцненні матеріально-технічної бази *alma mater*, відзначенні нагородами її співробітників.

У характеристиці стану університету останніх двох десятиліть основний акцент робиться, звичайно, на виконанні статутних завдань освітянського закладу, у складі якого на кінець 2017 р. було 16 факультетів, 85 кафедр, 3 навчально-методичних центри, 5 коледжів, 2 ліцеї, 158 споруд (17 навчальних корпусів, у тому числі пам'ятка архітектури Палац студентів, 8 гуртожитків), аспірантура за понад 70 спеціальностями, 11 докторських та 4 кандидатських спеціалізованих рад із захисту дисертацій. Загальний склад науково-педагогічних працівників на жовтень 2017 р. налічував 985 осіб (у тому числі 163 доктори наук, професори, 619 кандидатів наук, доцентів, 3 члени-кореспонденти НАНУ, 14 заслужених діячів науки і техніки, 17 заслужених працівників освіти, 42 кавалери державних нагород) (с.327–329). При цьому коротеньким штрихом згадуються такі негативні явища, як скорочення

² Історія Дніпровського національного університету / Гол. редкол. проф. М.В.Поляков. – 4-те вид., переробл. і доп. – Дніпропетровськ, 2008. – С.181.

³ Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара: історія, сьогодення, випускники. – Дніпро; К., 2018. – 304 с.

штатів, зменшення частки молодих викладачів, низький рівень зарплати, мізерне держбюджетне фінансування НДР (с.329). Причину негараздів названо наступним чином: «Вже декілька років Україна живе в стані економічної кризи, яка ускладнилася й величезними витратами державного бюджету на стримування агресії Російської Федерації» (с.329). Тема нинішньої «гібридної війни» повторюється при висвітленні підходів до громадянського та патріотичного виховання завдяки переліку імен 12 співробітників ДНУ, які брали участь в антитерористичній операції з березня 2014 р. та загиблих на сході України 10 випускників університету (с.368).

Автори «Історії ДНУ» побудували дослідження на основі масштабної джерельної бази, важливе місце в якій посіли маловідомі архівні документи. Окремо як базу для п'ятого видання зазначено матеріали авторів попереднього видання книги з історії ДНУ, серед яких названі А.Б.Болебрух, Є.І.Бородін, М.Е.Кавун, Т.М.Кодратюк, І.С.Лісниковський, Ю.А.Лопатін, С.І.Поляков, А.М.Терновський, Р.Р.Хісамутдінова. Увагу привертає доволі широке використання усноісторичних джерел про життя університету в 1950–2000-х рр., надрукованих у заснованій 2003 р. серії книг з історії навчального закладу⁴.

В «Історії ДНУ» разом із назвами факультетів, кафедр, інших підрозділів згадується багато імен його викладачів, студентів, співробітників, випускників, партнерів, дослідників історії закладу. За нашими підрахунками в «Іменному покажчику» міститься понад 1500 прізвищ осіб, що згадуються на сторінках книги. Це наочно демонструє бажання авторів показати людину в історичному процесі. Тут присутні як герої, так й антигерої. Видання добре ілюстровано, до нього ввійшла фотогалерея з відзначення 100-річчя ДНУ у жовтні 2018 р.

Другим елементом «університетської трилогії» 2018 р. стала книга д-ра іст. наук, професора, відомого своїми дослідженнями з історії освіти та науки – В.С.Савчука «Ректори ДНУ». Сам автор зазначає, що потрібні видання вже мали місце лише в деяких інших університетах (наводить чотири приклади – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка») (с.11), тому перший досвід такої публікації для ДНУ можна віднести до «піонерського» за локальним виміром ряду книг з «дослідницького осмислення та дослідження повного складу ректорського корпусу за всю історію існування того чи іншого вищого навчального закладу» (с.11).

У книзі «Ректори ДНУ» наведено біографічні нариси про 26 ректорів (директорів) ДНУ (або закладів, в які він був реорганізований). Сам автор підрахував, що з 1918 по 1951 рр. очільниками вишу були 22 особи (період у 33 роки), а з 1951 по 2018 рр. – 4 (період у 67 років). Прирошення нових знань про керівників університету має статистичний вимір. Якщо в 4-му виданні «Історії ДНУ» (2008 р.) називалося 20 ректорів (директорів)⁵, то у 2018 р. В.С.Савчук додає ще 6 нових імен із періоду початку 1930-х рр., коли одночасно існували три інститути, створені на базі ДІНО. Біографії керівників університету написані на основі єдиного підходу, який передбачає відображення в нарисі інформації за такими показниками: прізвище, ім'я та по батькові; соціальне походження; освіта; період перебування на посаді ректора; фах; вік, в якому обійняв посаду; членство в партії; звідки прибув до університету; національність; подальша діяльність.

⁴ Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Зб. докум. мат. – Т.1. – Дніпропетровськ, 2013. – 652 с.

⁵ Історія Дніпровського національного університету. – С.245.

Автор дослідження у вступному розділі виходить на концептуальні питання про особливості «соціального, узагальненого портрета ректора». Він пише про «соціокультурний колективний портрет ректорів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара» (с.11). При цьому В.С.Савчук визначає, що портрет цей формувався «на тлі тих соціально-політичних змін, які відбувалися протягом століття його (ДНУ – Є.Б.) існування й діяльності» (с.12). Рецензенту ближче інше розуміння сутності «соціокультурного портрета ректора», який можна створювати лише для конкретно визначених умов окремого історичного періоду, а не намагатися одним портретом охопити різні за змістом епохи такого буремного двадцятого сторіччя. Соціокультурний портрет ректорів навіть за радянської доби різнився. Наочнo бачимо, що керівники 1930-х рр. відрізняються від очільників 1960–1980-х рр.

Результати по-справжньому широкомасштабної багаторічної діяльності В.С.Савчука з вивчення різних аспектів історії ДНУ знайшли свій розвиток у детальному висвітленні біографій усіх відомих керівників закладу на основі опрацювання великої джерельної бази. Часом процес роботи дослідника був фактично «збиранням інформації по крихтах».

Продовжуючи присутній у двох охарактеризованих вище книгах лейтмотив, котрий словами студентського гімну «Gaudeamus» можна визначити як гасло «Vivat academia!», автори концепції «історичної трилогії університету» гасло «Vivant professores!» реалізували у третій книзі – «Професори ДНУ». Це вже третє видання під такою назвою (попередні вийшли 2003 та 2008 рр.), в якому вміщено статті про 480 професорів університету за всю історію його існування, серед яких тільки 130 сучасних представників викладацької когорти. Кількість персоналій у бібліографічному довіднику 2018 р. збільшено в порівнянні з попереднім аналогом на 38 як за рахунок сучасників, так і їх попередників минулих років. По суті справи читачеві запропоноване наукове енциклопедичне видання, яке набуло більш академічного стилю, містить як уточнену біографію, так й оновлений список основних праць.

Бібліографічні статті несуть інформацію про життєвий шлях професора з акцентом на його діяльності в університеті. Узагальнену характеристику про викладацьку та наукову діяльність поєднано з основними датами життя, діяльності (роки навчання, захисту дисертації), назвами навчальних дисциплін, публікацій, статистичними показниками (кількість публікацій, підготовлених кандидатів і докторів наук), інформацією про отримані відзнаки та гранти, членство в наукових товариствах, редакційних колегіях, участь у науково-комунікативних заходах тощо. Важливо те, що до цього видання історики залучили представників усіх інших факультетів, котрі за визначеними критеріями створили бібліографію статті про своїх колеґ, учителів, попередників. У книзі надається доволі детальна інформація про представників різних галузей знань: математиків, фізиків, біологів, істориків, хіміків, філологів, економістів, геологів, медиків, ракетобудівників, конструкторів, філософів, психологів, політологів тощо. Привертає увагу той факт, що автори по-новому підійшли до періодизації, поєднавши в одному розділі останні роки радянської доби та перші роки незалежності. Додамо, що окрім наукового видання, присвяченого професорам, університет у 2018 р. під ювілейним логотипом видав книгу публіцистичних нарисів про низку своїх сучасних співробітників різних професій⁶.

⁶ ...А найбільша гордість університету – його люди: Нариси / Ідея і заг. ред. М.В.Полякова; авт. упор. В.В.Іваненко, І.С.Попова, В.В.Корольова. – Дніпро, 2018. – 184 с.

Усі три рецензовані видання слугують важливим джерелом для вивчення вишівського аспекту історії історичної науки. Підготовка істориків у суто «університетські роки» існування цього закладу вищої освіти здійснювалася на історичному (у 1939–1952 рр., з перервою в 1941–1943 рр., та з 1971 р.), історико-економічному (1933–1935 рр.). Навчали істориків й у стінах КІНО/ДІНО, виділених з його складу інших інститутів (1920–1933 рр.).

Читач знайде інформацію про кафедри історичного спрямування, науково-дослідні лабораторії, наукові збірники, конференції, монографії та статті, спогади й інші публікації представників «історичного цеху» університету. Але найголовніше те, що в кожному виданні йдеться про людей, котрі обрали історію своїм покликанням. У довоєнні часи історики декілька разів очолювали університет (або створені замість нього заклади) (М.Ф.Злотніков, Н.Л.Александров, В.М.Фідровський, П.С.Палько).

Декілька поколінь істориків у виданнях представлені іменами професорів університету різних часів: Д.І.Яворницького, В.О.Біднова, Д.П.Пойди, М.П.Ковальського, В.Я.Борщевського, А.М.Черненко, А.Г.Болебруха, А.І.Голуба, В.К.Якуніна, С.М.Плохія, О.А.Удода, Ю.А.Мицика, І.І.Колесник, І.Ф.Ковальової, Г.К.Швидько, В.В.Іваненка, С.І.Світленка, О.І.Журби, С.І.Жука та ін. Можна побачити, що у ДНУ доволі результативно готували висококваліфікованих фахівців-істориків як для «власного використання», так і для провідних наукових установ Києва, інших університетів (не тільки України, а, так би мовити, «на експорт» – до США й Канади). Привертає увагу один із сюжетів «Історії ДНУ», присвячений ідейній еволюції істориків, що почалася в роки перебудови, у центрі якого – радянський дослідник біографії В.І.Леніна та більшовицької еміграції А.М.Черненко, котрий згодом відійшов від цієї проблематики та видав у першій половині 1990-х рр. монографію «Українська національна ідея». Щоправда, у праці бракує об'єктивної оцінки подібного явища переосмислення світоглядних позицій. Наведені свідчення з усної історії такої неупередженості не забезпечують.

Отже видані 2018 р. три об'єднаних загальною ідеєю різних за жанрами книги (колективна монографія, індивідуальна збірка нарисів, біобібліографічний покажчик) становлять єдиний комплекс взаємодоповнюючих видань з історії ДНУ. Вони дозволяють заглибитися в людський вимір історії, поступово крокуючи від історії вишу до біографій його ректорів і професорів. У кожній з трьох книг своя передісторія (31 рік від першого до п'ятого видання «Історії ДНУ», 15 років від першого до третього видання «Професори ДНУ» та відсутність попередніх видань книги «Ректори ДНУ»). Нині всі три наукових публікації мають вигляд єдиного цілого, немовби заздальгідь спроектованого тритомника. У них є широке коло читачів. У таких випадках проявляється вміння взяти на озброєння все найкраще, що існує в певній науковій сфері. Зазначена серія демонструє вдалий досвід переосмислення суперечливих сторінок історії ХІХ–ХХІ ст., створює підґрунтя для підготовки видань монографічного характеру з різноманітних питань історії освіти та науки України.

Євгеній Бородін

доктор історичних наук, професор,

перший заступник директора,

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

(Дніпро, Україна), yevgeniy_borodin@ukr.net

Микола Литвин (Львів), Любомир Хахула (Львів)

Союз Петлюри – Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі

Поява після війн та революцій 1914–1917 рр. на геополітичній карті Європи й Азії більшовицької Росії спричинила значне занепокоєння серед лідерів великих і малих, особливо молодих національних держав. Загроза російсько-більшовицької експансії змусила керівництво Польщі та Української Народної Республіки укласти у квітні 1920 р. військово-політичний союз – так звану Варшавську угоду, яка передбачала спільну боротьбу армій за витіснення більшовицького війська з України й утворення незалежності УНР.

Незважаючи на пандемію коронавірусу, із нагоди 100-річчя вказаних подій в Україні та Польщі було організовано низку комемораційних заходів. Представники влади, української й польської громадськості покладали квіти, запалювали лампадки на могилах вояків Армії УНР у Варшаві, Ланцуті, Пікуличах та в інших містах, польських військових похованнях на Байковому кладовищі в Києві, Личаківському – у Львові. За ухвалою рад міст Варшави (30 липня 2020 р.), Кошаліна (22 жовтня), Гданська (26 листопада) надано ім'я героя оборони Замостя полковника М.Безручка скверам названих міст. 14 серпня 2020 р. відкрито оновлені поховання діячів УНР на Вольському кладовищі у Варшаві. Реконструйовано козацькі хрести на могилах української військово-політичної еміграції міжвоєнної доби на православному цвинтарі (вул. Липова) в Любліні. Відкрито також частину військового меморіалу Армії УНР у Ланцуті.

Символом тягlostі польсько-української військової співпраці стала виставка «Братерство зброї: мілітарні аспекти українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р.» в будівлі Арсеналу у Львівському історичному музеї, підготовлена за участі співробітників центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Тут експонувалися зброя та елементи одягу польської, української, більшовицької армій, твори мистецтва, історичні праці, археографічні видання. Таку ж ідею сповідувала історико-документальна виставка «Київ – Варшава: спільна справа», розгорнута на київській станції метро «Золоті ворота», яку до 100-річчя укладення польсько-українського союзу підготували польські колеги – Польський інститут у Києві, Музей Ю.Пілсудського, Військово-історичне бюро ім. К.Сосновського. За участі Українського інституту національної пам'яті, Державної архівної служби України на Контрактовій площі столиці було відкрито виставку «1920: на захисті Європи від більшовизму», в якій відображено участь п'яти дивізій Армії УНР у більшовицько-польсько-українській війні 1920 р., зокрема героїчну оборону міста-фортеці Замостя військами під командуванням М.Безручка. Аналогічну тематичну виставку «За нашу і вашу свободу» за участю віце-прем'єра України О.Стефанішиної та посла України в Республіці Польща А.Дешиці, голови Об'єднання українців у Польщі П.Тими розгорнуто в Лазенківському парку Варшави. Документальну частину експозиції підготував директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі д-р С.Стемпень. Указана тема також буде відображена в колективній праці

польських та українських істориків «1920 rok – wojna światów: Studia przypadków w stulecie bitwy warszawskiej», яку 2021 р. планує видати Інститут національної пам'яті Польщі.

Особливості українсько-польських відносин у новітню добу було обговорено на черговій вересневій ІХ Українсько-польській зустрічі, яка відбулася 24 вересня 2020 р. в онлайн-режимі. Зокрема на секції «Союз Пiлсудського – Петлюри як спроба створення нової системи безпеки у Центрально-Східній Європі» виступили з доповідями й повідомленнями д-р іст. наук *Володимир Великочий* (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника), д-р іст. наук *Микола Литвин* (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), канд. іст. наук *Олег Павлишин* (Львівський національний університет ім. І. Франка), д-р *Станіслав Стемпень* (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі), д-р габ. *Ян Пісулінський* (Жешівський університет), які відзначили складність переговорного процесу напередодні укладення союзу, бойові дії об'єднаного війська проти більшовиків, проаналізували сучасну історичну політику України та Польщі. Матеріали зустрічі будуть опубліковані в науковому збірнику, який готують до друку Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі та Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. На конференції також презентовано документальне видання «Sojusz Piłsudski – Petlura: Dokumenty i materiały» (Варшава; Київ, 2020 р.), яке впорядкували д-р габ. *Я. Пісулінський* (Жешівський університет) і канд. іст. наук *В. Скальський* (Інститут історії України НАН України).

Значення та уроки українсько-польського союзу 1920 р. було проаналізовано на онлайн-конференції «1920–2020: Centenary of the Polish-Bolshevik war», яка відбулася 21 вересня 2020 р. на базі Львівського історичного музею в межах відзначення тридцятиліття Східної літньої школи Варшавського університету. Зокрема канд. іст. наук *Любомир Хахула* (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) висвітлив заходи української громадськості щодо вшанування пам'яті С. Петлюри на Східній Галичині міжвоєнної доби. Д-р іст. наук *Микола Литвин* (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) реконструював перебіг українсько-польських відносин 1917–1920 рр., гуманітарну складову польсько-української війни 1918–1919 рр., бої об'єднаного українсько-польського війська під Львовом і Замостям у серпні 1920 р.

За ініціативи українських громадських організацій у Польщі та участі польських й українських фахівців відбулися наукові конференції, присвячені 100-річчю українсько-польського військово-політичного союзу: у Кошаліні (28 серпня), Холмі (30 серпня), Перемишлі (11 вересня), Більську (13–14 листопада), на яких виступили д-р габ. *Роман Дрозд* (Поморська академія у Слупську), д-р *Олександр Колянчук* (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі), д-р габ. *Ігор Галагіда* (Ґданський університет), д-р габ. *Мирослав Шуміло*, д-р *Марко Козубель* (Інститут національної пам'яті Польщі) та ін. Доповідачі проаналізували геополітичну ситуацію в Україні та Польщі після Першої світової війни, перебіг і наслідки радянсько-польської війни 1920 р., розгляд українського питання на міжнародних конференціях у Парижі та Ризі, діяльність наддніпрянської військово-політичної еміграції на території Польщі в міжвоєнний період, стан українських військових меморіалів у Ланцуті, Щиборно та інших містах. Відзначено також необхідність активізації українсько-польських наукових взаємин, які в останні роки дещо послабилися.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2020 р.

***

Удод О. (Київ). Академік Валерій Смолій: історіографічний портрет (до 70-річчя з дня народження) 1

***

До XXIII Міжнародного конгресу історичних наук

Поморський Я. (Люблін, Польща). Велика зміна: Історія перед викликами ... Послання XX Загального з'їзду польських істориків до істориків Центрально-Східної Європи 1

Історичні студії

***

До 100-річчя Варшавського договору між Польщею та УНР

Брусський Я.Я. (Краків, Польща). Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918–1920 рр.: pro et contra 2
Верстюк В. (Київ). Союз Півсудського – Петлюри в історії боротьби за українську державність 2
Менд жецький В. (Варшава, Польща). 1918-й рік в історії Польщі й України з перспективи століття 2

До річниці Голодомору 1932–1933 рр.

Гудзь В. (Мелітополь), Боряк О. (Київ). Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті 6
Куш неж Р. (Слупськ, Польща). Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС ІІ Речіпосполитої Станіслава Забелла 6
Ніколаюк Т. (Київ). Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр. 6

75-річчя завершення Другої світової війни: проблеми й пошуки

Антонюк Я. (Київ), Трофимович В. (Острозь). Підпілля ОУН та УПА в умовах «франкового періоду» (1943–1944 рр.) 3
Грицюк В. (Київ), Лисенко О. (Київ), Покотило О. (Київ). Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни 3
Когут А. (Київ). Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. 3
Мотика І. (Варшава, Польща). Від роззброєння Армії крайової на Люблінщині до операції «Захід»: винищення польського й українського підпілля підрозділами радянської 64-ї дивізії внутрішніх військ у 1944–1948 рр. ... 3

Радченко О. (Черкаси). Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями 3
Слободянюк М. (Дніпро). Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту ... 3
Хоптяр А. (Кам'янець-Подільський). Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) ... 3

***

Алексієвець Л. (Тернопіль), Алексієвець М. (Тернопіль). Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект 1
Бовгиря А. (Київ). «Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.) 6
Бокколіні А. (Вітербо, Італія). Конфлікт єпископів Інокентія Винницького та Яна Малаховського довкола унійної церкви ... 1
Боляновський А. (Львів). Нереалізовані можливості: спроби українсько-польського порозуміння (осінь 1939 – перша половина 1941 рр.) 1
Бороденко О. (Полтава). Вікові особливості першошлюбності населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1783–1820 та 1836–1860 рр. 2
Бородій А. (Тернопіль), Завальнюк О. (Кам'янець-Подільський), Федьков О. (Кам'янець-Подільський). Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. 4
Віднянський С. (Київ), Мартинов А. (Київ). Організація Об'єднаних Націй в умовах сучасної кризи світового порядку (до 75-річчя створення ООН) 5
Вронська Т. (Київ), Стяжкіна О. (Київ). Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) 1
Вронська Т. (Київ), Стяжкіна О. (Київ). Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) (закінчення) 2
Горобець В. (Київ). Служба при дворі, «вірність монархові» та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького 5
Грубінко А. (Тернопіль), Буглай Н. (Миколаїв). Кінець епохи колоніалізму як чинник європейської політики Великобританії (1940–1950-ті рр.) 5
Гуржій І. (Київ), Бойко-Гагарін А. (Київ). Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. 5
Гуржій О. (Київ), Залеток Н. (Київ). Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз 3
Дрозд Р. (Слупськ, Польща). «Конфлікт пам'яті»: до питання про вшанування жертв польсько-українського протистояння 1940-х рр. на території сучасної Польщі 5

Келембет С. (<i>Київ</i>). Князь Федір (Федюшко) Любартович: володіння в коронній Русі та їх державно-правовий статус	4
Корновенко С. (<i>Черкаси</i>). Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму	5
Левітас Ф. (<i>Київ</i>), Ковбасенко Ю. (<i>Київ</i>), Салата О. (<i>Київ</i>). Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б.Грінченка	4
Левченко Л. (<i>Миколаїв</i>). Німецьке губернаторство Миколаїв у 1918 р.: до постановки проблеми	3
Матяш І. (<i>Київ</i>). Українсько-швейцарські відносини в 1918–1926 рр.: особливості дипломатичної присутності	2
Посунько О. (<i>Дніпро</i>). Катеринославський совісний суд (1784–1855 рр.): етапи та особливості діяльності	6
Разиграєв О. (<i>Луцьк</i>). Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речіпосполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галичини)	4
Ричка В. (<i>Київ</i>). «Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави	2
Ричка В. (<i>Київ</i>). Мода й ритуал: кодекс убрання в Київській Русі	5
Сас П. (<i>Київ</i>). Протиепідемічні заходи влади на Волині (початок XVII ст.)	2
Сокирська В. (<i>Умань</i>). Економічне районування УСРР 1920-х рр. як засіб уніфікації «народногосподарського» простору	2
Стасюк О. (<i>Львів</i>). Роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду	4
Таїрова-Яковлева Т. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація</i>). Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків	4
Тертична А. (<i>Київ</i>). Культурна комунікація України з Болгарією у світлі публічної дипломатії 1990-х рр.	1
Шандра В. (<i>Київ</i>), Карліна О. (<i>Луцьк</i>). Епідемія та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)	5
Шандра В. (<i>Київ</i>). Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок XX ст.)	4
Шандра І. (<i>Харків</i>). Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.)	3
Шаповал Ю. (<i>Київ</i>), Васильєва І. (<i>Київ</i>), Матвієнко І. (<i>Київ</i>). Українське суспільство у 2014–2020 рр.: проблеми політики декомунізації	4
Шевчук А. (<i>Житомир</i>). Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)	4
Шляхов О. (<i>Дніпро</i>), Донік О. (<i>Київ</i>). Практики та структура дозвіль робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії)	1
Шумило С. (<i>Київ</i>). Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом	3

Aranchii V. (<i>Poltava</i>), Yakymenko M. (<i>Poltava</i>), Sharavara T. (<i>Poltava</i>). Agronomic Meetings as a Means of Modernization of Agriculture in Ukraine in the Early Twentieth Century (as Exemplified in Poltava Region)	6
Bortnikov V. (<i>Luts'k</i>), Bortnikova A. (<i>Luts'k</i>), Pavliukha N. (<i>Luts'k</i>). Polish Factor in the Policy of the Russian Power in Right-Bank Ukraine (the End of the Eighteenth Century – 1830s)	2
Kashevarova N. (<i>Kyiv</i>). Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial	1
Koshel O. (<i>Chernivtsi</i>). The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century)	5
Mykhaylovskiy V. (<i>Kyiv</i>). Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe	4

Методологія.

Історіографія. Джерелознавство

Боровик М. (<i>Київ</i>). Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки)	2
Боряк Т. (<i>Київ</i>). Голод 1932–1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усюісторичними джерелами)	5
Верменич Я. (<i>Київ</i>). Теоретико-методологічні детермінанти дослідження кордонів та пограничного простору	5
Вілкул Т. (<i>Київ</i>). «Книга Іаковъ Жидовинъ» у давньоруських ранніх джерелах і Тихонравовському хронографі	6
Вінниченко О. (<i>Львів</i>). Заповіт руського воеводи князя Костянтина Вишневецького (31 травня 1641 р.): обставини укладення і внутрішня структура	1
Заяць А. (<i>Львів</i>). Польська урбаністика останньої третини XX – початку XXI ст. та українські студії з міської проблематики Правобережної України раннього нового часу: історіографічний огляд	6
Калакура Я. (<i>Київ</i>). Зміна покоління істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.)	4
Колесник І. (<i>Київ</i>). Феномен відсталості з перспективи глобальної історії	5
Машталір В. (<i>Київ</i>). Військова атрибутика в родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти	4
Орлик В. (<i>Кропивницький</i>). Знахідки монет Понтиїської держави Мітрідата Євпатора на території Дніпровського Правобережного Лісо-stepу	6
Пилипів В. (<i>Київ</i>). Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури пост-модерного світу	1
Реєнт О. (<i>Київ</i>), Великочий В. (<i>Івано-Франківськ</i>). Діяльність національних міжпартійних політичних об'єднань Східної Галичини як перший етап Української революції 1914–1923 рр.: історіографічні концепти	3
Тельвак Віталій (<i>Дрогобич</i>), Тельвак Вікторія (<i>Дрогобич</i>). Епістолярій у фондах бібліотеки Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві як джерело до вивчення польсько-українських взаємин	3

Яблонський В. (*Київ*). Державний центр УНР в екзилі у 1920–1992 рр.: історіографія проблеми 4
 Яремчук В. (*Острозь*). Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні: методологічні прогалини 5
 Яремчук В. (*Острозь*). Чи була «грушевська» в українській радянській історіографії? 2

Mandryk-Melnychuk M. (*Chernivtsi*), Kotsur A. (*Kyiv*), Sharavara T. (*Poltava*). Historical Interpretation of the Past: The Way of Mental Enslavement or Liberation? 2

Дискусії

Монолатій І. (*Івано-Франківськ*). «Чорні лебеді» Української революції: (не)ймовірні випадки західноукраїнської державності 6

Публікації

«Тут не так, як у Росії» (з подорожніх нотаток молодого В.Вернадського) (*вступна стаття В.Даниленка, Київ*) 3

Персоналії

Ададуrow В. (*Львів*). Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ільком Боршаком 6
 Кагамлик С. (*Київ*). Єпископ Веніамін (Сахновський): духовно-релігійна та культурно-просвітницька діяльність 5
 Лисенко О. (*Київ*), Сегеда С. (*Київ*), Филь О. (*Київ*). Амет-Хан Султан – видатний син кримськотатарського народу (до 100-річчя з дня народження) 6
 Лисенко О. (*Київ*), Филь О. (*Київ*). Іван Кожедуб – найрезультативніший льотчик-винищувач антигітлерівської коаліції (до 100-річчя з дня народження) 3
 Шаповал Ю. (*Київ*), Рижева Н. (*Миколаїв*). Учасник і літописець Української революції: Павло Христюк (до 130-річчя з дня народження) 2

На допомогу викладачеві історії

Алексієвцев Л. (*Тернопіль*), Алексієвцев М. (*Тернопіль*), Дацків І. (*Тернопіль*). Україна – Європа: цивілізаційно-історичний дискурс 5
 Гребенюк М. (*Київ*), Грицюк В. (*Київ*), Щипанський П. (*Київ*). Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.) 4

Miscellanea

Русина О. (*Київ*). До історії Любеча у XIV–XV ст. 4

Рецензії й огляди

Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа (О.Сокирко, *Київ*) 2

Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) (*В.Тельвак, Дрогобич*) 6
 Даниленко В. В.І.Вернадський: Простір життя і думки (*І.Кононов, Старобільськ*) ... 5
 Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність (*В.Бортніков, Луцьк; Ю.Ємельянова, Луцьк*) 4
 Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: Матеріали наукових читань пам'яті професора І.К.Рибалки (*С.Водотика, Херсон; В.Петровський, Харків*) 4
 Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018; Савчук В. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018: Книга нарисів; Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918–2018: Біобібліографічний довідник (*С.Бородін, Дніпро*) 6
 Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів (*М.Вегеш, Ужгород; С.Віднянський, Київ*) 5
 Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) (*І.Гирич, Київ*) ... 6
 Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: історіографічний дискурс (*Л.Алексієвцев, Тернопіль; М.Алексієвцев, Тернопіль; І.Федорів, Тернопіль*) 3
 Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. (*Ю.Беліков, Харків*) 3
 Маслійчук В. Здобутки та ілюзії: Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. (*В.Кононенко, Київ*) 1
 Машкевич С. Киев 1917–1920: Прощання с імперією (*В.Солдатенко, Київ*) 1
 Мех Н. Одвічні слова української культури: Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти (*В.Даниленко, Київ*) 2
 Міста на магідебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. – Т.1: Руське та Белзьке воєводство (*А.Заяць, Луцьк*) 5
 Морозова О. Дослідження історії України першої половини XX ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії (*М.Миколайчик, Познань, Польща*) 6
 Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями (*В.Доброчинська, Рівне*) 4
 Попова Т. Дисциплінарний образ науки: підходи і поняття (*О.Ясь, Київ*) 1
 Прищеп О. «Місія зустрічі»: культурне довідання міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) (*В.Волошенко, Київ*) 4
 Савчук І. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі (*В.Яворська, Одеса*) 6
 Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство (*В.Шандра, Київ*) 2
 Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії (*Ю.Мицик, Київ*) 1
 Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси (*Є.Бевзюк, Ужгород*) 4

Філас В. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз (*М.Капраль, Львів*) 3
 Чорнобильське досьє КГБ: Суспільні настрої: ЧАЕС у поставарійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС (*Н.Барановська, Київ; Ю.Шаповал, Київ*) ... 1
 Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки) (*Ю.Шаповал, Київ*) 6
 Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія (*В.Масненко, Черкаси*) ... 6

Faszination Stadt: Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht: Katalog (*Н.Білоус, Київ*) 1
 Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine (*О.Іванов, Київ*) 3
 Wolowyna O. Atlas of Ukrainians in the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics (*С.Кульчицький, Київ*) 2
 Women and the Holodomor Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators: Proceedings of the Second Symposium Commemorating of the 85th Anniversary of the Holodomor-Genocide (*О.Кісь, Львів*) ... 6

Хроніка

Бачинська О. (*Одеса*), Каюк С. (*Дніпро*), Кульчинський О. (*Київ*). IV Міжнародний науковий е-конгрес «Історія та значення ортодоксальної / православної церкви у Східній Європі» 3
 Ващук Д. (*Київ*), Калущий С. (*Кам'янець-Подільський*). Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі» 4
 Ільницький В. (*Дрогобич*), Лазурко Л. (*Дрогобич*). III Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух першої половини XX ст.: краєзнавчі контексти

(до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річчя від дня народження Степана Бандери) 2
 Корольов Г. (*Київ*), Скальський В. (*Київ*). Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пилсудського – Петлюри з погляду століття» 2
 Литвин М. (*Львів*), Хахула Л. (*Львів*). Союз Петлюри – Пилсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі 6
 Молчанов В. (*Київ*). III Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019» 2
 Пришляк В. (*Луцьк*). Міжнародна наукова конференція «Луцький з'їзд 1429 р. на тлі епохи» 1
 Таранець С. (*Київ*). Українсько-японська співпраця в галузі дослідження історії та культури старообрядства 4
 Філінюк А. (*Кам'янець-Подільський*), Глушковецький А. (*Кам'янець-Подільський*), Комарницький О. (*Кам'янець-Подільський*). Наукові форуми в Кам'янець-Подільському центрі наукових гуманітарних студій 1

Ювілеї

Зашкільняк Л. (*Львів*). До 60-річчя доктора історичних наук Я.Грицака 1

In Memoriam

Варварцев Микола Миколайович 3

Данилюк Дмитро Дмитрович 3

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1, 4
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2019 р. 5
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2020 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the Anniversary of the Holodomor of 1932–1933

- Nikolaiuk T. (Kyiv).** Food Situation in the Cities of the UkrSSR During the “Communist Attack” in 1929–1932 4
- Hudz V. (Melitopol), Boriak O. (Kyiv).** Famine 1932–1933 in Byelorussia: Historiographical Paradoxes, Historical Memory and Politics of Memory 21
- Kuśnierz R. (Stupsk, Poland).** An Unknown Polish Document about the Great Famine in Ukraine: From the Memoirs of Stanisław Zabiello, the Head of the Soviet Section of the Eastern Department of the MFA of the Second Republic of Poland 36

***

- Bovhyria A. (Kyiv).** "Cossack Language": Language as a Sign of Identity in Hetmanshchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Century) 45
- Posunko O. (Dnipro).** Katerynoslav Conscientious Court (1784–1855): The Stages and Features of Activity 57
- Aranchii V. (Poltava), Yakymenko M. (Poltava), Sharavara T. (Poltava).** Agronomic Meetings as a Means of Modernization of Agriculture in Ukraine in the Early Twentieth Century (as Exemplified in Poltava Region) 69

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Zaiats A. (Lviv).** Polish Urban Studies Carried Out During the Last Third of Twentieth – Early Twenty-First Century and Ukrainian Studies of Early-Modern Urban Problematics in Right-Bank Ukraine: Historiographical Review 80
- Orlyk V. (Kropyvnytskyi).** Finds of Coins of Kingdom of Pontus of Mithridates Eupator on the Territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe 93
- Vilkul T. (Kyiv).** The Book of Jacob the Jew in the Old Russian Early Texts and Tikhonravov' Chronograph 104

DISCUSSIONS

- Monolatii I. (Ivano-Frankivsk).** "Black Swans" of the Ukrainian Revolution: (Im)Probable Cases of the Western Ukrainian Statehood 120

PERSONALITIES

- Adadurov V. (Lviv).** Labyrinths of Identity of One Ukrainian Intellectual: Iliia Barshak before Ilko Borshchak 139
- Lysenko O. (Kyiv), Sehedra S. (Kyiv), Fyl O. (Kyiv).** Amet-Khan Sultan is an Outstanding Son of the Crimean Tatar People (To the 100th Anniversary of His Birth) 169

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Savchuk I. Development of Economic Activity on the Territory of Modern Ukraine in Space and Time (**V.Yavorska, Odesa**) 185
- Hrych I. Viacheslav Lypynskyi: Farmer and Soldier (The Ratio of Democratic and Conservative in His Historiosophy) (**V.Telvak, Drohobych**) 188
- Yablonskyi V. State Center of Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921–1992) (**Yu.Shapoval, Kyiv**) 193
- Morozova O. Research of the History of Ukraine of the First Half of the Twentieth Century in Modern Polish Historiography: Directions, Concepts, Discussions (**M.Mikotajczyk, Poznań, Poland**) 196
- Yaremchuk V. Ukrainian Historiography: Socio-Political History (**V.Masnenko, Cherkasy**) 199
- Women and the Holodomor Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators: Proceedings of the Second Symposium Commemorating of the 85th Anniversary of the Holodomor-Genocide (**O.Kis, Lviv**) 213
- Kot S. Return and Restitution of Cultural Values in the Political and Cultural Life of Ukraine (Twentieth – Early Twenty-First Centuries) (**I.Hrych, Kyiv**) 219
- History of Oles Honchar Dnipro National University: 1918–2018; Savchuk V. Rectors of Oles Honchar Dnipro National University: 1918–2018: Book of Essays; Professors of Oles Honchar Dnipro National University: 1918–2018: Biobibliographic Reference Book (**Ye.Borodin, Dnipro**) 226

CHRONICLES

- Lytyn M. (Lviv), Khakhula L. (Lviv).** Petliura – Pilsudski Alliance: Celebration of the 100th Anniversary in Ukraine and Poland 234
- Alphabetic Index** of Materials Published in the Journal in 2020 236